УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-4 (81-84). Рік XXI

У П'ЯТДЕСЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ
М. ГРУШЕВСЬКОГО

1984

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК — THE UKRAINIAN HISTORIAN

Журнал Українського Історичного Товариства — *Journal of the Ukrainian Historical Association*

Видає Українське Історичне Товариство

Статті з цього журналу індексуються в *Historical Abstracts, America: History and Life* і *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 25 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Ціна цього числа амер. дол. $ 24,00

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

Під загальною редакцією

ЛЮБОМИРА ВИНАРА

Числа 1—4 81—84 1984 Том 21

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК | THE UKRAINIAN HISTORIAN

Видає: Українське Історичне Товариство

Published by The Ukrainian Historical Association

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Frau A. Dubicka
Ayingerstrasse 25
8000 München 80

Представництва на США:

Нью-Йорк:

Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Клівленд:

Mr. Stephen Wolanyk
4301 Orchard PK Dr.
Cleveland, Ohio 44134

Колорадо:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Каліфорнія:

Mr. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Чікаґо:

Myron M. Prymak
2352 W. Rice St.
Chicago, Ill. 60622

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal 28, Que.
Canada H4A 2Y2

Онтаріо:

Mr. Karpo Mykytczuk
23 Parkview Ave.
North York — Willowdale, Ont.
Canada M2N 3Y1

Манітоба:

Mr. I. Bayrak
853 McCalman Ave.
Winnipeg, Man. R2L 1G9

Австралія:

Mr. R. Fedewycz
159 Ballevue Ave.
Macleod-West
3085 Melb., Vic.
Australia

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

„Logos“ GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

CONTENTS

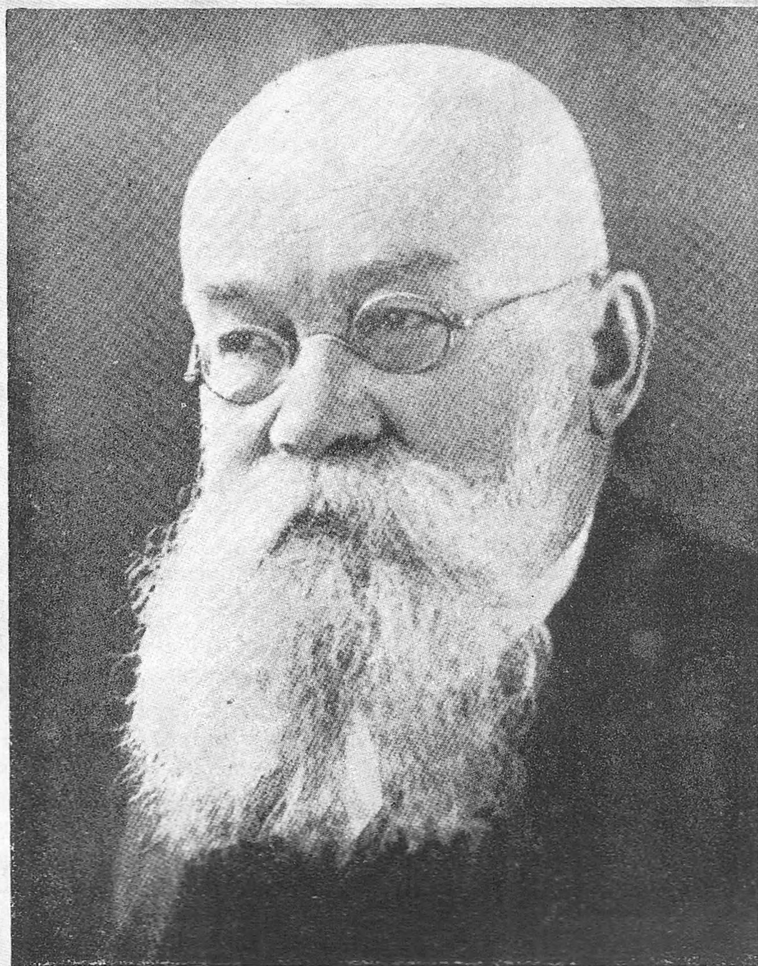

М. Грушевський

Любомир Винар

ДУМКИ З ПРИВОДУ П'ЯТДЕСЯТИХ РОКОВИН СМЕРТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Вступ до грушевськознавства

«Свій довг, свій обов'язок перед українським народом, перед Україною, перед Українською Державою й насамперед перед українською наукою Грушевський винаконав. Але чи сповнили ми, сучасники й спадкоємці Грушевського, свій обов'язок визнання, пошани і вдячности перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина?»

Олександер Оглоблин, «Михайло Грушевський і українське національне відродження. *«Український Історик»*, ч. 2-3, 1964.

П'ядесят років ділить нас від передчасної смерти академіка Михайла Сергійовича Грушевського, що постигла його 25 листопада 1934 року в Кисловодську на Кавказі, далеко від рідної землі.

В анналах української історіографії Михайло Грушевський записаний як найвидатніший український історик і організатор українського наукового життя, а в історії України він виступає, як один з провідних суспільно-політичних діячів і батько першої української держави в 20-му столітті. Проте ці узагальнення не охоплюють повністю діяпазону його діяльности і творчости. Михайло Грушевський становить епоху українського національно-державного відродження, яка охоплює усі головні ділянки українського життя і його динамічну боротьбу за самобутність української нації і її культури. Наукова і публіцистична творчість Михайла Сергійовича поставила твердий фундамент під наукове українознавство і розвиток української національної історіографії. Отже, маємо до діла з унікальною людиною енциклопедичного знання, широких світоглядових горизонтів і динамічної суспільно-політичної дії в усіх ділянках громадського життя. Михайло Грушевський, поруч Тараса Шевченка й Івана Франка, належить до найвидатніших особистостей в історії України, якій він віддав ціле життя і творчу працю.

І саме тепер, коли відзначаємо 50-ліття смерти Михайла Сергійовича, бажаємо поділитися нашими думками про теперішній стан дослідження життя і творчости Михайла Грушевського, а також обговорити інші важливі питання, пов'язані з його діяльністю.

Грушевськознавство: його ґенеза, структура і теперішній стан

Грушевськознавство це окрема наукова ділянка українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльности і творчости Михайла Грушевського. Ця дисципліна, у порівнянні до Шевченкознавства і Франкознавства, народилися доволі пізно і її ґенеза пов'язана безпосередньо із появою «Українського Історика» і науковою діяльністю Українського Історичного Товариства.

У 1964 році проф. О. Оглоблин опублікував в «Українському Історику» статтю «Михайло Грушевський і українське національне відродження» (чч. 2—3), в якій ствердив, що наукове вивчення діяльности і творчости М. Грушевського зовсім занедбане, мовляв «ні монографій, ні розвідок поважних, йому присвячених! Ні ознайомлення молодшого покоління українства з Тим, хто так присвятився українству й не тільки свого покоління».[1] Автор цих рядків, як редактор новопосталого «Українського Історика», повністю погоджувався із висновками Олександра Петровича і вже тоді вирішив, у міру можливого, на сторінках журналу присвятити спеціяльну увагу вивченню діяльности М. Грушевського. Так в 1960-их роках постала нова українознавча дисципліна — Грушевськознавство.

Звичайно, тут треба ствердити, що до того часу появлялися різні розвідки, присвячені Грушевському, які друкувалися в різних періодичних публікаціях. Проте це були здебільшого відірвані причинки до різних періодів життя і творчости історика, які не являли собою систематичного дослідження життя і творчости Михайла Сергійовича. Щоправда в 1934 році Іван Крип'якевич, один із найздібніших учнів М. Грушевського, писав, що НТШ «присвятить пам'яті Покійного окремий збірник»;[2] проте цей збірник не побачив денного світла через вибух польсько-німецької війни в 1939 році, і так пропала ця ініціятива Крип'якевича, що могла стати початком Грушевськознавства. Назагал можна ствердити, що Наукове Товариство ім. Шевченка, яке свою наукову славу завдячувало головно М. Грушевському, після 1945 року не виявило особливої охоти зайнятися вивченням діяльности свого найвидатнішого члена.[3] Також УВАН, яка нав'язувала до традицій Всеукраїнської Академії Наук із 1920-их років, в якій М. Грушевський відіграв провідну ролю як організатор наукової діяль-

---

[1] О. Оглоблин, «Михайло Грушевський і українське національне відродження», *Український Історик*, ч. 2—3, 1964, стор. 1.

[2] Іван Крип'якевич, «Михайло Грушевський (некролог)», *Хроніка НТШ*, ч. 72, 1935, стор. 9.

[3] Для ілюстрації наставлення певних кругів в НТШ до вивчення М. Грушевського бажаю згадати один опізод. Свого часу я працював над темою «Михайло Грушевський і НТШ». У 1969 році я звернувся до відповідних чинників НТШ, щоб цю працю видали. Одержав відмовну відповідь, мотивовану «браком фондів». Цю монографію видало Видавництво «Дніпрова Хвиля» в Мюнхені в 1970 році. А чейже йшлося про найважливішу добу в історії НТШ. Також автор цих рядків свого часу запропонував НТШ

ности Академії, не присвячувала у своїх виданнях спеціяльної уваги найвидатнішому українському історикові. Отже, головна відповідальність і тягар праці по лінії Грушевськознавства впав на наймолодше наукове товариство — УІТ, що постало в 1964/65 роках. Тут не будемо входити в причини занедбання вивчення діяльности і творчости М. Грушевського українськими центральними науковими установами — ця тема вимагала б окремого дослідження. На цьому місці обмежуємося лише до ствердження фактів. Пізніше ми думали, що до розбудови Грушевськознавства причиниться катедра історії України ім. Михайла Грушевського при Гарвардському університеті, яку очолює проф. Омелян Пріцак. Але наші надії завели і вищезгадана катедра протягом свого довголітнього існування не видала жодної замітнішої наукової публікації, присвяченої свойому патронові. Це також дивне і незрозуміле.[4]

Тепер коротко згадаємо про справу дослідів М. Грушевського в українській советській історіографії після Другої світової війни. Українські советські історики працюють у повній залежності від директив комуністичної партії і тому їхні праці відзеркалюють цю партійну лінію. До творчої спадщини Грушевського вони ставляться неґативно і наявно її фальсифікують. Грушевського уважають за одного «з головних лідерів українського буржуазно-націоналістичного руху», а «значення праць Г. обмежене тенденційністю у доборі й узагальнені фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел. Г. вороже ставився до марксизму ... Виходячи з ідеалістичної посилки про вічність етнічних категорій (народність, нація), Г. вважав національну проблему головною в історії, твердив, що національні інтереси вищі за класові ... Протиставляв укр. народ російському, ігнорував їхню істор. близькість, а колоніяльну політику царизму зображував, як політику рос. народу. Формування укр. народности відносив не до 14—15 ст., а до 4 ст. і твердив, що Київська Русь належить тільки історії України ...»[5]

опрацювати монографію про М. Грушевського. Замість прийняти цю пропозицію з подякою — знову ж подано різні фінансові причини, які не дають змоги НТШ покрити коштів друку такої потрібної праці. Здержання англомовного перекладу *Історії України-Руси* знову ж ілюструє якусь дивну і незрозумілу позицію НТШ до свого найвидатнішого члена. Щоправда, в 1978 році, заходами д-ра М. Стахова, появився один том *Записок НТШ*, присвячений М. Грушевському, але здебільша там поміщені матеріяли становили передруки статтей з українських газет і журналів.

[4] Про відношення Ом. Пріцака до діяльности і історичної схеми Грушевського ми писали в статті «Двадцятиліття „Українського Історика" і завдання українських істориків», (*Український Історик*, ч. 2—4, 1983, стор. 19—20). — Свої погляди на діяльність М. Грушевського виложив О. Пріцак в статті «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів*, чч. 157—159, 1966.

[5] «Грушевський, Михайло Сергійович», *Радянська енциклопедія історії України*, Київ, 1969, том І, стор. 484.

Так виглядає офіційна характеристика М. Грушевського в советській українській історіографії.

Під час періоду десталінізації в українській советській історіографії була спроба Ф. П. Шевченка, тодішнього головного редактора «Українського Історичного Журналу», реабілітувати Мих. Грушевського. У 1966 році він помістив в *УІЖ* статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на радянську Україну», в якій твердив, що творчу спадщину М. Грушевського «не можна обійти або ігнорувати».[6] Проте ця спроба закінчилася повною невдачею, а через цю статтю Ф. П. Шевченка звільнили зі становища головного редактора УІЖ. Історична спадщина Михайла Сергійовича є така небезпечна для советських істориків і советсько-російської влади, що всяке питання хоч би про частинну реабілітацію найвидатнішого історика України в советській Україні уважається каригідним вчинком і злочином. Тепер під час чергового розгрому української історичної науки і культури на рідних землях взагалі не приходиться говорити про будьякі праці, присвячені Грушевському.

Кожна академічна дисципліна має свою структуру і свою специфічну побудову. В цьому відношенні Грушевськознавство не є вийнятком. Ця нова ділянка наукового дослідження охоплює три основні частини: 1) джерела і бібліографічні дослідження, 2) досліди життя і діяльности Михайла Грушевського і 3) дослідження його творчости (наукові, публіцистичні і белетристичні праці). Ці три ділянки творять основу Грушевськознавства і віддзеркалюють окремі етапи його життя, діяльности і творчости. У наших раніших працях ми подали таку періодизацію життя М. Грушевського, яка є дальше актуальною для дослідження його діяльности і творчости:

I. Ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського (1866—1886);

II. Перший Київський період: університетські роки (1886—1894);

III. Львівський період життя М. Грушевського (1894—1914);

IV. Перше заслання М. Грушевського (1914—1917);

V. Другий Київський період: М. Грушевський і державне будівництво України (1917—1918);

VI. Еміґраційний період життя М. Грушевського (1919—1924);

VII. Третій Київський період: повернення і діяльність М. Грушевського в Україні (1924—1931);

VIII. Друге заслання і смерть М. Грушевського (1931—1934).

Подана періодизація життя М. Грушевського має свої окремі циклі і «суб-періоди», пов'язані з його діяльністю в Галичині, Великій Україні, Росії і в різних країнах Західньої Европи.

---

6 Ф. П. Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на радянську Україну», *Український Історичний Журнал,* ч. 11, 1966, стор. 13—30.

Усі сучасники М. Грушевського наголошували його колосальну енергію і виняткову працьовитість, що охоплювали головні ділянки українського наукового, культурного і суспільного життя. Дмитро Дорошенко, ідеологічний опонент М. Грушевського, дає таку його характеристику з 1900-их років:

> На той час проф. Грушевський уважався всіми нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові і громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом.[7]

Подана характеристика Михайла Грушевського не є перебільшенням — у 1900-их роках він був визнаний українськими громадськими і політичними кругами, всеукраїнським провідником української нації. Те саме можна сказати про 1917 і 1918 роки, в яких він очолював Українську Центральну Раду і ставив основи під першу українську державу в 20-му столітті. Саме тому дослідження многогранної діяльности Мих. Грушевського в усіх періодах його життя належить до найважливіших завдань Грушевськознавства. Для кращого схоплення окремих ділянок його діяльности наводимо окрему таблицю.

Діяльність Михайла Грушевського

Наукова діяльність	*Суспільно-політична діяльність*	*Культурно-освітня діяльність*
Організація наукової праці:	Київська Громада	Розбудова шкільництва
Наукове Т-во ім. Шевченка	Націонал-Демократична Партія	Українська Учительська Громада
Українське Наукове Т-во в Києві	Українська Демократична Партія	Шкільний Союз
Український Соціологічний Інститут	Державні Думи	Заснування видавництв
Всеукраїнська Академія Наук	Товариство Українських Поступовців	Заснування і редаґування журналів і часописів
Інші наукові установи	Українська Центральна Рада	Розбудова національної культури
Професорська праця (Київ, Львів)	Українська Народня Республіка	Праця в освітних установах
Редаґування наукових праць	Українська Партія Соціялістів Революціонерів	
Наукові дослідження		
Зв'язки з неукраїнськими науковими установами	Зв'язки з українськими і неукраїнськими політичними організаціями	Публікації присвячені культурі й освіті
	Політичні і суспільні публікації, участь в суспільних установах	

[7] Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про давнє минуле,* Вінніпеґ, 1949, стор. 83.

Окремі ділянки діяльности М. Грушевського дуже часто зазублюються і вказують на її багатовимірність і многогранність. Вищенаведена таблиця його діяльности не є повна, вона включає лиш головні ділянки його праці.

Третьою складовою частиною Грушевськознавства являється творча спадщина М. Грушевського і її наукове вивчення. Ця ділянка також включає дослідження критичних відгуків на наукові публікації.

В основному творчість Михайла Грушевського можна поділити на три основні частини: наукові праці, публіцистику і белетристичну творчість. Кожна категорія має свій тематичний профіль і свою предметну структуру.

Наукові праці М. Грушевського охоплюють різні академічні дисципліни, з яких перше місце займає історія і допоміжні історичні дисципліни. З цього історичного циклю згадаємо такі ділянки: історія України, історія слов'янських народів і всесвітня історія. З допоміжних історичних наук вичислимо археологію, археографію, історіографію, біографію, історичну бібліографію, хронологію, дипломатику, палеографію, сфрагістику, генеалогію, геральдику, іконографію, нумізматику, історичну географію, архівознавство і джерелознавство.

З інших дисциплін згадаймо історію літератури, етнографію, фольклор і соціологію. Тут треба пригадати, що *Історія України-Руси* М. Грушевського охоплює *цілість* українського історичного процесу, включаючи культурний, політичний, релігійний, економічний і суспільний розвиток українського народу. Цей монументальний твір, подібно, як його фундаментальна *Історія Української Літератури,* вказує на енциклопедичне знання М. Грушевського усіх головних ділянок суспільних і гуманістичних наук в контексті його історичних досліджень.

Діяпазон публіцистичної творчости М. Грушевського надзвичайно широкий і охоплює усі головні ділянки укр. громадського життя, української культури, як також теми, пов'язані з неукраїнськими народами і міжнародною тематикою.

Сергій Єфремов твердив, що публіцистичні статті Грушевського були завжди писані з національної точки зору і «на підставі того широкого світогляду, який дає Грушевському його велика історична освіта і всесторонні знання. Ці прикмети публіцистичних праць Грушевського ставлять його на чільне місце в нашій новішій публіцистиці і в багатьох питаннях роблять з його духового привідцю сучасного українства, як і об'єкт, з другого боку, тих безупинних нападів, що стрічає українська ідея в ворожому таборі».[8] Це писав видатний український вчений і суспільний діяч, який не належав до гурта приятелів історика, але в своїй оцінці публіцистичної спадщини Грушевського зберіг повну об'єктивність.

З публіцистичного циклю творчости Михайла Сергійовича вирізняються статті, присвячені національному відродженню українсько-

[8] Сергій Єфремов, *Історія українського письменства,* том II, Київ-Ляйпціґ, 1919, стор. 240—241.

го народу і його культури. Тематично вони охоплюють усі ділянки громадського життя і його культурного, політичного, економічного і соціяльного розвитку. Розвиток українського шкільництва, наукового життя, економічних інституцій, української мови і преси, українського національного світогляду і інші теми характеризують публіцистику українського вченого. Окрему категорію становлять його статті, присвячені українській історії і українським діячам. Також головну увагу присвятив Грушевський у своїх статтях питанням українсько-російських і українсько-польських зв'язків і міжнародній проблематиці. Деякі його статті мають програмовий характер національної дії різних частин української спільноти, інші віддзеркалюють його світоглядові заложення і його ідеологію. На сторінках періодичних публікацій він зводив двобої з польськими і російськими політичними кругами і установами, які намагалися гальмувати національне відродження українського народу. Нема сумніву, що публіцистичні праці М. Грушевського являються першоджерельним матеріялом для вивчення його світогляду і діяльности в різних періодах його життя. Не можемо переочити, що Михайло Сергійович був основником *Літературно-Наукового Вістника,* ілюстрованого тижневика «Село» і «Засів» й інших серійних публікацій, які мали переломовий вплив на формування українського національного світогляду, на розвиток суспільно-політичної дії тодішнього українства і на розбудову української національної культури, яка стала основою українського державного відродження в 1917 і 1918 роках, що його очолив Михайло Грушевський, як голова Української Центральної Ради і перший президент Української Народньої Республіки. Без об'єктивної і глибинної аналізи публіцистичної спадщини немислиме дослідження провідних ідей його діяльности і творчости, як також зрозуміння національних основ і державного відродження Нової України.

Белетристика становить окрему і найменшу частину творчої спадщини Михайла Грушевського. Як відомо, Михайло Сергійович спершу бажав стати українським письменником і на цьому полі вести роботу «в інтересах українського життя».[9] Від белетристики він перейшов до історичних досліджень, хоч ніколи не втрачав зв'язку з українською художньою літературою і з літературознавством. Михайло Сергійович написав цілий ряд оповідань і декілька драматичних творів. Його літературні твори є важним джерелом для вивчення його раннього світогляду і творчости (оповідання «Бех аль Джугур» і інші). В 1900-их роках його літературні твори віддзеркалювали, як згадував він сам в автобіографічному нарисі, гадки, насторії і образи, з якими не міг поділитися з читачами в своїх наукових і публіцистичних працях. Саме тому белетристика Грушевського являється ще одним важливим джерелом для пізнання його творчости і діяльности.

Праці Михайла Сергійовича появлялися в різних «бібліографічних

[9] М. Грушевський, «Як я був колись белетристом». Л. Винар, ***Автобіографія Михайла Грушевського,*** стор. 43.

формах»: монографії, видання джерел, історичні нариси, статті, наукові студії і причинки, спогади, некрологи, оповідання і драматичні твори, рецензії і бібліографічні замітки. Їхній характер — науковий, науково-популярний, публіцистичний, інформаційно довідковий і мистецький. На цьому місці бажаємо підкреслити важливість дослідження рецензійної творчости М. Грушевського, яка охоплювала історію і інші наукові дисципліни, публіцистичні видання, літературознавство і красне письменство, мемуаристику, довідкові видання і інші ділянки творчої праці українських і неукраїнських науковців, діячів, письменників і публіцистів. Саме рецензії М. Грушевського є тим важливим барометром, який показує наукове і інтелектуальне зацікавлення його в різних періодах діяльности і творчости.

Грушевськознавство також займається дослідженням праць, присвячених життю і творчости М. Грушевського, і в тому відношенні бібліографія праць, присвячених Михайлові Сергійовичу є вихідною точкою цього аспекту дослідження. Всі ці складові частини академічної дисципліни мають внутрішнє пов'язання і становлять основу Грушевськознавства.

Ми бажали бодай коротко накреслити структуру Грушевськознавства, як окремої ділянки наукового досліду, яка стоїть у тіснім зв'язку із іншими українознавчими дициплінами. Немає сумніву, що Грушевськознавство заслуговує на повніше обговорення, але розмір цієї статті не дозволяє цього зробити.

Тепер стоїть перед нами питання сучасного стану дослідів життя, діяльности і творчости Михайла Грушевського. Що зроблено? На це питання можемо сказати, що зроблено відносно мало, але стан цієї ділянки українознавства не є такий трагічний, як був він в 1950-их і раніших роках. Завдяки діяльности УІТ і появи «Українського Історика» поставлено твердий фундамент під систематичне вивчення діяльности М. Грушевського. І тут треба ще раз підкреслити заслугу проф. Олександра Оглоблина, теперішнього почесного голови УІТ, який перший порушив на сторінках «Українського Історика» потребу всебічного дослідження життя і творчости М. Грушевського. З інших дослідників згадаємо Марка Антоновича, Любомира Винара, Іллю Витановича, Юрія Ґерича, Олександра Домбровського, Лева Биковського, Михайла Ждана, Ігоря Каменецького, Романа Климкевича, В. Міяковського, А. Сірка, Теодора Мацькова, Миколу Чубатого — всі вони на сторінках журналу містили свої праці, присвячені М. Грушевському.

У 1966 році з нагоди 100-ліття народження Михайла Сергійовича УІТ дало ініціятиву до численних наукових конференцій, а також закликало українську громаду у вільному світі гідно відзначити пам'ять Великого Українця. У цьому самому році спеціяльний том «Українського Історика» присвячено Грушевськознавству, а в наступних випусках журналу введено новий відділ «Грушевськіяна», в якому друковано архівні й інші матеріяли. Так започатковано систематичне вивчення діяльности і творчої спадщини Михайла Сергійовича.

Треба також з признанням відзначити, що в роках 1954—1958 перевидано монументальну *Історію України-Руси*, а дещо пізніше *Історію Української Літератури* М. Грушевського завдяки ініціятиві видавництва «Книгоспілка» в Нью-Йорку. Також в 1960 видано збірку публіцистичних статтей М. Грушевського п. н. «Вибрані праці» за редакцією Миколи Галія (наклад Головної Управи ОУРДП в США). Перевидання праць М. Грушевського є надзвичайно важливе, якщо йдеться про всебічне вивчення його творчости.

У 1974 році УІТ започаткувало неперіодичну серію «Грушевськіяна», призначену для друкування джерельних і інших матеріялів, а також передруків важливих праць історика. Треба зазначити, що за обчисленням бібліографа Лева Биковського в «Українському Історику» за роки 1963—1983 появилося понад 60 позицій «Грушевськіяни».[10] Отже, як бачимо, в минулих роках УІТ зробило доволі багато для розбудови Грушевськознавства.

З інших позитивних явищ треба відмітити опрацювання першої англомовної докторської праці Томася Приймака п. н. «Михайло Грушевський і політика національної культури», яку він захистив на Торонтонському університеті в 1983 році.[11] Віримо, що ця цінна студія в короткому часі буде надрукована. В нормальних обставинах ми вже повинні мати десятки докторських праць про М. Грушевського на европейських, канадських і американських університетах. Проте так не є і лише можна надіятися, що в короткому майбутньому цей стан поправиться.

1984 рік Українське Історичне Товариство проголосило роком Михайла Грушевського у зв'язку із відзначенням 50-ліття його передчасної смерти в 1934 році. У цьому році появляється цей науковий збірник, як спеціяльний випуск «Українського Історика», в якому містяться важливі дослідження і архівні матеріяли. Подібно, як в 1966 році, УІТ дало ініціятиву для влаштування наукових конференцій в США, Европі і Канаді, присвячених відзначенню 50-ліття його смерти. Також на рекомендацію УІТ Наукова Рада при СКВУ, як світова надбудова українських наукових установ у вільному світі, проголосила 1984 рік — роком Михайла Грушевського. Ми віримо, що саме в цьому році УІТ і інші українські наукові установи причиняться до дальшої розбудови Грушевськознавства.

Деякі питання джерелознавства і методології

Наукове дослідження діяльности М. Грушевського безпосередньо пов'язане із аналізою історичних джерел і методологією наукового до-

---

10 Лев Биковський, «Грушевськіяна» на сторінках «Українського Історика» (рукопис, Архів УІТ). Аналіза друкованих праць в У.І., присвячена М. Грушевському, подана також в статті Ол. Домбровського, «Грушевськіяна в Українському Історику», *Український Історик*, ч. 3—4, 1973, стор. 29—37.

11 Thomas M. Prymak, *Mykhailo Hrushevsky and the Politics of National Culture*, University of Toronto, 1983.

сліду. Грушевськознавці на Заході не мають доступу до архівних матеріялів Грушевського, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві в Києві, в рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і інших архівах в советській Україні. Тут в першу чергу ідеться про епістолярну спадщину М. Грушевського і його сучасників, в якій маємо важливі дані про зв'язки нашого найвидатнішого історика, редактора, видавця і провідного суспільного діяча. Неможливість використати ці матеріяли надзвичайно звужує джерельну базу наших досліджень. Натомість архівні фонди на Заході не є належно вивчені. До певної міри вийняток становлять віденські архіви, які досліджував Т. Горникевич і Л. Винар і етнічні архівні фонди Канадського Національного Архіву в Оттаві, що їй досліджував Т. Приймак. Листування М. Грушевського, яке зберігалося в архівах УВАН і НТШ в Нью-Йорку завдяки професорам В. Міяковському і С. Стецюкові, опубліковано за редакцією Марка Антоновича в «Українському Історику».

Також проф. І. Каменецький вивчав німецькі архівні фонди в зв'язку із дослідами діяльности М. Грушевського в Українській Центральній Раді. Інші опублуковані архівні матеріяли подаємо в нашій бібліографії.

Нема сумніву, що в різних державних і приватних архівах в Европі та інших континентах зберігаються ще не віднайдені документи, пов'язані з діяльністю М. Грушевського. Нашим завданням є їх розшукати. Натомість друковані праці Михайла Сергійовича, які являються першоджерельним матеріялом до вивчення його життя і творчости, у певній мірі є доступні дослідникам на Заході. На увазі маємо його наукові, публіцистичні і літературні праці. Вони властиво становлять найважливішу джерельну базу Грушевськознавства на Заході.

Декілька зауважень про методологію досліду. У цьому аспекті можна відмітити деякі поважні недотягнення, які спричинюють неповне, а часами невірне відтворення доби Грушевського. Для прикладу згадаємо аналізу і насвітлення провідної ролі М. Грушевського в розбудові українського державного життя в 1917 і 1918 роках. В працях деяких дослідників цей період діяльности історика і державного мужа виходить часами поверховим і необ'єктивним. Це також стосується до вивчення політичного світогляду М. Грушевського до 1919 року, який дослідники аналізують на основі його публіцистичних статтей з 1920-их років, в яких він поділяв ідеологію лівого крила Української Партії Соціялістів Революціонерів і підготовлявся до повороту в Україну. Такий методологічний підхід не є оправданий і не видержує критики. Дослідження діяльности Грушевського в 1917 і 1918 роках треба базувати на джерелах того часу, а не на пізніших матеріялах, що відносяться до пізнішого періоду його життя. Те саме відноситься до політичного світогляду М. Грушевського, який проходив еволюцію в різних періодах його життя і не був якоюсь застиглою, незмінною «політичною догмою». До діла маємо із живою людиною, яка віддано працювала на суспільно-політичній ниві українського національного

життя, думала і час-до-часу міняла свої політичні наставлення, свою політичну дію. Його публіцистичні праці і співпраця з різними політичними середовищами в різних періодах його життя повністю це підтверджує. Тому дослідники М. Грушевського повинні брати до уваги якнайширшу джерельну документацію, що відзеркалює досліджувані окремі періоди його діяльности.

Праці, писані «з перспективи часу», що є основані на вузькій джерельній базі або на ідеологічних заложеннях авторів, також мають свої слабости і виявляють тенденційність головно в оцінці М. Грушевського як державно-політичного діяча і голови Української Центральної Ради. Ілюстрацією цих методологічно-джерельних недомагань може служити праця Ом. Пріцака «Із нагоди столітнього ювілею історика» (*Листи до приятелів,* 1966, чч. 157—159 кн. 5—7).

Без відповідної джерельної документації автор статті прийшов до висновків, що «Грушевський залишився на все життя вірним світоглядові своєї молодости, що до речі, ніколи не вийшов поза сферу національної романтики та ідилії» (стор. 3—4). Він також висунув поважне обвинувачення Грушевському, який, на думку О. Пріцака, «своєю науковою і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і фізичної ліквідації української аристократії» (стор. 13). На яких джерельних основах базує свої обвинувачення проф. О. Пріцак? Марко Антонович своєчасно писав, що закид Пріцака «настільки голословний і неетичний, що дивуєшся, як хоч би в публіцистичній статті, можна його висувати. Питаєшся: когож саме з української аристократії морально і фізично ліквідував М. Грушевський? Нам взагалі невідомо про будь яку ліквідацію, яку проводив М. Грушевський, а коли О. Пріцакові такі речі відомі, то їх варто назвати по імені».[12]

Знаємо, що советські борзописці змальовують Грушевського, як «фальсифікатора історії» і «буржуазного націоналіста», але навіть вони не договорилися до «фізичної ліквідації», спричиненої Грушевським. Сьогодні О. Пріцак є керівником катедри історії України ім. М. Грушевського на Гарвардському університеті. Вже пора, щоб він відкликав або джерельно удокументував свої закиди на патрона цеї катедри. Хочемо вірити, що в 50-ліття смерти Михайла Грушевського він це зробить, бо цього вимагає професійна етика історика.

Ми свідомо зацитували вищезгадану статтю, як ілюстрацію до методологічних проблем в дослідженні діяльности М. Грушевського. Часами через незнання джерел, ідеологічне наставлення або інші причини — дослідники можуть подати суб'єктивний і неповний образ діяльности М. Грушевського.

Аналітичні і синтетичні історичні праці повинні базуватися на перевірених історичних джерелах так, як цього вимагає методологія

---

12 Марко Антонович, «До дискусії навколо М. С. Грушевського», стор. 6—7, (рукопис, Архів УІТ). Стаття писана в 1966 році.

історичного досліду. І в цьому контексті «забронзування» або «оболочування» історичних явищ і особистостей виходять поза межі наукового досліду.

Наші завдання

На початку нашої статті ми згадали про «всеукраїнську трійцю» — Тараса Шевченка, Івана Франка і Михайла Грушевського — як трьох велетнів українського національного відродження. Шевченкознавство, Франкознавство і Грушевськознавство — це три основні ділянки українознавства, з яких остання була довший час занедбана українськими науковими установами і науковцями. Завдяки діяльності УІТ і виданню «Українського Історика» цей стан змінився на краще. П'ятдесята річниця смерти Михайла Грушевського нагадує нам про те, як ще мало знаємо про нього і як мало зроблено для наукового вивчення життя і творчої спадщини цього третього члена «всеукраїнської трійці» і будівничого Нової України. Отже, перед нами стоять важливі завдання і під кінець наших роздумувань про Михайла Грушевського бажаємо, бодай коротко, обговорити завдання і пляни Українського Історичного Товариства в дальшій розбудові Грушевськознавства. Ми також віримо, що до цих плянів приєднається українське громадянство і українські установи, які сповнять свій обов'язок і довг вдячности перед Великим Українцем, а заразом стануть правдивими будівничими цеї важливої ділянки українознавства.

Наші думки розпочнемо від твердження, що дальший розвиток Грушевськознавства безпосередньо пов'язаний з двома постулятами: збільшення числа грушевськознавців і забезпечення задовільної матеріяльної бази для видавничої програми УІТ. Відносно першої передумови — то є всі дані бути оптимістом і ми віримо, що число дослідників творчої спадщини Грушевського значно збільшиться. Відносно другого постуляту — матеріяльної бази: УІТ створило «Видавничий Фонд М. Грушевського». Вже маємо позитивні вістки про розбудову цього фонду нашим громадянством, зокрема читачами «Українського Історика» і українськими установами. Отже, маємо добрий початок і тепер можемо приступити до обговорення наших плянів.

У зв'язку із відзначенням 50-ліття смерти Михайла Грушевського видаємо цей науковий збірник, як спеціяльний том «Українського Історика». Наше видання значно поширює тематичний профіль Грушевськознавства, і віримо, що воно причиниться до кращого зрозуміння окремих періодів його діяльности. У цьому випуску також започатковуємо друк новвіднайдених архівних матеріялів і друкуємо бібліографію праць про М. Грушевського.

Багато наукових і публіцистичних праць історика розпорошені по різних серійних виданнях, які часто є недоступні ширшому крутові дослідників доби Грушевського. Саме тому ми заплянували видати спершу два збірники його праць. Перший буде охоплювати його наукові праці, другий вибрані публіцистичні статті. Це є конкретне запо-

чаткування систематичного видання головніших історіографічних і публіцистичних творів, які будуть віддзеркалювати окремі періоди його творчости і діяльности. Якщо буде задовільна фінансова підтримка, плянуємо видати ці збірники також в англійському перекладі і тим самим уможливити неукраїнським дослідникам познайомитися з кращими зразками творчости історика. Окремий збірник в англійській та інших світових мовах буде присвячений працям українських і неукраїнських істориків, які відносяться до наукової спадщини і діяльности Михайла Сергійовича, що також спричинився до спопуляризовання Грушевськознавства на міжнародньому науковому форумі.

Питання бібліографії праць М. Грушевського, як також праць про нього, становить необхідну базу для систематичного вивчення його життя і творчости. Саме тому вже виготовлено до видання окремий бібліографічний збірник, який, як відомо, появиться у відносно короткому часі. Крім того будемо дальше продовжувати наше серійне видання «Грушевськіяна», а на сторінках «Українського Історика» дальше будемо містити матеріяли з Грушевськознавства. Оце в короткому зарисі наш видавничий плян, який з допомогою української спільноти, зреалізуємо. Здається, що УІТ зробило і робить все, що в його силах і спроможностях, щоб причинитися до якнайповажнішого вивчення спадщини Великого Українця.

У майбутньому бажаємо розглянути можливість англійського перекладу *Історії України-Руси,* монументального твору нашого історика. Наразі чекаємо на вияснення НТШ в Америці, яке вже давніше зобов'язалося видати англомовний переклад *ІУР,* але до сьогодні нічого не видало. *Історія України-Руси,* як вдало підкреслив проф. Олександер Оглоблин, завжди стоятиме поруч з Шевченковим «Кобзарем», як тривалий пам'ятник української історичної науки. Це є монументальний і найвизначніший твір історика, який заразом є історіографічним документом доби Грушевського, в якому перший раз впроваджено національну схему українського історичного процесу і відтворено на широкій джерельній основі багатовимірне життя українського народу до половини 17-го століття. Як монументальний документ творчости Михайла Сергійовича, цей твір ніколи не буде «перестарілим історичним твором», як дехто натякає. Коли в англійській мові появляються переклади творів російських істориків, сучасників Грушевського, і ніхто не підносить питання їхньої «застарілости» — тоді не бачимо найменшої причини, щоб не видати в англійській мові *Історії України-Руси,* як історіографічний документ часу, і зробити цей монументальний твір доступним широким кругам неукраїнських дослідників історії Східньої Европи і України. Як відомо, *Історія України-Руси* М. Грушевського здобула високе признання на форумі міжнародньої наукової критики.

Це саме відноситься до *Історії Української Літератури* М. Грушевського й інших його творів. Зробімо їх доступними неукраїнському науковому світові! Це надзвичайно важливе завдання, яке УІТ і інші установи можуть спільно зреалізувати. Отже, перед нами усіми сто-

ять до розгляду ці важливі проекти, які вимагають точного плянування і систематичної реалізації.

Ми віримо, що наші думки про Грушевськознавство, предложений проект видання наукових збірників, заплановані окремі монографічні дослідження життя і творчости Михайла Грушевського, запроектовані збірники з біографічними і бібліографічними джерелами про М. Грушевського — все це причиниться до тривалого відзначення пам'яті Михайла Грушевського, нашого найвидатнішого історика, і одного із найвидатніших творців національного і державного відродження історії.

Сповнімо свій священний обов'язок перед Михайлом Грушевським, батьком української національної історіографії, і перед українською історією.

Helmut Neubauer
Universität Heidelberg

MYCHAJLO HRUŠEVŚKYJ: ERBE UND AUFTRAG ZU SEINEM 50. TODESTAG

Geschichtswissenschaft ist stets auch Erinnern, die Geschichte dieser Wissenschaft bedarf ebenso dieses Aspekts; da sie sich der Lebensleistung einzelner Gelehrter zu erinnern hat, ergeben sich bestimmte Daten als Anlässe, diese Leistungen auf ihre Geltung und Weiterwirkung hin zu befragen. M. Hruševśkyj starb am 26. November 1934 in Kislovodsk (Kaukasus). Es besteht wenig Aussicht, daß man seines Lebenswerkes an den Orten oder Institutionen gedenkt, an denen er studiert, gelehrt und Forschung betrieben hat. Es genügt, auf einen Satz zu verweisen, der sich in einer „Historiographie der Geschichte der UdSSR (1961) findet: „Die Arbeiten Gruševskijs stellen eine Verfälschung der Geschichte dar"; eine von der Akademie der Wissenschaften 1965 herausgegebene Bibliographie zur Geschichte der Geschichtswissenschaft notiert einen kurzen Nekrolog in der Zeitschrift „Istorik-marksist" (1934,6) sowie eine längere Abhandlung über Hruševśkyj und seine „sogenannte Schule" (1946). Seine persönliche wie auch seine akademische Biographie ist mit seinen Wirkungsstätten eng verknüpft, weil die jeweils zeitbedingte Situation nicht ohne Einfluß auf die Arbeit und die Veröffentlichung ihrer Ergebnisse bleiben konnte. Die 50. Wiederkehr des Todesjahres ist gegebener Anlaß, erneut Überlegungen darüber anzustellen, was sich als das Bleibende im Werke eines Lehrers und Forschers erwiesen, welche Furche auf dem Felde der Wissenschaft, die er gezogen hat, noch in der Gegenwart erkennbar, vielleicht sogar vertieft (oder auch verschüttet) worden ist. Begnügt man sich mit einer allgemeinen Erinnerung, so liegt die Gefahr nahe, den früheren Nekrologen einen weiteren hinzuzufügen, im Grunde einer nur bedauernden Erinnerung Raum zu geben; damit versetzte man Person und Werk in einen musealen Zustand, es hätte sein Bewenden mit dem „exegi monumentum".

Leben und Wirken Hruševśkyj sind bald nach seinem Ableben vielfach gewürdigt worden: Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin widmete seinem Andenken 1935 das 3. Heft seiner „Beiträge zur Ukrainekunde". Jaroslav Bidlo veröffentlichte im Verlag der Čechischen Akademie eine eigene Gedenkschrift, die angesehensten internationalen Fachzeitschriften (Le Monde Slave, Revue des études slaves, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Slavonic and East European Review) brachten umfangreiche ehrende Beiträge über den Verstorbenen. Seither ist sein Werk in historiographischen Arbeiten (Dmytro Dorošenko, Borys Krupnyćkyj, Josef Macůrek, Anatole Mazour, Oleksandr Ohloblyn) und Vorworten zu Nachdrucken

oder Übersetzungen (G. Vernadsky, O. Šul'hyn) als bleibender Beitrag zur Historiographie wieder in den Blick gerückt worden. Die Zeitschrift der Ukrainischen Historischen Gesellschaft hat 1966 in den ersten beiden Heften ihres 3. Jahrgangs des 100. Geburtstages gedacht, Gedenkfeiern haben stattgefunden. Man fragt sich unwillkürlich, ob es noch etwas über diesen Historiker zu sagen gibt, was noch nicht gesagt worden ist, ob sich ein Thema finden läßt, das nicht im wehmütigen Sich-Erinnern befangen bleibt. Unter Umständen ist es gerade die Aufgabe eines Historikers, der weder von Herkunft Ukrainer ist noch die Geschichte der Ukraine zu einem bevorzugten Gegenstand seiner Arbeit gemacht hat, einiges dazu anzumerken, wie er den Menschen und das Werk Hruševśkyj in den Horizont seines Nachdenkens über die Geschichte Osteuropas einzuordnen sich bemüht, zumal dann, wenn er einer Generation angehört, für die Hruševśkyj bereits eine Gestalt der Wissenschaftsgeschichte ist.

Als Hruševśkyj zum ersten Mal in das breitere Blickfeld westeuropäischer Wissenschaft trat, schrieb man das Jahr 1906. In Leipzig erschien die deutsche, von Ivan Franko besorgte Übersetzung des ersten Bandes seiner „Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes" in dem angesehenen Verlag von B. G. Teubner. Der Übersetzung lag die zweite Auflage zugrunde, die 1904 in Lemberg erschienen war. Eine der ersten Rezensionen veröffentlichte der Berliner Historiker Otto Hoetzsch in der „Historischen Vierteljahrsschrift" 1907. Der Rezensent, der in Verbindung mit dem Autor stand, nahm die Gelegenheit wahr, auf die von der üblichen Interpretation abweichende Auffassung der „russischen" Geschichte durch Hruševśkyj hinzuweisen; als Gründe nannte er u.a. den Umstand, daß die Ukraine eine geraume Zeit ohne staatlich-politische Eigenständigkeit hinter sich habe, auch auf das Verbot des Ukrainischen im öffentlichen Gebrauch während der Jahre 1876—1905 machte er aufmerksam. Hoetzsch schloß sich Hruševśkyjs Gliederungsentwurf einer Geschichte der ostslavischen Staatsbildungen nicht an, bestätigte aber ohne weiteres, seine Polemik gegen die übliche großrussische Auffassung halte sich „in den angemessenen Grenzen, so nahe es hier lag, daß hier auch außerhalb des Kreises der wissenschaftlichen Forschung liegende Wünsche und Empfindungen mitsprachen". Hoetzsch war es völlig klar, daß ein nationales Erwachen und eine bewußt nationale Geschichtsschreibung einander gegenseitig nicht nur bedingten, sondern sogar befruchteten. Endlich formulierte der Rezensent noch zwei Empfehlungen: Die wissenschaftliche Welt möge den Terminus „Ukrainer" oder auch „Ukrainorussen" rezipieren, wie Hruševśkyj diese Termini anwende — und man möge den „Abriß der Geschichte des ukrainischen Volkes", der 1904 in St. Petersburg erschienen war, ins Deutsche übersetzen. Die erste Anregung wäre noch heute aktuell, die zweite wurde im Laufe des ersten Weltkrieges aufgegriffen, ein bezeichnender Vorgang, auf den noch zurückzukommen sein wird.

Der Rezensent, der ein Jahr darauf das gleiche Buch Hruševśkyjs im 101. Band der „Historischen Zeitschrift" anzeigte — er gab nur seine Initialen J. L. preis — zeigte sich nicht weniger unterrichtet über die Lage der Historiographie über die Ukraine. Er schätzte den Inhalt des Bandes im wesentlichen als „Prolegomena" ein und schlug eine Art wissenschaftsgeschichtlicher Brücke mit dem einleitenden Satz: „Das vorliegende Werk kann in der westeuropäischen wissenschaftlichen Literatur als das erste seit Engels Geschichte der Ukraine (s. u. S. 5)

gelten, das eine Gesamtdarstellung des ukrainischen (kleinrussischen oder ruthenischen) Volkes enthält". Die erwähnte Rezension liegt ohne Zweifel merklich unter dem Niveau der ersten, dennoch reißen beide, zusammengenommen, die Problematik auf, in der die historiographische Leistung Hruševśkyjs zu sehen ist. Mag man auch bedauern, daß das monumentale Werk trotz seiner 9 (10) starken Bände ein Torso geblieben ist, der Entwurf liegt jedem einsichtigen Benutzer deutlich vor Augen.

Im übrigen hatte Hruševśkyj selbst diesen Entwurf schon 1904 methodologisch begründet; es handelte sich um seine Abhandlung „Das übliche Schema der ‚russischen Geschichte' und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslaventums" (gedruckt in den „Abhandlungen zur Slavenkunde", herausgegeben von der St. Petersburger Akademie — in ukrainischer Sprache! — Übers. Berlin 1935). Im gleichen Jahr erschien der erwähnte „Abriß" — russisch in St. Petersburg. In beiden Publikationen hatte er seine Gedanken eindeutig formuliert: Die Geschichte der Ukraine, die mit der Kiever Ruś beginnt, setzt sich über die der galizisch-wolynischen Fürstentümer in den Territorien fort, die seit dem 14. Jahrhundert Bestandteil des Großfürstentums Litauen und später der Krone Polen-Litauen werden; sie gewinnt dann im 17. Jahrhundert im Kosakentum erneut staatliche Gestalt — bis das Volk im 18. Jahrhundert in den nivellierenden Sog des russischen Imperiums gerät, gegen den es seit dem Entstehen eines nationalen Selbstbewußtseins im 19. Jahrhundert angeht. Die Geschichte des Großfürstentums und Zartums Moskau ist also keine Fortsetzung der Geschichte der alten Ruś, wenn sie auch durch zahlreiche Fäden mit dieser verknüpft ist.

Dieser Entwurf beruht notwendig auf der Unterscheidung zwischen Volks- und Staatsgeschichte, der Zusammenhang mit der Geschichtsphilosophie J. G. Herders ist nicht zu übersehen; wie es Hruševśkyj selbst formuliert: „Die ökonomische, soziale und kulturelle Geschichte des ukrainischen Volkes ist für manche Perioden seine einzig mögliche Geschichte". Er steht dabei augenscheinlich in der Tradition Kostomarovs, der diese Scheidung schon ein Menschenalter zuvor deutlich angelegt hatte. In seiner aufsehenerregenden Abhandlung „Zwei russische Volkstümer" hatte Hruševśkyj 1902 im Sinne der Romantik Merkmale des ukrainischen und des großrussischen Volksgeistes herausgearbeitet, der erste mehr durch demokratische, freiheitliche Züge, der zweite mehr durch Disziplin und Neigung zum monarchisch verfaßten Staat bestimmt. Seine Kritik an der herkömmlichen Geschichtsdarstellung hatte er sogar noch mit dem Satz überhöht: „Die Historiker haben die Merkmale des Lebens dargestellt, nicht das Leben selbst, zum Menschen gehörige Sachen und Gegenstände, aber nicht den Menschen": Der Staat ist gegenüber der Geschichte des Menschen nur eine Äußerlichkeit. Kostomarovs Deduktionen waren nach Hruševśkyjs Urteil „lange Jahrzehnte das Evangelium des ukrainischen Nationalismus". Wie er zählte auch Hruševśkyjs Lehrer V. Antonovyč zum Kreise der aus politischen Gründen nur kurzlebigen Zeitschrift „Osnova" (1861-62), die mehrfach die übliche und verbreitete russische Reichshistorie kritisch beleuchtete. Von Antonovyč rührte sicher auch das Interesse seines Schülers Hruševśkyj für soziologische bzw. sozialgeschichtliche Fragestellungen. Über die „Geschichtsphilosophischen und ideologischen Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hruševśkyjs" hat Leo

Bilas in den „Jahrbüchern für Geschichte Osteuropas“ (N. F. 4, 1956) wichtige Einsichten vermittelt.

Der Lehrer Antonovyč erkannte die Begabung seines Schülers Hruševśkyj und wies auf ihn hin, als 1894 eine Lehrkanzel „für allgemeine Geschichte mit besonderer Berücksichtigung von Ost-Europa“ an der Universität Lemberg zu besetzen war. Im österreichischen Galizien öffnete sich dem 28-jährigen ein weites Arbeitsfeld, auf das er sich mit Vehemenz stürzte. Akademische Lehre, eigene Publikationen und Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, diese drei Bereiche pflegte er mit großer Intensität; die rein organisatorische Arbeit schlug sich vor allem in den neu gestalteten Schriften der NTŠ nieder, die zu einem wissenschaftlischen Organ von hohem Niveau entwickelt wurden.

Nach 1905 ergab sich auch innerhalb der Grenzen des russischen Reiches die Möglichkeit, eine breitere Öffentlichkeit zu erreichen: 1911 erschien in SPb die 3. Auflage seines „Abrisses der Geschichte des ukrainischen Volkes“ (2. Auflage 1906), 1914 der I. Band des groß angelegten Sammelwerkes „Das ukrainische Volk in seiner Vergangenheit und Gegenwart“, der aus zwei Beiträgen aus seiner eigenen Feder bestand, einem Überblick über die Ukrainekunde sowie einer veränderten Fassung der kurz gefaßten „Geschichte“; von der großen Arbeit lagen seinerzeit bereits sieben Bände vor, auf die er immer wieder verwies. Augenscheinlich lag ihm daran, daß sich nicht nur Wissenschaftler mit dem opus magnum beschäftigten. Seit der 2. Auflage des 4. Bandes (1907) seiner „Geschichte“ waren auf den Titelblättern Lemberg *und* Kiev als Erscheinungsorte genannt, u.a. ein Zeichen dafür, wie sich innerhalb der Grenzen des russischen Imperiums die Zeiten zu ändern begannen; es hatte sich erwiesen, daß auch unbequeme, vielleicht sogar brisante Probleme nicht länger zu tabuisieren waren, selbst wenn sie politische Implikationen mit sich brachten. 1907-1908 hatte Hruševśkyj in Kiev die Ukrainische Wissenschaftliche Gesellschaft gründen können, ein wenige Jahre zuvor noch undenkbares Ereignis. Ohne Zweifel hatte die Universität Lemberg eine merkliche Anziehungskraft nicht nur auf ukrainische Intellektuelle in der Habsburgermonarchie ausgeübt, sondern auch über die Grenzen hinaus gewirkt. Für russische Behörden war dieser Sachverhalt Grund zu Mißtrauen und Verdächtigungen. Die Gründung der Gesellschaft deutete zumindest an, daß man die Existenz kultureller Gemeinsamkeiten über Staatsgrenzen hinweg nicht länger übersehen konnte. Freilich bestand auch im K. K. Kronland Galizien eine komplizierte Situation zwischen dem ukrainischen und polnischen Bevölkerungsteil, so daß die Verbindung Lembergs mit Kiev eine Stützung der Konnationalen bedeuten konnte. Hruševśkyj hatte erkannt, daß kulturpolitische Engstirnigkeit der Sache, um die es ihm ging, Schaden bereiten konnte. Es hatte den Anschein, als sollte der annähernd 50-jährige jetzt die Ernte seiner Lebenarbeit einbringen, aber der erste Weltkrieg warf alles über den Haufen; nicht nur die wissenschaftliche Arbeit, sondern auch das persönliche Schicksal war davon betroffen.

Dazu kam noch, daß die Politik sich in den Vordergrund schob; interessanter als die Geschichte der Ukraine wurde für die europäische Öffentlichkeit die „Ukrainische Frage“. Immerhin argumentierte man nicht nur in der Tagespolitik mit historischen Gründen, sondern brachte auch den I. Teil des „Abrisses“

(bis zur Wende des 16. zum 17. Jh.) deutsch heraus; besorgt wurde die Herausgabe 1916 durch den „Bund zur Befreiung der Ukraine“ in Lemberg. Zwei kleine Schriften Hruševśkyjs waren bereits 1914 und 1915 in Wien gedruckt worden. Das Schicksal des Krieges hatte die Aufmerksamkeit der öffentlichen Meinung in einem bis dahin nicht bekannten Ausmaße auf die Ukraine gelenkt. Mitten im I. Weltkriege, 1916, hatte man ein deutschsprachiges Werk zur Verfügung, dessen „Vorgänger“ immerhin 120 Jahre zurücklag: Johann Chr. Engel „Geschichte der Ukraine und der Cosaken“... (Halle 1796). Die Arbeit des Schlözer-Schülers wurde 1931 von dem ukrainischen Historiker B. Krupnyćkyj als „zweifellos das Beste, was im Laufe des 18. Jahrhunderts über die Geschichte der Ukraine geschrieben wurde“, beurteilt; Hruševśkyj hat sich im 8. Band (2. Teil 1922, S. 211) seiner „Istorija“ über Engels Werk geäußert, es handele sich dabei um eine Darstellung, „die unseren wissenschaftlichen Anforderungen annähernd entspricht“, ein bemerkenswertes Urteil nach über einem Jahrhundert.

Hätte sich — so fragt man sich unwillkürlich — hier eine gemeinsame Basis deutscher und ukrainischer Geschichtsschreibung finden lassen? Es war nicht nur die Kriegssituation, die eine solche Hoffnung zunichte machte. Das Jahr 1916 brachte innerhalb der deutschen Geschichtswissenschaft erbitterte Polemiken. Gelegentlich charakterisierte sie Fritz T. Epstein wohl mit Recht als Streitigkeiten, die „als Paradigmata, wie solche Auseinandersetzungen *nicht* geführt werden sollten, in die deutsche Gelehrtengeschichte eingegangen sind. Johannes Haller, der angesehene Tübinger Historiker, veröffentlichte 1917 in der von Paul Rohrbach herausgegebenen Broschürenreihe „Die russische Gefahr“ eine Streitschrift mit dem Titel „Die russische Gefahr im deutschen Hause“. Gegenstand des massiven Angriffs war ein Buch mit dem Titel „Rußland. Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte...“, das 1913 erstmals und 1917 in 2. überarbeiteter Auflage erschien. Sein Verfasser war der bereits erwähnte Berliner Historiker Otto Hoetzsch, der als „russische Gefahr im deutschen Hause“ angeprangert wurde. Das Erscheinen der ersten Auflage des Buches lag bereits Jahre zurück; es erhebt sich die Frage, ob es im Interesse des wissenschaftlichen Fortschrittes nicht sinnvoller gewesen wäre, mit der Kritik des Werkes früher zu beginnen. Einer der heftigsten Angriffspunkte Hallers war Hoetzschs. Darstellung der Nationalitätenfrage im kaiserlichen Rußland, ein Problem, das Hoetzsch in jeder Weise beschönigt habe. Innerhalb der Nationalitätenprobleme war das ukrainische für Haller eines der wichtigsten. In seiner Replik konnte Hoetzsch nicht nur auf seine erwähnte Rezension von 1907 verweisen, sondern auch auf seinen Bericht über eine Reise, die er im Herbst 1905 durch Galizien unternommen hatte. In der „Schlesischen Zeitung“ war dieser Bericht erstmals abgedruckt, 1906 druckte ihn die ebenso national wie monarchistisch eingestellte „Deutsche Monatsschrift für das gesamte Leben der Gegenwart“. Diese Reise hatte Hoetzsch und Hruševśkyj persönlich zusammengeführt, ein Kontakt, der weiter fortbestehen blieb. Hoetzsch hatte schon 1906 eindeutig festgestellt, daß die ukrainische Frage große Aufmerksamkeit erfordere, und welche Anstrengungen das ukrainische Volk unternehme, um zu sich selbst zu finden. Der Vorwurf der Unkenntnis war ihm gegenüber nicht gerechtfertigt, andererseits beruhten seine Urteile auf einer den politischen Zielen der Ukraine im Verlauf des I. Weltkrieges abträglichen raison d’état in der Reichsregierung, die zumindest bis zur Revolution des Oktober

1917 wirksam war; darüber hinaus waren die Zielsetzungen Berlins und Wiens keineswegs kongruent.

Liest man heute die bitterer werdende Polemik als quasi wissenschaftlicher Enkel, so drängt sich hier der Eindruck auf, als offenbare sich darin der Streit zweier politischer Orientierungen nicht nur in den Regierungen der Mittelmächte, sondern auch im Deutschen Reiche, als sei die Ukraine nur das Objekt gewesen, an dem sich die politische Leidenschaft der Zeitgenossen entzündete. Der Eindruck wird noch verstärkt durch die „Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918", die seit 1966 der Wiener Historiker Wolfdieter Bihl nach Akten aus Wiener Archiven vorgelegt hat; der Kaiserhof hatte in dem ukrainisch sprechenden Erzherzog Wilhelm sogar einen Prätendenten parat, um eine austro-ukrainische Lösung zu konkretisieren. Daß solche Aspirationen entsprechende Rückwirkungen auf die Politik Berlins hatten, versteht sich von selbst. Am Hofe der Hohenzollern dachte man an den Prinzen Joachim von Preußen. W. Conzes Untersuchungen über die Wiedererrichtung des polnischen Staates im Ersten Weltkrieg geben schließlich vielfache Hinweise darauf, daß auch in diesem Zusammenhang mit ukrainischen Territorien und Menschen als Objekt verfahren wurde. Analogien mit dem politischen Handeln der alliierten Mächte lassen sich unschwer herausarbeiten.

Den Ersten Weltkrieg überlebte Hruševśkyj in der Verbannung; die russische Regierung hatte ihn nach Simbirsk deportieren lassen. Als ihn die Central'na Rada im März 1917 an ihre Spitze berief, schien das Ziel nahe: die Umsetzung eines historisch begründeten Anspruches in die Wirklichkeit, der berufene Anwalt wurde gerufen, um Realität zu gestalten. Die Gründe für das Scheitern sind vielgestaltig, äußere wie innere. Die gezügelte Vernunft des Wissenschaftlers reichte nicht aus, politische Leidenschaften einzudämmen oder tragfähige Brücken zwischen um die Macht ringenden Parteien zu schlagen. Aus der Analyse und Wertung einer sich aus der Geschichte ergebenden Situation ließ sich zwar ein Programm ableiten, indessen erwies sich das politische Bewußtsein als nicht so einheitlich und stark, wie man es vielfach erwartet oder erhofft hatte; überdies zeigte es sich, daß weder die Alliierten noch die Mittelmächte gesonnen waren, den Vorstellungen einer ukrainischen Eigenstaatlichkeit durch entsprechende Unterstützung Rechnung zu tragen. In den Kabinetten war die Tradition eines „allrussischen" Reiches ebenso lebendig wie die Konzeption eines revolutionierten Rußland im Rat der Volkskommissare; der Verlauf des Bürgerkrieges bietet hierfür hinreichend Zeugnisse.

Die Liquidation des Ersten Weltkrieges war für eine breitere Öffentlichkeit gleichbedeutend mit der Liquidation des Interesses an der ukrainischen Frage. Der polnisch-sowjetische Krieg rollte über die Ukraine wie der Bürgerkrieg. Hruševśkyj war Emigrant; Prag, Berlin, Wien, Genf und Paris waren die Stationen eines Wanderlebens, das aber dennoch keine Resignation und keinen Verzicht auf wissenschaftliche Arbeit brachte: In Wien entstand dank seiner Initiative das Ukrainische Soziologische Institut, in Lemberg erschienen 1923/24 die ersten drei Bände seiner „Geschichte der ukrainischen Literatur".

Zu den großen Zäsuren im Leben Hruševśkyjs — 1894 und 1917/18 — kommt 1924 die letzte, deren Gründe wohl kaum rational zu erklären sind. 1923 wählte ihn die Ukrainische Akademie der Wissenschaften in Kiev zu ihrem Mit-

glied, und im Jahre darauf enschloß sich Hruševśkyj in die Ukrainische Sozialistische Sowjetrepublik zurückzukehren; man hatte ihm lediglich die Bedingung gestellt, sich politisch abstinent zu verhalten. Sicher war es nicht ein Grund allein, der Hruševśkyj zu seinem Schritt veranlaßte. Maßgeblich aber könnte seine Überzeugung gewesen sein, in Kiev ein größeres Arbeitsfeld vorzufinden als anderswo; trifft diese Annahme zu, so schwingt in der Entscheidung auch die Einsicht mit, daß er weder in politischer noch in wissenschaftlicher Hinsicht im westlichen Teile Europas für sich hinreichende Entfaltungsmöglichkeit finden könne. Andererseits wird man sich fragen müssen, was die Kiever Akademie veranlaßte, den Gelehrten, der sich in seiner kurzen politischen Tätigkeit als Feind Sowjetrußlands gezeigt hatte, zurückzuberufen. Schloß man vielleicht auf eine Affinität zur materialistischen Geschichtsauffassung aus der Bevorzugung wirtschafts- und sozialgeschichtlicher Fragestellungen in seinen großen Arbeiten? Hoffte man sich seiner Arbeitskraft dadurch versichern zu können, daß man ihm eine großzügige Arbeitsmöglichkeit bot, die aber zugleich als Abschirmung vor unliebsamen Weiterungen nutzbar zu machen war. Erwartete man eine Wandlung durch etwaige vorhergegangene Enttäuschungen? Naheliegend ist die Annahme, daß in der ersten Hälfte der 20-er Jahre die kulturpolitische Atmosphäre in der UdSSR einigen Spielraum bot, während sich in Polen eine den Minoritäten nicht günstige Kulturpolitik abzeichnete. Die Gründung einer Allukrainischen Akademie der Wissenschaften erweckte vielfach Hoffnungen, die offizielle Förderung der ukrainischen Sprache und ihrer Literatur ebenso.

Es ist kaum abzusehen, ob und wann diese Fragen eine hinreichende Antwort finden werden. Es bleibt zu konstatieren, daß Hruševśkyj die ihm gebotene Möglichkeit mit Nachdruck ausnutzte; die beiden Teile des 9. Bandes seiner „Geschichte der Ukraine-Ruś" erschienen 1928 und 1930 in Kiev, schon 1925—1927 waren der 4. und 5. Band seiner Literaturgeschichte gedruckt worden, die kleineren Arbeiten waren kaum weniger zahlreich und vielfältig als früher. Freilich gab es genügend Vorwürfe gegen nationalistische und bürgerliche Historiker in der gesamten Sowjetunion, sie lagen auf der allgemeinen Linie der Kulturpolitik, in deren Strudel die ukrainische Geschichtswissenschaft hineingezogen wurde; je wichtiger der Historiker war, um so gefährdeter war dessen Position. Immerhin widmete man 1928 Hruševśkyj eine Festschrift. Die vorgesehene Teilnahme Hruševśkyjs an der „Russischen Historikerwoche in Berlin 1928" zerschlug sich; immerhin ging M. Javorśkyj, Mitglied der Allukrainischen Akademie der Wissenschaften, auf dessen Arbeiten ein. Er verwies darauf, daß Hruševśkyjs „Schema" für die ukrainische Geschichtswissenschaft bestimmend gewesen sei, demgegenüber Ansätze V. Lypynśkyjs und D. Bahalijs wenig Anklang fanden. Javorśkyj urteilte, Hruševśkyj habe sich entschlossen, sich den Gegebenheiten der neuen Situation anzupassen. Eine derartige Aussage ließ sich verschieden interpretieren; jedenfalls war eine Distanzierung nicht zu übersehen. Ab 1930 lebte Hruševśkyj zwangsweise in Moskau, diese und jene Kleinigkeit veröffentlichend, bei sich verschlechterndem Gesundheitszustand; er starb am 26. November 1934 in einem Sanatorium in Kislovodsk im Kaukasus. Die Regierung ordnete ein Staatsbegräbnis an.

Im gleichen Jahr 1935, in dem die eingangs erwähnten Würdigungen gedruckt wurden, wurde es ziemlich allgemein einsichtig, daß man die Geschichte Osteuropas nicht mehr so schreiben konnte wie etwa noch um die Jahrhundertwende. Auf dem Warschauer Internationalen Historikerkongreß hatte J. Bidlo nach dem Inhalt dieses bis dahin offensichtlich verschwommenen Begriffes gefragt und damit eine erhebliche Diskussion ausgelöst. Der Jahrgang 1935 der „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" brachte den Nekrolog aus der Feder von O. Hoetzsch, den der Verfasser einleitend ausdrücklich als ein „persönliches Wort" charakterisierte; im weiteren stattete er Hruševśkyj ausdrücklich seinen Dank dafür ab, daß dieser ihn wissenschaftlich in die ukrainische Geschichte eingeführt habe, und legte dar, daß die Überwindung eines tradierten Geschichtsbildes die eigentliche Leistung Hruševśkyjs sei. Seine Gesamtdarstellung sei, wenn sie auch fragmentarisch blieb, die „... erste wirklich wissenschaftliche Synthese der ukrainischen Geschichte ..., so berechtigt Einwände namentlich gegen die Einseitigkeiten von der ukrainischen Geschichte darin sind, es ist wissenschaftlich kritisch gearbeitet, verfügt über ein ungeheures Material und zwingt einfach durch sich selbst den Forscher der russischen Geschichte neben der moskauischen Entwicklung die des Südens ganz regelmäßig zu verfolgen, womit zugleich auch für die Behandlung der polnischen Geschichte maßgebende Gesichtspunkte gewonnen werden ... Mit seinem großen Geschichtswerk und seiner wissenschaftlichen Arbeit schuf Hruševśkyj seinem Volkstum die Grundlage seiner nationalen Ideologie ..."; angesichts einer derartigen Aussage sollte man überprüfen, ob das verbreitete Urteil, Hoetzsch sei ein „russisch", sogar „russophil" orientierter Historiker gewesen — dies im Gegensatz zu einer „ukrainophilen" Richtung in der deutschen Publizistik — zutrifft.

In dem Bande, in dem dieser Nachruf gedruckt wurde, finden sich drei Abhandlungen, die die Frage Bidlos aufgriffen und in sehr verschiedener Weise entfalten. O. Halecki legte die Grundzüge seiner Anschauungen dar, die er dann 1950 in seinem Buche "The Limits and Division of European History" weiter ausgebaut hat. Die ostslavischen Völker gerieten hierbei ganz an den Rand Europas, bisweilen sogar jenseits der Grenze Europas, vornehmlich deshalb, weil er die Idee der Union in den Mittelpunkt seiner Reflektionen rückte. A. Florovskij verteidigte eher das, was Hruševśkyj das „traditionelle Schema der russischen Geschichte" genannt hatte. Die Auffassung der ukrainischen Geschichtswissenschaft kam durch D. Dorošenko zu Wort. Sicher war er der berufene Autor; nicht nur durch eine ganze Reihe von Büchern und Untersuchungen war er bekannt geworden, er war auch durch unermüdliche Kleinarbeit der selbstlose Vermittler für die Ergebnisse der ukrainischen Geschichtsforschung. Die Zahl seiner Referate, Rezensionen und kleinen Anzeigen in den verschiedenen Fachorganen ist erstaunlich; und wenn er mehrfach das Verhältnis der Ukraine zum westlichen Europa zum Gegenstand seiner Forschung gemacht hat, dann war er selbst ein Faktor, der das aktuelle Verhältnis — wenn natürlich nur auf seinem Fachgebiet — mitbestimmte.

Mitte der dreißiger Jahre waren es indessen nicht nur ukrainische Gelehrte und Institute, die durch ihre Veröffentlichungen in „westlichen" Sprachen auf die Differenzierung des geschichtlichen Osteuropa einwirkten, sondern es entwickelte sich zunehmend Interesse an einer historisch vertieften Fragestellung in der in-

ternationalen Forschung, wie es scheint, im deutschsprachigen Bereich mit einem gewissen Vorsprung. Freilich ist nicht zu übersehen, daß in einer Situation, in der Wissenschaft mißbraucht wurde und sich Wissenschaftler mißbrauchen ließen, Raum für pseudowissenschaftliche Publikationen gegeben war. Geschichtswissenschaft ließ sich als Instrument politischer Zielsetzung nutzbar machen; auf der anderen Seite ist nicht zu verkennen, daß auch innerhalb der nationalsozialistischen Führung lange keine einheitliche Linie für die Gestaltung des „Ostraumes" bestand; der ukrainische Raum spielte dabei eine gewichtige Rolle, auch im Blick auf Polen.

Doch auch dieser zweite Aufschwung wurde unterbrochen, wieder durch einen Krieg. Wie 1914 fand die „Ukrainische Frage" und nicht die Historie das Interesse der das Gesicht der Zeit bestimmenden Menschen. Wo hätte B. Krupnyćkyj für seine „Geschichte der Ukraine" (1939, 3, überarbeitete Auflage 1963) oder seinen „Hetman Mazepa" (1942), D. Dorošenko für seine „History of the Ukraine" (1939), sein Buch „Die Ukraine und das Reich" (1941) oder E. Winters Untersuchung „Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955—1939" (1942) versammelte und kritische Leser finden sollen? Die Ukraine war erneut Objekt der Machtpolitik, und gerade die deutsche Seite war es, die gegenüber der ukrainischen Sache Härte bis zur Brutalität an den Tag legte: Für den „Herrenmenschen" waren Ukrainer als Slaven zu Sklaven bestimmt. Immerhin gab es auch Deutsche, die sich einem politischen Sog dieser Art widersetzten, so daß nach dem Zusammenbruch eine Gesprächsmöglichkeit wieder aufgebaut werden konnte, und eines der Themen, über die gesprochen werden sollte, kann für den Historiker das Werk Hruševśkyjs sein.

Über Hruševśkyj wurde auch in der Sowjetischen Wissenschaft gesprochen und geschrieben. Je weiter man sich von seinem Todesjahr entfernte, desto härter wurden die Angriffe, bis sie in den letzten Jahren der Herrschaft Stalins ihren Höhepunkt erreichten. Dabei war sein Vorschlag zu einer „rationellen Gliederung" schon seit der Jahrhundertwende aufgegriffen und auch nach 1917 zunächst keineswegs nur diffamiert worden. V. Storožev (1898), A. E. Presnjakov (1920) und M. K. Ljubavskij (1929) hatten die von Hruševśkyj formulierten methodischen Überlegungen in größeren Werken nutzbar gemacht, und man hatte noch zu Beginn der dreißiger Jahre Hruševśkyj selbst Publikationsmöglichkeiten geboten. Man könnte sogar die folgende noch weiter reichende Überlegung auf ihre Tragfähigkeit prüfen: Die sowjetische Geschichtsschreibung hat für die einzelnen Sowjetrepubliken — auch für autonome Republiken — historische Gesamtdarstellungen vorgelegt, die zumindest offiziösen Charakter haben. Ohne Zweifel stellt die 10-bändige „Geschichte der Ukrainischen Sozialistischen Sowjetrepublik" (1977—1979) einen herausragenden Fall dar. En passant ließe sich die Frage anschließen, weshalb die größte Teilrepublik, die RSFSR, bislang keine eigene Darstellung ihrer Geschichte gefunden hat. In den Bänden 2 und 3 der „Geschichte der UdSSR", die die Zeit bis Ende des 18. Jahrhunderts umfassen (1966—67), sind den nicht-russischen Völkern jeweils eigene Kapitel gewidmet. — Sieht man die Disposition zeitgenössischer Darstellungen durch und nimmt man die selbstverständlich durch den Klassenkampf bestimmte Interpretation der Entwicklung hin, so taucht im Hintergrund, wenn auch unscharf, das von Hruševśkyj entworfene Dispositionsschema auf, etwa in der Gestalt: Kiever Ruś —

Zerfall — politische Überfremdung — Kampf gegen die fremde Unterdrückung des nationalen Selbstbewußtseins — Kampf um die nationale Selbständigkeit. Dieses Verfahren beschränkt sich im übrigen nicht auf solche Perioden, in der ukrainische Gebiete außerhalb der Grenzen des Zaren- und Kaiserreiches lagen; dies wäre nichts Auffälliges, weil man mit der schrittweisen Inkorporierung dieser Territorien deren Historie in die größere „russische" integrieren könnte, wie man dies mit der Historie anderer territorialer Einheiten im Verbande der UdSSR getan hat. Da man aber bis in die Gegenwart an einer anderen Darstellungstechnik festhält, bedeutet dies (formal gesehen) ein Zugeständnis im Interesse ukrainischer Eigenart, wie dies vor 1917 kaum opportun gewesen wäre. Freilich ist anzumerken, daß der Klassenkampf als beherrschendes Sachproblem im Vordergrund steht, daß immer von der brüderlichen Verbundenheit des ukrainischen Volkes mit dem großrussischen gehandelt und der bürgerliche Nationalismus bei jeder Gelegenheit als schädlich angeprangert wird. In bezeichnender Weise wird dies bei der Lektüre des „Ukrainischen Historischen Journal" — die Ukrainische Sozialistiche Sowjetrepublik ist die einzige, die über ein derartiges Fachorgan verfügt — ablesbar.

Trotzdem bleibt zu vermerken, daß man sich dem Eigenbewußtsein entgegenzukommen bemüht. Die Möglichkeit einer Begegnung sonst divergierender Tendenzen ergibt sich in der Bewertung des Schicksals der ukrainischen Gebiete, die bei der Teilung des Jagiellonischen Reiches und später dem russischen Imperium eingeliedert wurden. Ist Zusammenführung der politisch getrennten Teile des Volkes positiv einzuschätzen, eine Wiedervereinigung, oder war es nur der Übergang von einem Herrschaftssystem in ein anderes, weil das Volk ein Volk ohne Staat blieb? Es liegen zahlreiche Einzeluntersuchungen vor, die das Bild der ukrainischen Geschichte in Einzelheit verfeinert und vertieft haben. Im Grunde wird die ihr gewidmete Forschung auch gegenwärtig noch überwiegend von ukrainischen oder ukrainisch-stämmigen Historikern getragen.

Dies dürfte der Grund dafür sein, daß Veröffentlichungen zu einem nicht geringen Teil in ukrainischer Sprache gedruckt werden. So verständlich dieses Bestreben ist, so leicht führt es dazu, daß die Ergebnisse lediglich den Spezialisten erreichen. Das Gespräch mit einer sich zunehmend international verstehenden Geschichtswissenschaft wird dadurch zumindest nicht erleichtert; außerdem könnte, vielleicht ungewollt, der Eindruck entstehen, als wolle man quasi auf Exklusivität bedacht sein. Es dauerte geraume Zeit, bis die 1964 erstmals publizierte Studie N. Polońska-Vasylenkos „Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Rußlands" in einer Sprache vorlag, die sie einem breiteren Publikum zugänglich machte. Einen Wandel markiert gewiß die Intensivierung der historischen Ukraineforschung in den Vereinigten Staaten, die einer jüngeren Forschergeneration bemerkenswerte Möglichkeiten eröffnet. Im Interesse der europäischen Geschichtswissenschaft ist eine eher absteigende Tendenz zu verzeichnen.

Selbstverständlich war es ein großes Verdienst, daß in den fünfziger Jahren Hruševśkyj's „Geschichte" nachgedruckt worden ist, daß 1959 in Paris seine kurze Darstellung (Histoire de l'Ukraine) erneut gedruckt, 1963 B. Krupnyćkyj's „Geschichte der Ukraine" wieder aufgelegt wurde, aber es bleibt die Frage, ob und inwieweit auf diese Weise nicht nur etwas Erreichtes konserviert wird. Natürlich wäre es ein großes Wagnis, dem historiographischen Maßstab, den Hruševśkyj

vor Jahrzenhnten gesetzt hat, zu folgen: Nach der Gegenwart hin fließt das Quellenmaterial reichlicher, und die Zahl monographisch bearbeiteter Themen steigt steil an. Dazu kommt noch, das sich der Stil der Historiographie gewandelt hat; schon von längerer Zeit hat H. Koch, gewiß ein verständnisvoller Freund der Ukraine und ihrer Geschichte, zu Hruševśkyj's „Geschichte" bemerkt: „Man kann sie nicht eigentlich als geniale Arbeit bezeichnen, dafür . . . steckt zuviel Fleiß in ihr"; sie sei vielmehr eine „ungeheure Synthese einer Fülle von Einzelheiten, die selbst in mikroskopischer Kleinheit nicht übersehen und meisterhaft verwertet werden." („Dem Andenken Mychajlo Hruševśkyj's", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven,* N. F. 9, [1935], S. 6). Es ergibt sich der Schluß: Hruševśkyj hat mit seinem Werk das „traditionelle Schema" erschüttert und zielstrebig den ersten Teil seiner 1904 aufgestellten methodologischen Forderung bereits im ersten Anlauf der Verwirklichung nahegebracht. In dieser Richtung ist seither Vieles gearbeitet worden, bisweilen kam es naturgemäß dabei zur Verschiebung von Akzenten. Es scheint an der Zeit, eine neue Synthese ins Auge zu fassen. Ein solches Vorhaben kann durchaus als ein tätiges Verwalten, vielmehr Weiterführen des Erbes eines Hruševśkyj verstanden werden, mehr jedenfalls als ein erneuter Nachdruck einer Kurzfassung, der vielleicht bibliographisch ergänzt wird. Doch auch damit wäre nur eines der Ziele erfüllt, das Hruševśkyj zu seiner Zeit aufgezeigt hatte. 1903/4 hatte er geschrieben: „Ich habe nicht die Absicht, das Schema einer solchen neuen Konstruktion der Geschichte des Ostslawentums im einzelnen darzulegen . . . Am rationellsten erscheint mir die Darstellung der Geschichte jedes Volkes im besonderen, in ihrer genetischen Kontinuität von den Anfängen bis auf den heutigen Tag." *(Beiträge zur Ukrainekunde,* Berlin 1935, Heft 3, Anhang S. 47).

Als Desideratum bleibt endlich die von Hruševśkyj angeregte „Geschichte der Ostslaven"; es würde gewiß die Arbeitskraft eines Einzelnen übersteigen. Er selbst hat zu seiner Zeit nicht die rechten Partner gefunden, unter Umständen war auch die Zeit hierfür nicht reif. Hruševśkyj selbst fuhr nach dem zitierten Satz fort: „Dies schließt nicht die Möglichkeit einer synchronistischen Darstellung aus, nach dem Muster der Weltgeschichten, im Interesse des Überblicks, gleichsam aus pädagogischen Gründen". Eine derartige Einstellung ist nach wie vor verständlich — wenn auch unsere Gegenwart weitere Gesichtspunkte erfordern dürfte. Das Zeitalter des Nationalstaates strebte vor dem ersten Weltkrieg seinem Höhepunkt zu — und es überlebte den ersten Weltkrieg. Vielleicht mußten auch erst die Möglichkeiten national bestimmter Geschichtsschreibung ausgeschöpft werden, damit ein weiteres Blickfeld möglich wurde.

Immerhin gibt es seit längerer Zeit einige Hinweise für die neu verstandene Situation. A. M. Ammann gab seiner „Storia della chiesa russa" in der deutschen Ausgabe 1950 den Titel „Abriß der ostslavischen Kirchengeschichte". H. Kohn brachte 1960 den 2. Band „Welt der Slawen" in der Fischer-Bücherei mit dem Haupttitel „Russen — Weißrussen — Ukrainer" heraus. In G. Stökls „Russischer Geschichte" (4. Aufl. 1983) wird an sehr vielen Stellen auf die Besonderheiten der ukrainischen Geschichte und auf die kontroversen Meinungen hingewiesen; der Vergleich mit nordamerikanischen Gesamtdarstellungen — etwa N. Rjazanovskij oder G. Vernadsky — ist aufschlußreich. Es gibt immerhin kaum eine ernstzunehmende Darstellung der Geschichte Rußlands mehr, die den Terminus „klein-

russisch-Kleinrußland" verwendet. Ohne Zweifel hat das intensivierte Studium der Geschichte der Ukraine auch neues Licht auf die Geschichte Weißrutheniens fallen lassen. Gleiches gilt für die Darstellung der Geschichte des Großfürstentums Litauen, das ohne die Angliederung ukrainischer Gebiete wohl nie zu seiner heute meist vergessenen Rolle im historischen Osteuropa aufgestiegen wäre; endlich und ganz entscheidend gilt dies für die Geschichte des jagiellonischen Doppelreiches. Eine Geschichte des Ostslaventums wäre ein großer Schritt in Richtung auf eine Geschichte Osteuropas. So merkwürdig es klingen mag: Seit über einem halben Jahrhundert ist dieses Fach an europäischen Universitäten etabliert, und immer noch sucht es eine präzise Umschreibung seines Forschungs- und Lehrgegenstandes.

Die erwähnte Diskussion Mitte der dreißiger Jahre hat offensichtlich noch zu keinem befriedigenden Ergebnis geführt. Schlözer hat schon 1771 ein „System slawischer Geschichte" entworfen, Jaroslav Bidlo 1927 eine Synthese versucht, den bisher letzten Anlauf unternahm 1947 Josef Macůrek; dieser Autor hat indessen auf dem Internationalen Historikerkongreß 1965 in Wien geradezu vor derartigen Versuchen auf der Basis des „Slawentums" gewarnt. Bisweilen sieht man sich auf die resignierende Feststellung O. Haleckis' von 1934 zurückverwiesen; sein damaliges Dictum, „daß eigentlich Osteuropa nichts anderes ist als der Teil Europas, der bislang in der Gesamtdarstellung europäischer Geschichte zu kurz gekommen ist", ist weitgehend überholt, geblieben ist jedoch die Unschärfe, mit der dieser Begriff noch häufig gehandhabt wird. Geschichte vollzieht sich in vielfältigen Phänomenen und im Wechsel der Zeiten, dennoch bleiben Historiker geneigt, ihre zeitgenössischen Vorstellungen, also von je ihrer Gegenwart ausgehend, in die Vergangenheit zu projizieren. Die Beschäftigung mit dem Werke Mychajlo Hruševśkyjs ist geeignet, die Differenzierung im Blickfeld zu behalten, wenn man sich die Geschichte als Historie anverwandelt. Hruševśkyj hat seinen Platz in der Geschichte der Geschichtswissenschaft, aber damit kann es nicht sein Bewenden haben; sein Werk ist zu gewichtig, als daß man es selbst historisieren könnte.

LITERATURHINWEISE:

Helmut Neubauer: Osteuropäische Geschichte. Anmerkungen zum Gegenstand eines jungen Faches in Heidelberg. In: Heidelberger Jahrbücher XIV (1970), S. 144—156.

Klaus Zernack: Osteuropa: eine Einführung in seine Geschichte. München: Beck, 1977; 167 S.

Günther Stökl (Hrsg.): Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Protokoll der Historiker-Fachtagung in Schlangenbad/ Taunus 1979. Berlin-Stuttgart: Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde e.V. 1981, 285 S.

Мирон Кордуба

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК УЧЕНИЙ*

25 листопада 1934 р. помер Михайло Грушевський, найвидатніший український учений, один із найвизначніших істориків сучасної Слов'янщини. Закінчив своє трудолюбиве життя в Кисловодську, відомому курорті на Підкавказзі, вичерпаний скорбутом, на який захворів через невідповідну й незадовільну їжу, перебуваючи від 1930 р. на засланні в підмосковському селі; вже за рік до смерти через цю недугу цілковито втратив зір.

Насамперед кілька дат із його життя. Вони поможуть пізнати середовище, з якого він вийшов, та стосунки, в яких жив і працював.

Михайло Грушевський походив з родини, яка була відома на Київщині від 18 століття і займала в чигиринському повіті різні духовні уряди. Щойно його батько Сергій ухилився від духовного стану і посвятився педагогічній діяльності: був учителем у переяславсько-полтавській і київській семінаріях, а згодом, покликаний Лебединцем, коротко в Холмі, в тамтешній т. зв. «грецько-уніятській», а правильно кажучи, російській гімназії. Саме там, 29 вересня 1866 р., народився його старший син Михайло. Однак Михайла не в'язали з Холмом жадні спомини, бо сім'я вже 1869 р. переїхала до Ставрополя, а звідтіля в 1878 р. до Володикавказу, де батько обняв посаду головного директора початкового шкільництва. Це становище і авторство вживаного в цілій Росії підручника слов'янської мови дали Сергієві Грушевському можливість не лише запевнити своїм двом синам, Михайлові і Олександрові, можливість посвятитися науці без турбот про щоденний хліб, але й можливість залишити досить значний маєток, поважну частину якого він призначив на освітні цілі, основуючи початкову школу в Києві і кілька стипендій. Таким чином Михайло Грушевський провів плоп'ячі роки поза межами своєї української батьківщини. Але прищеплена батьком любов до тієї батьківщини зміцнилася ще більше в тому середовищі строкатої мішанини різно-

---

* *Від Редакції:* Відзначуючи 50-ліття смерти проф. М. Грушевського, Редакція журналу друкує працю проф. Мирона Кордуби (1876—1947), видатного українського історика і учня Михайла Сергієвича на Львівському Університеті. Стаття М. Кордуби появилася в польській мові в 1934 році, а український переклад виготовив *проф.* **В***асиль Ящун,* за що складаємо йому щиру подяку. Оригінальна назва статті: Miron Korduba, „Michał Hruszews'kyj jako uczony", Wspomnienia. *Przegląd Historyczny.* No. 12 (32), 1935, str. 389—406.

родних народів, яких об'єднувала лише ненависть до спільного гнобителя — Росії. Виразом любови до батьківщини був запал, з яким молоденький Михайло взявся до вивчення україністики в найширшім значенні цього слова. Вже в гімназійних роках у Тифлісі читав з ентузіязмом усе, що лише міг дістати з обсягу історії, літератури і української етнографії і вже тоді пробував своїх сил в українській белетристиці. У виборі спеціяльности якийсь час вагався між мовознавством і історією, але в вищих клясах перемогло замилування до історії. «Читав я з цієї ділянки багато, — каже він у своїй біографії, — витворюючи собі з тієї літератури без сторонніх інструкцій (серед учителів і знайомих у Тифлісі нікому було їх давати мені в цій ділянці) певні провідні ідеї в історії і, вибираючись на університетські студії, я посідав уже чималий запас фактичного й теоретичного знання».[1]

Учився в Київському Університеті на Історично-Філологічному факультеті в 1886—1890 рр. Це був період обов'язкового вивчення в російських університетах клясичної філології із шкодою для інших предметів, виклади яких обмежувалися до загальних курсів, а семінари були досить слабкі. Серед професорів історії в Київському Університеті унікальною особистістю з широкими науковими горизонтами був Володимир Антонович, і саме під його провід піддався молодий Грушевський. Зв'язаний обіцянкою, що її дав своєму батькові при виїзді до Києва, не брати жадної участи в студентських організаціях (це були часи студентських заколотів), він цілою своєю молодечою енерґією зосередився на науковій праці. Ходив на стисло історичні виклади та на виклади археології, суспільної економії, державного права і історії права. Його першою семінарською працею була дослідницька розвідка «Южно-Русские Господарские Замки в половине XVI в.».[2] На третьому році студій на пропозицію факультету взявся до опрацювання теми *История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века.* Ця праця вийшла з-під його пера як твір уже зовсім дозрілий, згідно з усіма вимогами науки, і була опублікована в 1891 р. (XVI + 520 стор.) Фахова критика прийняла її з великим признанням. За неї отримав Грушевський золоту медаль, і його назначено університетським стипендіятом при катедрі російської історії. В той час Українське Товариство ім. Шевченка у Львові, переформувавшись на Наукове, почало видавати свій орган *Записки.* Уже в першому томі *Записок* (1892 р.) появилась українською мовою перша розвідка Грушевського «Громадський Рух на Україні-Русі в XIII віці». Одночасно почав він працювати над маґістерською тезою,

---

1 М. Грушевський, *Автобіографія,* Київ, 1926, 31 стор.; ця книжечка видана на правах рукопису в невеличкій кількості примірників.

Від Редакції: Автобіографію перевидало У.І.Т. в 1981 році за редакцією Любомира Винара.

2 Видрукована по переробленні в київських університетських *Известиях,* 1890, ч. 2, стор. 1—33.

що її дав йому Антонович, про суспільно-національні стосунки на Поділлі в XV—XVIII стол.; ділянка, дотепер майже не досліджена. Опрацювання цієї теми вимагало багато виснажливої праці в архівах у Києві, Варшаві і Москві. При цій нагоді молодий учений перейшов добрий вишкіл в архівній праці, але, як сам каже: «Висліди дослідів у стосунку до вкладеної праці були досить слабкі, і треба було великого завзяття, щоб тієї праці не лишити на половині дороги».[3]

В травні 1894 р. захистив цю працю як дисертацію на ступінь маґістра. Вона появилась друком п. заг. *Барское староство. Историчекие очерки*,[4] а разом із нею два томи актових матеріялів.[5] Тим часом завдяки політичній умові з 1890 р. між представниками українців Галичини і австрійським урядом, метою якої було відкрити «нову еру» польсько-українського співжиття, австрійський уряд рішив заснувати у Львівському Університеті катедру «загальної історії з особливим узглядненням історії Східньої Европи» з українською викладовою мовою. Цю катедру пропоновано спочатку Антоновичеві, але цей відмовився, виправдуючись своїм старшим віком, і запропонував на це становище Грушевського як найвідповіднішого кандидата. Завдяки тому рескриптом із 1 квітня 1894 р. Михайла Грушевського, на 28-ому році життя, призначено звичайним професором університету. 30 вересня того ж року він виголосив у львівському університеті інавґураційний виклад.

Приймаючи разом із катедрою австрійське громадянство, Грушевський не зрікся російського громадянства, щоб не втратити можливости особисто впливати на російську Україну і вести там усвідомлюючу національну акцію. Тому, коли революція з 1905 р. у своїх наслідках принаймні до певної міри вможливила легальний розвиток української національности в Росії, Грушевський щораз частіше виїжджає до Києва і в щораз більшій мірі переносить свою діяльність з галицького терену на наддніпрянський, який був більше занедбаний під оглядом національним, розуміючи, що в майбутньому не Львів, але Київ рішатиме про долю України. Навіть мав намір, як сам заявляє в автобіографії,[6] по закінченні 20-літньої професури у Львівському Університеті, тобто з днем 1 вересня 1914 р., зректися своєї катедри в цьому університеті і перенестися до Києва. Тим часом, однак, зайшли історичні події, які вирішили дальшу долю Грушевського. Вибух світової війни застав його на летовищі в Криворівні в Карпатах. Відтятий перерваним залізничним рухом від Львова і боєвою лінією від Києва, виїхав до Відня, а звідти до Італії, щоб обхідним шляхом через Середземне море дістатися до Києва. Одночасно впали на нього переслідування з боку обох воюючих сторін: австрійський уряд наказав перевести проти нього слідство, підозріваючи його в русофільстві, а

---

[3] М. С. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 8.
[4] Київ, 1894, VI + 310 стор.
[5] Видані в: *Архив Юго-Западной России*, отдел VIII, тт. 1—2.
[6] М. С. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 27.

російський, негайно після його приїзду до Києва, велів його арештувати, закидаючи йому австрофільство. Справа Грушевського не була вийнятковим випадком. Подібні переслідування з обох сторін одночасно зустріли також багатьох інших українських діячів. Російський уряд хотів заслати Грушевського на Сибір, але його приятелям у Петербурзі по довгих зусиллях удалося встановити — як ущипливо писало *Новое время* — букву «м» у визначене йому місце, і, замість Сибір, його спрямовано до Симбірська. Звідти за посередництвом Російської Академії Наук перевезено його по кількох місяцях до Казані, щоб дати йому можливість науково працювати, а через рік перевезено Грушевського до Москви, де він був під постійним поліційним наглядом.

Щойно революція 1917 р. вернула Грушевському волю. Вибраний президентом Української Центральної Ради і телеграфічно покликаний нею повернутися в Україну, Грушевський прибув у березні 1917 р. до Києва і як перший президент Української Республіки керував її долею 14 місяців серед загального безладдя. Гетьманський переворот 20 квітня 1918 р. позбавив його керівної влади. Проте Грушевський залишився в Києві, обережно ховаючись, щоб по упадку гетьманату знов відкрито виступити на полі державного життя. Лише завоювання Києва більшовицькими військами примусило його (на початку лютого 1919 р.) покинути столицю. На короткий час затримався він у Кам'янці Подільському, а вкінці березня виїхав закордон як делеґат української соціял-революційної партії на конференцію II Інтернаціоналу в Льозанні. Перебуваючи на еміґрації, затримувався у Ґрацу, Берліні, Відні, Женеві і Парижі, а наприкінці оселився в Бадені під Віднем. Наприкінці 1923 р. обрано його членом Української Академії Наук у Києві і більшовицький уряд забезпечив йому можливість наукової праці в Україні, вимагаючи від нього зректися будьякої політичної діяльности. Грушевський прийняв цю умову; в березні 1924 р. вернувся з родиною до Києва і льояльно дотримувався умови, посвячуючись виключно праці в Академії. Однак цей стан тривав лише кілька років. Більшовицький уряд сподівався, що йому пощастить використати Грушевського як активного пропаґатора комунізму. Коли ж кількаразові умовляння в цьому напрямі не виправдали надій, над українським учесним почали збиратися хмари, які нічого доброго не віщували. Вже в 1929 р. посилилась партизанська війна, яка вже і раніше велась проти нього в різних органах офіціяльної преси. Щораз докучливіше і гостріше атаковано його за «буржуазний світогляд», націоналізм і мниму нехіть до комунізму і просто ставлено домагання усунути його з головної позиції в Академії. А тому, що Грушевський не хотів відбувати т. зв. комуністичної покути, яку мусіло перейти стільки літераторів і вчених, російських і українських, то його інтерновано в 1930 р. в селі під Москвою, відбираючи від нього можливість наукової праці. Колись, в 1847 р., на вироку, яким заслано Шевченка в рядові солдати, цар Микола I «всемилостивіше зволив» власноручно дописати: «Під найсуворіший нагляд із заборо-

ною писати й малювати», знаючи, що поет і маляр саме таку кару відчує найболючіше. Революційний більшовицький уряд покарав українського вченого цілком у такий самий спосіб.

II.

Наукову діяльність Грушевського почнемо розглядати від його монументального твору *Історія України-Руси»*. Написати повну історію України, — каже Грушевський в автобіографії, — дуже рано, вже в час університетських студій у Києві, було моєю мрією і до певної міри також справою чести, моєї й мого покоління, через те, що навіть найвизначніші представники історіографії української старшої ґенерації уважали цю справу ще за передчасну, мовляв, ще немає матеріялу, існують великі прогалини і т. п.».[7] Спочатку мав він намір опрацювати загальний нарис для ширшого загалу в межах трьох томів відповідно до трьох великих періодів: княжого, литовсько-польського і сучасного. Згідно з цим пляном уклав собі курс університетських викладів, що його він вів у перших роках (1894—1897) своєї професури. Але незабаром переконався, що розсудливіше буде наперед приступити до основного наукового опрацювання історії, з якго пізніше можна буде легко зробити популярну перерібку. До здійснення цього пляну приступив у 1897 р. і працював над ним, поряд із іншими зайняттями, аж до своєї смерти чи, власне кажучи, до останнього заслання. 1-ий том, що обіймав передісторичні часи, появився вже в 1898 р., а друга частина 9-го тому, доведена до смерти Богдана Хмельницького, тобто до 1657 р., вийшла в 1931 р. Це перший науковий твір, що дає суцільну і повну картину історичної минувшини українського народу на протязі того часу. Суцільну, бо обіймає цілу територію, всі землі, на яких живуть українці, не виключаючи навіть т. зв. Закарпатської Руси. Повний, бо не є виключно історією політичною, а тим менше історією княжих династій і гетьманів, чим були деякі давніші й новіші спроби української популярної історіографії; також не обмежується лише до історії культури, але одночасно й гармонійно зображає обидва аспекти історичного розвитку. Даючи дуже докладний огляд політичних подій і аналізу адміністративно-судового устрою, *Історія* Грушевського не з меншою докладністю відтворює народні і церковні стосунки, початок і розвиток суспільних верств, звичаї і культуру, рільництво, промисловінсть і торгівлю, літературу, мистецтво і науку — і через те становить собою повну синтезу тодішнього життя українського народу.

Історія України-Руси Грушевського є твором *цілковито оригінальним* вже й тому, що є першим науково опрацьованим зображенням тяглости історії цього краю і народу. Передовсім варта уваги провідна думка твору, а саме, органічне пов'язання історії давньої Київської Руси з історією Галицько-Волинської держави, а звідсіль далі з

[7] Там же, стор. 15.

історією українських земель, що були під володінням Литви і Польщі, і точне відмежування тієї історії від історії Суздальщини і Великого Московського князівства. Тут Грушевський на практиці та із стислою логікою застосував свою раціональну концепцію історичного розвитку східньої Слов'янщини. З цією концепцією він виступив у 1904 р. в науковій розвідці «Звичайна Схема „Русскої" Історії і Справа Раціонального Укладу Історії Східнього Слов'янства»,[8] де рішуче заперечує офіціяльну російську концепцію, яка уважала Київську Русь за попередницю Великого Московського князівства і будувала схему: Київ-Москва-Петербурґ. Насправді думка нав'язати історію українсько-білоруських земель, що входили до складу польсько-литовської держави, до давньої Київської Руси не була зовсім нова. Зустрічаємо її ще в литовсько-руських літописах, в леґенді про мнимого великого київського князя Димитрія, який, утікаючи перед монгольською навалою в 1240 р., мав оселитися в Друцьку і там заснувати нову Руську державу. Цю саму концепцію зустрічаємо також в українських полемістів — уніятських і православних, з кінця 16 і поч. 17 століть: у Кревзи, Копистинського, Петра Могили, Й. Борецького, в автора *Синопсіса* і інших, що свої огляди історії розвитку руської (української) Церкви починають від св. Андрея, Володимира Великого і перших київських митрополитів, злегка зачіпають галицького князя Данила і його унію з Римом і, переходячи до подій часів Яґелла і Вітольда, зовсім пропускають землі суздальсько-московські, уважаючи польсько-литовську Русь за безпосередню спадкоємницю Київської Руси. Такий самий уклад історії знаходимо в відомій *Історії Руссов,* подібний погляд на цю справу мали також І. Левицький, Ол. Барвінський і інші автори популярних нарисів української історії в 19 стол. Але це були лише інтуїтивні, напівсвідомі міркування без будь-якої мотивації.

Грушевський дав цій концепції науковий ґрунт. Опер її не лише на територіяльному і політичному зв'язку пізнішої українськости з Київською Руссю, але також довів, з одного боку, що різні заснування (напр., суспільний устрій, судівництво і право) і все культурне життя польсько-литовської Руси виросло і розвивалося з київської основи і було дальшим етапом еволюції устрою і життя княжої Руси, а з другого боку вважав, що Суздальщина і Московщина формувалися на зовсім інших традиціях, жили й розвивалися головно підо впливом монгольсько-татарського Сходу, що прихильники евразійської теорії в останній час так дуже підкреслюють. Докази Грушевського були такі безспірні і переконливі, що навіть безсторонні російські вчені мусіли їх признати. Через те, що концепція Грушевського, включаючи Київську Русь до української історії, позбавляє Московщину фундаментів, на яких вона досі будувала свою історію, найновіша російська історіографія мабуть змушена шукати цих фундаментів деінде. І ось

[8] *Статьи по славяноведению,* I, С-Петерсб., 1904.

бачимо, що тепер Пресняков[9] нав'язує історію Суздальщини до землі ростовської, М. Любавський[10] виводить колонізацію Поволжа і Оки з землі Великого Новгороду, а П. Смирнов[11] намагається довести існування культурних скандинавських впливів, а навіть нормандсько-руської держави, над середньою Волгою вже в 8 столітті.

Історія України-Руси Грушевського є ориґінальним твором також щодо способів підходу до інтерпретації цілого ряду спірних питань і виявлення цілої маси зовсім нових, дотепер незнаних фактів, які, з одного боку, помагають вияснити деякі дотепер темні й загадкові явища в історії, а з другого боку, висувають нові, дотепер непомічені проблеми з історичного минулого українського народу. Грушевський, приступаючи до наукового опрацювання цілости української історії, застав дуже мало підготований ґрунт до цієї праці. Саме ця обставина, як ми помітили, відстрашувала від цієї праці представників старшого покоління українських історіографів. За винятком княжого періоду давньої Руси, над історією якої працювало кілька поколінь російських істориків і багато українських дослідників (напр., ціла школа Антоновича), інші періоди були дуже мало і лише фраґментарно досліджувані, а багато питань взагалі не заторкнено. Тому Грушевський, опрацьовуючи свою історію, мусів сягати аж до самого дна, черпати безпосередньо з джерел. А в тім навіть у справах добре відомих, багаторазово обговорюваних, до яких існує широка література, він уміє висловити свою власну думку, знайти ориґінальний підхід. Ось, напр., у питанні початків Руси і київської держави, стільки разів обговорюваному й перевальцьовуваному, Грушевський, приєднуючись до табору антинормандистів, рішуче відкидає їх гіпотезу про вторгнення чужих племен: італійців і болгарів (Еверс), Литви (Костомаров), надбалтійських слов'ян (Ґедеонов), роксолянів (Іловайський) і т. п., і перший виступає з твердженням, що творцем київської держави не був ніхто з чужоземців, але виключно місцеве населення — поляни.

Розглядаючи українське культурне життя після втрати власної державности, автор не пропустив мистецької творчости в 14 і 15 століттях: на неї до Грушевського ніхто не звертав уваги, і вона справді була terra incognita. Порушує також цікаві питання чорноморської торгівлі в тих же століттях, підкреслюючи в ній визначну ролю північно-італійських міст, головно Ґенуї. В його *Історії* знаходимо також вперше докладну картину життя й долі основних верств української суспільности в 14—18 століттях, шляхти, міщанства і селян; картину, оперту на джерельних матеріялах, що їх зібрав і проаналізував переважно сам автор. Особливу увагу присвятив він справі генези і початкового розвитку козацтва. Це головне й основне питання

9 *Образование великорусского государства. Очерки по истории 13—14 стол.*, Петроград, 1920.

10 *Образование основной государственной территории великорусской народности*, Ленинград, 1929.

11 *Волжський Шлях і Стародавні Руси*, Київ, 1928.

новішої історії України, яким найбільше цікавилися передові українські історики, напр., Костомаров, Куліш, Яворницький (Еварніцкій), якої торкались польські і російські історики, яку також намагався вияснити учитель Грушевського Антонович. Автор *Історії України-Руси* поставив її на широких, сильних фундаментах зібраного багатого джерельного матеріялу і дав їй зовсім нове, сьогодні загально в науці прийняте насвітлення. Передовсім стверджує, що козацтво було витвором місцевого українського елементу, отже не виводилося ані від хозарів, як гадав автор *Історії Руссов*, ані від чорних клобуків і берендіїв, як думали російські історики (Карамзін, Поґодін, Соловйов), ані від татар, як твердив А. Яблоновскі. Потім відрізняє козакування як життєве явище і козацтво як суспільно-правний організм. Козакування в степах було відоме з дуже давніх часів, але козацтво як суспільна верства формується щойно в 16 столітті, а цілком виразні організаційні форми і правне визнання отримує вкінці того століття; щойно від того часу можна говорити про суспільно-правний організм. Не слід, отже, встановлювати походження козацтва з воєнно-службових громад литовської держави, як це пробував робити Антонович, бо між обома організаціями немає ніякого зв'язку. Очевидно, ми тут зовсім не намагаємося подати всі, хоча б тільки головніші нові факти, оцінки і насвілення, що їх приносить *Історія* Грушевського в сфері історії України. Це завело б нас надто далеко поза рамки запляновуваного нарису. Вистачає звернути увагу на численні екскурси, додані до окремих томів, з яких кожний присвячений аналізі якогось більше ускладненого питання, що його він розглядає окремо, щоб не переривати і не сплутувати ходу розповіді; вистачає переглянути сотні зауваг і виносок, поміщених у кожному томі під текстом, щоб принаймні приблизно оцінити колосальність самостійної праці, вкладеної в цей монументальний твір.

Другою визначною рисою *Історії* Грушевського є її *абсолютний критицизм*. Автор ніде, навіть там, де має в своєму розпорядженні багатішу літературу детальних опрацювань, не занедбує перевірювання фактів, не приймає нічого на віру, але всюди критично зондує, досягаючи самих джерел. Та й до цих останніх ставиться також із обережним скептицизмом, відрізняючись з цієї точки зору від інших, давніших і сучасних, а в тім навіть визначних істориків, які, як, наприклад, Костомаров або Кубала, кожне джерело приймали bona fide і ревно виловлювали всі подані в ньому інформації, щоб лиш збагатити своє опрацювання якнайбільшою кількістю деталів. Грушевський старанно аналізує і порівнює джерела, вміє відрізнити зерно правди від полови тенденційних інформацій, непорозумінь або звичайних казок. Ця його риса виступає так само при досліджуванні найдавнішого періоду, де джерельний матеріял дуже скупий, і при опрацьовуванні в обох останніх томах (8-ім і 9-ім) новіших часів, де історика попросту затоплює маса матеріялу. Тут Грушевський енерґійною рукою очистив історію козацтва, а передовсім Хмельниччини, з бур'янів різних леґенд і фабул, які натворилися довкола неї і безкритично були пов-

торювані дотеперішньою історіографією. Критичний щодо всіх і всього, Грушевський не боїться критики інших. Свою працю будував, можна сказати, на очах читачів, впроваджуючи їх до середини своєї лябор採orії, дозволяючи, а навіть помагаючи їм слідкувати за кожним каменем, вкладеним до тієї будови. Можливо, ця метода надмірно побільшує обсяг окремих томів, іноді дошкульно утруднює схопити загальні контури, може зрештою є надто втомлююча для звичайного читача, але спеціялістам-дослідникам дає ідеальну можливість перевіряти автора в найменших деталях.

Іншою рисою твору є *об'єктивізм. Історія* Грушевського зовсім позбавлена будь-якої тенденції, політично-партійної чи клясової. Власне її «безклясовість» стягнула на голову автора громи з боку комуністичних критиків (Ястребов, Ґорін). В *Історії* Грушевського немає теж проявів націоналістичного шовінізму, а ті, що йому це закидають у пресі, напевно навіть не заглядали до його творів. Хоч його *Історія Руси-України* у своїй основній концепції є, як ми це відзначили, твором виключно *національним,* то однак ця характерна національна риса зовсім не виявляється в надмірному вихвалюванні української минувшини, ані в приписуванні діячам і провідникам української суспільности давніших чи новіших часів яких-небудь особливих рис, чи надзвичайної політичної мудрости, ані — нарешті — в перебільшеному прославлянні самого українського народу. Як раз навпаки. Грушевський був суворим суддею історії свого народу. Він завжди вірний девізі, що її виписав на вступі до 1-го тому: «Пізнайте правду, а правда визволить вас»; там також підкреслив, що нарід, який вірить в себе, мусить теж мати відвагу подивитися на голу, неприкрашену правду своєї минувшини. До т. зв. героїчних постатей і керівних особистостей ставиться може аж надто скептично. Обговорюючи конфлікти між народною масою і панівними сферами, стає завжди на боці першої, тримаючись принципу, що «в конфліктах між народом і його владою вина завжди по боці влади, бо інтерес народу це основа всякої суспільної організації». Можна б навіть зробити Грушевському закид, що в цілій його 9-томовій *Історії* немає ні однієї особистости, діяльність якої зустрілась би з його беззастережним признанням. Національна властивість його твору проявляється в сумлінному відзначенні при кожній нагоді притаманних рис індивідуальности українського народу і в підкресленні явищ тієї індивідуальности в усіх стадіях розвитку від найдавніших часів.

Даремним було б зусилля дошукуватися в *Історії* Грушевського ознак якоїсь окремої історичної школи. Грушевського не можна уважати за представника ані біологічного, ані економічно-матеріялістичного розуміння історії; він сам також кількаразово і зовсім недвозначно висловився проти тих однобічних концепцій. Він теж не послідовник позитивізму в понятті Лямпрехта. Приписуючи масовим явищам першорядне значення, одночасно не заперечує, ані не недоцінює важливости індивідуальних виступів. «Щораз сильніше переконуюсь, — заявляє в передмові до праці про „Початки суспільства", — про ви-

рішальну ролю в вічних змінах людського життя постійної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій та періодичного укладу переваги то одних, то других».

Історія України-Руси сягає лише до смерти Б. Хмельницького,[12] опісля бракує в ній ще майже цілих трьох останніх століть. Тому як певного рода доповнення цього твору може служити однотомова праця Грушевського *Очерк истории украинскаго народа,* яка дає загальний нарис історії України в його концепції, доведений аж до найновіших часів. Це основно перероблені виклади, що їх автор давав у Парижі в 1903 р. на запрошення Російської Вільної Школи Політичних Наук. Видав їх друком у Петербурзі в 1904 р. російською мовою, маючи на увазі розповсюдити їх серед широких кіл російської інтеліґенції і серед зросійщених земляків, які не знали української мови. Оскільки ніхто з російських книгопродавців не відважився видати цієї праці своїм коштом, Грушевський мусів зробити це на власний кошт, а цензура перепустила публікацію тільки тому, що тодішній уряд очолював ліберальний князь Святополк-Мірський. Поява другого видання цього *Нарису* в 1906 р. і третього в 1911 р. свідчила про заінтересування, яке ця книжка збудила серед тих кіл. В 1920 р. вона вийшла в Парижі в перекладі на французьку мову п. гал. *Abrégé de l'histoire de l'Ukraïne*. Подібний нарис української історії помістив Грушевський у збірній праці *Украинский Народ в Его Прошлом и Настоящем,* виданій у Петербурзі в 1914 р. Для ширших кіл української інтеліґенції видав Грушевський в 1911 р. підручник *Ілюстрована Історія України,* який пізніше появився ще в двох виданнях і в перекладі на російську мову, а для народу й дітвори видав в 1917 р. популярну книжечку *Про Старі Часи на Україні,* пізніше многократно передруковувану й перекладену на чужі мови.

Не менш монументальною працею Грушевського, як 9-томова *Історія України-Руси,* є 5-томова *Історія Української Літератури.* З наміром написати цю працю носився він уже від 1900-их років, детальний плян уклав в часі свого 2½-місячного побуту у в'язниці в Києві взимку 1914-1915, а потім на першому засланні приступив до його виконання. Але все, що тоді зібрав і уклав, згоріло з його будинком в 1918 р. під час першого бомбардування Києва більшовиками. Ця катастрофа не знеохотила вченого, навпаки, ще більше піднесла його запал до наміченої праці. Оселившись в 1922 р. в Бадені під Віднем, він зайнявся виключно цією справою і вже в 1923 р. вийшли у Львові перші три томи *Історії Української Літератури,* викликаючи сензацію не лише серед широких кіл читачів, але також у вужчому кружку спеціялістів; це передовсім завдяки новому й ориґінальному укладові цього твору, бо автор включив до літератури цілу *усну творчість,* опрацьовуючи її паралельно й рівноцінно з письменством і, в

[12] Зазначуємо, що томи 1—4 і 8-ий вийшли в другому виданні (1904—1907 і 1922), а перший том — ще в третьому виданні (1913 р.); 1-ий том перекладено також на німецьку мову і видано в 1906 р.

зв'язку з тим, пересуваючи початки української літератури з 11 стол.

(від якого звичайно цю історію починали) далеко назад, до доби племінно-родової. Насправді вже раніше Богдан Лепкий у своєму *Нарисі Української Літератури* намагався зробити рівноцінний розгляд обидвох ділянок, але зробив це лише фраґментарно. Ще більше враження справила *Література* Грушевського зовсім новою методою опрацювання предмету, бо автор вперше в українській науці користується фолкльором і етнологією як важливими джерелами історії літератури і вводить порівняльний соціологічний спосіб дослідів. Для Грушевського передовсім важливим було, як він зазначає в передмові, не лише подавати в своїй праці збірку цілковито встановлених і докладно зформульованих висновків, що в відношенні до найдавнішого періоду було ще передчасно, але головно і передусім звернути увагу на істотні питання і дати поштовх до дальших необхідних дослідів.

Багато місця в другому томі присвячує розглядові *Слова о полку Ігоревім*, виявляючи стислий зв'язок між цим твором і усною лицарсько-дружинною поезією. Широко й вичерпно, особливо в 3-му томі, розглядає літописи і знаходить у них увесь архів решток загиблих творів усної і книжкової літератури. Небувалим є том 4-ий, що його закінчив Грушевський уже в Києві, і який появився у видавництві Української Академії Наук. Його змістом є усна творчість останніх десятиліть княжого періоду і перехідних періодів (13—17), головно леґенди і билини. Що ж спільного має українська література з билинами, які вважаються складовою частиною російської літератури? Так принаймні ставили справу Максимович, Бодянський і Костомаров, а за ними й усі інші дотеперішні дослідники української літератури. Вони вчили, що хоч епічна традиція, з якої виросли билини, зродилася в Україні, то нова сфера інтересів, боротьба з татарськими наїздами і з польсько-шляхецьким режимом, витиснули їх з України; збереглися вони лише серед великоросійського населення. Отже історики української літератури легковажили цілком билини, вдовольняючись протиставленням їм козацьких дум. Таким чином, крім перерви в традиції письменства 14—16 стол., творилася не менше болюча прогалина в ділянці усної творчости. Грушевський підійшов до цієї справи інакше. Він висунув питання, яке місце в розвитку усної творчости займала та давня епічна традиція, яка пізніше перейшла до скарбниці російської літератури; що з неї можна й треба взяти, щоб доповнити картину розвитку української літератури, і врешті, що в билинах збереглося з давнішої української літератури, а що треба визнати пізнішим наверствуванням, що постало вже на російському ґрунті На всі ці питання автор старається відповісти на основі ґрунтовної і сумлінної аналізи билин і будує міст над широкою прогалиною, яка досі відділяла *Слово о полку Ігоревім* від козацьких дум. Чимало нових фактів, насвітлень і поглядів приносять також обидві частини 5-го тому, які вийшли в 1926—1927 рр. Тут автор, вертаючись до книжкової літератури, обговорює літературні і культурні течії, що в ній нуртували в 15 і 16 стол., звертаючи особливу увагу на чужі впливи, головно болгарські (богомільські) і західні (чесько-польські);

в цілій другій частині цього тому розглядає т. зв. перше відродження української літератури (1580—1610), викликане реформаційними імпульсами.

Ходили вістки, що Грушевський в останніх роках, перебуваючи на другому засланні, приготовляв 6-ий том *Історії Української Літератури;* скільки в цьому правди, покищо невідомо.

З-під пера Грушевського вийшов також перший ориґінальний підручник загальної історії українською мовою — *Всесвітня історія в короткім огляді.* Автор взявся до писання цієї праці під час побуту на засланні в Симбірську і в Казані. Першу частину видав у Петербурзі в 1916 р., дальші частини (2—6) в Києві в 1917—1918 рр. Тут він не обмежується, як це звичайно роблять, до нарису розвитку т. зв. західнього культурного світу (Европи й деяких земель західньо-азійських разом із Єгиптом), але включає також історію Китаю, Японії, Індо-Китаю, різних країн середньо-азійських і африканських та давніх культур Америки (азтеків, інків, маясів), отже подає загальну історію в повному значенні цього слова. Остання частина (6-а) дає картину політичних стосунків в Европі в другій половині 19 століття. Хоч перші частини цієї *Історії* вийшли також у другому виданні, то цей підручник сьогодні становить собою бібліографічну рідкість. Приневолений в час гетьманату ховатися в Києві, Грушевський почав опрацьовувати ширший курс загальної історії на більш науковому рівні, але довів його лише до середньовіччя; видав його в двох частинах у 1920 р.

Під час побуту на еміґрації створив ще один визначний пам'ятник своєї наукової праці, що його видав у Відні в 1920 р., а саме *Початки Громадянства,* систематичний курс генетичної соціології. Подаючи перегляд дотеперішнього розвитку цієї найбільш міжнародної з усіх історичних наук, від Ст. Сімона і Комта, Спенцера і Маркса до Вундта включно, Грушевський збирає все вже належно вияснене в справі генези й розвитку суспільства і одночасно звертає увагу на різні спірні питання, ще не вияснені, та вказує шлях, на який треба спрямувати дальші досліди для розв'язки цих питань. При цьому заохочує читача до самостійної праці на шляху цих дослідів. В останньому розділі дає перегляд дотеперішніх соціологічних дослідів в українознавстві (М. Зібера, Семенова, Чернишова, Вовка, Охримовича) і свої власні вияснення українських явищ, через що його твір стає українським також щодо змісту.

Вищенаведені й обговорені твори — це лиш головні пам'ятники наукової творчости Грушевського. Крім них він написав велику кількість розвідок, студій і причинків, в яких порушує цілий ряд іноді дуже важливих історичних питань. Розглянути їх всі чи хоч би лиш перелічити неможливо, бо їх — сотні. Частину їх, саме тих, що були опубліковані перед 1905 р., видано в 5-томовому збірнику наукових розвідок Грушевського.[13] Тут згадаємо ще важні джерельні видання:

[13] М. Грушевський, *Розвідки і Матеріяли до Історії України-Руси,* тт. 1—5, Львів, 1896—1905.

Opisy królewszczyzn w ziemiach ruskich XVI w.[14] разом із вступними розвідками про суспільно-політичні стосунки на основі зібраного там матеріялу; *Opisy starostwa Rateńskiego 1500—1512 l.*[15]; *Materiały do historji społeczno-politycznych i ekonomicznych stosunków w Ukrainie Zachodniej.*[16] З розвідок згадаємо: «Галицьке Боярство XII—XIII стол.»,[17] «Хронологія Подій Галицько-Волинської Літописи»,[18] «Чи Маємо Автентичні Грамоти кн. Лева?»,[19] «Байда Вишневецький в Поезії і Історії»,[20] «Szlachta ukraińska na przełomie XVI i XVII wieku»,[21] «Господарство Польського Магната на Задніпров'ю»,[22] «З Початків Українського Соціялістичного Руху: М. Драгоманов і Женевський Соціялістичний Гурток»,[23] «З Історії Релігійної Думки на Україні».[24]

Як учень Антоновича, Грушевський займався також археологією і брав участь у дослідах в терені. Незабаром після того, як прибув до Львова, провадив спільно з професором І. Шараневичем розкопи на полях Чехи (пов. Броди), де знайдено велике кладовище з 6—4 стол. перед Христом; вислідом цих досліджень була розвідка «Похоронне Поле в Чехах».[25] Крім цього написав статті про розкопи в Дзвіногороді коло Львова,[26] про срібний скарб з 14 стол. по Хр., виконаний в селі Молотків коло Миколаєва над Дністром,[27] про бронзові мечі, знайдені в селі Комарники (пов. Турка),[28] і синтетичну розвідку «Техніка і Умілість Палеолітичної Доби в Знахідках Мізинського Селища».[29]

III.

Грушевський відзначався не лише великою авторською творчістю, але був одночасно незрівнянним організатором наукової праці. Негайно після, коли вже очолив катедру у Львівському Університеті, взявся до пожвавлення наукового руху в Науковому Товаристві ім. Шевченка, керівництво якого вже обняв фактично негайно, а від 1897 р. також і формально. Відтоді аж по 1913 р. його постійно вибирано головою цього Товариства, директором Історично-Філософічної секції

14 *Джерела до Історії України-Руси,* тт. 1—3, 7.
15 *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка,* т. 26.
16 Там же, тт. 63, 64, 69.
17 Там же, т. 20.
18 Там же, т. 41.
19 Там же, т. 45.
20 *Записки Українського Наукового Товариства,* Київ, т. 3.
21 *Z dziejów Ukrainy,* pod redakcją W. Lipińskiego, 1912.
22 Київ, 1918.
23 Відень, 1922.
24 Львів, 1925.
25 *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка,* тт. 31—32.
26 Там же.
27 Там же, т. 25.
28 Там же, т. 33.
29 В збірці: *Чернігів і Північне Лівобережжя,* Київ, 1928.

і редактором головного органу Товариства *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* Перші кадри наукових працівників зформував він із своїх університетських слухачів, до яких тоді належав і артор цих «Споминів». Крім семінарських вправ, що їх він провадив дуже старанно, намагаючись привчити студентів до самостійних дослідів, для здібніших студентів і любителів історії з-поза університету влаштовував окреме privatissimum, де читано й обговорювано реферати про найновіші наукові публікації, дрібніші комунікати, причинки та ширші праці, які Грушевський після виправлення поміщав у *Записках* у рецензійному відділі або в розділі під «Різне», або між розвідками. Ряд постійних співпрацівників для рецензійного відділу він піднайшов також у російській Україні. Це дало йому можливість із самого початку перемінити *Записки* з річника на квартальник, а незабаром і на двомісячник. В міру того як зростали сили співробітників, засновував щораз нові комісії (Археологічну, Етнографічну, Правничу, Економічно-Статистичну, Бібліографічну і т. п.), і кожна з них видавала свої окремі публікації. Таким чином уже на протязі кількох років довів до того, що Наукове Товариство ім. Шевченка, уся діяльність якого досі обмежувалася до видавання впродовж одного року ледве одного тому наукових праць обсягом 10—20 аркушів, і до Грушевського майже невідоме поза українською суспільністю, вже вкінці 1890-их років видавало щорічно по 20 томів обсягом понад 300 аркушів і звернуло на себе увагу всього наукового світу. Вже в 1898 р. вчений славіст Ягіч заявив, що діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка досягла рівня, що відповідає діяльності Академії Наук. Грушевський поклав також наріжний камінь під бібліотеку цього Товариства, яка незвичайно швидко росла, головно завдяки його зусиллям; сьогодні в ній майже 200.000 томів і найповніша, поруч із Українською Національною Бібліотекою в Києві, колекція україніки.

Організаційна діяльність Грушевського охоплювала також сферу літературну. Вкінці 1897 р. він зорганізував при Науковому Товаристві ім. Шевченка видавництво нового літературно-наукового місячника, який почав виходити в січні 1898 р. п. заг. *Літературно-Науковий Вістник.* Сам Грушевський спільно з Іваном Франком і Й. Маковеєм (пізніше В. Гнатюком) обняв редакцію цього журналу, поміщуючи в ньому літературні силюети і суспільно-політичні огляди. В тому ж році виступив із проектом заснування видавничого товариства в формі акціонерської спілки з метою видавання белетристичних і популярно-наукових під керівництвом Грушевського незвичайно успішно, перебрало в 1904 р. від Наукового Товариства ім. Шевченка видавництво *Вістника* та стало найбільшою і найрухливішою українською видавничою установою. Прямуючи до поглиблення національної свідомости серед української студіюючої молоді в російських університетах, Грушевський зорганізував для неї у Львові влітку 1903 р. курси українознавства, на які прибуло кількадесят студентів і кілька студенток із російської України і які, незважаючи на великі технічні трудноці, випали дуже добре.

Коли одночасно з революцією 1905 р. постала в Росії можливість розвитку наукового руху українською мовою, Грушевський, не покидаючи праці у Львові, організує в 1907 р. в Києві Українське Наукове Товариство, щоб притягнути до української наукової праці місцеві сили. Вибраний головою цього Товариства, приступає сам у наступному році до видавання його органу *Записки*, відтак дає ініціятиву до видавництв окремим секціям і наприкінці, в 1914 р., видає історичний журнал. *Україна*.

В час побуту на еміґрації заснував у Відні Український Соціологічний Інститут, який на протязі короткого часу свого існування видав кілька томів праць і значно причинився до створення там же Українського Вільного Університету; пізніше цей університет перенесено до Праги, і там він існує дотепер. Наприкінці, вернувшись в 1924 р. до Києва, взявся з запалом до організування Історичної секції при Українській Академії Наук. Збирає коло себе місцевих старших наукових дослідників, провадить фаховий вишкіл молодих сил і притягає до співпраці своїх колишніх учнів у Галичині. Завдяки його діяльності та привабливому прикладові і завдяки фінансовим засобам, що їх більшовицький уряд досить щедро давав протягом кількох років, Українська Академія Наук у науковій продукції зайняла в 1925—1930 рр. передове місце в слов'янському світі.

На закінчення слід згадати, що Грушевський не лише писав історію, але також її творив. Перед світовою війною він вів широку політичну діяльність по обох боках надзбручанського кордону, а по вибуху революції 1917 р. керував Українською Республікою як її перший президент. Але ця його діяльність виходить уже поза рами нашої статті.

М. Антонович

О. КОНИСЬКИЙ І М. ГРУШЕВСЬКИЙ

Коли і за яких умов познайомилися О. Я. Кониський (1836—1900) і М. С. Грушевський (1866—1934) ми не знаємо, хоч не помилимося, коли цю подію віднесемо до початку 1889 р. Прийнаймні О. Кониський у листі до М. Дикарева з 19 квітня 1894 р., повідомляючи його про затвердження М. Грушевського професором львівського університету, пише: «...дождався плодів з того, що року 1889 посіяв!»[1] Очевидно він натякає на початок їхньої співпраці в Києві. З свого боку М. Грушевський не згадує в статті про О. Кониського,[2] коли вони познайомилися.

Грушевський почав своє навчання в Київському університеті в 1886 році, однак перші два роки він не брав участи в студентському чи громадському житті, а обмежувався наукою.[3] По-перше він у цій справі дав своєму батькові обіцянку,[4] а по-друге це було покарання — «покута», яку на себе наклав сам Грушевський за те, що він не отримав золотої медалі. До цієї гімназійної афери Грушевський причетний не був, але наслідки її так боляче відбилися на ньому.[5]

Справа відома — про неї широко написав сам Грушевський.[6] Хтось із його кляси викрав текст випускних тем матурального іспиту; про справу довідалася дирекція гімназії і вирішено нікому з кляси не давати нагород. Все ж таки в матуральному свідоцтві Грушевського було спеціяльно відмічено зразкову поведінку, точне відвідування навчання і домашню підготову завдань та відмінне виконування письмових праць.[7]

Про те, що Грушевський перші два роки в Києві (1886—1888) тримався осторонь українства маємо свідоцтво також А. Маршинського,

---

1 М. Возняк, «Ол. Кониський і перші томи „Записок" (З додатком йомо листів до Митрофана Дикарева)», *Записки НТШ*, т. 150, Львів 1929, стор. 375.

2 М. Грушевський, «Памяти Олександра Кониського», *Записки НТШ*, 1901, кн. 1, стор. 1—12.

3 Л. Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*. Нью-Йорк—Мюнхен, Українське Історичне Товариство 1981. Серія: Грушевськіяна ч. 2, стор. 46.

4 *Op. cit.*, стор. 9—10.

5 *Op. cit.*, стор. 45—47.

6 *Ibid.*

7 В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—4 (49—52), 1976, стор. 115.

який писав, що «сам Антонович в перші роки перебування Грушевського в університеті не знав, чи належить до українства».[8] Обережний В. Антонович довго вивчав свого найздібнішого учня і не раніше кінця 1888 р., а правдоподібно вже на початку 1889 року, познайомив його з О. Кониським, найактивнішим українським громадським діячем у Києві.

Це знайомство має й свою «передісторію». Як знаємо з спогадів М. Грушевського, його літературним «хрищеним батьком» став І. Нечуй-Левицький, з яким він зав'язав зносини ще будучи в гімназії,[9] однак знаючи скільки молодий Грушевський читав,[10] він напевно мусів зустрічався з творами Кониського і в «Основі», і в різних інших східньо- і західньоукраїнських альманахах та виданнях. Проте і в літературних зносинах він непрямо зустрічався на початку своєї письменницької діяльности з Кониським.

У зв'язку з підготовкою збірника (альманаха) «Степ» І. Нечуй-Левицький зв'язав М. Грушевського з упорядником його — письменником Д. Марковичем. Грушевський послав йому оповідання «Бідна дівчина», яке й було поміщене в збірнику.[11] У автобіографічному нарисі «Як я був колись белетристом» Грушевський згадує цей епізод:

> «Листування з Дм. Васильовичем Марковичом не дало вже мені того вдоволення, як листи Ів. Сем. Нечуя — в них не було такого сердечного єлею, як в автора «Хмар». Але нічого! Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчув себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати якінебудь дрібні колючки».[12]

Дмитро Маркович — небіж кирило-методіївця і громадського діяча Опанаса Марковича — тоді вже відомий письменник, завдячував свою літературну кар'єру О. Кониському, про що він лишив спомини.[13] Батько його працював на початку 1860-х рр. у Вологді, куди в січні 1863 р. заслали О. Кониського[14] і він жив деякий час у Марко-

---

[8] А. Маршинський, «Спомини 1884—1888 . *Дніпро*, Календар-альманах, Львів 1923, стор. 100—101.

[9] Л. Винар, *Автобіографія ... 1926* (див. прим. 3), стор. 8. До речі, батько М. Грушевського знав І. Нечуя-Левицького ще з часів навчання в київській Академії, тож С. Грушевський міг Михайлові особисто згадувати Нечуя, хоч адресу його М. Грушевський довідався з праці Петрова, як він сам згадує.

[10] Л. Винар, *Автобіографія ... 1926*, стор. 8.

[11] *СТЕП*. Херсонський белетристичний збірник. Херсон 1886, стор. 315—337. Автор бібліографічного довідника *Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст.* Київ, Наукова Думка 1967, стор. 77, ч. 74 приписав авторство цього оповідання М. Залізнякові, який народився щойно 1888 р. — два роки після виходу в світ альманаха.

[12] Л. Винар, *Автобіографія ... 1926*, стор. 45.

[13] Д. Маркович, «Спомини про О. Я. Кониського», *ЛНВісник* 1901, кн. 9, стор. 256—260.

[14] М. Гніп, Громадський рух 1860-их рр. на Україні. Книга перша, *Полтавська громада,* ДВУ 1930, стор. 22, 215.

вичів. Хоч цей період довго не тривав, але Т. Черкаський зовсім слушно завважив, що «Кониський збудив у Марковичеві письменника».[15]

Цей непрямий зв'язок М. Грушевського з О. Кониським є лише доказом вузеньких рамок тодішнього українського життя під російською окупацією, де свідомі українці раніше чи пізніше мусіли зустрінутися на одному національному ґрунті, хоч під впливом Драгоманова починалася вже тоді глибока диференціяція в самому розумінні українства.

* * *

Коли О. І. Лотоцький «вкінці літа 1890 р.» опинився в Киеві[16] і незабаром попав в українську громаду семінаристів, то Грушевський відігравав в ній уже передову ролю:

> «М. С. Грушевський, молодий та енерґійний, був живим зв'язком між громадою і старим громадянством. Останні два, а може й три роки перед своїм від'їздом до Львова власне він у своїх руках держав провід у громаді. Його дві хатки, заставлені кругом полицями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської вулиць, були частим притулком для сходин громади... Із своєю звичайною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці».[17]

Хоч тут Лотоцький говорить про останні два-три роки перед виїздом Грушевського до Львова, себто про 1891—92 роки, то в іншому місці він говорить, що «М. С. Грушевський почав брати активну участь в справах громадських ще років за п'ять до свого од'їзду з Київа в Галичину».[18] Іншими словами це було ще перед приїздом Лотоцького в Київ, отже принаймні 1889 р., на що вказував і Кониський.

Як студент університету М. Грушевський не мав ніякого відношення до семінаристів та їхньої громади. Туди його без сумніву впровадив О. Кониський, який ще від 1870-х років працював над організацією української семінарської Громади в Киеві, хоч конкретні плоди почала ця його праця давати щойно за 1880-х рр. Перед О. І. Лотоцьким познайомився з Кониським Андрій Яковлів, хоч це знайомство і було «формальним».[19]

Втаємничуючи М. Грушевського в діяльність Громади і передаючи йому, як молодшому, 1889 р. зв'язок з молодими семінаристами, Кониський добре вивчив Грушевського і пізнав його позитивні власти-

---

[15] Д. Маркович, *По степах і хуторах*. Редакція і вступна стаття Т. Черкаського. Київ, кооперативне видавництво «РУХ» (б. р.), стор. XV.

[16] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, частина 1 (т. VI). Варшава. Праці Українського Наукового Інституту 1932, стор. 48.

[17] *Op. cit.*, стор. 65.

[18] *Op. cit.*, стор. 181.

[19] «Недрукований лист проф. Андрія Яковліва», *Український Історик*, р. I, ч. 4, Денвер 1964, стор. 46.

вості та працьовитість. Він побачив, що Грушевський стане корисний для семінаристів як глибоко релігійна людина, пов'язана тісними родинними зв'язками з духовним станом. Предки Грушевського були «переважно дячки, паламарі, але дідові моєму Федорові вдалось дійти священства», як він зазначав на початку своїх автобіографій з 1906 і 1926 рр.

Еволюція Грушевського вліво почалася у Львові в середині 1890-х рр. Лотоцький її не помічав до 1917 р.,[20] але впливи творів Драгоманова і зв'язки з членами Радикальної партії (зокрема І. Франком і М. Павликом) робили своє. Після першої революції 1905 р. під впливом подій у царській імперії ця еволюція набрала досить ясних форм.

До свого виїзду з Києва (осінь 1894 р.) М. Грушевський був ідейно і організаційно якнайтісніше пов'язаний з В. Антоновичем і О. Кониським. Перший був його керівником у науковій, другий у громадській праці. Цей розподіл був напевно узгіднений, а ціла трійця мала величезний вплив на українське життя у Києві (хоч там існували також інші осередки), а в багатьох питаннях і на цілій українській території, включаючи Галичину. Вони часто сходилися і обговорювали актуальні питання, при чому між ними панувала повна однозгідність. Не даремно пізніше М. Грушевський писав, що «я їхав до Львова прихильником політики п. Барвінського властиво нової ери».[21]

***

Охолодження відносин між О. Кониським і М. Грушевським настало внаслідок т. зв. «нової ери», а тому цій справі треба присвятити декілька слів. Кінець 1880 рр. позначився напруженням відносин між Росією з одного і Прусією та Австро-Угорщиною з другого боку. Бісмарк висунув з свого боку концепцію «Київського князівства», а уряд Австро-Угорщини вирішив ліквідувати внутрішні спори в країні, а зокрема спір між поляками і «русинами», як називали офіційно українців у тій державі.

Міністер закордонних справ Австро-Угорщини граф Кальнокі доручив намісникові Галичини К. Бадені заспокоїти домагання українців. Здійснення цього доручення припало на час, коли найбільша загроза конфлікту вже минула, а тому й результати «заспокоєння» потреб українців у Галичині («нова ера») були більше ніж скромні.

Справа «нової ери» чи, як її часом називають — «угоди» (хоч ніякої угоди насправді не було) носить на собі дотепер тягар аґітації з-перед 95 років, а тому з'ясування її часто сполучене з необ'єктивними чуттєвими моментами. І радикальні, і народовецькі кола мріяли про нормалізацію відносин між поляками і українцями. Завдяки впливам М. Драгоманова радикальні кола навіть віддали більше часу і енерґії на цю ціль ніж народовці, хоч конкретних, реальних результатів їхні на-

[20] О. Лотоцький, цитована праця, ч. 1, стор. 185.

[21] М. Грушевський, «Як мене спроваджено до Львова», *Діло,* 1898, ч. 137.

магання і не дали (якщо не рахувати особистих контактів). Вони й не могли дати, бо відбувалися в рамках опозиції.[22]

Наскільки радикали випередили народовців у справі нормалізації, бачимо з того, що вже 1888 р. до Драгоманова прибув у Швайцарію спеціяльний представник польських демократів зі Львова — Александер Гіршберґ, «щоб умовитись про згоду на случай війни межи Росією і Австрією».[23] Після того Драгоманов вів з ним ще довгі місяці цікаву переписку в справі згоди.[24]

Ба щобільше, Драгоманов впливав також на народовців у справі нормалізації відносин з поляками. Це ж він написав програмову статтю для народовецького часопису «Правда» (1888 р.), в якій підкреслював також потребу співпраці між українцями і поляками, хоч звісно, «на низах», бо лише така згода на його думку була «проґресивною». Згоду на верхах, яка дала хоч і невеликі, але реальні здобутки для української справи в Галичині, він уважав «реакційною».

Згоди з поляками Драгоманов боявся, бо вона була б автоматично звернена проти Росії, а Драгоманов був переконаним федералістом і виступав проти самостійности. У цьому він, хоч з інших позицій, був подібний до москвофілів, які виступали проти всякої згоди з поляками, уважаючи це зрадою російських інтересів. Федералізм Драгоманова підірвав врешті-решт і переговори з поляками (А. Гіршберґом), які стояли рішуче на базі незалежности.[25]

Думку Драгоманова про згоду з поляками здійснили галицькі народовці (Барвінський, Вахнянин, Романчук) при підтримці київської Громади (В. Антонович та інші правобережці і Кониський). До цієї групи належав і М. Грушевський. Здобутки «нової ери» були дійсно більше ніж скромні, але вони не обмежувалися лише катедрою, яку отримав М. Грушевський у львівському університеті. Поряд із заснуванням коломийської гімназії здобутки заторкнули також поширен-

---

[22] Цю справу доволі вичерпно з'ясовує Е. Горнова в своїх працях Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876—1895, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, p. 22—27 і Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, p. 166—174.

[23] «Із переписки М. П. Драгоманова». Подав М. Павлик. *Жите і слово,* 1896, кн. 1, стор. 109.

[24] Op. cit., стор. 109—116. Павлик не називає А. Гіршберґа по імени.

[25] Перечитавши «Вільну спілку» М. Драгоманова, А. Гіршберґ висловлює такі думки: „Tysiącletnia przeszłość nasza daje nam prawo, a zaraziem nakłada obowiązek dążenia do niepodległości. Mamy to przekonanie, że ścisłe tylko vspółdziałanie Polaków i Rusinów na zasadzie „wolni z wolnymi, równı z równymi“ może oprzeć się tak nawale germanizmu, jak i rosijskiego panslawizmu. Nie zgadzamy się więc na ostateczny cel Pańskiego programu, dla nas bowiem Rosya federacyjna nie jest idealem naszych usilowań politicznych“. Це була одна з тих основних засад, на яких розбилися польсько-українські переговори М. Драгоманова і А. Гіршберґа. *Жите і слово* 1896, кн. 1, стор. 109—110.

ня прав української мови, переходу на фонетичний правопис, деяких економічно-фінансових справ і другої катедри української літератури в Львівському університеті.[26]

Проти «нової ери» підняли бурю протестів москвофіли і радикали, яким це дало блискучу нагоду бити народовців. Їхніми спільними силами можна було громадську думку в Галичині рішуче настроїти проти «угоди». З тих часів і увійшов в український політичний словник термін «угодовство».

В. Антонович відмовився переїхати до Львова на новостворену катедру. Його «хитання» у цій справі перенаголошував О. Барвінський, що хотів його мати у Львові. Принаймні Грушевський твердить, що в справі катедри В. Антонович говорив з ним ще в 1891 р.,[27] хоч О. Барвінський ще початком грудня 1893 р. їздив у Київ переконувати В. Антоновича таки передумати своє рішення. Водночас підготовляв Грушевського на львівську катедру О. Кониський, який добре знав Галичину з своїх частих поїздок туди від середини 1860-х до кінця 1880-х років.

* * *

Листи О. Кониського виявляють, з якою ніжною турботою, щирою симпатією і глибоким розумінням він підходив до М. Грушевського. Добре знаючи його сильні і слабі сторони, Кониський водночас умів оцінити значення Грушевського, усвідомлюючи всі потенціяльні можливості. Найкраще він це виявив у листі до М. Дикарева, в якому він повідомляє про призначення М. Грушевського професором у Львів:

> «Порадійте нашій вельми важкій новині: на кафедру історії у Львові — цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушівського. Особливо для мене — се невимовно велика радість-... От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! — Праця моя не погибла і дожив таки я до сего сподіваного часу!...»[28]

У наступному листі до М. Дикарева О. Кониський ще раз згадує про призначення і при цій нагоді подає:

> «І кафедра і професор — цілком наші діти! Грушевський — людина ще молода, 26 літ, скінчив університет у Києві прозаторік, по українськи він пише вже літ шість (насправді — понад вісім — М. А.) (Псевдоніми Заволока, Хлопець, Сергієнко)...»[28a]

21 жовтня 1895 р. Кониський стурбовано пише М. Дикареву:

> «Дорогий мій Грушівський, поїхавши 29 вересня до Львова, занепав там спершу на пропасницю, а далі і на нерви, да так, що мусить їхати гоїтися в Дрезден».[29]

---

[26] *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина, т. 5. Париж-Нью-Йорк, «Молоде життя», 1966, стор. 1777.

[27] М. Грушевський, «Як мене спроваджено до Львова», *Діло,* 1898, ч. 137.

[28] М. Возняк, *Ол. Кониський*... (див. прим. 1), стор. 375. Листи з 19 квітня 1894 р.

[28a] *Там же*. Листи з 4 травня 1894 р.

[29] *Цит. твір,* стор. 388.

О. Кониський і далі журиться станом здоров'я М. Грушевського, тож 31 жовтня 1895 р. він з турботою повідомляє, що «Грушевський в Дрездені у шпиталі. Спасибіг йому, — я вже тут одержав від його звістку. Ой як велика шкода, що не береже він свого здоров'я».[30] Незвичайно близькі та інтимні зносини з М. Грушевським давали право О. Кониському уважати його своїм ідейним сином. У цьому відношенні маємо в листі до М. Дикарева такі багатозначні рядки:

> «... не хвастаючись вкажу хоч на двох своїх годованців (звісно не освітою — годованців моїх, а духом, патріотизмом і простуванням) — обох їх Ви відаєте: — се Барвінський і Грушівський: дай їм, Боже, здоров'я доброго. да віку довгого...»[31]

Шляхи цих двох «годованців», ми б сьогодні сказали «духовних учнів чи «наступників», пішли дуже різно. У спорі Барвінського з Грушевським — Кониський став по стороні Барвінського, який і справді до своєї смерти вірніше зберіг ідеї Кониського (поряд із О. Лотоцьким, С. Єфремовим і В. Бідновим). Грушевський пройшов величезну еволюцію, хоч зберіг любов і вірність Україні і українській справі до кінця, як і треба було сподіватися від учня Кониського.

Незважаючи на те, Кониський старався Грушевського ввести в сферу галицьких відносин, це введення було суто теоретичне. Практика показалася далеко складнішою, а одним із основних питань лишається дотепер проблема, яку свого часу порушив Л. Винар, коли писав:

> «Тема еволюції політичного світогляду Грушевського під впливом І. Франка зовсім недосліджена. Це саме відноситься до політичної діяльности Грушевського в Галичині і його впливів на політичний світогляд І. Франка».[31a]

Звичайно, що теоретичне введення в галицькі справи не могло Грушевському багато дати, однак, напевно пізніше він не раз згадував напучування Кониського, коли виникли майже реґулярні непорозуміння між М. Грушевським і його галицькими співробітниками, включаючи Франка.

Декілька років перед тим, у 1888 р. О. Кониський сам довгий час перебував у Львові, відновляючи «Правду», і навіть ґотувався там осісти на постійно. Однак він зустрівся з злобою, непорозуміннями та інтриґами на галицькому ґрунті, а внаслідок доносів у поліцію був змушений повернутися в Київ, коли офіційні чинники зажадали, щоб він виїхав поза межі Австро-Угорщини. Тепер йому пригадався цей його досвід і він писав 4/16 листопада 1893 р. О. Барвінському:

> «Учора, одержавши Вашого листа, балакав я з Хлопцем.[32] Вельми трудна оце дилема! і як з неї вийти?... Знаючи по собі життя в Га-

[30] *Цит. праця,* стор. 389. Лист з 31 жовтня 1895.

[31] *Цит. праця,* стор. 382. Лист без дати.

[31a] Л. Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчости.* Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен 1974. УІТ. Серія Грушевськіяна ч. 1, стор. 23.

[32] Псевдонім М. Грушевського.

личині і психологію ваших і наших людей, я нічого більш не можу радити Хлопцеві, як щоб згодився з умовою — коли що, то й назад оглоблі; але щоб не палив за собою мосту. Той широкий лан, про якийсь кажете, — не такий то й широкий, щоб для його виснажувати і тут сили. Я добре тямлю велику вагу посади там, але ж завжди змагатимусь, проти того, щоб чоловік опинився так, щоб ні в тин, ні в ворота...»[33]

«Учора ввечері знов ми радилися:[34] ...Нічого мені запевняти Вас, як би палко я бажав, щоб Хлопець поїхав; але ж є границі і раді. Я не можу непризнавати, яку велику жертву дасть він, вволивши нашу волю і страшенно боюся, щоб за його жертву не віддячили йому у вас там обльованням... справа його вельми причеплена до нашої (значить і Вашої) совісти. Ваші люди...[35] не переносять жадної конкуренції наших людей і звикли тільки нашими руками загрібати жар, а головна річ — завжди і в усьому давати перед і перевагу своєму тільки за те, що він свій і коли їм здається, що наш чловік може хоч трохи шкодити своєму, то нашого можна тоді і геть!...»[36]

Далі Кониський згадує свої труднощі в грудні 1888 та справу Куліша, який «працював для Галичини кілька десятків років», а потім зазнав труднощів та інтриґ і продовжує:

«Отже чи не станеться так і з Хлопцем?... працювати прийдеться йому серед еґоїстів, в краю вельми здеморалізованому, де інтриґа і капости поза плечима річ звичайна і де не мине він великих прикростів. Отже чи не зроблять ваші люди так, щоб він мусів тікати? На мою думку е легко може статися. Не висловив я йому сеї думки, але не хочу таїтися з нею таїтися з нею перед Вами і перед Вашими людьми... тяжко було б мені доживати і вмирати, коли б, крий Боже! Хлопець за свою жертву зазнав обльовання!!»[37]

Ми вже цитували свідчення М. Грушевського; також з цитованих листів О. Кониського видно, які близькі взаємини і повна однозгідність панували тоді між О. Кониським і М. Грушевським. У всякому разі до свого приїзду у Львів восени 1894 року Грушевський повністю погоджувався з політикою «нової ери». На це вказують також слова І. Франка з його листа до М. Драгоманова з 9 серпня 1894. Там читаємо:

Про Грушевського я не знаю багато... Щодо політичних поглядів, він, здається, барвінщанин, і отсе недавно, восени минулого чи весною сього року, коли Барвінський їздив на Україну, щоб збирати личині і психологію ваших і наших людей, я нічого більш не можу

[33] А. Барвінський, «Заснованнє катедри історії України в львівському університеті», *Записки Наукового Товариства імени Шевченка,* т. 141—143, стор. 10—11.

[34] З листа не ясно чи був лише М. Грушевський чи, як можна догадуватися, також В. Антонович.

[35] «Ваші» і «наші» — з точки зору О. Кониського галичани і наддніпрянці.

[36] О. Барвінський, *op. cit.,* стор. 11.

[37] *Там же,* стор. 11—12.

підписи людей, похваляючих його політику, а порицаючих Романчука, в числі тих підписів був і його підпис».[38]

Отже бачимо, що навіть після розходження між Романчуком, який був ініціятором «нової ери», а від 1893 р. її засуджував, і Барвінським, що далі обстоював правильність «нової ери», М. Грушевський повністю стояв на позиціях О. Кониського і О. Барвінського. До речі під час поїздки в Київ пізньою осінню (початком грудня) 1893 р., коли Барвінський «зайшов до Кониського, — то, як він пише —, застав проф. Антоновича і Грушевського, мені вже особисто знайомого з давнішого побуту в Києві».[39] З ними він і обговорював справу львівської катедри.[40]

У своїй пізнішій відповіді М. Грушевському на його рецензію нових томів «Записок НТШ»[41] О. Барвінський правильно зауважує, що коли Грушевський уважав би «нову еру» такою поганою, то він або не прийняв би катедри, або зрікся б її.[42]

Тим часом, як ми бачили із слів І. Франка, та самого Грушевського, він підтримував «нову еру» і погоджувався з нею ще в 1895 році, хоч непорозуміння почалося дуже скоро і то з того боку, з якого О. Кониський їх найменше сподівався. Але, поки ми прийдемо до львівських конфліктів М. Грушевського, треба ще сказати декілька слів про дружні взаємини О. Кониського і М. Грушевського.

О. Кониський був очевидно присутній в Києві на обороні магістерської дисертації свого духовного учня в суспільно-громадській праці, а ввечорі того ж дня брав участь у бенкеті в честь М. Грушевського в його помешканні на розі Тарасівської і Шулявської вулиць. О. Лотоцький зберіг нам навіть зміст промови О. Кониського на тому бенкеті. Він пише з цього приводу:

> «Зазначивши загальне значення того факту, що талановитий і дипломований учений виїздить за кордон, щоб бути там представником української науки, бо се цілком неможливо в межах Росії, він (себто О. Кониський) закінчив свою промову, оскільки пригадую, такими словами: «В університетській залі я дивився на портрет Миколи Першого, і в душі моїй мимоволі виникло радісне почуття морального задоволення. От в присутності того, хто так тяжко наложив свою руку на українське слово, закинувши на заслання геніяльного поета України — Шевченка, се покаране ім'я промовляється тепер з повагою, як ім'я патрона наукової установи, а університетська колеґія він-

[38] І. Франко, *Твори* в двадцяти томах, т. XX (Вибрані листи), Київ 1956, стор. 520.

[39] О. Барвінський, *Заснованнє...*, стор. 12.

[40] *Там же*, стор. 12—13.

[41] Рецензія М. Грушевського поміщена в «*Україні*», Київ 1926, кн. 4, стор. 155—159.

[42] О. Барвінський, «Відповідь проф. М. Грушевському (на критику розвідки п. з. Александер Барвінський: Заснованнє катедри історії України в львівському університеті». Львів, 1925. 8⁰), *Літературно-науковий вісник*. Львів 1927, кн. І, стор. 137—141. Наведене нами місце на стор. 140.

чає науковим титулом українця, що перейнятий тими самими національними українськими ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко».[43]

Та, як ми знаємо, О. Кониський не обмежився цим, але активно підготовляв цей бенкет, організуючи також вітальні листи та телеграми для Грушевського. У цій справі він пише навіть на Кубань Митрофанові Дикареву. Повідомляючи про вечерю в честь Грушевського, він висловлює водночас просьбу:

«Чи не згодитесь Ви і Ваші знайомі на Кубані пристати до нашого святкування, і коли згодитесь, дак чи не прислали б на мою адресу, рекомендованим листом, свого гуртового привітання і свого бажання?... На мою думку факт оснування катедри і настанова Грушевського професором єсть вінець нашої 30-літньої праці і перший ступінь, з якого почнеться нова історія нашої культури і науки. Чи вже ж не слід нам гуртом повітати сього факту?...»[44]

Приблизно рік після цього бенкету М. Грушевський відвідував батьків на Кавказі, а по дорозі назад зупинився на чотири дні в Києві у Кониського, від 14 до 18 квітня ст. ст. Про цю подію друковані два листи Кониського, один до О. Барвінського,[45] а другий до М. Дикарева. Барвінський помилково відносить цього листа до осени 1894 року перед виїздом Грушевського до Львова. Це неможливо також і тому, що тоді ще Грушевський мав своє помешкання і не потребував перебувати у Кониського, хоч, як згадує О. Лотоцький, М. Грушевського цілі дні не було дома і Лотоцький разом із Сергієм Липківським пакували в його неприсутності його бібліотеку.[46]

Про перебування М. Грушевського (14—18 квітня 1895) р. у Києві Кониський майже такими самими словами пише і Барвінському, і Дикареву. Очевидно, звіт Грушевського з перебування у Львові цілком задовольнив Кониського і захопив його. Дикареву Кониський пише в листі з 22 квітня 1895 р.:

«Раював, я оті чотири дні, слухаючи, як, хоч і повагом, але добрим і певним шляхом рушає справа літературного, наукового і культурного розвитку. Що сіялося 30 літ назад, тепер вже і само дає насіння! Добре! далебіг, добре...»[47]

Барвінському писав у той же час Кониський в листі з 19 квітня:

«Хлопець[32] перебував у мене чотирі дні і отсі чотири дні є найліпші дні мого віку. Я просто раював, чуючи і бачачи, що справа стала на добрій дорозі і йде добре. Спасибі Вам і всім добрим людям! Одначе ще треба багацько догляду і праці, щоб часом не звернули справи з роботи позитивної на ґрунт безшабльонного галасування.

[43] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*..., частина перша, стор. 183—184.

[44] М. Возняк, «Ол. Кониський і перші томи „Записок"», *Записки НТШ*, т. 150 (1929), стор. 376.

[45] Лист, як виходить зі змісту, писаний 19 квітня 1895 р., хоч Барвінський дати не подає.

[46] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*..., ч. 1, стор. 184.

[47] М. Возняк в цитованій статті в *ЗНТШ*, т. 150 (1929), стор. 385.

Учора ввечері Хлопець поїхав. Коли не заїде до Варшави, так небавом побачитесь. Спасибі ще раз».[48]

**
*

Свій підсумок зносин з О. Кониським подав М. Грушевський у некрольозі в «Записках НТШ». Однак спершу подано деякі дані про працю Грушевського на новому місці. Інавґураційна доповідь (12 жовтня н. ст. 1894) стала у Львові загальноукраїнським святом. З приводу цього «Правда» (1894, X, стор. 711) подала:[49]

«Одна з найбільших саль університетських ледве помістила громадно зібраних, майже виключно руських слухачів,[50] між котрими бачили ми і чимало поважних старших людей...»[51]

В ч. 220 (13 жовтня 1894) «Діло» писало про цю інавґураційну доповідь:

«Виклад, котрий зібрані вислухали з великою увагою і нагородили прелеґента гучними оплесками, зробив на всіх дуже добре враження, — добре, тому що був видержаний від початку до кінця в тоні поважнім, науковім, а миле, бо се перший раз довелось русинам почути такий виклад з історії своєї вітчизни з університетської катедри в рідній гарній мові...»[52]

Що доповідь зробила добре враження на всіх без різниці партійної приналежности бачимо хоч би з листа М. Павлика до М. Драгоманова з 26 жовтня 1894. Павлик, як і Франко, спершу виступили з партійних міркувань проти Грушевського, однак у цьому листі до свого ментора Павлик пише:

«Посилаю Вам „Вступний виклад Грушевського" — може що скажете про нього. На тім викладі було чимало русинів усіх партій, навіть і з провінції. Був і я. Мені подобалася мова — в порівнянню з усім тим, що я чув по руськи в університеті — се вперше добра і жива мова. Думаю ходити на виклади приватно, як і інші русини. Треба би мені зайнятись історією...»[53]

Ввійшовши водночас в Наукове Товариство імени Шевченка, М. Грушевський із зовсім зрозумілих причин звернувся відразу до Барвінського, чи не можна притягнути до співпраці І. Франка.[54] О. Бар-

---

[48] О. Барвінський, «Заснованнє катедри...», *ЗНТШ*, т. 141—143, стор. 15—16.

[49] М. Грушевський, «Пам'яти Олександра Кониського», *Записки НТШ*, 1901 (рік X), т. XXXIX, стор. 1—14.

[50] Звичайно, були й поляки, напр. Л. Васілевський: *Спогади*. Варшава, Праці Українського Наукового Інституту, т. VIII, 1932, стор. 29.

[51] А. Барвінський, Заснованнє катедри..., стор. 17.

[52] *Цит. праця*, стор. 18.

[53] *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895)*, том VIII, (1894—1895). Зладив Михайло Павлик. Чернівці. Видав Лев Когут 1911, стор. 141. Лист М. Павлика до М. Драгоманова з 26. X. 1894 р.

[54] Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892—1930*, Мюнхен, «Дніпрова хвиля» 1970, стор. 45.

вінський, прикриваючися і думкою О. Кониського, виступив рішуче проти того. Справді Кониський, віддячуючися Франкові за шпильки і нападки, називав його «Рудим» і був проти його членства в НТШ, куди його вже раніше не прийняли.[55] З другого боку М. Грушевський напевно вів розмови з різними людьми, різних напрямів і це вплинуло на зміну його поглядів,[56] хоч Грушевський з перспективи часу сам трохи закреслював свої погляди і виставляв себе рішучим противником «нової ери» ніж це насправді було.[57] Спір з О. Барвінським загострився щойно в 1896 р., а до розриву прийшло рік пізніше. Це вплинуло і на взаємини з О. Кониським, вірним другом Барвінського. У всякому разі прогнози О. Кониського щодо труднощів М. Грушевського в Галичині справдилися повністю, хоч і почалися не там, де він їх найбільше побоювався.

Коли наприкці 1900 р. помер Олександер Якович, Михайло Грушевський не міг, не зважаючи на розходження з Кониським, поминути цю подію мовчанкою, тим більше, що Кониський був членом-основником НТШ і об'єктивно зробив для Наукового Товариства ім. Шевченка, поряд із М. Грушевським більше, ніж будь-хто інший. У редаґованому М. Грушевським «Літературно-Науковому Віснику» появилася посмертна згадка,[58] де спеціяльно відзначено заслуги покійного перед цим товариством. Замітка не підписана, але ми знаємо, що вона належить І. Франкові.[59]

Однак в «Записках НТШ» появилася також стаття М. Грушевського, підписана ним і складена під свіжим враженням вістки про смерть. Джерелом статті М. Грушевського була біографія (автобіографія писана в третій особі) Кониського, яку свого часу надрукував І. Франко в «Світі»,[60] і особисті спогади. На них автор постійно покликається («як оповідав пізніше», «як мені від нього відомо», «я оповідаю її початки за Кониським», себто справу зав'язання Товариства ім Шевченка).[61] Вони вказують на інтимні зносини з Кониським принаймні до середини 1890-х років; на це натякає і сам Грушевський.

> «На вість про прискорене темпо Записок Кониський висловив мені як мрію, щоб Записки виходили що два місяці, — не підозріва-

---

[55] *Переписка* (див. прим 53), т. VII (1892—1893), стор. 13. Лист М. Павлика з 16. 3. 1892.

[56] Л. Винар, *Автобіографія...*, 1926, стор. 13—14.

[57] Л. Винар, *Автобіографія М. Грушевського з 1926 року.* УІТ, Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто 1981, стор. 13 і далі; *Україна* 1926, кн. 4 (18), стор. 159 і відповідь О. Барвінського, *ЛНВ* 1927, кн. 1, стор. 139—140.

[58] *ЛНВ,* 1901, т. XIII, стор. 46—47.

[59] Пор. І. Франко, *Бібліографія творів 1874—1964,* склав М. О. Мороз, Київ 1966, ч. 3650, стор. 313; його ж *Про житє і діяльність Олександра Кониського.* Львів, Т-во «Просвіта» 1901, стор. 36.

[60] *Світ.* Львів 25 січня 1882 (ч. 13), стор. 227—229.

[61] М. Грушевський, «Пам'яти Олександра Кониського», *ЗНТШ,* Львів 1901, кн. 1, стор. 3.

ючи, що я вже вів до сього й що сей проєкт стояв уже перед довершенням».[62]

Стаття М. Грушевського про Кониського написана тепло і подає в загальному, хоч і коротко, і життєпис покійного, і оцінку його праці в усіх ділянках. Оцінка ця здебільшого правильна і коректна, хоч, як би М. Грушевський писав її на п'ять років раніше, вона вийшла б сердечнішою. На цій статті вже відбилися наслідки спорів за «нову еру». У 1900 році, коли Грушевський писав статтю, він був і політично діяльний, при чому зовсім не там, де б хотів був його духовний батько в суспільно-громадській праці О. Кониський. Зацитуємо, що пише М. Грушевський на тему «нової ери» в посмертній згадці про О. Кониського.

> «Стараючися запевнити бодай в Галичині успішний розвій української ідеї й міряючи тутешні відносини міркою російських обставин, він надіявся запевнити успіх українській справі союзом з польською суспільною єрархією і в сім напрямі пробував впливати... заакцептована Правдою ідея помирення Руси з Польщею викликала загальне недовір'я до неї... Слідом пішов крах т зв. угодової політики, на котру великі надії покладав Кониський; бувши одним з її моральних батьків, він і пізніше боронив її, на тім ґрунті стративши не одного з давнійших приятелів (на сій точці розбилася і моя з ним колись дуже сердечна приязнь, а певно і не одна моя). Сей удар був для нього тяжкий; в Галичиніі, що була його головною ареною в остатнім десятилїттю, почув він себе теж ізольованим; й опозиційні народовці й радикали (навіть після того, як галицький радикалізм зійшов на зовсім практичний ґрунт і прийняв сильну національну закраску) в його очах однаково були ворогами. Галицькі симпатії Кониського зникли в значній мірі, і в міру того як галицький культурний рух виростав понад київською ферулою, він усе більше підзорливо дивився на нього...»[63]

До цієї довгої цитати треба подати декілька коментарів. Як ми вже згадували, програмову статтю в «Правді», де пишеться і про врегулювання спору з поляками, написав М. Драгоманов, отже закиди в цій справі Кониському несправедливі, хоч і відбивають вони «громадську думку», спрепаровану москвофілами і радикалами у Львові. Всупереч твердженням радикалів, «союз з польською суспільною єрархією» — це теж фікція, якої насправді небуло.[64]

Правдою є, що Кониський занадто захопився «новою ерою». В. Антонович, як це мені переказував мій батько, уважав, що лівобережці не розуміють польського питання і тому їм не треба в цю справу взагалі мішатися. До цієї категорії він зараховував і Куліша, і Драгоманова, і Кониського (всі лівобережці). І хоч В. Антонович співчував з Кониським, однак він дуже підкреслено відмежовувався від

---

[62] *Цит. праця,* стор. 6. Ця розмова відбувалася в Києві в квітні 1895 р. під час чотириденного перебування М. Грушевського в О. Кониського.

[63] *Цит. праця,* стор. 4.

[64] А. Барвінський, *Літ.-наук. Вісник* 1927, кн. 1, стор. 139—140.

заяв Кониського в справах «нової ери», хоч сам вів переговори в цій справі з деякими поляками.

Щодо «нової ери» та нападів на неї можна погодитися з О. Лотоцьким, коли він пише:

> «З погляду тактичного такі напади були оправдані й корисні, бо не давали заспокоїтися на певних, досить невеликих, досягненнях. Але річево ті напади не мали ґрунту, бо власні сили галицького національного руху, були ще невеликі і самі по собі, без певних компромісових угод, не могли дати позитивних досягнень . . .»[65]

Як бачимо, близька дружба Грушевського з Кониським розбилась через «нову еру», хоч змінив віхи тут не Кониський, а Грушевський, що йому Олександер Якович брав за зле, а була ж це «дуже сердечна приязнь», як каже Грушевський. Отже зміна в їхніх зносинах зайшла не раніше як в другій половині 1895 р., бо ще в квітні того року немає і натяку на якісь розходження, як ми бачили з листів Кониського.

Диференціяцію в українському суспільстві в Галичині розпочав Драгоманов, але вже за його життя вона набрала розмірів, яких він сам не передбачав і не бажав. Із споминів Леона Василевського, який 1893 р. студіював у Львівському університеті, ми знаємо, що молодша ґенерація радикалів і соціялістів розійшлася з Франком і Павликом та нарікала на них Драгоманову.[66] Тож, коли Грушевський зійшовся з Франком і Павликом, і з «опозиційними» народовцями, то це лише поглибило процеси диференціяції в Галичині, які пізніше і стали співспричинниками конфліктів Грушевського з різними групами гацького суспільства, отже — Грушевський «сам собі копав яму». З тих непорозумінь, які передбачав Кониський, рятували Грушевського раз-у-раз східні українці, як про це читаємо не раз у щоденнику Є. Чикаленка.

Про «галицькі симпатії» Кониського ми вже згадували раніше з його власних листів до О. Барвінського, а що не зважаючи на конфлікт з Грушевським Кониський таки «не переставав до самої смерти брати участь в його (НТШ) виданнях, дарував йому досить значну бібліотеку, і в тестаменті записав йому цілий, з невеликими виїмками, свій маєток» стверджує сам М. Грушевський.[67] Очевидно, що й М. Грушевський в своїй статті спеціяльно наголошує на праці О. Кониського для добра НТШ і підкреслює значення його для організації на всіх етапах розвитку.[68] Грушевський подбав про те, щоб на похороні Олександра Яковича був також вінок від НТШ з написом: «Наукове товариство імени Шевченка у Львові свойому основателеві, почесному і дійсному членові».[69]

---

65 О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, ч. 1, стор. 173.

66 Leon Wasilewski, „Moje wspomnienia ukraińskie". *Спогади*. Праці Українського Наукового Інституту, том VIII. Варшава 1932, стор. 23.

67 М. Грушевський, *Записки НТШ* 1901, кн. 1 (т. XXXXIX), стор. 7.

68 *Там же*, стор. 11.

69 *ЛНВ*, р. IV, т. XIII. Львів 1901, стор. 47.

Крім життєпису покійного Михайло Сергійович подав також коротку і в загальному справедливу критику творчости Кониського, відзначаючи, як зокрема цінні «його оповідання з народнього життя, дуже багаті обсервацією й знанням життя, оповіджені часом дуже добре, з гумором».[70] У критичній праці Кониського Грушевський відзначив «біографічний матеріял про поодиноких письменників».[71] З публіцистичних статтей Грушевський найбільше значення вбачає в інформаційних статтях «про український рух», що їх покійник вміщував у російських часописах. Може трохи загостро Грушевський оцінив віршовану спадщину Кониського. Звісно, поезії Кониського «не відзначаються ані значним поетичним даром, ані особливим артизмом»,[72] як каже Грушевський, все ж таки в його доробку є кільканадцять віршів, які ввійшли в українську літературу і відіграли в ній певну роль (включаючи кілька пісень: «Ой поля ви, поля . . . » чи «Молитва за Україну»: «Боже Великий Єдиний»).

Хоч шляхи Грушевського і Кониського після 1895 р. розійшлися, то в одному Михайло Сергійович бачив епохальне значення Кониського — в заснуванню і переведенню на наукове — Товариства імени Шевченка, яке в часі смерти Кониського вів Грушевський.[73] У цій ділянці їхня дружня праця продовжувалася, а при кожному новому непорозумінні у Львові Грушевський міг пригадувати терпкі слова і перестороги Кониського, сказані йому перед від'їздом у Галичину. Наприкінці статті Грушевський закликає видати повну біографію Кониського, яку, можливо, на пораду Грушевського, написав Іван Франко. У ній — порівнюючи Драгоманова з Кониським, Франко дає перевату останньому: «Це не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов. Це був гарцівник рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх».[74]

Грушевський зазнав і «обльовання», як писав О. Кониський, ще 1893 р. Барвінському і врешті, перенісши вагу своєї праці на схід після 1905 р., в 1914 році завернув — за виразом О. Кониського — «назад оглоблі», хоч це вже було за інших умов і укладу сил. Співпраця Кониського з Грушевським дала найкращі плоди в Києві при праці з семінарською громадою і після переїзду Грушевського до Львова в праці Наукового Товариства ім. Шевченка і можна сказати, що ця співпраця пережила самого Кониського, оскільки ще після смерти його НТШ друкувало його твори і докінчило друкувати монографію про Шевченка.

[70] М. Грушевський, *ЗНТШ* 1901, кн. 1 (т. XXXIX), стор. 10.

[71] *Там же.*

[72] *Там же.*

[73] *Там же,* стор. 11.

[74] М. Мухин, «І. Франко як критик політичних поглядів М. Драгоманова», *Збірник Українського Наукового Інституту в Америці.* Сент Поль, Мінн.-Прага 1939, стор. 87. М. Мухин цитує статтю «З останніх десятиліть XIX в.» з *ЛНВ* 1901 р., однак зовсім подібний цитат є і в «*Про жите і діяльність О. Кониського*» — І. Франка.

Обговорюючи двотомну монографію О. Кониського про Шевченка, М. Грушевський передбачував, що «вона, певно, довго ще буде підставовою працею про Шевченка».[75] Ці слова також виявилися пророчими. Коли не брати на увагу різні незакінчені спроби складення нової біографії Шевченка і не надто вдалої біографії пера Б. Лепкого, то щойно наприкінці 1930-х років визначний шевченкознавець Павло Зайцев написав нову наукову біографію. Вона була вже надрукована в рамках повного видання Шевченкових творів, здійсненого Українським Науковим Інститутом у Варшаві, однак набір цей розкидали большевики 1939 р. у Львові. Одним із примірників, що були врятовані, користувалася Марієтта Шагинян при писанні своєї біографії Шевченка, яка вийшла 1941 року.[76] Нове видання П. Зайцев підготував на базі врятованих коректорських шпальт, однак кінець написано наново, бо ці шпальти не збереглися у автора.[77] Таким чином монографія Кониського про Шевченка понад пів століття лишалася фактично єдиною біографією нашого великого поета, а й дотепер вона не втратила свого значення, як бачимо з численних біографій, які ми маємо завдяки ювілееві Шевченка в 1961 і 1964 роках.

З-поміж десятків молодих людей, які за 1880—90 рр. пройшли «школою» Кониського, М. Грушевський був без сумніву найздібніший і його вклад в українське життя був найбільший, хоч були між ними також інші непересічні діячі різних ділянок українського життя. Це ще 1889 року спостеріг О. Кониський і тому він М. Грушевському присвятив спеціяльну увагу.

Як і багато інших, які починали свій розвиток під впливом Кониського, М. Грушевський пішов своїм власним шляхом, але О. Кониський не помилився, коли зв'язував такі великі надії з М. Грушевським. Обидва працювали для одної ідеї, хоч після короткого початкового періоду повної однозгідности, розуміли її порізному. Ось чому ми в нашій праці мусіли порушити різні питання, які ніби не мають безпосереднього відношення до нашої теми, але вони зв'язані тисячами ниток з загальноукраїнським розвитком кінця минулого століття, в якому обидва діячі відіграли першорядну ролю.

Автор свідомий того, що багато недрукованих матеріялів до нашої теми зберігається у київських і львівських архівах, які нам недоступні. Радянським ученим на ці теми писати не дозволено, отже мало надії, що ці документи будуть опубліковані в близькому майбутньому. Ці матеріяли могли б додати багато подробиць до взаємин Кониського з Грушевським, які ми тут з'ясували. Співпраця цих двох діячів дуже неоднакових своїми здібностями, інтересами, характерами, темпераментами, тощо дала такі благотворні наслідки в українському житті, що вона на довго пережила їх обох.

---

75 *Записки НТШ* 1901, кн. 1 (т. XXXIX), стор. 10.

76 М. Шагинян, *Шевченко*. Москва. Гослитиздат 1941, стр. 272.

77 П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, НТШ 1955. 400 стор.

Любомир Винар
Kent State University

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ НТШ У 1913 РОЦІ

(З архівних матеріялів)

Дня 29 червня 1913 року відбулися у Львові загальні збори НТШ в залі музею Товариства при вулиці Чарнецького 24. Перебіг цих зборів доволі докладно з'ясовано в моїй монографії *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1892—1930* (Мюнхен, 1970, стор. 58—64). Тепер на основі деяких нових даних бажаємо точніше усталити зміст і появу деяких полемічних публікацій противників і прихильників М. Грушевського, які появилися у зв'язку із його головством в НТШ, а також з намаганням провідних членів галицької Національно-демократичної партії усунути Михайла Сергієвича з головства в товаристві. Водночас друкуємо уривки з двох полемічних памфлетів, а також листа М. Грушевського до Євгена Чикаленка з 23 серпня 1913 року, в якому ясно з'ясовано його реакцію на події з 29 червня, а також до внутрішних справ НТШ. Ці матеріяли є вийнятково важливі для вивчення правдивої історії НТШ в тому часі діяльности М. Грушевського в Галичині, а також для зрозуміння моральної атмосфери у Львові напередодні і під час річних зборів цього заслуженого товариства.[1] Також передруковуємо вийнятково рідкісне видання київських членів НТШ «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» (Київ, 1913, 7 стор.),[2] яке відзеркалює погляди наддніпрянських членів Товариства в справі зміни статуту в їхню некористь, а також з'ясовує їхнє ставлення до уступлення М. Грушевського з головства НТШ.

***

У 1911 році появилася збірка публіцистичних статтей М. Грушевського «Наша політика»[3] в якій історик критично насвітлив різні аспекти суспільного життя в Галичині, а зокрема зайняв критичне становище до діяльности Національно-демократичної партії і її провід-

---

[1] Уривки з цих двох памфлетів одержано від д-ра П. Ісаїва в 1969 році.

[2] Київське видання свого часу ми одержали для друку в «Українському Історику» від д-ра Ю. Ґерича з Оттави.

ників-членів Народнього Комітету. У передмові до видання М. Грушевський підкреслив, що українська галицька політика має велику вагу і «її успіхи і невдачі, здобутки і помилки відбиваються на цілім українськім національнім житті» (стор. 4). Політичним провідникам він закидував опортунізм у веденні національної політики,[4] які ішли на угоди шляхом різних уступок урядовим кругам, що «розмінюють принціпіяльну політику на політику концесій, малих діл». Ця публікація Грушевського причинилася безпосередньо до нагальної кампанії проти нього, започаткованої галицькими нотаблями, згуртованими в Народньому Комітеті, які перекинули її із суспільно-політичного сектора на науковий (НТШ), і яка безпосередньо вплинула на його резиґнацію з головства в НТШ в 1913 році.

Як відповідь на «Нашу політику» появилася анонімна брошура «Наша політика і проф. М. Грушевський»,[5] автором якої був Степан Томашівський, б. учень Грушевського і прихильник політики Національно-демократичної партії. Автор брошури гостро засудив видання Грушевського, яке уважав великим «мінусом» в публіцистичній літературі (стор. 41). Цікаво згадати, що Ст. Томашівський також писав про НТШ саркастично, натякаючи, що там є «упадок» діяльности, а НТШ кермують «не посли».[6] Отже, Ст. Томашівський став знаряддям нотаблів з Народнього Комітету, який вирішив дати Грушевському головну битву на загальних зборах НТШ. Тут не місце розглядати правильність або неправильність виводів М. Грушевського і Ст. Томашівського щодо галицького політичного життя. Проте цікаво підкреслити, що видатний член НТШ і історик Мирон Кордуба в 1916 році дав позитивну оцінку «Нашої політики»,[7] а згодом

---

3 М. Грушевський, *Наша політика,* Львів: З друкарні Наукового Т-ва ім. Шевченка, 1911, стор. 119. Більшість статтей в цій збірці була друкована в *Літературно-науковому Вістнику.*

4 Коротка аналіза видання Грушевського подана в нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка,* стор. 56—60.

5 *Наша політика і професор М. Грушевський.* Ґльоси до брошури проф. Грушевського. Львів: З друкарні Івана Айхельберґера. Накладом Редакції «Діла», 1911, стор. 42. Спочатку статті з цього видання друкувалися в «Ділі».

6 Ст. Томашівський писав: «Чи „культурний зміст українського життя в Галичині сорозмірно бідніє і яловіє" (стор. 14) не стану сперечатися з автором, одначе треба запротестувати проти лучення цього ніби-факту з політичною тактикою послів і партій, бо адже „Науковим Товариством ім. Шевченка", де сей упадок справді виявляється дуже прикро, кермують чейже не посли...» *Наша політика і проф. М. Грушевський,* стор. 9.

7 М. Кордуба писав, що основним «провідним думкам і виводам (М. Грушевського — Л. В.) годі відмовити признання... Бувають виїмкові книжки, які часом не тільки нічого не тратять зі своєї інтересности, а противно все більше стають актуальними. До таких книжок причислюємо «Нашу політику» Грушевського. Читаючи її, мається враження, що автор списував свої уваги не в роках 1908—1910, а в падолисті 1916 р. — і вона стає «откровенієм». М. Кордуба, «М. Грушевський про нашу політику», *Вісник СВУ,* ч. 127 (3-го грудня) 1916, стор. 787.

інший видатний член і голова НТШ проф. Іван Раковський писав, що Грушевський у своїй праці піддав політику галицьких діячів об'єктивній критиці та висловив багато цінних уваг «з яких на жаль наші «практичні» політики не скористали».[8]

**
*

Памфлет Ст. Томашівського не захитав престижу М. Грушевського серед широких кругів галицької інтеліґенції, ані між членством НТШ. Саме тому лідери Народнього Комітету вирішили видати другу анонімну брошуру проти діяльности Грушевського в Товаристві і його фінансової господарки (гляди додаток ч. 1). Ця брошура начислює 15 стор. і датована 25 червнем 1913 року. Проте,на нашу думку, вона появилася дещо раніше, яких два-три тижні перед загальними зборами НТШ, що відбулися 29 червня. Євген Чикаленко уважав авторами памфлету Ст. Томашівського і В. Охримовича,[9] а Дм. Дорошенко — лише Ст. Томашівського.[10] Про це пашквільне видання Грушевський писав в листі до Є. Чикаленка із серпня 1913 року так:

> «Бачу і Вам брошура попсувала сон . . . Справа була поведена, крім хамської підлости, діявольськи коварно. Брошура була розіслана тільки своїм, або далеким, що не могли приїхати; ми її не бачили. Аж підчас виборів, на виділі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від змісту (його я не знав), я зажадав збори перервати; вибрати насамперед комісію для розслідження справи. Але «опозиція», бачучи свою більшість, спішила вибрати свій виділ . . . »[11]

Автор цих рядків не розпоряджує повним текстом брошури опозиції М. Грушевського, ми маємо лиш її кінцеві сторінки. Її опис поданий в спогадах Є. Чикаленка і Дм. Дорошенка. Автори анонімного памфлету зазначили, що його друковано «як рукопис» і «строго довірочно» (гляди документ ч. 1). Вони твердили, що Грушевський «нічого не робить для Т-ва без солоної заплати» і що він «заробив на своїм проводі в НТШ не менш сто тисяч корон» (там же). Крім того в памфлеті рекомендовано зміну статуту НТШ в некористь членів Товариства з Великої України, а також апельовано до членів, щоб віддати управу товариства в руки «безінтересовних і незалежних людей». У загальному, як ствerджував Чикаленко, в памфлеті «облито М. С. Грушевського помиями, виставлено його своєкорисним, несовісним, тираном, деспотом, диктатором, який захопив владу в Науково-

---

[8] І. Раковський, «Проф. Грушевський у Львові», *Альманах Українського Народного Союзу*, 1952, стор. 86.

[9] Є. Чикаленко, *Щоденник*, Львів, 1931, стор. 401.

[10] Д. Дорошенко, *Мої спомини про давнє минуле*, Вінніпеґ, 1949, стор. 159.

[11] Лист М. Грушевського до Є. Чикаленка з серпня 1913 року. Гляди документ (додаток ч. 3).

му Т-ві і веде його до упадку, дбаючи тільки про свої власні інтереси» (Щоденник, стор. 387). Закиди Томашівського і його патронів про «матеріяльну наживу» або фінансову експлуатацію Грушевським НТШ не є правдиві і були спрепаровані на те, щоб його здискредитувати з очах галицького громадянства і членів НТШ

Аналіза фінансових зіставлень із книг НТШ виказала, що заробіток Грушевського в НТШ виносив до червня 1913 року лише 24 621,61 корон, а не як подано в опозиційному памфлеті, що він заробив «не менше сто тисяч корон (гляди додаток ч. 2). Тут треба також згадати, що М. Грушевський фінансово допомагав Товариствові. У 1898 році він оснував при НТШ «Стипендійний фонд ім. Михайла Грушевського», призначений для допомоги здібним студентам.[12] У 1900 році віддано цей фонд під заряд НТШ, мовляв, «рішено перейняти від проф. М. Грушевського, за його проханням, під заряд Товариства фонд для допомоги студентів, що працюють науково, полишаючи виплату його за асиґнатами проф. М. Грушевському».[13] Як М. Грушевський ставився до тонорарів в НТШ під час його вибору на голову Товариства, читаємо в його статті «Як мене спроваджено до Львова», що появилася в «Ділі» в 1898 році. Він писав:

> «Субвенції признавались Товариству не за політичну пропаґанду, а на наукові цілі, і хто побирав з тих фондів яку ренумерацію, побирав гроші тяжко заслужені, не жебранину, і до ніякої вдячности за неї не зобов'язаний. Я ж особисто, хоч мав зарівно теж право на запрацьовану ренумерацію, то *ніколи, заявляю виразно, не положив* собі за свою працю ані феника до кишені (панове новокурсні політики через своїх одномишленників — членів Товариства можуть в тім переконатися, вглянувши в книги, а я теж можу їм служити документами); признані мені ренумерації обертав я досі на користь самого Товариства, або на стипендії від нього ж».[14]

До речі треба згадати, що з цих фондів отримував дотації С. Томашівський і інші студенти і молоді дослідники. Ми дещо довше зупинилися на цих «фінансових закидах» опозиції, які опісля причинилися до творення леґенди про «скупство» Грушевського в НТШ і його збагачення фондами товариства. Було якраз навпаки — але опозиціонери не завагалися в своїй публікації подати фальшиві фінансові зіставлення, щоб підорвати престиж довголітнього голови НТШ.

Аналізуючи два памфлети опозиції Грушевського, видані в 1911 і 1913 роках, треба звернути увагу на те, що Ст. Томашівський не від-

---

12 У 1889 році цей фонд виносив уже 1130.74 кор. Гляди звіт Іл. Кокорудза «Справоздання з діяльности виділу НТШ», *Записки НТШ,* том 27, кн. I, 1899, стор. 14.

13 «З Товариства. Засідання Виділу», *Записки НТШ,* том 33, кн. I, 1900, стор. 2.

14 М. Грушевський, «Як мене спроваджено до Львова», *Діло,* ч. 137, 1898. Цю автобіографічну статтю історика передруковуємо в цьому числі У.І., як важливий джерельний матеріял.

важився підписати своїм прізвищем брошури «Наша політика і проф. М. Грушевський» (1911), а пашквіль із 1913 року був підписаний анонімним «Комітетом загального добра». Анонімність цих публікацій говорить сама за себе і вказує на цю моральну атмосферу, серед якої доводилося працювати Михайлові Сергієвичу у Львові. Автори цих публікацій відрізнялися від інших критиків. М. Грушевського, які в минулому видавали памфлети проти нього й Івана Франка, але мали цивільну відвагу їх підписувати. Маємо на увазі брошуру Павлика «З Наукового Товариства ім. Шевченка», яку він приніс на загальні збори НТШ в 1905 році і роздав її присутнім членам товариства. Павлик також мав закиди проти головування М. Грушевського, але під час обговорення цього питання зборами НТШ, він не лише перепросив Грушевського і відкликав свої закиди, але також це відкликання опублікував в «Ділі».[15] Так робили чесні люди без огляду на те, чи вони були ворогами чи прихильниками головства історика в НТШ. Натомість Ст. Томашівський в 1911 і 1913 роках, як виходить, мав інший характер й іншу етику від Павлика в 1905 році. Він і інші опозиціонери вірили, що анонімними наклепами на Грушевського його «викінчать» на загальних зборах. Проте так не сталося і опозиція могла нотувати лише частинні успіхи своєї кампанії.

Перебіг зборів доволі докладно поданий в листі М. Грушевського до Є. Чикаленка (гляди додаток ч. 3). Тут треба зазначити, що офіційний протокол із загальних зборів НТШ в 1913 році є вийнятково короткий і не відзеркалює їхнього бурхливого перебігу.[16] Грушевський писав в листі, що кампанію проти нього організував Народний Комітет — «К. Левицький, Романчук і інші лідери явилися особисто, секретар Народ. Комітету В. Бачинський вів цілу справу, і це тільки завдяки Нар. Комітету могли робити своє діло «опозиціонери» — Томашівський, Рудницький, Труш і ко, котрим захотілося захопити Т-во в свої руки (навіть на голову перли Горбачевського в Празі), себто зіставити Т-во фактично без голови, аби тільки позбутися мене» (додаток ч. 3). Позиції Грушевського боронили Іван Джиджора, Осип Роздольський, Михайло Мочульський і інші, яким вдалося аж при третьому голосуванні вибрати Грушевського на голову НТШ. Натомість опозиція зуміла обсадити управу Товариства своїми людьми, включно із заступником голови, яким став Ст. Томашівський, і це причинилося дещо пізніше до резиґнації Грушевського з головства в Товаристві, як також до напруження відносин між київськими членами НТШ і новою управою товариства. Як сприймав Грушевський цю боротьбу на форумі НТШ? Відповідь на це питання знаходимо у вищезгаданому його листі до Є. Чикаленка. Він писав:

«А я, незалежно від висліду сієї боротьби, почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькім ґрунті.

---

[15] Докладніше про ці справи в *Хроніці НТШ,* ч. 22, 1905, стор. 6—7. У своїй брошурі Павлик також гостро виступив проти Івана Франка.

[16] *Chronik,* ч. 55, 1913, стор. 6—7.

Та й взагалі думаю, що се «нині одпущаеши». 25 літ я «орґанізував», наставляв себе на всякі удари, своєю нервовою силою загладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 літ можна рахувати за 50 в інших, кращих обставинах».

Це був початок кінця, якщо йдеться про дальше головство і працю М. Грушевського в НТШ. У вересні він був уже в Києві і під кінець місяця скликав нараду київських членів НТШ для обговорення справ Товариства.[17] Учасник цих зборів Дмитро Дорошенко пише, що кияни знали про доволі тяжку вдачу Грушевського — «але це було в наших очах дрібницею в порівнанні до його великих заслуг перед українством, і ми охоче прощали йому, або краще сказати, не зважали на його «гріхи», тим більше, що в очах ворогів він втілював у своїй особі цілий український рух, і вони зосереджували на ньому всю свою ненависть, він служив постійною метою їх злобних нападів, вигадок, доносів і клевети. В таких обставинах не кожен заховав би рівновагу духа і здорові нерви . . . ми ніяк не могли погодитися з методами і формою виступів проти Грушевського і вважили за свій обов'язок заступитися за нього».[18]

Київські члени НТШ мали до полагодження дві головні справи: одержання повної сатисфакції для Грушевського від його опозиції НТШ у Львові, а також зайняти критичне становище до запропонованої зміни статуту новим виділом НТШ у некористь членів Товариства з Великої України.[19] Відносно першої справи вони прийняли до відома заяву Грушевського, що він резиґнує з головства НТШ з огляду на атмосферу, яка створилася на загальних зборах і неможливість співпрацювати з нововибраним виділом товариства. Відносно пропонованої зміни статуту київські члени НТШ доручили Д. Дорошенкові і Перетцу зложити окремий меморіял «В справі зміни статуту НТШ».[20] Цей меморіял був опрацьований і підписаний 15-ма членами Товариства та висланий новій управі НТШ у Львові, як довірочний документ (гляди додаток ч. 4). Крім того київські члени вибрали Є. Чикаленка, В. Леонтовича і В. Шемета своїми представ-

---

17 У нарадах взяли участь такі члени НТШ: К. М. Антонович, М. Ф. Біляшевський, М. Василенко, Д. І. Дорошенко, С. Єфремов, Ор. Левицький, В. М. Перетц, О. О. Русов, В. П. Цимбал, О. Г. Черняхівський і Є. Чикаленко. Докладніші дані про ці наради в спогадах Є. Чикаленка, стор. 396.

18 Д. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 158.

19 В новій версії статуту вимагано, щоб кожний член товариства був присутнім на загальних зборах і лише тоді міг голосувати. Також загальні збори мали відбуватися щорічно, а не що два роки. Цінну розвідку про статути НТШ опрацював Ю. Ґерич, «Статути Наукового Товариства їм. Шевченка», *Український Історик,* том 10, ч. 1—2, 1973. стор. 43—64.

20 Д. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 1959—160. — Є. Чикаленко у своїх спогадах пише, що київські члени звернулися до С. Єфремова написати цей меморіял. Проте Дорошенко спростовує у своїх спогадах Чикаленка і твердить, що він був автором цього видання київських членів НТШ.

никами на надзвичайних зборах НТШ, що мали відбутися в грудні 1913 року. Меморіял киевлян в справах НТШ є надзвичайно важливим документом для насвітлення настанови членів НТШ з Великої України до ситуації, яка заіснувала під час і після загальних зборів НТШ у червні 1913 року у Львові. У цій офіційній записці вони пригадували львов'янам, що «Товариство ім. Шевченка було засноване року 1873 за ініціятивою й на кошти українців з Росії, реформоване на Наукове Товариство — знов за почином українців російських, небіжчиків Вол. Антоновича і Ол. Кониського, зважаючи нарешті на те, що реформоване року 1892 Наукове Товариство стало на ноги й досягло такого помітного розвитку при значній як духовній, так і матеріяльній допомозі українців з Росії».[21] Відносно М. Грушевського в меморіялі читаємо таке:

> «І от поки про наближення до академії ще саме тільки розмови йдуть, а реальний наслідок нового курсу вже себе показав, виявившися у резіґнації голови Товариства професора М. Грушевського. Яку втрату понесло Товариство з виходом проф. Грушевського, це навіть. і в приближенню не можна ще збагнути: близька будуччина покаже це найяснішим і переконуючим способом. Видко, глибоко ненормальні запанували в Товаристві обставини, коли мусіла його покинути людина, котра найбільше причинилася до його розвитку, яка зробила його справжнім огнищем наукової роботи на всім просторі української землі й придбала йому високу репутацію в очах усього вченого світу. Було б злочинством, знаючи це пасивно стояти перед тією будуччиною, яку одкривають перед огнищем нашої науки ті, хто таку атмосферу витворив і підтримує її на шкоду всеукраїнської культури, і всього нашого національного розвою».[22]

Також члени НТШ з Великої України гостро виступили проти пропонованої зміни статуту, який, на їхню думку, вносив дезорганіцію в діяльність Товариства і позбавляв їх права брати участь в загальних зборах НТШ через своїх уповноважених. Зміст цього меморіялу свідчить, як серйозно ставилися київські члени Товариства до подій під час і після пропам'ятних зборів НТШ в 1913 році. В міжчасі проф. М. Грушевський офіційно зрезиґнував із головства НТШ і редакторства в «Записках НТШ».[23] Товариство властиво залишилося без проводу, а його керівництво опинилося в руках Ст. Томашівського і опозиції. Витворилася надзвичайно небезпечна ситуація, яка могла допровадити до повного розриву між львівськими і київськими членами НТШ. Саме тому делеґація членів з Києва за всяку ціну намагалася допровадити до відпруження цих натягнених відносин і стара-

[21] *В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові,* Київ, 1913, стор. 3. — Цей меморіял підписали такі члени НТШ: Катерина Антонович, Микола Біляшевський, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Орест Левицький, Володимир Леонтович, Юлія Леонтович, Констянтин Михальчук, Володимир Перетц, Олександер Русов, Василь Цимбал, Олександер Черняхівський, Євген Чикаленко, Ілля Шраг.

[22] *Цит. пр.,* стор. 7.

[23] *Хроніка НТШ,* ч. 56, 1913, стор. 7.

лася, в міру можливого, привернути НТШ всеукраїнський характер. Це лиш часткого їм вдалося зробити.

Дня 26 грудня у Львові відбулися надзвичайні збори Товариства, в яких брали участь київські делеґати. Про їхні зустрічі з галицькими нотаблями і різними членами НТШ у Львові, автор цих рядків доволі докладно писав у своїй монографії[24] — тому цих справ непотрібно повторювати. Одначе треба зазначити, що Кость Левицький, провідник тодішнього галицького політичного життя, бажав допровадити до полагодження конфлікту.[25] Проте цеї думки не поділяв Ст. Томашівський. Є. Чикаленко у співпраці з членами попереднього виділу Товариства уложив резолюцію, яка мала бути відчитана на надзвичайних загальних зборах, а заразом мала б причинитися до внутрішньої санації НТШ і до можливого поновного головства Грушевського. З огляду на важливість цеї резолюції — подаємо її повний текст: «Загальні збори осуджуючи способи боротьби, веденої проти проф. Грушевського, і ставлячи високо його діяльність і заслуги для Наукового Товариства ім. Шевченка, висловлюють йому найбільше признання і просять його і надалі залишитися головою Товариства».[26] Проте Томашівський не погодився на текст такої резолюції, яка осуджувала його заходи супроти Грушевського, і тоді уложено другу резолюцію у дещо злагідненому тоні.[27] На цю резолюцію погодилися обидві сторони і управа обіцяла подати її від себе до схвалення зборами НТШ. Але і в цій справі опозиція не додержала домовлення. Відкриваючи збори, Ст. Томашівський заявив, що Грушевський без видимої причини зрезиґнував з головства, а щоб цю справу полагодити він дає членам зборів до затвердження і без жодної дискусії, резолюцію, яку уложено після «довірочної наради» між галицькими нотаблями і київськими делеґатами. У своїх спогадах Є. Чикаленко правильно ствердив, що це було вже «явне коварство», бо ми умовилися, що виділ внесе резолюцію від себе, а Томашівський дав зрозуміти, що виділ це робить під тиском галицьких нотаблів та делеґатів з України».[28] Проте це вже була така «стратегія» Томашівського і опозиції, які не мали цивільної відваги осудити свою пашквілеву діяльність супроти Грушевського.

Загальні збори прийняли запропоновану резолюцію з проханням, щоб Грушевський знову очолив Товариство і назовні виглядало, що

---

24 Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка,* стор. 65—68.

25 Кость Левицький не бажав поглиблення конфлікту між львівськими і київськими вченими. Він писав: «Останним разом найприкріший був конфлікт з проф. М. Грушевським в Науковім Товаристві ім. Шевченка у Львові в р. 1913, — але й отсе не змінило і не було в силі змінити нашого ідейного відношення до великої України». Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914.* Львів. 1926, стор. 730.

26 Є. Чикаленко, *цит. пр.,* стор. 402.

27 Текст поданий в Є. Чикаленка, стор. 403.

28 Є. Чикаленко, *цит. пр.,* стор. 406.

конфлікт полагоджено. Насправді це було далеке від правди. Грушевський, розчарований тактикою Томашівського і других опозиціонерів опублікуванням пашквілю з 1913 року, вирішив не прийняти такого «перепрошення» і в квітні 1914 року написав виділові НТШ, що своєї резиґнації не відтягає і він більше не буде очолювати НТШ.

З відходом М. Грушевського з головства в НТШ починається повільний занепад наукової праці. Його ніхто не міг заступити, якщо йшлося про науково-організаційну і видавничу діяльність. Це була найбільша втрата для НТШ і її відчувається по сьогоднішній день.

Повну сатисфакцію від виділу НТШ одержав М. Грушевський аж в 1926 році під час святкування його ювілею (60-ти ліття життя і 40-тя літературно-наукової діяльности) у Києві. У своїй промові проф. Кирило Студинський, голова НТШ, говорив:

> Вкінці, достойний її Голово, дорогий для Галицької землі професоре, учителю й добродію, звертаюся до Вас від імени Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка, на чолі якого Ви стояли протягом 20 літ! Сьогодні у 60 літ Вашого життя і 40 літ праці на полі української культури складаю Вам глибокий уклін, щиру подяку й сердечне бажання на дальшу дорогу Вашого життя. Геній української думки повів Вас на Галицьку землю, де Ви з печаттю його духа, почали орати занедбане поле. Щирою волею й сильною рукою, взявши керму Товариства, Ви дали приклад велитенської запопадливости, незломної волі й великої безкорисности протягом повних 20 літ. У перетворене Товариство ім. Шевченка на Наукове вложили Ви свою молодість, свій спокій, свої глибокі знання, свою душу і свої нерви. Не тільки Товариство ім. Шевченка, але й український нарід Ви своєю плодотворчою працею ввели в семю культурних европейських народів. Коли ж Вам за Ваші заходи, за Вашу тяжку працю на порозі Вашого життя кидано колоди, терни і колючки, Ваша висока культурність веліла Вам нас не забувати, і Ви осталися добрим духом, сердечним приятелем, щирим порадником нашої інституції, здвигнутої Вашим світлим умінням і великим трудом.[29]

Сказано правдиво і виразно. Михайло Грушевський відновив свою співпрацю в НТШ в 1920-их роках, як один з найвидатніших організаторів українського наукового життя на Великій Україні на форумі Всеукраїнської Академії Наук в Києві. Проте це була вже доривочна співпраця, яка провадилася в зовсім інших обставинах.

Існує велика правдоподібність, що в наслідок конфлікту в НТШ в 1913 році, Михайло Грушевський в 1920-их роках вирішив не вертатися до Львова, де мав свій будинок і бібліотеку, а повернувся до Києва.[30]

---

[29] *Ювілей Академіка М. С. Грушевського 1866—1926.* Київ, 1927, стор. 10—11.

[30] Ми знаємо, що М. Грушевський роздумував над поворотом до Львова. В листі до Володимира Дорошенка від 23 березня 1923 р. він писав: «Як думаєте, Михайлові Сергієвичеві ще не час до своєї вілли і бібліотеки?» В. Дорошенко, «Михайло Грушевський — його життя і діяльність», *Українські Вісті,* ч. 4 за 26. I. 1964.

Це його рішення було великою втратою для Західньої України, а водночас великим надбанням для українського наукового життя на Великій Україні у 1920-их роках.

***

Під кінець нашої статті можна поставити запитання, чи сьогоднішнє НТШ бодай частинно сплатило довг вдячности свойому найвидатнішому голові і почесному членові? Чи спромоглося на видання поважнішої монографічної студії про М. Грушевського, або про його діяльність в НТШ; чи спромоглося перевидати найважливіші твори нашого найвидатнішого історика? На жаль на це питання не можемо дати позитивної відповіді. Заповіджений НТШ англомовний переклад «Історії України-Руси» М. Грушевського — досі не зреалізований, також в видавничій програмі НТШ у зв'язку із відзначенням 110-ліття Товариства, зовсім не згадується Михайла Грушевського і його творів. Таке ставлення сучасного НТШ до творчої спадщини Мих. Грушевського для нас не є зрозуміле і вимагає вияснення зі сторони теперішніх провідників Товариства. Наразі НТШ не сплатило боргу вдячности свойому найвидатнішому членові.

ДОДАТОК

(Мова і правопис — ориґіналу)

Ч. 1.

Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка.

Строго довірочно. Друковано на правах рукопису: без дозволу видавця не вільно сього тексту ні переписувати ні публікувати в цілости, ані в виривках, ані у змісті — під карою і цивільною відповідальністю перед судом.

Мабуть, чи не перший раз се випадок у громадськім житю галицької України, що появляє ся окрема публікація з приводу загальних зборів одного з її культурних товариств ...

V.

Цитувати подібні факти в діяльности проф. Г. можна в безконечність. Та думаємо, що і сих досить. Зрештою на жаданє готові ми давати дальші і докладніші пояснення; тут обмежимося лише до одного факту, дрібного але дуже характеристичного: супроти загальної опінії, що проф. Г. не то що не користає з Н.Т.Ш й ще певно докладає до нього. В р. 1908 був він в Петербурзі у своїх приватних та наукових цілях; при тім робив заходи в рос. міністерстві фінансів щоби не побирано звісного мита від укр. кни-

жок з Галичини. По повороті велів собі за се заплатити: Т-ву 300 К., а В. С. (Видавничій Спілці — Л. В.) 700 К. Бачимо отже, що проф. Г. *нічого* не робить для Т-ва без *солоної* заплати. Чи в такім разі дивно, що проф. Г. — як впевняють знавці — *заробив* на своїм проводі в Н.Т.Ш. вже не менше як 100.000 *(сто тисяч)* корон? Зате суми страт, які мало Н.Т.Ш. за 17 літ головування проф. Г., ніхто вже нині не в силі означити...

— — —

А тепер, панове члени Н.Т.Ш., хиба ви вже сьвідомі того *великого громадського обовязку,* який стоїть перед вами в дни 29. VI. 1913 о год. 5 попол. в музею при ул. Чарнецкого 24.

В р. 1901/2, коли ще тільки в мікроскопійних формах проявляв ся характер проф. Г., як адміністратора Т-ва, було вже у поважної части членів змагано до санацій відносин, однак більшість ще тоді вірила в обожаного чоловіка і була вирозуміла на дрібні «промахи», тому обдарувала його дальшим безмежним довірям. За се довіря відплатив ся проф. Г. щедрою рукою, як бачимо, і певно не забуде подвоїти і потроїти сеї заплати, якщо пп. члени не являться на гал. зборах громадою і не проведуть основної реформи Т-ва.

ГОЛОВНІ ЗАДАЧІ сих зборів такі:

I. віддати адміністраційну управу Т-ва в руки безінтересованих і незалежних людей:

2. *довести до зміни статута в отцих головних напрямах:*

а. *зрівнанє всіх членів у їх правах без огляду на кордон:*

б. *виключенє урядників Т-ва від права засідати в виділі:*

в. *привер (не виразне закінчення слова Л. В.) щорічних заг. зборів:*

3. *вибір санацийної комісії з надзвичайними повновластями.*

Мотиванє цих проєктів хиба злишне.

У Львові, 25. червня 1913.

КОМІТЕТ ГРОМАДСЬКОГО ДОБРА

Накладом Амбр. Муравского Друк I. Єґера, Пасаж Гавсмана ч. 5.

(Сторінок 15, 8⁰)

Ч. 2.

Довірочно! Тільки для Членів!

В ОБОРОНІ ПРАВДИ

...Але автори, маючи повну змогу довідати ся докладно з книг Т-ва про заробітки проф. Гр(евського) чомусь не хочуть близше обчислити тої суми. Здаєть ся не з лінивства. Не зробити сього, бо в натурі клеветника лежить нахил тікати від всього, що не може його довести до правди. В данім випадку було авторам брошури далеко «зручніше» голословно сказати, що проф. Гр. на самих «Записках заробив «рахуючи скромно» кількадесять тисяч корон». Відтак брошура подасть свої «ревеляції» про те скільки проф.

Г. заробив на своїй Історії, відтак ще дещо виссе з пальця і при кінці брошури напише вже, що він «на своїм проводі в Т-ві заробив не менше як 100.000 Корон». Правда — ефект бажаний для клеветника єсть! Забудеть ся при кінці, що гонорар за праці побирати кождий міг і той, хто не проводив Т-вом (єсть люди, які що найменше 1½ раза побрали більше гонорарів з Т-ва як проф. Гр.) а зробить ся 100.000 К. з проводу Т-вом.

Але ми почислимо те, чого не хотів почислити «Ком. Г. добра» і назвемо суму заробітків проф. Гр. в Т-ві. Отже счисливши все, що знаходить ся на конті гонорарів проф. Гр. в головній книзі Т-ва (а се записано правильно, як признає сама брошура) маємо такі цифри:

Рік 1902 побрано гонорару К 8.384*; в 1903 — К 3.020; в 1904 — К 1.444.09; в 1905 — К 1.821.60; в 1906 — К 1.000; в 1907 — 1.900; в 1908 — К 1.350; в 1909 — К 1.450; в 1910 — 1.517.60; в 1911 — К 507.32; в 1912 — К 600; в 1913** — К 1.627. Разом К 24.621,61.

Осе весь заробіток проф. Гр. на Т-ві...

У Львові, дня 10. грудня 1913 р.

Бувші члени виділу Наукового Товариства ім. Шевченка: Осип Роздольський, Михайло Мочульський, д-р Іван Джиджора.

Видавця Осип Роздольський. «Загальна Друкарня» у Львові, Пекарська 32.

Ч. 3.

Лист Михайла Грушевського до Євгена Чикаленка

23 /5/ VIII. 913

Дорогий Евген Харлампович!

«Бачу і Вам брошура попсувала сон. Що до мене, то фізично я здоров, лікарі, до котрих ходив, кажуть, що недомагання мої нервові, на ґрунті самочувствія, а самочувствіє дійсно дуже неважне, хоч я й совісно пригадував Вашу раду — «бути вище всього того»; ще прикріше мені, що Марія Сильвестровна сильно відчула сей інцидент і дуже розстроїлась.

Справа була поведена, крім хамської підлости, діявольськи коварно. Брошура була розіслана тільки своїм, або далеким, що не могли приїхати; ми її не бачили. Аж підчас виборів, на виділі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від змісту (його я не знав), я зажадав збори перервати; вибрати насамперед комісію до розслідження справи. Але «опозиція», бачучи свою більшість, спішила вибрати свій виділ, обурення проти такого «пріема», як брошура, не виявила і я тоді не сперечався (?) (добре не розібрав цього слова Є. Ч.) і вийшов. І думав, що мене — хоч і таким способом — принаймні Господь з Товариством розвязав уже окончательно.

Але мої сторонники боролись, як могли, провалили Горбачевського на голову і вибрали хоч плохенько — при 3-ім голосуванню — мене. І почали умовляти, щоб я не зрікся, хоч через вакації зістався, коли однаково не урядую і т. д. І от бачите — питання неясне. В тій гадці, що я покінчив уже і вийшов, зачав я брошуру — не так у відповідь брошурі, — бо на анонім-

* В тім К 7.000 ухвалених Виділом 15. мая 1902 за попередні роки.

** Рахуючи до загальних зборів 29. червня 1913 р.

ну, *секретно* видану брошуру трудно відповідати; (декотрі мої сочувствователі находять, що я взагалі непотрібно згадав про неї на зборах, треба було іґнорувати, мовляв) — а хотів пояснити в тій записці свою діяльність в Товаристві, її мотиви і завдання, і причини виходу. Але коли мене намовили не зрікатися зараз, я мусів відложити. Гадка була така, що члени бувшого виділу надрукують брошуру, де відповідять на ріжні ті закиди анонімної брошури, а я — загальну брошуру, вияснюючи свої завдання і мотиви діяльности. Але тепер все в розїзді, і побачимо, що скаже осінь. Я вернувся коло Успенія, люди почнуть зїздитись 1/IX с. ст. Переважно вони рвуться до дальшої боротьби, вважають теперішній провал епізодом, але я не певен того. Люди се хороші, вони не можуть боротися з противниками їх зброєю. А я, незалежно від висліду сієї боротьби, почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькім ґрунті. Та й взагалі думаю, що се — «нині одпущаеши». 25 літ я «орґанізував», ставляв себе під усякі удари, своєю нервовою силою загладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 літ можна рахувати за 50 в инших, кращих обставинах.

Та годі. Вертаюся до річі. Питаєте, чи вважаю відповідною статтю в «Раді», і в якім дусі. Не маю заміру диктувати, або інспірувати, але, коли питаєте, то не буду таїтись і з гадкою. Дійсно, я думаю, «Раді» треба зазначити становище своє, чи російських українців. Жаль, що не зробили сього скорше — неприємне се було враження, коли вона передрукувала просто з «Діла», хоч звістка «Діла» уважному читачеві давала зрозуміти багато: трудно було, розуміється, ждати, щоб Лозинський, що сам належав до учасників компанії, став її освітлювати з Вашого становища. Але можна і тепер, виходячи від короткої (?) уже поданої звістки, дати статтю, передовицю — на підставі відомостей зібраних редакцією чи що. Радив би коротко. Згадати можна про боротьбу проти мене, яка почалася статтями проти ЛНВістника, від котрих «Рада» старалася опамятати, потім пішли анонімні статті з приводу «Нашої Політики», на котрі «Рада», здається не вважала можливим реаґувати з огляду на самий характер сих виступів. Тепер боротьбу перенесено на практичний ґрунт і останній акт розігрався на Загальних Зборах. Не треба мене «особисто» брати в оборону, перед клеветами, котрими войовано при тім (коли вважаєте, що вони не можуть порушити моєї репутації, довіря і поважання до мене, мусите хіба тільки пятнувати як прояв морального здичіння в теперішній нездоровій політичній атмосфері Галичини), я думаю, що 15—20 літ тому навіть у галицьких народовців щось подібне було б неможливе (але мусите запротестувати проти переношування боротьби против противних гадок на ґрунт товариства такого важного, збудованого поколіннями з гал. і рос. України, ріжних партійних напрямів — дискредитувати його, ставити його результати на карту), для Вашої відомости: орґанізував кампанію Народ. Комітет, К. Левицький, Романчук і инши лідери явилися особисто, секретар Народ. Комітету В. Бачинський вів цілу справу, і се тільки завдяки Нар. Комітету могли зробити своє діло «опозиціоністи» — Томашівський, Рудницький, Труш і Ко, котрим хотілося захопити Т-во в свої руки (навіть на голову перти Горбачевського в Празі), себто зіставити Т-во фактично без голови, аби тільки позбутися мене. Можна б згадати і се, що кінець кінцем се сповняється воля польських верховодів, Бобжинського і Ко, що кілька літ тому на своїм з'їзді в Кракові постановили, що я являюся головною

перешкодою для «угоди». І отож я тепер бачу, се один ланцюг — і ріжні прикрости від поліції (австрійської Є. Ч.), які я мав в останніх часах і проба викурити мене, і от ся компанія, щоб вибити мене з Т-ва а заразом — очевидно — і сприкрити мені так Галичину, щоб справді плюнув на все і втік з неї без оглядки. От мої гадки. А в тім, як думаєте. Посилаю на Мардаровку, як Ви писали. Ми сі дні під вражінням Лесі! Ваш щирий М. Грушевський.*

Ч. 4.

На правах рукопису.

В СПРАВІ ЗМІНИ СТАТУТУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

На загальних зборах Наукового Товариства імени Шевченка дня 29 червня 1913 року обібрано було новий Виділ Товариства й доручено йому скликати до кінця року надзвичайні збори з тим, щоб на них розглянути проект зміни теперішнього статуту Товариства, який доручено виробити новому Виділові. Вважаючи, що взагалі часта переміна статутів шкодливо одбивається на діяльности товариств, особливо наукових, вносячи певну дезорганізацію в роботу, одхиляючи увагу од чергових наукових занятів і направляючи її в бік агітації за тою або иншою формою статутових правил, ми, нижчепідписані члени Наукового Товариства імени Шевченка, які живуть у Росії, і в даному разі не бачимо жадної потреби в зміні статуту Товариства, вважаючи, що статут, ухвалений загальними зборами 29. VI. 1904 року і осягнутий після довгих змаганнів, при теперішніх обставинах дуже добре одповідав своєму призначенню, і власне живучи під цим статутом, Наукове Товариство досягло того стану в своєму розвиткові, який позволяв уважати його справді українською Академією Наук і дожидати формального признання за ним цього високого титулу в найближчій будуччині.

Через те вважаємо постанову загальних зборів з 29-го червня 1913 р. що-до зміни статуту зовсім неоправданою дійсними інтересами Товариства, а особливо передчасне надання Виділові імперативного мандату що-до вироблення нового статуту в такому напрямі, щоб завести в йому пункти:

1) щорічного скликання загальних зборів, 2) позбавлення урядників Т-ва права бути вибірними до управи його і 3) установлення правила, щоб «члени товариства виконували свої права однаковим способом без огляду на кордон». Новий Виділ зрозумів доручення загальних зборів дуже широко, бо став на тому погляді, що й весь статут Товариства «вимагає, окрім означених вище обовязкових напрямів, основної ревізії в цілій своїй будові». Результатом сього погляду Виділа був проект статута, який ми дістали спершу як провізоричний, а потім як дефінитивний. Не вважаючи на деякі між обома проектами ріжниці, в цілому обидва вони дають яскравий образ того «нового курсу», що готовий запанувати в Товаристві. Зважаючи на це, мусимо виступити з деякими увагами, принятими одноголосно по колективному обміркуванню згаданих проектів, що вийшли од Виділу На-

* Є. Чикаленко, *Щоденник*, Львів: «Червона Калина», 1931, стор. 387—390.

укового Товариства. Не зупиняючись на пропозиції провізоричного проекту — завести процентову норму для членів-чужинців, бо сам Виділ в останній редакції зрікається цієї «реформи», натомість звертаємо увагу всіх членів Товариства на такі новини в проектованому статуті, що можуть вельми некорисно одбитися на розвою наукової діяльности в найстаршому огнищі української науки.

Насамперед § 20, який під претекстом рівноправности фактично має на увазі скасувати ту рівноправність для закордонних членів. В провізоричному проекті це було поставлено просто і ясно: повновласти касуються і кожен член на загальних зборах виконує свої права тільки особисто. Тим часом закордонні члени, живучи в зовсім одмінних політичних умовинах, мали досі одне безперечне право: брати участь у рішенні справ Товариства і виконувати свій контроль над його діяльністю — передаючи свій голос тим з місцевих членів, кого знали або кому взагалі найбільше довіряли. Не маючи підстави говорити щось принціпіяльно проти урівноправнення всіх членів Товариства в правах голосу, ми мусимо зазначити, що таке передавання свого голосу відпоручнікам не є якимсь особливим привилеєм, але тільки наслідком спеціяльних умовин життя в Росії. Адже ясно, що прибути на загальні збори з Петербурга або навіть з Одеси чи з Київа вимагає не тільки великої втрати коштів, часу і значних клопотів, але иноді буває просто неможливим з причин цілком незалежних од доброї волі члена Товариства. Думка, висловлена на ст. II-ій «Вступних уваг» провізоричного проекту статута, немов би то причини, які допускали в 1904 році льготу для закордонних членів «тепер зовсім нестійні», дуже помилкова: нам краще знати, наскільки перемінились умовини життя в Росії. Одже позбавлення нас права передавати свій голос, проектоване спершу в § 20 нового статута, фактично позбавляло членів з Росії можливости взагалі брати участь у справах Товариства, що ледве чи можна признати справедливим, зважаючи на те, що Товариство імени Шевченка було засноване року 1873 за ініціятивою й на кошти українців з Росії, реформоване на Наукове Товариство — знов за почином українців російських, небіжчиків Вол. Антоновича і Ол. Кониського, зважаючи нарешті на те, що реформоване року 1892 Наукове Товариство стало на ноги й досягло такого помітного розвитку при значній як духовній, так і матеріяльній допомозі українців з Росії. Ще менше підстав є думати, що таке позбавлення нас права голосу поведе до зближення України російської з Галичиною, яке безперечно мали на увазі ті незабутні діячі наші, котрі заснували Наукове Товариство, і яке здійснювалось досі в спільній роботі членів нашої розбитої державними кордонами народности — на науковому полі.

Очевидно, й сам Виділ у сьому переконався, бо в останній редакції його проекту відповідний параґраф стилізовано вже инакше. «Члени всіх категорій виконують свої права особисто .... Одначе *позальвівські* члени ... мають право голосувати на загальних зборах через повновластників, уділивши їм письменну повновласть, підписану власноручно *при двох свідках (?!)* і письменно ж повідомивши про це Виділ найпізніше пять днів перед зборами». Не кажучи вже про образливе для членів Наук. Товариства і на практиці неможливе вимагання якогось посвідчення підписів і не обстоюючи за свій «привилей», бо в тому привилея не бачимо, мусимо завважити, що таке надмірне розширення повновластей одкриває просто небезпечні перспективи перед Товариством. Позбавлення закордонних членів права давати повновласти мотивувалося завжде ненормальністю самого інститута повновластей та бажанням, щоб закордонні члени тісніше стали до Товари-

ства, беручи участь у загальних зборах особисто. Мативувати так що-до двох десятків членів і разом заводити ненормальність що-до величезної більшости членів значить, очевидно довести справу повновластей до абсурду, або віддати Товариство на розпорядження меншости — з самих львівських членів. Це вже справді було б небезпечно для Товариства і вводило б ненормальности в його життя, як норму, а не як виняток, і ми певні, що такий експеримент дуже тяжко одіб'ється на справах Товариства, зменшивши інтерес до його серед позальвівських членів. Отже краще лишитися при старому статуті, ніж виставляти Наукове Товариство на такі небезпечні спроби.

Другою небезпечною для Наукового Товариства новиною вважаємо розмежування наукового й адміністративно-господарського керовництва в Товаристві. Новий статут задля цього заводить поруч з Виділом ще й особливий орган — Наукову Раду, мотивуючи це потребою утворити звязок між секціями, надати цілість науковій роботі Товариства й зняти з виділу функції наукового характеру. Що до першого мотиву, то він сам собою одпадає, бо і старий статут (§ 24) надає секціям право та можливість спільної роботи й спільного порозуміння в напрямі одноцільности. З другого боку, поділ адміністративних і наукових функцій, які просто важко буває одрізнити в дійсно одноцільній роботі Товариства, безперечно матиме шкодливі наслідки і як-раз для наукової діяльности, ускладняючи бюрократичний механізм і ставлячи плани наукової роботи, вироблені компетентними в справі особами, в залежність од людей можливо й мало компетентних (див. §§ 30, 31, 32). Певна річ, що така бюрократизація Наукового Товариства не сприятиме науковій роботі, бо вже самою можливістю повсякчасних конфліктів між двома урядами позбавлятиме учених діячів потрібного супокою. Це в тому разі, коли Рада й Виділ складатимуться з ріжних людей. Але проект (див. «Мотиви», стр. III) не забороняє членам Ради засідати одночасно й у Виділі, — отже в цьому разі яка потреба творити ще одну урядову інституцію в Товаристві, яка, можливо, складатиметься з тих самих людей? І що нового ця інституція зможе дати Товариству, перемінивши лиш свою назву?... До того ж треба зазначити, що повний уряд не приведено навіть у систему з усим механізмом Товариства. Так, вибірають Раду Наукові збори, тим часом непорозуміння між Радою й Виділом (§ 40 і 53) рішають Загальні збори, себто інституція, яка на склад Ради не має жадного впливу, яка позбавлена для неї наукового авторитету й од якої Рада цілком незалежна. Вже одно це одкриває безмежне поле для всяких конфліктів, і новий статут не дає змоги нічим запобігти, ні тим більше їх гідно розвязати. Нарешті подвійна організація уряду в Товаристві вимагатиме, натурально, й подвійних видатків на урядування, отже із фінансового боку має мотиви проти себе. Що ж до проектованого Наукового Збору, то проект у даному разі власне нічого не заводить, лиш поширює § 28 теперішнього статуту; коли виключити обірання на Зборі непотрібної Ради, то згаданого параґрафа й тепер цілком досить, щоб урядити збори «на зразок подібних зборів в академіях наук», як мотивує проект. Отже знов нема для чого ламати теперішній статут.

Загальні збори 29 червня с. р., а за ними й автори проекту статута заводять вибори Ради на рік, замість на два роки, як було досі. Так само й щорічні загальні збори. Ми не маємо нічого принціпіяльно проти щорічних загальних зборів, хоч і не бачимо в такому частому скликанню їх справжньої потреби. Натомість вибірати на кожен рік нового Виділу ми вважаємо

просто шкодливим для інтересів наукової роботи в Товаристві. Досвід показує, що в науковій роботі такої солідної інституції виробляються плани, переведення яких часто виходить по-за межі одного року, повстають певні традиції праці, які міняли що-року не дуже зручно в інтересах інтенсивности. Заведення що-річних зборів і виборів вибиватиме з необхідного спокою діячів Товариства, змушених думати не стільки за наукову роботу, скільки за агітацію до майбутніх виборів. Недурно львівська «Просвіта», не будучи навіть чисто науковою інституцією, все таки дізнала незручности од частої переміни уряду й звязаного з цим курсу діяльности й переробила свій статут власне в тому напрямку, щоб розширити терміни урядування свого Виділу. Проект статуту з цього погляду робить крок назад.

Мало переконує нас і потреба зміни й § 19 — про те, що члени, які займають платні посади в Товаристві, не можуть бути членами Виділу та проектованої Ради. Адже служба академічна, наукова, не може бути прирівнена до урядової (чиновницької) служби взагалі. Урядники Товариства, що засідають у Виділі (або в Раді — по новому статуту), це також учені; яким доручена та або инша частина урядування, тим більше, що сам проект нового статуту признає «ремуперацію» членам Виділу. Прикладом може бути хоча б Петербургська Академія Наук: голова 2-го Одділу Академії Ол. Шахматов є членом Правління Академії (resp. = Ради по новому статуту і Виділа — по старому), одночасно він є й директором бібліотеки Академії; ак. Залеман разом є й директором Азіятського музею та його бібліотеки. Те саме можна сказати й про цілий ряд инших академіків.

Не зайвим буде додати ще, що по новому статуту (§ 26) спеціялісти тільки пропонують членів у секції, а іменує вже (§ 31) Рада. Отже про наукову кваліфікацію філологів, наприклад, рішатимуть натуралісти, медики, математики. Розуміється, такий порядок не може вважатися відповідаючим строго науковим вимогам.

Прихильники нового статуту висловлюють бажання піднести Наукове Товариство на височінь Академії Наук. Ми цілком поділяємо це бажання, але думаємо, що наближення не статутами може бути осягнене й не реґламентами, а інтенсивним ростом наукової роботи в Товаристві і тільки ним самим. І ми з трівогою дивимось на той шлях, що прокладає вже Товариству своїми проектами нинішній Виділ, кидаючись між націоналістичними витівками, бажанням зробити з всеукраїнського огнища науки — льокальне галицьке, а то й львівське товариство і бюрократичними перешкодами для справді наукової роботи. І от поки про наближення до академій ще сами тільки розмови йдуть, а реальний наслідок нового курсу вже себе показав, виявившись у резіґнації голови Товариства професора М. Грушевського. Яку втрату понесло Товариство з виходом проф. Грушевського, це навіть і в приближенню не можна ще збагнути: близька будуччина покаже це найяснішим і переконуючим способом. Видко, глибоко ненормальні запанували в Товаристві обставини, коли мусила його покинути людина, котра найбільше спричинилась до його розвитку, яка зробила його справжнім огнищем наукової роботи на всім просторі української землі й придбала йому високу репутацію в очах усього вченого світу. Було б злочинством, знаючи це, пасивно стояти перед тією будуччиною, яку одкривають перед огнищем нашої науки ті, хто таку атмосферу витворив і подтримує її на шкоду і всеукраїнської культури, і всього нашого національного розвою. І ми, нижчепідписані, оцим листом звертаємось до членів Наукового Товариства ім. Шевченка й закликаємо їх — здержатися від непотрібних за

данних обставин перемін, і зіставшись при теперішньому статуті, не виставляти усім нам дорогої інституції на небезпечні експерименти й привернути діячам Товариства змогу спокійно працювати для української науки.

Катерина Антоновичева, Микола Біляшевський, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Орест Левицький, Володимир Леонтович, Юлія Леонтовичева, Констянтин Михальчук, Володимир Перетц, Олександер Русов, Василь Цимбал, Олександер Черняхівський, Євген Чикаленко, Ілля Шраг.

У Київі,

5/18 XII. 1913. Друк В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського.

Ihor Kamenetsky
Central Michigan University

HRUSHEVSKY AND UKRAINIAN FOREIGN POLICY 1917—1918

1. Historical Background of Some of the Issues of Foreign Policy under Central Rada

Formally, it would be legitimate to refer to Central Rada's foreign policy only since November 1917, because it was only following the proclamation of the "Third Universal" on November 20th, 1917 that Central Rada, in the name of the Ukrainian People's Republic, did take on the responsibility of a sovereign state. But it is important to realize that Mykhailo Hrushevsky, head of Rada since March 1917 and active for several decades as a renowned historian, left a certain imprint on Ukrainian international relations already well before this date.

The predominant factor in Hrushevsky's thinking and his commitment, long before he became the head of Central Rada, was his populist conviction that positive developments in history depend on the capability of the leading elites to establish a common denominator of interest and mutual trust between them and the common people, and to realize that nothing of lasting value could be accompoished without the cooperation of the masses. Often, he relied in his appeals and exhortations on examples from Ukrainian history, as it is evident from the following quote:

> We have repeated it for decades, saying that Ukraine will reemerge only with the help of the working masses. We continued to disapprove the politics of our forefathers in the seventeenth century who incited the broad masses to uprisings while having only in mind their own special interests and rights for land. Thus, while being victorious at their expense, they planned to dismiss the commoners (mobs) and left them empty-handed, so as to build a political system on principles of nobility patterned upon that of the officer class. We did perceive very clearly that this was the main reason for the disruption of our statehood, our nationality, and our culture.[1]

[1] M. Haliy, ed., *Mykhailo S. Hrushevsky, Vybrani Tvory* (New York: The Association of Ukrainians of Revolutionary-Democratic Persuasions in the U.S.A., 1961), pp. 107—108.

This populist approach was not limited to Hrushevsky's thinking regarding the internal problems of a nation but it did provide a basis for his hope that the populist commitment would help in establishing a democratic relationship among all nations, on the basis of which he expected the development of a world federation.

Objectively speaking, Hrushevsky's populist idea, both in his internal policy and in international relations, provided several angles of support in the figbt for the Ukrainian national emancipation. First, populism challenged the historic and dynastic claims of the various foreign states to Ukrainian lands, while it deferred a decision made about the fate of a given territory to a majority vote by the people living there. Secondly, it provided a basis for a national solidarity of the various branches of the Ukrainian people who had been divided and alienated from each other by centuries of foreign occupation. At this point, Hrushevsky's historical research again proved to be of particular importance. He was able to demonstrate that Ukrainians, in spite of the differences acquired by exposure to a variety of foreign dominations in Eastern Ukraine, Galicia, Bukovina, and Carpatho-Ukraine, still possessed national traits and a cultural heritage that made them distinct from domineering foreign nations. Thirdly, the populist approach provided prospects for potential allies whom Ukrainians needed badly in their struggle for national rights. Populist values would set limitations on Ukrainian territorial claims in case Ukraine would be reestablished as an independent political unit. Hrushevsky's populist ideas were incompatible with empire building, as they defined the boundaries of the states as not exceeding the ethnographic boundaries of a nation. These principles provided not only some assurances to weaker neighbor nations of Ukraine but also a common basis for action with other nations searching for their national emancipation. Hrushevsky realized at the outbreak of World War I, as did many other Ukrainian leaders, that the chances for an independent and united Ukraine were slight under the given circumstances. But he was also one of the few among them who came to the conclusion that the traditional methods for securing political and cultural rights for the Ukrainian communities under the Russian and the Austrian occupation were not effective and seemed to be ephemeral. His proposed alternative in both cases was a bid for a territorial autonomy. Theoretically, he expressed his proposal for the establishment of Ukrainian statehood at this time in two pamplets. The first was entitled *The Historical Evolution of the Ukrainian Problem* (London: Soiuz Vyzvolennia Ukrainy, 1915), and the second one *Iakoii Avtonomii i Federatsii Khoche Ukraina* (Vienna: Soiuz Vyzvolennia Ukrainy, 1917). In these he insisted on a status for Ukraine along the lines of that which such countries as Australia, Canada, New Zealand, and South Africa enjoyed within the framework of the British Empire. Practically, Hrushevsky tried to transform the Russian Ukraine into a full-fledged autonomous state, as soon as he became head of Central Rada.

From the very beginning of his leadership, Hrushevsky wanted to strengthen Central Rada in those fields that would enhance the security and international standing of Ukraine. Hrushevsky was one of the few members of Rada who had serious reservations about relying too much on the Provisionary Government. In a major speech delivered as early as March 25, 1917, he predicted correctly that

the authority of the Provisionary Government would go through a process of gradual decline. While not rejecting at this point the concept of a federation with Russia, he insisted on a build-up of a selfreliant Ukrainian government, on terms provided by Rada, and not on those prescribed by an outside government. These comments apparently applied to taking initiative in terms of pressing for peace, a peace that was unacceptable for the Provisionary Government because of its annexation plans but that, from Hrushevsky's point of view, would enhance the chances for autonomy.

Even though the Association of the Ukrainian Progressives (T.U.P.), which at this time controlled Central Rada, did not accept Hrushevsky's call for an extension of powers[3] as a broad package deal, he eventually did succeed in the realization of several organizational arrangements that were supposed to take care of his anticipations.

With respect to Rada's organizations that had some bearings on international relations, two of these have to be mentioned in association with Hrushevsky's initiative and support. One was the Secretariat of International Affairs that was created in the summer of 1917. Another one was the Ukrainian General Committee, created by the First All-Ukrainian Military Conference in Kiev which convened on May 18, 1917. The Secretariat of International Affairs was Rada's embryonic Ministry of Foreign Affairs. It had to watch its steps very carefully, because Rada at first did not claim foreign affairs, nor military affairs, as a part of its autonomous self-government. As the Russian State was still in a status of war, it might have considered Rada's activities in these fields as a disruption of war efforts, thus finding a pretext perhaps to suppress Rada's existence altogether. Thus, at the beginning, the Secretariat of International Affairs served primarily as a coordinating body between Central Rada and representatives of the various national minorities living in Ukraine. Eventually, it made the first comprehensive autonomy arrangements for minorities in Ukraine ever granted by any government in Eastern Europe.

Gradually, however, this agency got involved in affairs exceeding the borders of Ukraine. Upon Hrushevsky's initiative, the Secretariat of International Affairs issued an invitation on June 27, 1917 to various nationalities of the former Tsarist Empire to consider a transformation of the Russian State into a federation of free nations.

In the meeting over which Hrushevsky presided by the end of September, 1917, representatives of the Poles, Russians, Estonians, Jews, Lithuanians, Rumanians, Cossacks, Latvians, Tartars, Turks, und Ukrainians were present.[4] The most significant resolution which this conference passed applied to the recognition

[2] Jakiv Choulguine, "M. S. Hrushevskyi — yak polityk i lyudyna," Volodymyr Janiw, *Zbirnyk Na Poshanu Oleksandra Shulhyna (1889—1960)* (Paris-Munich, Memoirs of the Shevchenko Scientific Society, 1969, Vol. XLXXXVI), pp. 147—149.

[3] *Ibid.*, p. 148.

[4] Volodymyr Stojko, "Zyizd Narodiv u Kyiivi 1917 Roku," *Ukrainian Historian*, 3—4, 1977, 15; L. Vasylkivskyj, "Prychynky Do Istorii Ukrainskoi Dyplomatii v 1917—21 Rokakh," *Sucasnist* 6, 1970, 109; Evhen Onackyj, *Po Pokhylij Plosci* (Munich: Dniprova Khvyla, 1964, Part I, p. 55.

of the right for self-determination of all nations, with the suggestion, however, that a federation should be considered as the wave of the future.

The Council of Nationalities that emerged from this conference as a coordinating body of the participating nations, with its headquarters in Kiev, under more favorable circumstances, particularly with some extended lease for life, might have become an alternative center of power after the Provisionary Government fell. It might have provided Ukrainians and other non-Russian nationalities with more weight in dealings with the Central Powers and Entente, and it might have prevented to a considerable degree the unfortunate bloody feuds over historic frontierrs and the hegemony of one nation over another. As it happened, however, the Council only had one month of time between its creation and the forthcoming chaos of the Civil War. Such a period was too short for an organization of this kind to put down roots and to become functionally effective.

Also, the Ukrainization processes of a part of the former Russian Imperial troops stationed along the south-western and Rumanian Front must be considered as a policy of Rada that had international implications. Rada justified the process of the Ukrainization of the troops on Ukrainian territory as an effective measure to increase the fighting morale and to improve the relationship between the armed forces and the Ukrainian population. This argument had a certain validity and even found the partial support of some Russian military leaders. But even more important from Hrushevsky's point of view was his concern about Russian-Ukrainian relations in case if Russian Rightist or Leftist extreme parties would dominate the Provisionary Government or replace it. For such circumstances he considered hostile actions on Russia's part against Ukraine merely a matter of time. For such an eventuality the stationing of Ukrainian troops on Ukrainian territory seemed to him a judicious foresight. As additional security measures in this connection, Rada also encouraged the creation of voluntary "Free Cossack" detachments, following the Second All-Ukrainian Military Conference in June 1917. These were to be organized mostly at a district level, and composed of the more prosperous peasants. Formally, the primary responsibility of these military formations was to help maintain law and order. Actually, however, Rada hoped to bolster potentially her national armed forces.[5]

Even though the Ukrainization of the armed forces and the emergence of the "Free Cossacks" formations were partially spontaneous attempts by Rada to structure and use them for the enhancement of stability in Ukraine, they did give Rada a certain initial prestige that could also be translated into bonuses of international politics. Therefore, it is not an exaggeration to see links between what seemed to be Rada's successful military policy and her diplomatic successes. Rada's subordination of the Russian High Commond on the south-western and Rumanian Front, the attempts of France and Great Britain to convince Rada to to continue their war against the Central Powers at the price of diplomatic recognition, and Germany's encouragement of Rada to send a separate delegation to the peace treaty negotiations in Brest-Litovsk, were clear evidences that in

[5] Dmytro Doroshenko, *Istorija Ukrainy, 1917—1923,* Vol. I, 2nd ed., (New York: Bulava Publishing Corporation, 1954), pp. 372—373.

this business of unfinished military confrontations the Ukrainian government was thought to carry a certain military and political weight.[6]

In reality, the unreliability of the troops on which Hrushevsky counted for the defense of the young Ukrainian state became obvious for the insiders of Rada as early as November 1917 when the Bolsheviks seized power in Petrograd. A parallel confrontation between the supporters of the Provisionary Government and the supporters of the Bolsheviks developed at the same time in Kiev. Rada was able to reassert her authority with considerable difficulty amidst a bloody fighting of the two contesting sides, while relying mostly on the skills of diplomacy rather than on her armed forces.[7]

It became clear at this point that the numerical account of the troops on which Rada could formally rely was vastly exaggerated, as far as their availability for practical use was concerned. This applied to the Ukrainized troops well as to the "Free Cossacks" units. The problem with the Ukrainized troops (which, at their peak, were estimated at one and a half million soldiers)[8] was that they were tired of war and fighting, and that they were partially politically disoriented. In a confrontation between Rada and the Bolsheviks, they were the ones who most frequently declared their neutrality — a fact that hurt Rada considerably more than it did the Bolsheviks. The "Free Cossacks", on the other hand, who numbered approximately sixty thousand at the heyday of their organization,[9] were more clear-cut anti-Bolsheviks and claimed to be fighters for Ukrainian liberties. But, in most cases, they were infested by the typical local Ukrainian peasant patriotism that limited their fighting commitment to their village or district. They simply did not consider it their business to fight also in defense of the other parts of Ukraine, or of the towns or cities.

During the decisive battle of Kiev in 1917—1918 when the Soviets first invaded Ukraine, a paradoxical situation arose that reflected Rada's military condition at the time. Rada was able to muster only 3,000 troops to defend the capital against 30,000 Red Guards, popularly referred to as the Muravev forces.[10] In the district of Zvenyhorod, located in a relative proximity to Kiev, the

---

6 T. Hornykiewicz, *Ereignisse in der Ukraine, 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe* (Horn, Austria: F. Berger u. Söhne EHG, 1966), Vol. II, p. 3.

7 Mykola Kovalevsky, *Pry Dsherelakh Borotby. Spomyny, Vrazhennia, Refleksii* (Innsbruck, Maria Kovalevsky, 1960), pp. 421—433 and Doroshenko, Vol. I, pp. 367—372.

8 This applies to the so-called Second All-Ukrainian Military Conference in Kiev from June 18 to June 23, 1917, which claimed to represent 1,732,332 Ukrainian soldiers in the Russian Armed Forces at that time. See: I. Krypiakevych, et al., *Istoriia Ukrainskoho* Viyska (Winnipeg; Ivan Tyktor, 1953), 2nd rev. ed., p. 364.

9 *Ibid.*, p. 380.

10 Petro Mirchuk, *Ukrainska Derzhavnist, 1917—1980* (Philadelphia, 1967), p. 211. See also Doroshenko, Vol. I, p. 294 and Zenon Stefaniv, *Ukrainski Zbroini Syly, 1917—21 rr.* Part I (Ulm, Germany, Biblioteka Ukrainskoho Kombatanta, 1947), p. 69.

"Free Cossacks" were able to muster 20,000 troops. They successfully denied to the Bolsheviks control over their district, holding out till Rada returned with German and Austrian troops at the beginning of March 1918.[11] However, it never occurred to them to come to the rescue of Kiev, whose fall had a far-reaching effect upon the future of the Ukrainian independent state.

The problem of the unreliability of the former Imperial troops and of the peasants was not a unique problem with Rada at that time. Lenin, for instance, had similar experiences and disappointments.[12] But the Bolsheviks drew some practical conclusions from this situation, much more quickly than Rada, as they started to build a new dedicated and professionally oriented Red Army from the foundations, almost since the time of their seizure of power. Central Rada turned in that direction only by the middle of January 1918 when the Red Guards were already approaching the gates of Kiev.

Compared with the other Rada leaders, Hrushevsky was one of the few to be concerned about the capabilities of the Ukrainian defenses at an earlier time. Evhen Onackyj, at that time a close associate of Hrushevsky and later a distinguished Ukrainian diplomat and journalist, wrote that the only occasion when he saw Hrushevsky deeply depressed was at the beginning of November 1917, during the Bolshevik riot in Kiev. In response to his inquiry pertaining to his condition, Hrushevsky answered: "Till now, nothing was done in the military field," waving his hand, "as we have no army." Onackyj remembered: "Never, I repeat, did I see a more tragic expression on Hrushevsky's face than at that moment."[13] Hrushevsky also aired his concern about the Bolshevik invasion of Ukraine and the military vulnerability of the Ukrainian state in a direct appeal to his countrymen. In his Christmas address in 1918 he said: "Let's delay until the more distant future our celebrations, rest, and the merry-go-round. Now, when the enemy is confronting us on all boundaries, now when inside of the country arbitrariness and turmoil are spreading, when the Bolshevik lies and disruptions poison the wells, there is no time for relaxation and holidays.[14]

Hrushevsky's appeal to public opinion, as well as some other measures within the limitations of his power, proved to be insufficient for stemming off the invasion by the expected mass resistance and for inducing most of the Ukrainized units to become involved in the defense of the Ukrainian People's Republic.

The Soviet occupation of most of Ukraine by February 1918 and Rada's need to request military aid from the Central Powers drastically limited the options of the Ukrainian government. Yet, the persistence of Hrushevsky and his associates helped during these hard times to regain what was lost by the war and the previous political adversities through a skillful diplomacy.

---

[11] Krypiakevych, p. 380.

[12] N. Ovsianikova, ed., *Lenin i Brestski Mir* (statti i rechi N. Lenina v 1918 g. o Brestskom Mire, Sostavleno po materialam IV toma Sobraniia sochinenii N. Lenina (Moscow: Gosizdat, n. d.), p. 16.

[13] Evhen Onackyj, *Portrety V Profil* (Chicago, Ukrainsko-Amerykanska Vydavnycha Spilka, 1969), p. 289.

[14] Haliy, p. 33.

2. *Rada's Road to the Peace Treaty of Brest-Litovsk and Hrushevsky's Role in the Negotiations*

On November 20, 1917, Hrushevsky announced publically the Third Universal, which elevated Ukraine, for all, practical purposed, to a sovereign state, even though, theoretically, she was still in a federation with Russia. This dual approach to Russia, following the Bolshevik's seizure of power in Petrograd, seemed to be logical and realistic. The Ukrainian government did not recognize the Bolshevik government as a central government of the Russian Republic and a legal successor of the Provisionary government. It recognized the Soviet Russian government *de facto* on the territories that were ethnographically Russian and that were actually controlled by the Bolshevik government. By making no choices in support of the Russian parties competing for power, while giving the appearance that the assumption of sovereign rights by the Rada government was merely a temporary one, this Ukrainian state avoided for the time being a military threat from the Russian forces of different political convicions who, although fighting among themselves, actually did consider the independence of Ukraine as unacceptable. To assert herself as a state, Ukraine needed a breathing spell, a period free from international conflicts, in which she would be able to build up her defences and administration. The most challenging obstacle facing Rada in this connection was the status of war in which Rada, like the other parts of the former Tsarist Empire, had no real means to continue successfully. Furthermore, it was unpopular, and Rada had no real interest in continuing it.[15]

The cause of Entente, which was presented to Rada by their diplomats as a struggle for democracy and the acceptance of Ukraine as a semi-official ally, even though acceptable to Hrushevsky and particularly to the Ukrainian foreign minister Alexander Choulgoine, turned out to be unrealistic. The allies at that time were unable to provide any indispensable aid for the continuation of war,[16] and thus, there was merely one alternative left to reach a general peace, namely a concurrence of the Entente powers with the agreement of the Central Powers to end the war. French and British leaders at that time were not willing to consider a general peace, partially because the entrance of the United States into the war provided Great Britain and France with a good prospect for gaining total victory over the Central Powers, and partially because of some balance of power implications. On the other hand, the Central Powers were much more inclined to consider a separate peace treaty on the Eastern Front, as it provided them with an opportunity to transfer the troops to the Western Front, and thus to gain total victory over their chief adversaries. This prospect of helping Germany and Austria indirectly to defeat the major democratic powers was not taken lightly by Hrushevsky and his associates.[17] Hrushevsky was aware that a

---

15 Doroshenko, Vol. I, pp. 223—232. Also: Kovalevsky, p. 432.

16 Kovalevsky, pp. 429—434.

17 P. Khrystiuk, *Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revolutsii, 1917—1920 rr.*, Vol. II (Vienna: Dzvin, 1921—22. *Reprint:* New York: Czartorysky Publisher, 1969), p. 97.

victorious authoritarian Germany predominating Europe would not be supportive of Ukrainian democratic state. But when the victory of the Central Powers via a separate peace treaty was only a possibility, the continuation of war on the Eastern Front by the Ukrainian government alone would have been something like courting a certain disaster. Even though the so-called Rumanian and South-Western Front that ran in the vicinity or along the Ukrainian territory did subordinate themselves formally to the Rada government upon the fall of the Provisionary Government, the reliability of the former Russian imperial troops manning these fronts was questionable due to their tiredness of war and Bolshevik anti-war propaganda.

By the end of 1917 the political events took a turn, in the course of which the Rada Government could neither ignore nor procrastinate peace treaty negotiations with the Central Powers. On December 3rd, President Hrushevsky did receive a telegram by the Army commander of the Rumanian Front, informing him that in consultation with the Rumanian government he was compelled to enter into peace negotiations with the enemy, and that a representative from Rada should be sent to the negotiations. When Rada did send an exploratory delegation to the German headquarters in Brest-Litovsk, they learned that a truce of the Central Powers with the Soviet Government had been made for the entire Eastern Front, including Ukraine and the Rumanian Front, namely two days prior to their arrival. The Ukrainian exploratory delegation returned from Brest-Litovsk with two basic messages for Rada: First, that the Central Powers were willing, if necessary, to conclude a peace treaty that applied to the whole former Tsarist Empire, but, secondly, that they were also greatly interested in Ukraine, and that, for this reason, it would be advisable to send an independent Ukrainian delegation to the Brest-Litovsk peace negotiations with full authorization and guidelines.[18] M. Lubinsky's report on behalf of the Delegation was followed by Rada's resolution to send a delegation, as suggested, to the opening of the peace negotiations in Brest-Litovsk that was schedulet for January 4th, 1918.[19]

The membership of the Ukrainian peace delegation, composed of relatively young but dedicated and intelligent men, received very little guidance from the Ukrainian government as far as the scope and priorities of their negotiations were concerned. Hrushevsky, however, acted creatively. He not only was most instrumental in the selection of the members of the delegation, but he also provided them with detailed information relevant to their task.[20] In his advice for the Ukrainian peace delegation he was guided by his populist convictions that, in the year 1917, matched with the principle of national self-determination. On the basis of this principle, Hrushevsky insisted that it should be one of the tasks

[18] Report of M. Lubinsky during the VIIIth Session of Rada on December 25, 1917, in P. Khrystiuk, pp. 97—98.

[19] *Ibid.*, pp. 98.

[20] „Merey an das k. u. k. Min. d. Aeussern: Ueber die Ankunft der Delegierten der Kiewer Zentralrada, sowie Bedenken gegen ihre Zulassung zur nachtraeglichen Unterzeichnung des Waffenstillstandsvertrages", Brest-Litovsk, Dec. 16, 1917. H-H-SA/PA, 1056 Kr. 70/6, cited in T. Hornykiewicz, Vol. II, pp. 3—4. See also: John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace* (London: Macmillan and Co., 1956), p. 155.

of the delegates to negotiate for the inclusion of all those territories within the borders of the Ukrainian state in which the Ukrainians as an ethnic group represented the majority of the population. This approach included not only the request of the Ukrainian delegation for an evacuation of German and Austrian troops from the occupied territories of the former Russian Ukraine (such as part of the Volyn and Kholm area), but also the territories of East Galicia, Northern Bukovina, and Carpatho-Ukraine that belonged to the Austro-Hungarian Empire. In claiming the right of the Ukrainians to live under their own government, regardless of the dividing frontiers imposed by foreign rule, Hrushevsky was the first Ukrainian political leader to bring up the issue of the Ukrainian national unity at a level of an international diplomatic conference. This issue of drawing new boundaries in accordance with the wishes of the inhabitants or ethnic lines of a given area was used occasionally by Germany and Austria, both of whom utilized such claims as a cover for an expansion of their spheres of influence. In their negotiations with Trotsky in Brest-Litovsk, German and Austrian diplomats tried to justify the nonreturn of Russian Poland and Lithuania (that had been conquered in the process of military operations) by providing evidences that the people in these areas were not inclined to return under Russian control and preferred to opt for their own self-government. This stand did not make it easy for Austria and Germany to deny entirely the cause and national aspirations of the Ukrainians living under the Habsburg Monarchy. Even though secession of the Ukrainian regions proved to be out of question for Austrian representatives, Hrushevsky's second and more moderate proposal for uniting East Galicia and Bukovina into one Crownland and placing these two provinces under a Ukrainian administration was endorsed by Count Czernin (then Austrian Minister of Foreign Affairs and head of the Austrian delegation to Brest-Litovsk). This diplomatic success, along with some other gains secured by the Ukrainian peace delegation, could also be partially traced to some outstanding Ukrainian political leaders in Austria and some of the members of the Union for the Liberation of Ukraine who entered into an increasing contact with Rada and who often provided valuable information that was helpful for strengthening the backbone of the Ukrainian negotiators. Hrushevsky's first hand familiarity with the Ukrainian political scene in Eastern Ukraine and Austria made him a natural coordinator of an inconspicuous cooperation between Eastern and Western Ukrainians in these crucial times, wherever an opportunity for cooperation existed.

Economic agreements that were reached between the Ukrainian state and the Central Powers also reflected Hrushevsky's concern that the trade transactions were equitable, that they served the common man's needs in Ukraine, and that they did not impair unduly the independence of the Ukrainian State. Thus, even though Ukraine did commit herself to sell hard-pressed Germany and Austria one million tons of grain by July 31st, 1918, the prices agreed upon were advantageous to the Ukrainians, and the delivery of grain was made a condition to the German and Austrian delivery of agricultural machinery, tools, and manufactured consumer goods that were hard to get or unavailable, particularly to the peasants.

There was also no provision in the original Peace Treaty between the Central

Powers and Ukraine that would have justified German or Austrian intervention in Ukraine or that would have authorized an enforcement of promised grain deliveries by an authority from the outside. When such interventions eventually did take place, they were not made on the basis of the Peace Treaty of Brest-Litovsk but as a result of a separate request of the Ukrainian government for military aid, submitted on February 12, 1918 to the German government and accepted by it. This request came after a prolonged hesitation of the Rada leaders, namely after the Soviet Russian invasion of the Ukrainian state no longer could be checked effectively by the military forces which the Rada government had at its disposal.

Hrushevsky was one of those leaders of Rada who supported the request for German intervention, and who even tried to explain the arrival of the German (and later also the Austrian) troops in an optimistic and soothing way to the Ukrainian people. However, as the evidences indicate, he did have mixed feelings about this request for aid and was aware about the dangers which it potentially involved. Specifically, Hrushevsky and many of his associates in Rada saw the risks of a military intervention by the Central Powers, particularly on three accounts. First, they feared that the conservative German and Austrian governments would not resist the temptation of meddling in the social transformations in Ukraine that occurred as a result of the Revolution of 1917. He worried about the question of what impact such interferences would have on the popular support for Rada. Secondly, he feared that the presence of German and Austrian troops would make it impossible for the Ukrainian state to extricate itself from a participation in the World War, to achieve a neutral position, and to utilize peace for strengthening her foundations. Thirdly, he feared that the inhabitants of Ukraine, who for several years already had been told that the Germans and Austrians were deadly enemies, might not be ready for a sudden change of mind so as to welcome them as allies.

These fears were linked with several measures that Rada took on the eve of the intervention, or at least at the early stage of it, in order to neutralize or prevent some undesirable effects that might arise from it. Among these measures were the following:

1. An exploration by Rada as far as the possibility was concerned to utilize for its defense not German and Austrian troops but detachments of Ukrainian P.W.'s in German and Austrian stalags who volunteered to fight for Ukrainian independence. At the peak of their involvement, the total number of men in these troops amounted to 80,000.
2. The request that the Austrian military units to be sent within the framework of military aid should only be selected from among the Austrian-Ukrainian detachments that existed at this time in the armed forces of the Dual Monarchy.
3. The request that German troops entering the Ukrainian state should conduct their military operations only in the Northern Ukraine, along the Russian-Ukrainian border, thus leaving combat in other parts of Ukraine to Rada's troops.
4. The request for an indication of an approximate time-table for German and Austrian troop withdrawal after the clearing of the Ukrain-

ian territory of the Bolshevik forces would have been accomplished.[21]

5. Rada's sending of a special representative to Berne, Switzerland in the second half of January 1918, in order to establish an independent information center of the Ukrainian government capable of communicating with the neutral states and the two belligerent camps.[22]

Even though most of these measures and precautions were not brought into realization during the intervention of the German and Austrian troops, their original purpose was never forgotten by Rada and Hrushevsky. As long as Central Rada was in existence, the German and Austrian authorities were kept informed that the sovereignity of the Ukrainian State was not negotiable, that the role of the German and Austrian troops must must be confined in Ukraine to the mutually agreed upon responsibilities, and that these troops must be withdrawn from the Ukrainian territory if they were no longer needed by the Ukrainian government.

It is interesting that amidst the turmoils of foreign invasions and interventions, and also partially under the impact of those crises, Hrushevsky formulated several guidelines for the Ukrainian foreign policy between January and April 1918, namely on the basis of national independence. These guidelines integrated references to Ukrainian historical experiences, traditional values, social structure, economic and educational realities in correlation with Ukraine's confrontation with the modern world. Such an integrative perspective was also reflected in a number of articles and speeches made public during the above mentioned period of time that were published in a pamphlet in Kiev in 1918 under the title of *Na Porozi Novoii Ukrainy.*[23] These are the theoretical reflections on Ukraine in international relations to which we will now turn our attention.

3. Hrushevsky's Concept of Foreign Policy from the "Fourth Universal" to the Fall of Rada

One of the first issues with which Hrushevsky tried to deal shortly after Kiev had fallen into Bolshevik hands in February 1918, as far as future international cooperation was concerned, was the problem of Russian-Ukrainian relations. Hrushevsky pointed out that throughout Ukrainian history, there had been uniting as well as dividing factors in regard to the co-existence of Ukrainians with Russians. To the uniting factors he counted the common heritage of the Kiev State during a certain phase of history, as well as some common geopolitical interests, a common concern with Populism of the enlightened segments of the

---

21 See: Ihor Kamenetsky, "The Ukrainian Central Rada and the Status of the German and Austrian Troops Following the Peace Treaty of Brest-Litovsk," *The Ukrainian Historian,* 3—4 (1982—1983), 119—127.

22 "Report of the German Embassy, Berne, About the Visit of the Ukrainian Rittmeister von Gassenko of the Rada Government to Organize an Independent Ukrainian Information Center in Switzerland," Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Abt. A, Bd. 1 (January 1, 1918 — February 18, 1918 A3128 (geheim).

23 M. Hrushevsky, *Na Porozi Novoii Ukrainy* (Kiev, 1918). Republished in Mykola Haliy, ed., *Mykhailo S. Hrushevskyj, Vybrani Praci* (New York: The Association of Ukrainians of Revolutionary-Democratic Persuasions, pp. 31—110.

intelligentsia, the tradition of a struggle against the tsarist autocracy, and a sharing of certain principles of the Revolution of 1917. To the dividing or negative factors he counted the preponderance of Central and Northern-Asian mentality in the Russian society, Russia's failure to bring about a genuine Westernization of her country, a one-sided Russian Populism with a theocratic orientation, and a collectivism that made no allowances for individual rights and human dignity, nor for an accountability of authority.[24]

Hrushevsky claimed that more recent attempts of the Russian-Ukrainian Federation did fail as a result of some evidence that Russian revolutionaries and democrats had proved to be incapable of standing up for the basic rights of other nations, whenever such rights had conflicted with the idea of Russian imperial unity. He considered that the Soviet Russian invasion of the Ukrainian State in December 1917 and the indifference of the Russian enlightened public opinion in connection wich this event, represented final and irreversible proofs that a Russian-Ukrainian partnership could not be considered as a viable political solution in the future. Hrushevsky did not identify this break with the Russian orientation as a rejection of a federation in general, for he still considered the federation as a superior form of international coexistence. However, such a federation of the future was not to be based primarily on Russia as it had happened in the past, but either on a world federation or on a federation with such states that would best correspond to the Ukrainian people's mentality and interests. That he was rational and flexible in this connection is well reflected in one of the following recommendations: »'We should not be bound on any sympathies or anipathies and abstain from acting upon prejudices while following the French proverb: 'I take what is good, wherever I find it.' We should benefit from the old ties with the former Russian state as well as with the new ties with the Central Powers, but we should also look for ties beyond these."[25]

Hrushevsky insisted that the Western orientation was essential for Ukraine in two connections: first, because Western Europe had provided the longest continuous historical influence on Ukraine, since the creation of the Kiev State, and secondly, because the West, as a learning center, was the key to the modern world, particularly the United States and Germany. Regarding the United States he wrote:

> This country will undoubtedly have a tremendous inportance for our future with its unusual financial and technical resources, but also as a school for our people, for our future generations of technicians, economists, and social workers. This country is more democratic than any of the European nations, and also has a greater initiative and courage in making and implementing plans. This nation has much to offer to our workers and leaders.[26]

Further, he added: "Germany and the U.S.A.: they are two great schools for us, Germany more in a theoretical sense and America more in practical terms."[27]

---

24 M. Hrushevsky, "Novi Perspektyvy," Haliy, pp. 69—70.

25 *Ibid.*, p. 72.

26 *Ibid.*, p. 73.

27 *Ibid.*

Yet, even though Hrushevsky warmly encouraged his countrymen to learn from the West, he also warned them against taking over mechanically some foreign ready-made formulas. He advised them to take a creative approach to both Eastern and Western influences that had had an impact on their history during various periods of time, while looking for a meaningful integration of positive values and cultural treasures of East and West.

As a real self-fulfillment in history, Hrushevsky saw for Ukraine what he called the "Black Sea" orientation.[28] He pointed out that in a geographical sense the Black Sea area was the most logical area for a fruitful interaction with the other nations located along the coastline, in the Balkans and in Asia Minor. Also, he saw in it one of the most crucial areas where Eastern and Western cultural currents met. When speaking about the most creative period of Ukrainian history, he referred to those times when relatively peaceful relations had been intensively maintained with the Black Sea nations. Hrushevsky urged that such ties be revived when he wrote: "We are one of the most orientalized Western nations, as I allow myself to put it, very much like the Bulgarians, the Serbs, and the Spaniards, and we should not forget this fact but develop and utilize what is useful and valuable in the Eastern nature that became a part of us."[29] By recommending the "Black Sea" orientation, however, Hrushevsky tried to make clear that such an orientation was by no means a design intended to replace the Russian or Ottoman Empire in expansionist terms by a Ukrainian one:

> I do not desire for my nation a domineering position, because I consider that a drive for controlling other nations demoralizes and degenerates those who aspire to dominate. Such an attitude could not be reconciled with a genuine democratic system. For these reasons I do not even consider a hegemony as useful for our people, and I do not wish a Ukrainian imperialism. I do not consider now, and I have never done so before, that a lonely state isolation is an ideal to pursue, for I used to be and still continue to be a federalist.[30]

While Hrushevsky saw a future for Ukraine in a peaceful and equitable cooperation with other nations, and even in a world federation, he was confronted with the questions of how Ukraine could be transformed into a modern nation,

---

[28] A previous conception of a regional federation that Hrushevsky seemed to favor as early as 1909 was a federation of Ukraine with Belorussia and Lithuania. Hrushevsky believed that a prolonged common historical experience and the absence of major national conflicts among these nations were factors that would favor a meaningful federation. It is interesting that Hrushevsky did not return to this conception during the first quarter of 1918 to which we refer. One of the explanations for this attitude may be the fact that at this time, the Germans considered Lithuania and a part of Belorussia as their sphere of influence and that Hrushevsky did not wish to complicate Ukraine's relations with the Central Powers. For more information on the "Baltic orientation" see M. Hrushevskyj, Ukraine, Weissrussland und Litauen," Ukrainische Rundschau II (1909), 49—53.

[29] M. Hrushevsky, "Novi Perspektyvy," Halyi, pp. 73—74.

[30] *Ibid.*, p. 74.

and if this could be accomplished by Ukraine's own resources. The most numerous segment of the Ukrainian population, and the most important one from Hrushevsky's point of view, was that of the Ukrainian peasants. He considered them to have been, through the centuries, the carriers of Ukrainian cultural identity, even during those times when the majority of the other classes to a considerable degree became assimilated during the various foreign occupations.

In his preoccupation with the peasants in his nation-building schemes Hrushevsky did not fail to notice their primitive condition, politically, educationally, and economically. Far from considering such a condition a permanent inborn situation, however, he saw it as a state of affairs that had been induced artificially, since the fall of the Ukrainian Cossack State in the eighteenth century, by the regime of Tsarist Russia. Still, he believed that only if measures were taken to change this condition of the majority of the peasant population by compulsory elementary and secondary education, and by a drive to increase drastically their agricultural output as well as their living standards, one might attain a meaningful and successful outcome of the Ukrainian nation-building process.[31]

While describing the peasants as a "Number One" force in the Ukrainian Revolution, Hrushevsky did not discard the role of the urban population and of the industrial workers. Even though he admitted that a high percentage of them were of non-Ukrainian origin and that most of them voiced an opposition or a reservation on behalf of a Ukrainian state, he admitted their important role in the modern transformation of the state. In looking for some positive measures for gaining over those segments of the non-Ukrainian urban population, particularly the Jews, he foresaw a possible change by the promotion of equal rights and equal opportunities for all citizens of Ukraine.[32] Hrushevsky also saw the need for a Ukrainization of the towns and cities by shifting the surplus of manpower from the countryside to the industrial centers, which, in turn, would require the development of technology and an increase of production in industry and agriculture. In connection with such a modern transformation that he considered as inevitable, Hrushevsky called for the leading role of higher education and high technology. He wrote: "In order to coordinate all of these aspects, and in order to create an economic basis for our state, we need legions of conscientious, qualified specialists who are armed with the latest achievements of science and methods of applying scientific technology. Therefore, we should channel the vital resources of our intelligentsia into this direction, along with those of our young generations that graduate from our schools[33]

In his further projections of ideas pertaining to the modernization of the Ukrainian society, Hrushevsky referred to research centers and universities to be developed in accordance with Western European standards, to a far-ranging promotion of foreign language studies (so as to narrow the communication gap with the West), and to student exchanges with other countries, for the sake of promoting linguistic and cultural reapproachment.

Hrushevsky was also convinced that Ukraine should not limit herself to the

---

31 M. Hrushevsky, "Pidstavy Velykoi Ukrainy," Haliy, pp. 92—93.

32 *Ibid.*, pp. 94—98.

33 M. Hrushevsky, "Kultura Krasy i Kultura Zyttia," Haliy, p. 83.

task of merely "catching up" with the West and only to perform the routine functions of a nation state:

> It would not be worthy of our effort and involvement if we merely tried to present Ukraine to the world just as another bourgeois republic, even though one of a democratic nature. It would not be right to sacrifice our blood for the liberation of Ukraine, merely in order to increase our living standard and to improve the economic conditions for our people. The best sons of our nation... have laid down their lives, and our people will continue to sacrifice their lives, but only to offer something very precious for our people — and through their people to humanity as a whole.[34]

Hrushevsky viewed this extra contribution of Ukraine to the political systems as a development of social-moral norms and a sense of civic responsibility, which he envisioned to take roots first among the citizens of the Republic and then among the nations of the world.[35]

Hrushevsky's guidelines for international relations were, in most cases, long-range plans geared to a transformation of the Ukrainian society into a modern state with a prevailing democratic way of life. These plans were apparently based on the assumption that after the signing of the Peace Treaty of Brest-Litovsk and the expulsion of Bolshevik troops from Ukraine there would be no more serious interferences by foreign nations in Ukrainian internal affairs. However, as events took a different course, and as shortly after the Intervention Rada developed a clash with Germany and Austria, two questions arose: first, how compatible were the underlying principles and objectives of the Rada Government with the *Ostpolitik* of the intervening Central Powers? Secondly, how could the fall of Rada be prevented? These are the two questions that will concern us mainly in the following chapter.

4. Rada and the Conflict with German and Austrian Authorities in Ukraine following the Intervention

Basically, Hrushevsky had nothing against the stipulations of the Peace Treaty of Brest-Litovsk signed by the Central Powers and Ukraine early in February 1918. In referring to the Peace Treaty in his address to the Ukrainian people, he wrote shortly after that date: "The peace that we have is dignified, honorable, and democratic. It returns to Ukraine the previously owned lands, secures her international position and currency system, and leaves her complete freedom in politics and economic affairs."[36]

Germany and Austria were less optimistic about this Treaty, but it is difficult to discover the inevitability of a conflict between Germany and the existing Ukrainian government in the four identifiable objectives of the German *Ostpolitik* that were mentioned in the German Foreign Office at this time. These

[34] M. Hrushevsky, "Velyka Ukraina," Haliy, p. 85.
[35] *Ibid.*, pp. 85—86.
[36] M. Hrushevsky, "Myr Zemli Nashii," Haliy, p. 47.

objectives, of which some represented short-range and others long-range interests, could be listed in the following order of priority:

1. The liquidation of the Rumanian and the South-West Front, which would release a considerable number of German and Austrian troops for the Western Front.
2. A weakening of Russia, especially in her expansionist drive westwards by the continuous existence of an independent and neutral Ukrainian state.
3. Securing food and raw materials from Ukraine for the duration of the war. (This agreement was based on mutually agreed upon commodities exchange, to be conducted without the troops' intervention but with commercial incentives built in.)
4. Establishing a geographical as well as an ideological barrier by a chain of friendly or neutral states in the east, so as to screen Europe from extreme revolutionary movements in Russia.

The entering of German, and somewhat later also Austrian troops in Ukraine did change the main objectives that the Central Powers originally did have in mind and made a voluntary cooperation with the Ukrainian government questionable.

The shift of influence and power from the German Foreign Office to the German High Command led to a more conservative and militant attitude in international relations. The surprisingly easy victory of the German military campaign over the Bolsheviks, the initial weakness of the Rada government, the social instability and socialist reforms in Ukraine, all brougth about a strong pressure from German military leaders for a departure from the status of a partnership with Ukraine and towards a more dominant relationship with the Rada government that would better accommodate German economic and strategic interests.

The first encounter between Rada and the German and Austrian Military Commands did arise on behalf of the demand for an adequacy of the delivery of goods as they had been provided in the Peace Treaty of Brest-Litovsk. It had been agreed earlier that an appropriate amount of food and raw materials from Ukraine would be exchanged for manufactured goods from Germany and Austria. However, no German and Austrian surplus goods were made available. The German and Austrian Military Command insisted that as a result of their military aid to Ukraine, they were entitled to extra goods on credit. However, no specific or accountable agreement was reached on this behalf, and this dilemma did not resolve the question of a meaningful compensation of peasants. Forced and unaccounted requisitions of goods by German and Austrian troops, frequent violent reactions of peasants to these measures, and the refusal of Rada to cooperate on behalf of unauthorized exports added to the tensions and general confusion. The abnormality of the situation is reflected in some comments of contemporaries. Thus, a former official of the Ukrainian Ministry of Commerce and Industry wrote in his memoirs:

> There was very much work in our Department because it was responsible for the implementiom of economic agreements with Germany and Austria about a mutual exchange of economic goods and a control of

> exports of those goods from Ukraine to those countries. This work encountered great difficulties because Germans and Austrians made it altogether impossible for our officials at the customs stations to conduct a registration of exports. Yet, at a later time, they confronted the Ukrainian government with the accusation that they had not met their Treaty obligations.[37]

Another contemporary, Dr. Friedrich Naumann, wellknown author, journalist, and member of the German Reichstag, commented on the short-sightedness of the Germany policy in this connection as follows:

> It is undeniable that by military requisitions it is possible to secure the available food, if in this measure one disregards intentionally popular opinion. Then we will face the fact that neither a republican nor Cossack government accountable to its people will be able to persist, and in this way, an occupation status will result, and the securing of grain will be connected with bloodshed, at the present time as well as in the future; and above all, we could hardly count on a new harvest, because what would motivate a peasant to work, if we don't offer him more than a piece of paper which he does not value?[38]

Hrushevsky was not able to stop the abuses of the compulsory and unauthorized acquisitions, but he also would not compromise with the former allies who were becoming occupiers to an increasing degree. German and Austrian reports are full of references to the protests and the lack of cooperation of Rada in procuring supplies.

A confrontation developed in a more dramatic form following Fieldmarshal Eichhorn's order of April 10th pertaining to the cultivation of land, and another one issued on April 25th subjecting the citizens of Ukraine to the jurisdiction of the German military courts.[39]

Hrushevsky saw in these orders not only an illegitimate German interference in the internal affairs of the Ukrainian state but also an attempt to intimidate the Ukrainian peasants, in order to induce them to return the distributed land to the big land-owners. He thought that the Germans, probably without realizing what they were up to, would undo the gains of the Revolution with which Rada identified and on which the Ukrainian government partially based its popular support. Further, he believed that the German order to cultivate the soil would, by implication, restore the pre-Revolutionary social structure on the countryside where the traditional dominant classes, most of which were of Polish, Russian, and Jewish origin, would additionally complicate Rada's interaction with the Ukrainian peasant masses.

In the above mentioned confrontations the Central Rada had the courage to

---

37 Dr. Mykhailo Shkilnyk, *Ukraina v Borot'bi za Derzhavnist' v 1917—1921 (Spomyny i Rozdumy)* (Toronto: Basilian Press, 1971), pp. 21—22.

38 Friedrich Naumann, „Wir und Russland". *Die Hilfe* (May 16, 1918), 244.

39 Pavlo Khrystiuk, *Ukrain'ska Revolutsia. Zamitky i Materiyaly* (Vienna: Ukrainian Sociological Institute, 1921). Vol. 2, pp. 164—173 and Isidore Nahayevsky, *History of the Modern Ukrainian State* (Munich: Ukrainian Free University, 1966), pp. 83—84.

renounce publically Eichhorn's orders and to ask for a recall of Fieldmarshal Eichhorn from Ukraine.[40]

While standing unyieldingly on the issues of independence and popular rights, Hrushevsky tried to find some peaceful ways of a settlement of conflicts with the Germans, assuming that the incidents that had occurred were of an isolated nature, and that they could be traced to misunderstandings of Ukrainian circumstances. There was hope on Rada's side that the existing tensions, might be resolved positively by such measures as a clarification of the status of the German and Austrian troops in Ukraine, a specification of their responsibilities, and a determination of the terms for withdrawal by a special treaty, as well as by strengthening the basis and efficiency of the Ukrainian government by calling a Constituent Assembly (scheduled for May 12, 1918).

What Hrushevsky and most of the leading personalities of Rada did not realize at that time was that the confrontations were not isolated issues and events that happened due to misunderstandings but rather a reflection of new course of the German *Ostpolitik*, in which an independent and socially and economically more dynamic Ukraine was no longer desirable. The conflicts were not only caused by such military leaders as General Groener, General Ludendorff, and Fieldmarshal Eichendorf, for example, who for the duration of war insisted on giving priority to a ruthless economic exploitation of Ukraine, but also by some newly crystallized projects of a more permanent nature which we may mention only very briefly in this article.

The first of these was a plan personally promoted by Ludendorff, and inspired by the Pan-Germanic League, that aimed at the creation of a German Racial State in the Crimea and in the Taurien province in Southern Ukraine in which German colonists from other parts of Ukraine and from other parts of the former Tsarist Empire were supposed to be resettled. Such a German state was planned to remain in close relationship with Germany and provide draftees and a military basis for the German Army.[41]

The second of these had to do with the idea of eventually using Ukraine as a pawn for gaining over the Russian anti-Bolshevist forces from their association with Entente on the side of the Central Powers. Ukraine would then serve as a base for a common German-Russian campaign against the Bolsheviks. After the anticipated victory, Ukraine would be reunited or closely federated with Russia. In return, both Russian and Ukrainan economic and transportation assets would be developed and controlled by Germany, and the former Tsarist Empire would permanently remain within the sphere of influence of the Central Powers.[42]

---

40 Khrystiuk, pp. 168—169.

41 K. u. k. Armee Oberkommando: Für den Chef des Generalstabes. "Die Abtrennung Tauriens und der Bahn Charkov-Sewastopol als reine deutsche Interessenobjekte," April 2, 1918. Haus- und Staatsarchiv, Politische Abteilung, Vienna, Austria.

42 Telegram from Mumm, German Ambassador to Ukraine, to Secretary of State on Ludendorff's Plans on Russia and Ukraine, June 13, 1918. Auswärtiges Amt, Bonn, Politisches Archiv. Russland, No. 78, Bd. 8. From April 1, 1918 to July 13, 1918.

This alternative, which at one time was favored by Ludendorff, was then

developed in a more elaborate fashion by the Foreign Office since the fall of 1918.

In view of this changing course of the German foreign policy and the lack of readiness on Hrushevsky's and Rada's part to yield on some of the principles that they considered important, Germany began to consider the Ukrainian government as an obstacle to her goals.

There is evidence that as early as three weeks after the liberation of Kiev (March 1, 1918), German military circles started to discuss the possibility of the removal of Rada,[43] and that by mid-April of the same year such ideas were also endorsed by the German ambassador in Kiev.[44]

Ironically, an agreement on the desirability of the replacement of Rada, which was reluctantly reached by the German Foreign Office in Berlin, depended on the availability of a substitute government and on an assurance of a short and inexpensive coup d'état. The limited German and Austrian resources in Ukraine and the lack of reserves would have ruled out a replacement of the Ukrainian government by a German or Austrian administration, as well as the establishment of some new fronts in case a prolonged fighting should ensue.

Even when a suitable rival government was found by the Germans in the person of Pavlo Skoropadsky, the potential plotters were told that they might only count on a limited preparatory help. In case of a prolonged fighting in the streets, German troops would have joined the legitimate government and not the insurgents, and restore law and order. There is good reason to believe that in spite of the antagonism of the Central Powers they would have tolerated the Rada government, at least until the end of the war, provided it had shown a determined effort to defend itself. It is at this point that Hrushevsky apparently made some miscalculations in his leadership. While he was involved in the legal and social aspects of the conflict, he neglected to explore the more immediate power politics in terms of their implications and their challenge for action.

Mykola Kovalevsky, a former Minister of Agriculture in Central Rada's last stage of existence, mentioned in his memoirs that the Ukrainian government had an early warning of Skoropadsky's preparation of a coup d'état with the help of the Germans and Austrians. However, he did not give an indication of early countermeasures by Rada. The first meeting that Rada dedicated to this threat, according to Kovalevsky, took place in the night of April 27 to 28, which means one day before the take-over of the government did occur.[45] He wrote that three alternative plans were discussed as possible counteraction measures during that meeting in which he personally participated.

The first plan was for a military action against Skoropadsky and his German allies, as a countermeasure in case of need. However, the available evidence indicates a great discrepancy in the numbers of the German troops and the Ukrainian troops in Kiev and vicinity that strongly favored the German troops. With their recent relocation, these could count on four divisions, whereas the Central

[43] Oleh S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917—1918* (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1971), p. 134.

[44] *Ibid.*, p. 135.

[45] Kovalevsky, p. 287.

Rada had only three battalions and one regiment at their disposal in Kiev. In view of such assumed odds, the possibility of a military resistance was abandoned. This decision was probably based on a miscalculation, for Skoropadsky's forces were negligible, and the degree of commitment on the part of the German troops was by no means clear or certain, as far as a real fighting situation was concerned.

The second plan was to arrest Skoropadsky during that night, whose headquarters in Kiev were known, and who was only guarded by a small detachment of Russian officers and a few German soldiers, but, as Kovalevsky wrote: "This alternative was difficult to carry out and might have ended tragically."[46]

The third plan (which was discussed and eventually adopted that evening) was that the official political parties existing under Rada, after the coup d'état should tranform themselves into an underground organization operating in the countryside. Gradually, they should enlist Ukrainian peasants for insurgency against the Hetman Skoropadsky, while partisan detachments would progressively paralyze supply and communication lines with the capital, until the Hetman's government would be forced to surrender.[47]

The alternative third plan that Rada embraced was not without merits, if we take into consideration the limited information which Rada had on the German role in terms of its objectives, methods, and degree of commitment to Skoropadsky. The assumption that the limited resources in the leadership and armed forces should not be squandered in a fight in which the odds overwhelmingly favored the other side, was a rational one.

But in spite of these points in favor of Rada's decision, it cannot be denied that Rada might have been better prepared for such a confrontation, both in terms of military readiness and intelligence gathering. The available evidence strongly indicates that the fall of Rada was not inevitable, had it been determined to use even its existing limited military forces for the defense of the Ukrainian People's Republic.

The fall of Rada and the developments that took place under the "Hetmanate" undoubtedly damaged the status of legitimacy of the Ukrainian state and the credibility of its democratic values on the basis of which it was originally established.

But even though Hrushevsky did not excel in his power politics that might have enabled him to defend better an independent Ukrainian statehood, he crystallized and set certain standards for Ukrainian political culture and participation in world politics that largely corresponded to the historical aspirations of the Ukrainian people, and that may also be found in the better part of the heritage of the Western world. With great patience, he tried to teach his countrymen that the proverbial Ukrainian yearning for freedom was not a free gift bestowed upon them by history but something that required sacrifice, self-discipline, and respect for the basic rights of their fellow citizens as well of the other nations. Hrushevsky represented such qualities also personally, as a scholar and a statesman — often under the most trying circumstances.

---

46 *Ibid.*, p. 487.

47 *Ibid.*, pp. 487—488.

Especially in his writings during the Ukrainan Revolution and the Wars of Independence, Hrushevsky was also keenly aware of the indispensability of a modernization of Ukraine and a meaningful interaction with other countries. Some of this probings into such questions as modern nation-building and democratic participation in a political system seem to be decades in ahead of his time and deserve further analysis and exploration.

Олександер Домбровський

ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР В РАННЬОІСТОРИЧНІЙ СХЕМІ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

Вже саме явище, що історичний процес складається з трьох основних і універсальних у свому засягу компонентів — часу, простору й людини, надає географічному факторові особливе значіння у складній композиції функцій історизму. Коли взяти до уваги, що час являється пасивно-ідеальним поняттям, яке безпосередньо не діє, лише в необмежених рямцях якого «щось» діється, то географічний фактор у своїх далекосяжних впливах і безпосередніх діях як антропогеографічно- екологічного й економічно-культурного, так і геополітичного аспекту поруч центрально-активного фактора — розумної істоти творить не лише сцену історизму, але й впливає на його розвиток, прогрес і регрес стилем своєї географічної специфіки. Тому тематично споріднені зі собою дисципліни — історія й географія пов'язуються органічно в одну синтезу поняття історичного процесу. Те органічне пов'язання згаданих дисциплін є тим більше наглядне, коли перебування народу на його території датується від найдавніших часів, до яких майже не сягає історія як наука. Тобто чинник автохтонізму являється самозрозуміло важливим у проблемі пов'язання найстаршої історичної традиції з географічним фактором. Номади, які перекочовували в добах пра- й ранньої історії з місця на місце степових просторів, не були пов'язані сильніше з якимсь географічно-територіяльним індивідуум настільки, щоб специфіка даного терену могла відбити якусь виднішу печать на історичний хід їхнього життя. Географічний фактор в добах пра- й ранньої історії України, характерний своїми геологічно-кліматично-антропогеографічними властивостями, запрошував до осілоагрікультурного способу життя, маючи вже в своїй специфіці немов предестиновані зародки автохтонізму. Бо хліборобство є пов'язане з осілим життям, яке в своїй довговіковій перспективі рівняється поняттю автохтонізму.

М. Грушевський як історик з нахилом до соціології й ґенетики (етноґенетики), а при тому пов'язаний світоглядово з народництвом ex officio своїх наукових зацікавлень, а невиключено, що й ідеологічних стимулів крім основного етнографічного чинника наголошував також значіння географічного фактора як територіяльної основи, з якою пра-русько-українські автохтони-хлібороби були пов'язані від найдавніших часів — безодні віків пра- й ранньоісторичного процесу. В дано-

му випадку географічний фактор як територіяльна основа буття народу цікавить М. Грушевського радше з науково-дослідних позицій етноґенетики й автохтонізму, чим політично-державницьких концепцій. Отже, в етноцентричній системі історизму в М. Грушевського географічний фактор займає друге місце в притилежність до геоцентричної системи історизму імперського стилю з мішаним мультиетнічним населенням, де територіяльний принцип має пріоритет. В пра- й ранньоісторичних добах, коли людина перебувала під переможним впливом окружаючих її сил природи, географічний фактор диктував рівень і стиль людського життя й як такий тим більше заслуговує на увагу історика. Про взаємовідношення обох згаданих чинників — народу й території — М. Грушевський пише ось що: «Дві великі творчі сили в життю кожного народу — народність і територія стрінулися саме на порозі історичного життя нашого народу й утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше — в початкових стадіях народнього життя оба ті елементи являються діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що приміщуються до нової колонізації — усе те многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу».[1] Отже, бачимо тут наглядно, що наш історик пов'язує разом територіяльний принцип з етнографічним, абстрагуючи від самого поняття державної організації.

Враховуючи орографічні й гідрографічні умовини української території, а також її поділ на причорноморсько-степовий пояс та лісостепову смугу, наш історик подає позитивні й негативні сторони кожної з них з позицій користи, шкоди, чи в кінці катастроф для населення, які спричинювали флюктуації людности, тобто її відпливу в напрямі північної лісової смуги, або на захід у лісові й гористі терени карпатської полоси перед азійськими номадами. Коли небезпека минала людність повертала на давні, опущені нею терени, відбудовуючи давне економічно-культурне життя, сконцентроване головно в середньому Подніпров'ю. В умовах переriваної державности й довговікового політично-державного лихоліття та поневолення, згідно з поглядом Грушевського, лише соціо-економічне й культурне життя населення якраз в пов'язанні з його територією й її впливами творило безперервну історію народу. Вважаючи, що «середнє Подніпров'я з усякою правдоподібністю можна вважати правітчизною нашого народу»,[2] М. Грушевський на доказ вище сказаного льокалізує індоевропейську прабатьківщину в Східній Европі, приблизно на пограниччі степу й лісу, отже певно лісостеп.[3] А коли до того додамо ще його погляд, що

---

[1] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том I, Нью-Йорк, 1954, стор. 8.

[2] *Там же*, стор. 11, 81.

[3] *Там же*, стор. 63. С. Мішко, *Нарис ранньої історії Руси-України* (моя редакція й доповнення), Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1981, стор. 35.

прабатьківщину слов'ян належить льокалізувати приблизно також на території Східньої Европи — «від карпатського підгіря до алаунської (валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра . . . та краї між Вислою й Німаном . . .»,[4] то в сумі вище сказаного маємо потвердження його погляду про середнє Подніпров'я як правітчизну українського народу, бо індоевропейська й слов'янська прабатьківщини покриваються на загал з територією середнього Подніпров'я.[5] Тому Грушевський робить заключення, що « . . . слов'яни, і навіть ще близше — наш нарід може бути автохтоном на певній части своєї території й його пізніші міґрації були розмірно невеликі».[6] З вище наведених міркувань нашого історика одержуємо шляхом історіософічного підходу до проблеми тринітарне поняття співдії етно-географічних чинників: — нарід як теза, територіяльний принцип з його не лише позитивами, але й негативами евразійського номадизму — антитеза та автохтонізм як поєднання етнографічного чинника з географічним у цілому контексті пра- й ранньоісторичного процесу — синтеза. При тому до речі буде пригадати, що положена на грані двох світів українська територія зі своїм антропогеографічно-екологічним дуалізмом економічно-соціо-культурного аспекту (давно осіле хліборобське життя та з другої сторони номадизм зі своїм стилем та наслідками) витворювала антиподи в аспекті цивілізації, які довгими століттями находилися побіч себе, поборювали себе й поступово спрямовувалися згодом в одно русло етногенетичного процесу, бо номадизм з часом еволюціонував у напрямі осілого життя, а кочові племена, особливо іранські, інтеґрувалися у спільне життя автохтонів-хліборобів, тобто південно-східніх протослов'ян, предків літописних русько-українських племен. Якраз у тому змислі пише Грушевський, що скитська орда не дала причорноморським степам якоїсь нової людности. Появилася лише в наших степах панівна орда, яка покрила своїм іменем давніше населення, «а навіть і в свій склад могла приняти певні елементи тієї давнішої людности».[7] Подібно можна пояснювати термін «сарматизація» — в політичному, а не в етнографічному значінні.[8] На особливу увагу заслуговує тут явище, що етнографічний чинник, характерний соціо-культурними й етно-психологічними властивостями, встоявся перед виявами евразійського географічного фактора, характерного своїм номадизмом. Це вдячна тема зокрема в аспекті дослідів етно-

---

[4] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том I, стор. 75. — С. Мішко—Ол. Домбровський, стор. 26 і слід., 35, 69. — Я. Пастернак, *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях* (ред. М. Антоновича), Нью-Йорк—Торонто, 1975.

[5] Ол. Домбровський, «Нова схема ранньої історії Руси-України», *Український Історик*, 1—4 (65—68), 1980.

[6] Грушевський, *Історія...*, том I, стор. 63.

[7] *Там же*, стор. 108.

[8] Ol. Dombrovskyj, „Bereicherung der Forschungen über die Frühgeschichte der Ukraine durch Mychajlo Serhijovyč Hruševskyj", *Наукові Записки УВУ*, ч. 3 (Мюнхен, 1959).

психології та взаємовідносин етнографічно-географічних факторів на фоні ранньоісторичного процесу Евразії. А всеж таки до речі буде пригадати, що евразійський стиль географічного фактора наніс багато шкод матеріяльної культури й у винищуванні людности під час примусових племінно-етнічних флюктуацій, спрямованих у більш безпечні місця — у сторону карпатських гір і лісів, або в напрямі північної, лісової смуги. Як згадано вище, ті флюктуації мали й поворотний напрям, бо коли в південно-східних европейських степах ставало спокійніше, давня людність повертала на свої місця й загосподарювалася наново. Хлібороб повертав на землю своїх предків, яка кормила обильно всіх, хто з нею зв'язався вузлами територіяльного патріотизму, який поступово еволюціонував у племінно-етно-національному й політичному напрямі. Таким чином етнографічний фактор не здавався географічному навіть на фоні евразійських відносин. Ті змагання обох факторів являлися ранньоісторичною увертюрою пізніших змагань на життя й смерть в добі тріваючого кілька століть великого переселення народів, але й тоді етнографічний фактор не здався, бо південносхідні слов'яни, безпосередні предки літописних русько-українських племен, остоялися на своїй території середнього Подніпров'я. й звідти почали поступово посуватися у напрямі причорноморського Півдня. Всеж таки доба великого переселення народів не була останнім словом географічного фактора. На порозі середньовіччя й у дальших століттях появилися орди зі Сходу, які непокоїли людність української території. Щойно зі заломанням татарської й турецької навали евразійський стиль географічного фактора скапітулював перед етнографічним чинником.

Окреме місце в нашій тематиці займає доба Геродотової Скитії. Займаючи територію південно-східньої Европи десь під кінець VIII, або на початку VII ст. до нашої ери, скити накинули її свою панівно-етнічну назву, яка поступово почала еволюціонувати від етнографічного й імперсько-політичного до географічного поняття. Назва «Скитія» була вживана ще тоді, коли скити вже давно перестали панувати на згаданій території. Вже на початку нашої ери географічне поняття «Скитія» почало поступово заникати, а на його місце появилося нове, спершу етнографічне, а згодом аналогічно до назви «Скитія» географічне поняття — «Сарматія», яке перетрівало майже до пізнього середньовіччя. Уже приблизно в добі Геродота поняття «Скитія» еволюціонує поступово від етнографічного до географічного. Можливо, що це якраз змилило М. Грушевського, який при етнографічному уточнюванні деяких племен Геродотової Скитії з позицій територіяльного принципу висказався, що «скити-хлібороби» й «скити-орачі» ... «становлять скитський нарід в тіснійшім значінню слова».[9] Реляції Геродотової Скитії відносяться в загальному до кінця

[9] Грушевський, *Історія...*, том I, стор. 109.

VI і першої половини V ст. до нашої ери. В тому часі скити не осідали ще масово й не займалися хліборобством. Вони почали осідати компактними масами щойно в IV, і то радше в другій половині IV століття.[10] В тому контексті відомостей треба радше ідентифікувати «скитів-хліборобів», а також і «скитів-орачів»[11] з місцевими, тобто автохтонними, хліборобськими племенами правдоподібно протослов'янського походження, прикритими панівною етнічною назвою скитських завойовників. Грушевський по всяким правдоподібностям, як зрештою й інші дослідники, «розгубився» на дослідному шляху між етнографічними й з другої сторони географічно-територіяльними критеріями при етнологічному оприділенні «скитів-хліборобів» і «скитів-орачів». На тодішньому етапі розвитку історичної науки це було можливе, тимбільше, що доба Геродотової Скитії була характерна поступовим процесом еволюції згаданої назви, тобто «Скитії», від етнографічного поняття до географічного. Одне поняття ще не заникло, а друге появилося, творячи таким робом певну хаотизацію понять. Таке явище подибуємо в географічно-територіяльній та етнографічно-етнологічній номенклятурі у Геродота. Хліборобські племена — алязони й калліпіди,[12] про яких згадує Грушевський, також не могли бути скитами, бо, по перше, як уже сказано вище, скити в тому часі ще не осідали й не займалися хліборобством компактними масами, а по друге калліпіди не могли бути «еленізованими скитами», бо скити в тому часі ще не находилися на такому культурному рівні, щоби могли гелленізуватися включно з етнонімікою (калліпіди).

Правдоподібно це могли бути найбільш висунені на південь форпости протослов'янських племен, з яких калліпіди були частинно гелленізовані під впливом культури причорноморських греків. Роблячи заключення етнологічного порядку відносно згаданих племен, Грушевський опирається на реляціях Геродота, мовляв, Геродот зачислює до скитів такі то племена. Але Грушевський не взяв до уваги, що батько історії зачислив згадані племена до скитів на основі імперсько-територіяльного принципу, який став базою географічного поняття Скитії, а відтак Сарматії. Дальше Грушевський каже: « . . . у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину без жадних вісток, але мусіла вона мати скитську людність, бо звалась «давньою Скитією».[13] Тут наш історик пов'язує широке поняття «скитської людности» з поняттям «давньої Скитії».[14] Як відомо, були два географічні поняття Скитії: простірно менша перед-Геродотова «давня Скитія» й територіяльно поширене поняття Скитії в добі

[10] M. Ebert, *Südrussland im Altertum,* Bonn und Leipzig, 1921, S. 101.

[11] Геродот, IV, 17—18.

[12] Геродот, IV, 17. — Грушевський, *Історія...,* том I, стор. 109—110.

[13] *Там же,* стор. 110.

[14] Геродот, IV, 99. В перекладі Т. Коструби *(Опис Скитії,* переклав і пояснив Теофіль Коструба, Вступ написав Олександер Домбровський, Львів, 1937) є подано «Стара Скитія».

Геродота, якої географічний і етнографічний опис з обширною реляцією про похід Дарія на скитів ввійшли в четверту книгу Геродотової Історії. В даному випадку не знаємо точно, чи Грушевський розумів під поняттям «скитської людности» виключно скитів, чи всіх мешканців, тобто й тих, які етнічно не були скитами, лише були прикриті назвою завойовників. В першому випадку був би етнографічний підхід до поняття «скитської людности», а в другому — великодержавно-територіяльний, отже географічний. Всеж таки Грушевський дальше сам признає, що «деякі з тих підвласних народів зачислювано до скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежности. Назва скитів мала етнографічне значіння тільки щодо головної орди . . ., а поза тим уживалася в політичнім значінню — про людність підвластну скитам».[15] Але Грушевський на загал говорить небагато про ту підвладну скитам людність у етнологічному аспекті. Це показує, що Грушевський вагається між принципом етнографічної й з другої сторони територіяльної, тобто географічної інтерпретації при етнологічному определінні населення Геродотової Скитії. Але зате Грушевський має рацію, коли при підході до питання етнічної приналежности племени неврів[16] користується критеріями територіяльного характеру, тобто географічного фактора. В даному випадку наш історик ставить на першому місці не фолкльорний матеріял про неврів (слов'янські вірування про вовкулаків), чи можливість етимологічного походження назви неврів від слов'янського пня н у р (Нур — доплив Буга й Нурська земля), а перш за все саме географічне положення країни неврів, яке відповідає приблизно території прабатьківщини слов'ян.[17] Крім того до речі буде пригадати, що Геродот відрізняє неврів від скитів. Батько історії льокалізує країну неврів якраз на тій території, яка в загальному покривається зі слов'янською правітчиною й це якраз являється важним аргументом у понятті Грушевського для концепції протослов'янського походження неврів. Під час коли інші дослідники видвигають вище подані фолкльорні й лінґвістичні аргументи як докази протослов'янського походження неврів, то Грушевський звернув особливу увагу якраз на географічний момент. Також при пояснюванні Геродотової реляції про андрофагів[18] Грушевський на підставі льокалізовання їх десь приблизно на середньому Дніпрі, отже також на території слов'янської прабатьківщини, відкидає подану батьком історії їхню характеристику та каже, що «у всякім разі на середнім Дніпрі в тих часах друдно припускати якусь іншу людність крім слов'янської».[19] Геродотову характеристику андрофагів Грушевський вважає легендою, або

[15] Грушевський, *там же*, стор. 110.

[16] Геродот, IV, 105.

[17] Грушевський, *там же*, стор. 116—117.

[18] Геродот, IV, 106.

[19] Грушевський, *там же*, стор. 118.

якимсь етимологічним непорозумінням.[20] Зрештою сам Геродот каже, що андрофаги це окремий і не-скитський нарід. В даному випадку географічний аргумент відносно льокалізовання андрофагів являється міродайним у аспекті проблеми їхнього етнологічного опреділення. Якраз Грушевський видвигає той географічний аргумент. До речі буде пригадати, що чужі дослідники принимали й дальше принимають безкритично реляцію Геродота про «канібалів» (дослівно мужоїдів) «жорстоких» андрофагів, що, як слушно сказав наш історик, в тому часі й на тій території це було просто неможливе.[21] Не знати лише, чи згадані чужинецькі дослідники такі безкритичні, чи мають підсвідомий нахил варваризувати протоісторію української території й її людности. Таксамо при проблемі антів Грушевський видвигає географічний чинник у зв'язку з питанням походження назви антів. Наш історик завдає сам собі реторичне питання, мовляв, що за велетенська держава від Дністра до Кавказу була б це, що могла б надати нове ім'я (тобто ім'я антів — Ол. Д.) людности даної території. Тому наш історик вважає (в даному випадку не зовсім правильно), що якоїсь сильнішої політичної організації у антів не було.[22] Як бачимо з вище наведених примірів, Грушевський користується нераз географічним фактором при уточнюванні етнографічно-етнологічних та племінно-політичних проблем.

В аспекті розглядання як мериторичного, так і методологічного значіння географічного фактора в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського маємо до діла з кількома варіянтами географічного поняття. На початку своєї «Історії» Грушевський порушує антропогеографічні проблеми в зв'язку з фізичними прикметами території[23] й їхніми впливами на соціо-економічний стиль та культурний рівень пра- й ранньоісторичного населення української території. Антропогеографія, особливо на фоні пра- й ранньоісторичного процесу,[24] є майже органічно пов'язана з палеосоціологічною проблематикою, бо тоді людина як у індивідуальному, так і колективному аспекті ще не виеманципувалася з під переможних впливів окружаючої її природи, яка диктувала населенню даної території стиль економіки, соціяльної структури та культурний рівень. Під час коли антропогеографічний фактор є пов'язаний зі соціологією, то геополітичний чинник на вищому рівні людського буття, — тобто в умовах племінно-політичних організацій та початкових форм державного життя, є уже пов'язаний з історією, бо заторкує політичні

20 *Там же*, стор. 117.

21 Можливо, що грецькі купці пускали такі фантастичні вістки для відстрашування, щоби не мати конкурентів. Див. G. Glotz, *Histoire grecque*, vol. I, Paris, 1925, p. 164.

22 Грушевський, *там же*, стор. 176.

23 *Там же*, стор. 9—16.

24 Ол. Домбровський, «До питання антропогеографії й геополітики території України в античній добі», *Український Історик*, 1—4 (49—52), 1976.

аспекти географічних умовин, а саме політичні впливи зі сторони сусідніх народів і держав, як вислід географічного положення. В даному випадку виступає у Грушевського антська проблема, яку він розглядає з позицій між іншим геополітики, тобто умовин антського населення серед інших племінно-етнічних груп та початкових державних організацій, а особливо в умовах впливів зі сторони візантійської імперії. В пояснюванні питання про неврів завважуємо в Грушевського етнологічно-географічний підхід до справи, тобто устійнювання їхнього протослов'янського походження на підставі льокалізовання їхньої країни на території слов'янської прабатьківщини. І в кінці метод етнографічно-географічної розв'язки проблеми андрофаґів зі запереченням Геродотової реляції про них як «мужоїдів» та племени зі жорстокою вдачею та варварським способом життя.[25] М. Грушевський як соціолог-історик показав нам у першому томі своєї капітальної «Історії», як використовувати поодинокі варіянти географічного фактора при інтерпретації явищ, подій і фактів ранньоісторичного процесу на території України.

---

[25] Деякі дослідники льокалізують андрофаґів за далеко на північ, прим. *Нариси Стародавньої Історії Української РСР*, Київ, 1959, стор. 129.

Теодор Мацьків

ГЕТЬМАН МАЗЕПА В ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

I. Вступ

Постать Івана Мазепи (1639—1709),[1] гетьмана, тобто голови уряду автономної Української Військової Республіки чи пак Гетьманської Держави, вирізняється поміж усіми іншими державними мужами того часу в Україні. До речі, державна форма автономії була звичайним явищем у тодішній Европі; згадати хоча б, що всі балканські народи були під турецьким, Прусія під польським, Голляндія під еспанським, а Ліфляндія під шведським протекторатом. Хоч Україна була під російським протекторатом, як слушно завважив у своїй дисертації німецький історик Ганс Шуман, вона мала свою територію, свій нарід, як на тодішні часи свій демократичний уряд, своє військо — тобто козаків, а навіть деякий час дипльоматичні зв'язки з чужими державами (крім Польщі та Туреччини), так що творець Гетьманщини, Богдан Хмельницький, де факто був суверенним володарем.[2]

Хоч прерогативи Мазепи були обмежені т. зв. «Коломацькими статтями,»[3] всеж таки він виконував найвищу цивільну і військову владу. Як подає підсовєтський російський історик М. Богословський, у Москві був «Особый Малороссийский Двор,» цебто міністерство українських справ, через яке царський уряд комунікувався з гетьманським урядом; самого ж гетьмана цар приймав у «Посольському Приказі,» тобто в міністерстві закордонних справ, подібно як інших чужинецьких державних мужів чи дипломатів.[4]

---

[1] Дата народження Мазепи ще і досі лишається спірним питанням, одначе 20 березня 1639 є найбільше правдоподібна. Докладніше про це гл. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка,* (у дальшому «ЗНТШ»). Нью-Йорк-Париж-Торонто 1960, т. 170, стор. 21. Дату смерти, 2 жовтня. н. ст.. 1709 устійнив Б. Крупницький у своїй розвідці п. н. «Про дату смерти Мазепи», Miscellanea Mazepiana, «*Праці Українського Наукового Інституту,* (у дальшому «ПУНІ»), Варшава, т. 47, стор. 90—92.

[2] Hans Schumann, *Der Hetmanstaat,* 1654—1764, (Dissertation), Breslau 1936, p. 4; cf., George Vernadsky, *Bohdan: Hetman of Ukraine,* New Haven 1941, p. 118.

[3] М. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы, Полное собрание сочинений,* Ст. Петерсбург 1907, т. VI, стор. 391—2; Оглоблин, *тамже,* стор. 31—35.

[4] М. М. Богословский, *Петр I. Материалы для биографии,* ОГИЗ, Москва 1948, т. IV, стор. 332—334.

Українська Гетьманська держава була зазначувана окремо на тодішніх европейських мапах; згадати хоча б атляси англійського картографа П. Гордона чи німецького Й. Гомана.[5] Рівнож у політичному світі Гетьманщина уважалася тоді окремою державою. Наприклад, тодішній французький посол у Москві, Жан де Балюз, відвідуючи гетьмана у Батурині, в 1704 р. писав у свойому листі: « . . . з Москви я приїхав в Україну, країну козаків, де я був гостем князя Мазепи, що виконує у цій країні найвищу владу.»[6] Відомий англійський журналіст і письменник, Данило Дефое, у своїй книзі про царя Петра I писав: « . . . Мазепа не мав королівського титулу, але він щодо влади був рівний королеві.»[7] Шведський полковник К. Клінгспор у своїх споминах писав: « . . . Мазепа був великим чоловіком і його ім'я було відоме далеко поза межами країни, якою він володів.»[8] Як пише Костомаров у своїй відомій монографії, Мазепа був цього вповні свідомий і уважав себе «дещо меншим за польського короля.»[9]

Гетьманування Мазепи припадає на дуже ускладнені часи, коли Україна була тереном воєнних дій, а козацька армія авангардом у походах проти Туреччини в політичних плянах Москви та Польщі. Москва і Польща, підтвердивши Андрусівський договір про поділ України між собою у т. зв. «Вічному мирі» з 1686 р., намагалися використати козаків, кожна зокрема, для своїх цілей, а саме: Москва, бажаючи добитися до Чорного Моря, мусіла знищити Кримських татар. Польща ж, утративши частину Правобережжя та Поділля Бучацьким договором, намагалася відзискати ці землі від Туреччини. Через Україну проходили московські війська, що, до речі, стояли довгими постоями на Україні та економічно нищили господарське життя українського населення. Російсько-турецька війна (1695—1700)

---

5 Докладніше про це див.: B. Kravciv, „Ukraine in Western Carthography and Science in the 17th and 18th Centuries," *The Ukrainian Quarterly,* Vol. XVIII, No. 1, (1962), pp. 24—39.

6 Листа Балюза знайшов І. Борщак у Bibliothèque Nationale, Paris, „Fonds Baluze", Vol. CLI, та помістив його в українському перекладі як додаток до своєї праці п. н. «Мазепа. Людина й історичний діяч», *ЗНТШ,* (1933), т. 152, стор. 28—30.

7 Daniel Defoe, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the present Czar of Muscovy...,* London 1728, p. 208; ("...Mazeppa was not a King in Title, he was Equal a King in Power, and every way Equal if not superior to King Augustus in the divided Circumstances, in which Power stood.") На заході є прийнято писати прізвище Мазепи два «п» у своїх численних листах. Див. фасцеміле власноручного підпису Мазепи на листі з 26 серпня 1704 року з Чуднова до каліського воєводи З. Галецького. Цей лист знаходиться у Шведському Державному Архіві. Див. докладніше про це мою статтю п. н. "Mazepa or Mazeppa," *The Ukrainian Review,* Vol. X, No. 4, (1963), pp. 42—45.

8 Carl Gustafson Klingspor, *Charles The Twelft, King of Sweden* translated from manuscript by John A. Gade, Boston-New York 1916, p. 226.

9 Костомаров, *тамже,* стор. 422.

нищила торговельні зв'язки з Кримом та чорноморськими краями, що дуже помітно відбивалося на господарському житті України.

Поділ України на Ліво- і Правобережжя, недостача координації української військової сили в одних руках, внутрішня боротьба та конфлікт різних впливів і течій серед тодішнього українського громадянства — все це не дозволяло Мазепі вести своєї самостійної політики. Гетьман був свідомий того, що як довго Україна є в який небудь спосіб пов'язана з Москвою, то передумовою якої б то не було української політики є забезпечення невтральности Москви щодо внутрішніх справ України, коли нема виглядів на практичну допомогу із зовні.[10] А такої помочі Мазепа від нікого не міг дістати. Тож зневтралізувавши доноси, Мазепа своєю льояльною політикою старався осягнути довіря царя, щоб здійснювати свої пляни в Україні. Одним з тих плянів було з'єднання України в одну державу, що йому вдалося в 1704 р.

Хто знає, чи Мазепа був би не залишився і на дальше льояльним, коли б Москва була льояльна супроти гетьмана. Під час Великої Північної Війни «положення Мазепи було надзвичайно важке,»[11] пише Александр Брюкнер, російський історик німецького походження. Козацьке військо проти своєї волі мусіло брати участь у численних походах, за що не тільки що не діставало ніякої винагороди, але мусіло терпіти та зносити невигоди, обиди до побоїв від московських та наємних старшин включно. В Україні московські війська «своїми грабунками, підпалами, побоями та знасилуванням жінок пригадували радше карну експедицію як союзне військо,» пише кембріджський історик Л. Р. Левіттер.[12] Про ці «воєнні подвиги» московського війська проти безборонного цивільного населення знав і сам цар, який у своїй відповіді на листа Мазепи з 24 червня 1707 р. виправдував ту поведінку воєнними обставинами. У зв'язку з тим цар видав приказ своїм військам, щоб на Україні «проходити скромно, не чиня никаких обид и разорения малороссийского краю жителям под опасением жорстокого нашего гнева и казни.»[13] Звичайно на обіцянках залишалося. Що більше, цар поручив Мазепі підпорядкуватися Меншікову, який розпоряджався козацькими полками начебто своїми власними, а московські старшини дальше продовжували знущатися над козацьким військом.[14] Звичайні і надзвичайні податки, реквізиції для московського війська, воєнні, а зокрема фортифікаційні роботи не тільки на Україні, але теж в Прибалтиці та при будові Петербур-

---

10 Борщак, *тамже,* стор. 16.

11 Alexander Brückner, *Peter der Grosse. Onckens Allgemeine Geschichte,* Berlin 1879, Vol. VI, p. 404.

12 L. R. Lewitter, "Mazeppa," *History Today,* Vol. VII, No. 9, (1957), pp. 593—594.

13 *Письма и бумаги Императора Петра Великого,* Ст. Петерсбург-Москва 1887—1956, т. V, стор. 334.

14 Костомаров, *тамже,* стор. 558—559.

гу, вамагали багато робочої сили та різного матеріялу з великою шкодою для українського населення.

Незаконне збирання податків на Україні та втручання Москви у внутрішні українські справи, гетьманський уряд розглядав не тільки як нарушення державного права, але слушно добачував в них спроби повільної ліквідації автономної гетьманщини. На воєнній нараді в Жовкві 3 квітня 1707 р. цар повідомив гетьмана про реорганізацію козацької армії, що по суті означало ліквідацію Гетьманщини. Окрім цього цар домагався, щоб Мазепа повернув Польщі Правобережжя.[15] Старшина, довідавшись про пляни царя, дуже тим настрашилася, збиралася в домі генерального обозного Івана Ломиковського, радилася як себе боронити та читала «гадяцькі пакти.»[16]

Хоч Мазепа не брав безпесередньо участи у читанні «гадяцьких пактів,» то обережно виявив свої задуми деяким своїм однодумцям — прилучити Україну як князівство до Польщі, виказуючи, що в таких обставинах нема іншої розв'язки. Таку пропозицію висловив гетьман ще в листопаді 1705 р. в розмові з Орликом, коли довідався, що цар хотів вислати прилуцький та київський полки до Прусії, де їх мали переформувати в драгунські полки.

Мазепа, як державний муж і політик, дуже добре розумів національно-державні інтереси України і знаменито орієнтувався в тогочасній міжнародній політичній ситуації. Гетьман ясно бачив, що на випадок перемоги царя та його союзника польського короля Августа II, ще раз повторився б Андрусівський мир, що розділив би Україну на довгий час. Коли б одначе війну виграли шведи, то тоді Україна, як союзник Москви, опинилася б в ролі підсудного і була б видана на ласку і неласку Польщі.

Мазепа, будучи певним, що цар хоче зліквідувати Гетьманщину, а його самого «уконтетувать» титулом «князя св. Римської Імперії.» що його гетьман справді одержав 1 вересня 1707 р. від цісаря Йосифа I, зваживши всі «за» і «проти», вирішив з'єднатися з могутньою тоді Швецією, ворогом Варшави і Москви, щоб забезпечити краще майбутнє для України. Шлях до шведського володаря вів через польського короля Станислава Лещинського, який ще в 1704 р. зробив Мазепі пропозицію получитися з Польщею, яку одначе гетьман відкинув. Від 1705 р. посередником у переговорах між Мазепою і польським та шведським королем була княгиня Анна Дольська, рідна тітка Лещинського.[18] Подвійний договір між Мазепою і Карлом XII та Лещинським був підписаний в м. Сморгонах на Білорусі між 2 лютим і 18 березнем 1708 р., або в м. Радошковицях поблизу Вільна

[15] *Ibidem.*

[16] *Ibidem.*

[17] Reichsadelsamt, Wien, Registerbuch XII; докладніше див.: Т. Мацьків, «Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії», ***Український Історик,*** т. III, ч. 3—4, (1966), стор. 33—40.

[18] О. Пріцак, «Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська», ПУНІ, т. 47, стор. 102—117.

між 27 березнем і 17 червнем 1708 р.[19] У договорі Мазепи з Карлом XII говорилося про воєнно-стратегічні справи проти Москви, а у договорі з Лещинським була мова теж про політичне становище України, що як об'єднане князівство мало б бути злучене з Польщею на таких самих правах як Литва.[20]

Тому договір Мазепи з Лещинським треба уважати як тактичний маневр, що в першу чергу забезпечував українську територію від воєнної руїни на випадок шведської перемоги — з одної сторони, з другої ж — давав мінімум прав для України в системі Речі Посполитої. Формулюючи договір зі шведським королем, Мазепа знав, що він не міг вимагати від нього цілковитої незалежности для України, що суперечило б шведсько-польському договорові з 1703 р. Заключаючи договір з Карлом XII, гетьман одержав шведську ґарантію забезпечення політичних прав, що йому давав Лещинський у договорі з Польщею. Це давало Мазепі користі в зовнішній і внутрішній політиці.

Й один і другий договір відчиняв Мазепі вільну дорогу до безпосередніх переговорів зі шведським королем, які до цього часу провадилися через польських посередників, в першу чергу через Ст. Лещинського, який при тому намагався витягнути якнайбільше користей для Польщі. Тепер гетьман міг пертрактувати безпосередньо зі шведським королем, який перед тим ставився до пропозицій Мазепи неґативно. Як відомо, на весні 1707 р. гетьман вислав через Ст. Лещинського до Карла XII листа, в якому пропонував перейти на його сторону, якщо польський король забезпечить Мазепі у шведського короля протекцію та поміч. Одначе Карло XII не прийняв тоді української пропозиції (жовтень 1707), і через свойого польського протеже просив передати ухильну відповідь, що дасть йому знати, коли прийде відповідна пора, а покищо просив зберегти все в тайні.[21] Тож не даром докоряє шведський історик, А. Фріксель, шведському королеві, що він не послухав гетьмана і не вирушив на Москву в 1707 р., коли вигляди на шведську перемогу були більші як рік пізніше.[22]

Договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією за часів Б. Хмельницького та І. Виговського, що жив ще в пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна. Тож не диво, що Мазепа шукав союзу з тодішньою могутньою і переможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти та яка не мала ніяких аґресивних замірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі

[19] М. Андрусяк, «Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII.», *ЗНТШ*, т. 152, стор. 46—47.

[20] Оглоблин, *тамже*, стор. 275—278.

[21] G. Nordberg, *Konung Karl XII's Historia*, Stockholm 1740, Vol. I, p. 829.

[22] A. Fryxell, *Lebensgeschichte Karls des XII.* Braunschweig 1861, Vol. II, p. 80.

змісту другого українсько-шведського договору, що був заключений 8 квітня н. ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепи та Карла XII приєдналися запорожці. Хоч оригінал цього договору не зберігся, то його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Ґ. Нордберґ,[23] та на основі «Виводу прав України,» що їх уложив П. Орлик у 1712 р.[24]

У цьому українсько-шведському договорі з 8 квітня 1709 р. є чітко з'ясована ціль — тобто: повне визволення України зпід Москви та привернення давніх козацьких прав і привілеїв.[25]

II. Гетьман Мазепа в насвітленні Михайла Грушевського

Деякі історики уважають, що в працях Грушевського на першому місці стоїть нарід та його соціяльно-економічні інтереси. Дмитро Дорошенко, наприклад, твердив, що Грушевський «мало цінить державні змагання українських князів і гетьманів і осуджує їх постільки ці змагання відбувалися коштом соціяльно-економічного приборкання народньої (сільської) маси.»[26] Одначе Грушевський у своїх поодиноких працях, як напр. «Шведсько-український союз 1708 р.»[27] та «Виговський і Мазепа,»[28] підчеркує провідну ролю обох гетьманів як державних мужів. Грушевський стоїть на становищі, що шведсько-український договір не був «особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви,» щоб визволити Україну з-під російської зверхності.[29]

Що більше, «Швеція забезпечує Україні повну самостійність і незалежність . . . При тім Швеція брала на себе обов'язок боронити її свободу і незалежність від всяких можливих ворогів. Се була справді незвичайно корисна для України комбінація,» пише Грушевський.[30]

---

23 Nordberg, *op. cit.*, Vol. I, pp. 901—905.

24 «Вивід прав України» опублікував І. Борщак у журналі «Стара Україна», Львів 1925, та О. Оглоблин у «Віснику», (1954), ч. 5, стор. 11—14.

25 Докладніше див.: згадану розвідку М. Андрусяка, «Зв'язки Мазепи з Станиславом і Карлом XII», ЗНТШ, т. 152, стор. 35—61; цитовану працю О. Оглоблина, ЗНТШ, т. 170, стор. 258—305; Б. Крупницький, «Карло XII в старій і новій шведській літературі», ПУНІ, т. 46, стор. 64—82; його «Мазепа у світлі шведської історіографії», ПУНІ, т. 46, стор. 83—93; його «Пляни Мазепи у зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів», ПУНІ, т. 46, стор. 106—133; Krupnytskyj, "The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708—1709," *The Ukrainian Quarterly,* (1956), Vol. XII, No. 1, pp. 47—57; C. J. Nordmann, *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa,* Paris 1958; К. Біда, *Союз Гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII,* Вінніпеґ 1959.

26 Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії,* Прага 1923, стор. 185; цит. Л. Винар, «Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії», *Український Історик,* т. XIX—XX, ч. 3—4, (1982—83), стор. 64.

27 ЗНТШ, 1909, т. 92, стор. 7—20.

28 *Літературно-науковий Вістник* (у дальшому «ЛНВ»), 1909, т. 46, ч. 12, стор. 417—428.

29 Грушевський, «Шведсько-український союз», стор. 12.

30 *Тамже,* стор. 14.

Але передчасна смерть Карла X на жаль перешкодила зреалізувати такий корисний для України плян. Навпаки, після його смерти Швеція повела мирну політику, про що свідчать договори з Польщею і Москвою з 1660 та 1661 років.

Одначе в часі Великої Північної Війни історія повторилася. Внук Карла X, молодий й енерґійний Карло XII, переміг Польщу, примусив саксонського електора Августа II зрезиґнувати з польського престола, а на його місце казав вибрати Станислава Лещинського та постановив розгромити Москву. В таких обставинах «се не могло не відновити шведсько-українського союзу,» пише Грушевський.[31] Козацька старшина, що ще пам'ятала українсько-шведські взаємовідносини, мала намір відновити союз зі шведами, як це було п'ятдесять років тому назад, тим більше, що всі попередні союзи з Кримом, Москвою, Польщею, Туреччиною та Семигородом себе не виправдали. Союз зі шведами в часі Великої Північної Війни мав вигляди на успіх. Український нарід був дуже обтяжений податками та терпів від знущань російського війська, так що навіть «найбільше покірливі перед московським панованням люде починали нарікати, що так далі бути не може».[32]

На початку XVIII століття національна свідомість в Україні була далеко сильніша як за часів Хмельницького й українська суспільність, визволившись від польських впливів, ще не була зрусифікована і при помочі Швеції хотіла визволитися з-під російського панування. Що більше, Грушевський, покликуючись на листи Пилипа Орлика, уважає, що старшина, здаючи собі з того справу, що цар хоче позбавити їх привілеїв, «була настроєна дуже активно і грала ролю чи не головну,» щоб відновити союз зі шведами. «Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серіозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі цього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, против царя і против Мазепи, і протиставить Мазепі иньшого гатьмана. Знаючи, як народні маси роздражнені на московське правительство і на вірного царського прислужника, Мазепу, за всі тягари, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусів вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини складалися так, що балянсувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могла бути для нього dura necessitas з огляду на становище старшин, на традиції української політики, ну — і на загальну ситуацію політичну.»[33]

---

[31] *Тамже.*

[32] Грушевський, *Ілюстрована Історія України,* (Вінніпеґ 1918), стор. 374. Грушевський докладніше аналізує українсько-російський конфлікт у своїй розвідці «Виговський і Мазепа», ЛНВ, стор. 419—420.

[33] Грушевський, «Шведсько-український союз», стор. 12; подібна аналіза теж у ЛНВ, стор. 421.

Грушевський добачає трагедію Мазепиних плянів в його внутрішній політиці, яку він дуже критикує. На його думку, Мазепа вже від самого початку свойого гетьманування (4 серпня н. с., 1687) продовжував внутрішню політику свого попередника Івана Самойловича. Грушевський її так характеризує: «... Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок літ часу — многоважного часу, коли рішалася доля вільного ладу, заведеного великим повстанням 1648-9 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою, будували нову неволю українського народу, що зїла потім всі останки і початки того вільного ладу. А йшло се двома дорогами — присвоюванням земель і поневолюванням люду... Козацька старшина зайняла місце польської шляхти і вважала себе також за панську верству, що має стати на місце шляхти.»[34] Напр., Мазепа у свому універсалі з 1701 р. легалізував панщину — два дні в тиждень — та різні данини на користь старшини.[35]

Очевидна річ, що селянство і рядове козацтво були дуже незадоволені з цих нових порядків. Таке невдоволення рядового козацтва виявилося в формі крівавого бунту проти старшини після усунення Самойловича в 1687 р. Мазепа і старшина замість шукати причин цього незадоволення та знайти порозуміння з козацтвом, покликали собі на поміч російське військо, щоб придушити бунт. Тих козаків, що брали участь в бунті, строго покарано, включно до кари смерти. Таке поступовання Мазепи та старшини викликало ще більше незадоволення і створило прірву між народом і старшиною, включно з гетьманом. Тож недаром пише тогочасний очевидець Самійло Величко, що після усмирення бунту «настала тишина і страх серед населення.»[36] Виявом загального незадоволення політикою Мазепи було невдале повстання Петрика-Іваненка 1692—1696.[37]

Грушевський пише, що Мазепа ніколи не втішався популярністю серед українського загалу. Український нарід уважав його «як панського, старшинського гетьмана і вірного прислужника московського правительства, пильного виконавця царських велінь, що так важко упадали на Україну.»[38] Тому «політику Мазепи стріло повне фіаско,» твердить Грушевський. «Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільности, бо їм властиво не лишалося ніякої можливости самоозначення. Було очевидно від разу, що сей останній курс старого гетьмана був пропащий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух против московської зверхности, а тяжка рука петровського режіму, що налягала зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «зради», не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неми-

[34] Грушевський, *Ілюстрована Історія України,* стор. 363—364.
[35] *Тамже,* стор. 365.
[36] *Тамже,* стор. 369.
[37] Докладніше див. Оглоблин, *тамже,* стор. 176—188, 190—195.
[38] Грушевський, «Шведсько-український договір», стор. 11.

нучий вже наслідком сих чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народньою масою. Се була ахільова пята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціяльні змагання народних мас . . . »[39]

Одначе, як слушно завважив проф. О. Оглоблин у своїй монографії про гетьмана, « . . . Мазепа не був у засаді ні москвофілом ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин . . . Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що її він одержав у спадщину від своїх попередників, і здавалося, це була едина можливість, у союзі й за допомогою Москви, здійснити головні національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини і Криму.»[40]

На оборону Мазепи треба сказати, що він мусів втримувати свої зв'язки зі шведами у таємниці навіть перед своїми співробітниками — членами свойого уряду, бо над його головою все висів меч Дамокля у виді доносів до Москви. А було їх двадцять. Особливо донос генерального судді Василя Кочубея та полковника Івана Іскри на весні 1708 р. дуже занепокоїв гетьмана, який на деякий час припинив зв'язки зі шведським королем.[41]

Безумовно, що одною з причин трагедії Мазепи було те, що не тільки нарід, але навіть і його військо, яке він провадив до шведського короля, довідалося про те щойно перед переходом через ріку Десну (25 жовтня 1708 р.) Про союз Мазепи з Карлом XII довідався цар скоріше як український загал. Петро I, своєчасно використовуючи глибоку релігійність українського народу, представив Мазепу у своїх маніфестах «з сього найзаслуженішого з-поміж гетьманів протектора православної української церкви, української школи і культури, як богоотступника, тайного католика, що збирається на Україні завести католицтво чи унію. І українські єрархи з царського наказу пишуть теж посланія до народа, оповіщаючи, що всі, хто пристає до Мазепи і шведів, а відстає від царя, тим самим відривається від церкви православної», пише Грушевський.[42]

Варварське знищення Батурина, погроми в містах і селах, переслідування та засилання підозрілих на Сибір, всі засоби фізичного і психічного терору, огидні тортури й екзекуції козацьких старшин та козаків у Лебедині,[43] все це «навело такий страх на цілу країну, що не тільки більша частина України, а в тому числі і ті, що з прихильности до шведів рішилися були на повстання, залишилася по своїх домах,

39 Грушевський, «Виговський і Мазепа», стор. 426.

40 Оглоблин, *тамже*, стор. 5.

41 Костомаров, *тамже*, стор. 587—588; Оглоблин, *тамже*, стор. 292—298.

42 Грушевський, «Шведсько-український договір», стор. 8—10.

43 Докладніше див. О. Грушевський, «Глухів і Лебедин, 1708—1709», ЗНТШ, т. 92, стор. 21—55.

але і переважаюча кількість війська, що перейшло до шведів з Мазепою, перейшла до ворога назад», пише проф. Оглоблин.[44]

Хоч Мазепа робив усі старання, щоб прихилити український загал на свою сторону, український нарід у таких обставинах не міг підтримати шведського короля, бо цар приказав вибрати нового гетьмана в особі стародубського полковника, Івана Скоропадського, який мусів виповняти накази царя і воював проти Мазепи і шведів. Грушевський уважає, що задум Мазепи від самого початку не вдався, але гетьман «дурив себе надіями, що справа обернеться на його користь, тому намовляв Карла зимувати на Україні, і тим підірвав ще гірше свого союзника.»[45]

III. Мазепа в оцінці сучасників

На заході панує погляд, що шведський король програв битву під Полтавою та війну з Москвою тому, що послухав гетьмана і звернув з наміченого шляху Смоленськ-Москва на Україну,[46] що мало далекосяглі стратегічні і політичні наслідки, що їх оцінили вже сучасники. Одначе нема доказів, що Мазепа в 1708 р. запросив Карла на Україну. Відносно цього спірного питання, англійський представник при головній шведській квартирі, капітан Джеймс Джефферейс, писав у свойому звіті з 7 жовтня 1708 р.: « . . . це є певне, що Його Маєстат післав свойого емісара до Батурина, резиденції того Генерала [Гетьмана] з запрошенням перейти на його сторону і побажання перезимувати на Україні, одначе я ще не певний чи він на це погодився.»[47] Навпаки, коли гетьман довідався, що шведський король змінив свій плян і повернув на Україну, сказав до Орлика: «Диявол несе його сюди. Усі мої пляни зруйнує і потягне за собою російське військо в глиб України, на її руїну і нашу загибель.»[48]

Шведський король був примушений звернути на Україну тому, що шведській армії грозив голод, бо російська армія, відступаючи, застосувала тактику повного знищення. Похід шведського короля міг би був мати успіх, коли б — за словами деяких шведських учасників, —

---

[44] Оглоблин, *тамже*, стор. 324.

[45] Грушевський, *Ілюстрована Історія України*, стор. 382.

[46] Hans von Rimscha, *Geschichte Russlands*, Darmstadt 1979, p. 289. „. . . Am Anfang des Jahres 1708 stand Karl — wie 100 Jahre später Napoleon — zum Marsch auf Moskau bereit in Wilna. Zum zweitenmal verzichtete er darauf, dann direkten Weg nach Moskau — Napoleon über Smolensk — zu gehen, und von Mazepa dazu bewogen, nach Süden in die Ukraine ab“).

[47] Public Record Office in London, State Papers Foreign (“PRO SP,”) 95, Vol. 17; (“...certain it is that His Majesty has sent an express with letters to Battaryn that Generalls residence, to invite him to take own party and disire winter quarters in Ukrainia, but I am not yet assured whether he has complied,” cf. R. M. Hatton, “Captain James Jefferye’s Letters to the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707—1709,” *Historiskit Magasin*, Vol. XXV, No. 1, 1953, p. 63).

[48] Костомаров, *тамже*, стор. 615.

шведські генерали були виконали своєчасно боєві завдання. Одною чи не найбільшою помилкою було те, що шведський король, не доцінивши можливостей царя, вірив у своє воєнне щастя та був переконаний, що російська армія не наважиться ставити поважного опору шведам.

Не зважаючи на трагічні наслідки битви під Полтавою, Мазепа став символом аспірацій українського народу в нерівній боротьбі за свою волю, що так знаменито зформулював Вольтер, пишучи: «Україна завжди прагнула бути вільною.»[49]

Майже всі російські історики в минулому і тепер засуджують Мазепу, називаючи його «зрадником». Сьогодні є вже зайвим обороняти політику Мазепи. Уже багато безсторонніх чужинецьких сучасників Мазепи не лише не осудили гетьмана, але висловилися про нього як про великого державного мужа та українського патріота. Наприклад, англійський посол у Москві, льорд Чарлз Вгітвортг, у свойому звіті з 10 листопада 1708 р. висловлював дуже поважний сумнів, щоб 70-тилітній, бездітний, багатий гетьман, який мав прероґативи монарха, перейшов на шведську сторону задля особистих мотивів.[50] Пруський посол у Москві Георг фон Кайзерлінґ, у свойому звіті з 21 листопада 1708 р. дослівно так пише про Мазепу: « . . . Одначе не можна думати, щоб цей чоловік, котрого нарід дуже любить і шанує, не мав своїх прихильників, тим більше, що козаки є дуже незадоволені з царського уряду, який жорстоко з ними поводиться та часто нарушує їх вольності. Тож треба сподіватися, що якщо не увесь нарід, то принайменше велика частина піде за його прикладом.»[51] Інший учасник, німецький історик Йоган Вендель Барділі, пише у своїх споминах, що коли цар домагався від султана видачі Мазепи, султан, покликуючись на коран, не хотів видати «такого чоловіка, що так щиро боровся за волю, свободу та права свойого народу, що витерпів стільки переслідувань за те, щоб тільки захоронити свій нарід від упокорення під московським ярмом і через те мусів шукати захисту спершу у шведського короля, а тепер у Туреччині.»[52] Рівнож шведські учасники: історіограф Адлерфельт, секретар польової канцелярії Шенстрем, підполковник фон Штраленберг та інші поставилися до Мазепи прихильно, обвинувачуючи радше своїх генералів, що поробили поважні помилки і тим спричинилися до катастрофи під Полтавою.

Не тільки чужинці, але навіть такий інтриґант і за словами підсовєтського історика Богословського, людина низької моралі, царський фаворит, Меншіков, довідавшись про перехід Мазепи на шведську сторону, відразу зрозумів політичне значіння кроку Мазепи й у

---

49 Voltaire, *Histoire de Charles XII.*, Paris 1878, Vol. XVI, p. 236; („L'Ukraine a toujours aspiré à être libre...")

50 PRO, SP 91, Vol. 5; Повний текст див.: T. Mackiw, *English Reports on Mazepa, 1687—1709,* New York, 1983, pp. 150—151.

51 Б. Крупницький, «З донесень Кайзерлінга 1708 і 1709 рр.», ПУНІ, т. 48, стор. 17.

52 J. W. Bardili, *Reise-Beschreibung von Pultava durch das Desert Dzikie Pole nach Bender,* Stuttgart 1714, pp. 106—107.

листі до царя з 27 жовтня 1708 р. писав, що коли гетьман «сеє учинил, то не для одной своей особы, но и всей рады Украины.»[53]

Угорсько-німецький історик Йоганн Хрістіян фон Енґель в історії України з 1796 р., роблячи аналізу подій того часу, прихильно оцінив задуми Мазепи, пишучи: «... Коли взяти під увагу обставини, в яких Мазепа находився до Петра й як останній з ним поводився, коли це все буде належно висвітлене тоді майбутній історик зможе легше вирішити, чи на гробі Мазепи мав би бути напис Юди чи Помпея ... тож шведські історики не є одинокі, що оправдали зрив Мазепи з Росією.»[54]

У новіших часах не тільки всі українські дослідники тієї доби позитивно оцінили політику Мазепи, але і чужі поставилися прихильно до союзу гетьмана з шведським королем. Наприклад, німецький історик Отто Гайнц, автор відомої монографії про Карла XII, пише, що «було б запереченням самим у собі уважати майже сімдесятлітнього, бездітного гетьмана безхарактерним авантурником чи зрадником. Коли б йому залежало на особистих користях, то він не потребував би виставляти себе на небезпеку ... Переговори, що їх вів Мазепа з королем Станиславом мали на меті з допомогою шведського короля звільнити Україну від московського ярма та з'єднати всю Україну; це було природньою метою тодішньої національної української політики.»[55]

Навіть згаданий російський історик Александер Брюкнер, професор Дорпатського університету, у своїй праці про Петра І пише, що союз Мазепи зі шведським королем «не може бути більше неморальний як союз, що його два роки пізніше заключив молдавський господар Кантимір з Петром проти султана,» ... і тому політику Мазепи слід уважати «мистецтвом», а спробу «визволення України з-під панування тодішньої малокультурної московської імперії треба уважати «героїчним актом».[56]

Назагал можна ствердити, що оцінка М. Грушевського гетьманування Івана Мазепи була критична, але об'єктивна. Діяльність Івана Мазепи, подібно як і гетьманування Івана Виговського, історик розглядав, як вияв волі українського народу і «політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу ... Вони (Виговський і Мазепа) виступили з здійсненням того, що було постулятом всієї суспільности».[57]

---

[53] *Письма и бумаги,* т. VII, ч. 2, стор. 864—865.

[54] J. Chr. von Engel, *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken,* Halle 1796, p. 322.

[55] O. Haintz, *König Karl XII. von Schweden,* Berlin 1936, Vol. I, pp. 247—8.

[56] A. Brückner, *op. cit.,* p. 405.

[57] М. Грушевський, «Виговський і Мазепа», стор. 421.

Василь Ленцик

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНЦІ СВОЇХ СТУДЕНТІВ

Патріярх нашої історичної науки, як відомо, виховав цілий ряд дослідників української історії, які в своїх дослідах пішли цілковито за його методою, приймаючи не лише його техніку праці і методи дослідів, але деякі з них прийняли теж його слов'янську теорію постання і організацію української державности, інші, щоправда, прийняли норманську теорію, але на всіх них відбилась печать великої індивідуальности Грушевського.

Всі його студенти перейняли від свого великого Вчителя перш за все любов до історичної науки, а до дослідів історії України — зокрема. Багато із студентів Михайла Грушевського стали відомими науковцями української історіографії, однак всі вони не забувають, що вони вийшли зі знаменитої школи Грушевського і з великим пієтизмом згадують свого вчителя у своїх оцінках.

До визначних учнів Михайла Грушевського, яких він виховував в рр. 1894—1914 під час свого побуту у Львові, як професор катедри Східньої Европи, назвемо такі імена: Іван Крип'якевич, Степан Томашівський, Мирон Кордуба, Микола Чубатий, Василь Герасимчук, Іван Кревецький, Омелян Терлецький, Іван Джиджора, Денис Коренець та інші.

Протягом відносно короткого часу проф. Грушевський здобув завдяки своїм науковим працям, публіцистиці, організаційним успіхам та видавничим досягненням української науки такий респект, пошану і вдячність, не тільки серед своїх учнів, але також співробітників, що вже в році 1904 вони рішили створити Комітет, який відзначив би десятиліття праці того великого вченого.

До Комітету увійшли його учні і співробітники. Між співробітниками ми бачимо також підпис д-ра Івана Франка, який близько співпрацював з Грушевським в *«Записках НТШ»* та у видавництві *«Літературно-наукового Вістника»*. До Комітету належав теж Володимир Гнатюк, який був співробітником Грушевського в названих вище виданнях.

З учнів увійшли до Комітету Денис Коренець, д-р Степан Томашівський та Іван Кревецький.

Комітет мав в першу чергу завдання вшанувати свойого великого Вчителя та, як це водиться в науковому світі — виданням наукового збірника на його пошану. Цей збірник дійсно появився 1906 року під

заголовком: «*Науковий Збірник* присвячений професорови Михайлови *Грушевському* учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). Видання Комітету у Львові 1906. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка».

В передмові до Збірника згадані члени Комітету пишуть:

> «Почуваємо себе в обовязку виявити на сьому місці ґенезу сеї книжки (подаю без зміни тогочасного правопису — автор). В 1904 зродилася між бувшими учениками професора Михайла Грушевського така думка, щоби прилюдно пошанувати того Учителя за його дотеперішню професорську й наукову діяльність у Галичині».
>
> «Саме в тім році минуло 10 літ, як в австрійську Україну прийшов він, майже не знаний тут молодий чоловік, щоби займити урядове становище професора всесвітньої історії з українською викладовою мовою на львівськім університеті, й одночасно з тим розпочався тут, за його ініціятивою живий не знаний доси в Галичині науковий рух. По порозумінню з ширшим гуртом його прихильників вибрано форму сієї почести — видання книжки статтей з поля історії, літератури, етнографії ітд. Зложився Комітет, що запросив до участи в виданню учеників Михайла Грушевського і прихильників його наукової та громадської діяльности».[1]

Далі ініціятори видання стверджують:

> «Ініціятори й учасники сього видання (так само численні прихильники, що задля злоби дня не могли докинути своєї частини) мають те щире переконання, що своїм прилюдним виступом висловлюють не тільки свою особисту прихильність до Михайла Грушевського, але ще більше дають ним доказ, що прихід його в Галичину треба вважати історично важним фактом».[2]

Члени Комітету порівнюють вплив Грушевського на Галичину до впливу Шевченка (в літературно-національній площині) та Драгоманова (в соціяльно-політичній), бо Грушевський мав величезний вплив на національно-культурне життя галицьких українців. Під впливом Грушевського дійшло до проґресу наукових досліджень.

> «В тім звороті діяльність Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогом, або ледви примітивно обробленим полем, як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувалий доси зріст видавництв і видне піднесення освітнього рівня суспільности, а вплив його відбився корисно на всім публичнім життю».[3]

---

[1] *Науковий Збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої праці в Галичині (1894—1904),* Виданнє Комітету, у Львові, 1906. З друкарні наукового Товариства імени Шевченка, стор. V.

[2] *Тамже,* стор. V.

[3] *Тамже,* стор. VI—VII.

Дальше мовиться:

«Хочби й як низько оцінювано безпосередні результати дотеперішнього десятиліття наукового руху, то годі заперечити одної користи, а власне впровадження в наше суспільне життя наукової методи й наукового поглублення, де доси панувала апріорність та поверховність».[4]

Під впливом Грушевського перероджувалось ціле суспільство.

«І в тій переміні імя і діяльність Грушевського творить один із центральних пунктів. Значіння його тут можна звести до двох напрямів: звороту до української історичної традиції, доси у нас дуже мало відомої, та удержання й оживлення фізичних і моральних зв'язків з австрійською й російською Україною».[5]

Видатні Члени Комітету з Іваном Франком на чолі не могли не згадати епохального значення появи Історії України-Руси, цієї

«величезної основи української історичної науки, що стала невичерпним джерелом національно політичного і соціяльно культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сімю европейських народів — і вже доволі, щоб діяльність її автора на землях Ярослава й Данила признати епохальною...»[6]

«Коли сьогодня справді почалося на українських землях весняне свитання, — кажеться дальше у вступній статті, — й нове життя розбуджує давно давлену надію кращої будуччини для народу найнещасливішого з нещасних — то історія колись згадає в тім переломовім моменті імя Михайла Грушевського, як такого, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охоронив її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок».[7]

Висловлені думки членів Комітету з'ясовували в загальних рисах мотиви, якими руководилися бувші учні та прихильники Грушевського, щоб вшанувати корифея української науки.

Якщо йшлося про студентів, «то вони віддають йому на сьому місці честь за науковий провід, щиру і теплу опіку, живе заінтересування молодіжжю взагалі і батьківське серце повне поради й підмоги для неї».[8]

І кінчається передова таким закликом-адресою:

«Дорогий Учителю, шановний Товаришу,
Прийми отсю скромну памятку на ознаку прихильности, поважання і любови. Нехай вона стане Тобі хоч за частину признання, яке Тобі належиться за повну пожертвовання Твою діяльність на сій нещасній землі. Нехай вона Тобі стане за дрібку вдяки за провід у праці гро-

---

4 *Тамже*, стор. VII.
5 *Тамже*, стор. VII.
6 *Тамже*, стор. VII.
7 *Тамже*, стор. VIII.
8 *Тамже*, стор. VIII.

мади, та буде хоч малою нагородою за ті прикрости, що прийшлось Тобі витерпіти за той час від чужих і своїх...

Львів, дня 1 лютого, 1906.

Члени Комітету:

Володимир Гнатюк, Денис Коренець, Іван Кревецький, Д-р Степан Томашівський, Д-р Іван Франко».[9]

Грушевський, коли та книга появилась з дворічним запізненням через видавничі труднощі, перебував в розгарі своєї праці. Таке признання зі сторони своїх бувших студентів і таких велитнів, як Іван Франко і Володимир Гнатюк, мусіло додати йому моральної сили до дальшої праці.

Вже сама книга і її знаменний вступ з підписами Франка, Гнатюка і Томашівського свідчить якнайкраще як вже тоді сучасники оцінювали працю Михайла Грушевського.

В науковому збірнику опубліковано бібліографію праць Грушевського, яка вже тоді охоплювала 593 назви на 50 сторінках формату великої вісімки (доведено її до 1904 року) пера відомого бібліографа Івана Ем. Левицького.

Варто перелічити ті імена, які своїми працями вшанували великого історика. Ці імена говорять самі за себе: Іван Ем. Левицький, Володимир Лесевич, д-р Іван Франко, Агатангел Кримський, Юрій Жаткович, Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Василь Доманицький, Осип Чайковський, Денис Коренець, Василь Герасимчук, Степан Томашівський, Федір Голійчук, Іван Джиджора, Володимир Гнатюк, Михайло Зубрицький, Михайло Тершаковець, Іван Кревецький, Михайло Лозинський, Сергій Єфремов, Борис Грінченко, Михайло Мочульський, Зенон Кузеля і Хведір Вовк.

Як бачимо — це справжня інтелектуальна еліта з-поміж учнів і приятелів-співробітників, що вшанувала своїми працями видатного членого й організатора науки.

Від появи першого Збірника на пошану М. Грушевського в р. 1906, наш визначний історик пройшов незвичайно плідні роки праці для української науки аж до 1914 р., до вибуху Пешої світової війни.

Відтак, як відомо, він став центральною постаттю нашого державного будівництва в рр. 1917—1918.

Рік 1919 був якраз ювілейним 25-тнім роком приходу Грушевського до Львова. Наукове Товариство ім. Шевченка, що завдячувало свій блискучий розвиток своєму довголітньому голові Грушевському (з 1897 р.) та керівникові наукових досягнень цієї нашої першої Академії Наук (хоча і без того титулу), хотіло відзначити цю пропам'ятну дату окремим виданням.

Таким чином появився 133 том *Записок НТШ*, який був присвячений проф. Грушевському:

---

[9] *Тамже*, стор. VIII.

«М. ГРУШЕВСЬКОМУ
В двайцятипятиліттє Наукової й Культурної діяльности
Для Галицької України
Рік видання, Львів 1922.»

Були це повоєнні роки, коли видавничі можливості НТШ були ще дуже скромні, бо фінансова база, яку НТШ мало за Австрії, відпала і не було фондів на нові видання.

Не зважаючи на всі труднощі, тодішня управа НТШ вирішила хоча б скромним томом «Записок» вшанувати свого заслуженого кол. Голову. Том об'ємом скромний, бо має тільки 224 сторінки, але він важливий змістом. На зміст його складаються праці учнів Грушевського і деяких його львівських співробітників.[10]

На першому місці поміщено розвідку Василя Герасимчука п. н. «Михайло Грушевський, як історіограф України», цінні думки якої наводимо окремо. Іншими авторами статтей були: Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Іван Брик, Володимир Охримович, Іван Шпитковський, Михайло Мочульський, Михайло Возняк та Володимир Гнатюк. Всі автори були з Галицької України, бо з огляду на політичне положення Східньої України, що опинилась під большевиками, ніхто із наддніпрянців не брав участи в тому томі «Записок».

Герасимчук, учень Грушевського, у вступі до своєї статті пише:

> «З днем 12-го жовтня 1919 минуло 25 років інтензивної і богатої в результаті наукової і культурної та в части і політичної діяльности проф. Михайла Грушевського. Львів був першим і головним тереном його праці — нехай же пригадка його великих заслуг вийде зі Львова, з того українського города, з яким вяжуть його роки плідної праці для будучого визволення поневоленої Батьківщини».[11]

Характеризуючи працю Грушевського в Галичині, Герасимчук пише:

> «Головною і незатертою часом заслугою його є се, що він видвигнув на перший плян ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народного єства через піднесення наукою національної свідомости і національної культури. Насамперед, завдяки його як посереднім, так і безпосереднім впливам, через те, що спосібніші молоді одиниці зайнялися науковими дослідами, відвернено в части увагу на щось іншого, важнішого — на те, щоби відпорність нації скріпити новим капіталом научно-ідейної праці».[12]

Далі Герасимчук так насвітлює важливу ролю Грушевського:

> «І не минув навіть довгий час, як завдяки його великій енергії та організаційному талантові зі слабо тліючих іскор в нашім галицькім попелі розярено ясне полумя научного руху: українська історія,

---

10 *Записки Наукового Товариства імени Шевченка,* том CXXXIII, Львів 1922, Накладом Товариства.

11 *ЗНТШ,* том 133, стор. 1.

12 *Тамже,* стор. 2.

література, етнографія, етнологія, а за ними інші науки, оживились новими сильними імпульсами і вслід за тим пішло загальне піднесення освіти і свідомости як серед інтелігенції, так в консеквенції й серед мас народу. Бистрою аналізою і консеквентним розслідом проф. Грушевський розяснив наше національне «Я», вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевности що до походження і своєю історією України дав нашій нації удовіднене право на належне їй імя та на самостійне горожанство в світі. Він не тільки найсильніше зі всіх дотеперішних істориків повязав невиразну, слабим пульсом бючу теперішність з перерваними й забутими та великими традиціями минувшини, але також нові змагання Наддніпрянської і Галицької України звів в одно русло. Він великим історичним словом і своїм авторитетом все ослаблював витворений чужими владами партикуляризм, а противно скріплюючи патріотизм, єднав перетяті кордоном частини в один живий організм. Як конечний вислід сеї ідейної єдности мусіло прийти також зєднання всієї нації в одно державне тіло».[13]

Наведені слова одного із видатних учнів Грушевського, Василя Герасимчука, свідчать якнайкраще, яку високу оцінку давали йому ті, яких він формував як науковців та синів свого народу.

«У Грушевського — пише дальше Герасимчук — все слідна обережність і стриманість, що йде до найдальших границь. Дуже часто і сумлінно він зазначує спірний характер основних проблемів чи недостачу даних для їх вирішення. Але при тому всьому вихідним пунктом досліду автора Історії України є безоглядне замилування до обєктивної правди».[14]

«Велика концепція Грушевського — пише Герасимчук — вийшла з замилування до правди, науки, і з гуманного почуття — піднести понижену гідність свойого народу; вона й принесла великі результати, поглиблення національної свідомости, національного характеру і прояснення чуттєвих і великих змагань народа в напрямі осягнення великого ідеалу державної незалежности».[15]

Герасимчук вірно з'ясував бажання Грушевського: через науку покласти тверді фундаменти під будову державної конструкції свойого народу. Він рівнож об'єктивно оцінив великі успіхи і вклад праці Грушевського в тому напрямі.

Влучну характеристику свого Вчителя подав д-р Іван Крип'якевич у своїй популярній книжечці (63 стор.), що її видало Т-во «Просвіта». Книжечка появилася рік після смерти великого історика (1935) і має нумерацію ч. І, за січень 1935. Вступ до книжки написав відомий мовознавець д-р Василь Сімович.

Характер цього видання є більш популярний, ніж науковий, але автор визначний історик, змалював постать свого вчителя від дитинства до трагічної смерти на вигнанні.

---

[13] *Тамже,* стор. 2.
[14] *Тамже,* стор. 13.
[15] *Записки НТШ,* стор. 15.

Для нашої теми важливою є оцінка проф. Грушевського одним із його визначних учнів.

Крип'якевич пише:

> «Поруч із викладами (у Львові) Грушевський вів і історичні вправи, де заправляв своїх студентів до історичних дослідів. Тут Грушевський виявив себе дуже великим педагогом. Грушевський як учитель був дуже ввічливий і приступний. До молодих студентів не говорив інакше, як „пане товаришу". І справді, Грушевський був для них товаришем».

Тут хочу згадати, що саме приязне ставлення до студентів засвоїли собі і студенти Грушевського стосовно своїх слухачів. Мав я можливість бути два роки студентом проф. Крип'якевича та проф. М. Чубатого. Обидва вони незвичайно приязно відносились до студентів. Професор Чубатий звертався до своїх студентів «Пане Товаришу», а проф. Крип'якевич на семінарах, подібно як Грушевський, був незвичайно помічним, давав поради, як збирати матеріяли, як клясифікувати, інтерпретувати та робити систематичні заключення.

Крип'якевич, згадуючи про Грушевського, пише:

> «Він все вмів заохочувати молодь до праці, давав поради у важних питаннях, підтримував знеохочених. Часто запрошував студентів до своєї хати, де мав чудову бібліотеку, у кожній хвилі двері його хати були для них відчинені, він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на «балачки» з недопеченими вченими. Він мав таку вдачу, що нераз одним жартовливим слівцем умів підігнати до праці, а загонистих умів усе стримати легеньким насміхом . . . В самім університеті Грушевський виступав усе сміло й різко в обороні прав української мови й цим стягнув на себе багато неприємностей і диких нераз нападів вуличної преси».[16]

Даючи загальну характеристику Грушевського як політичного, культурного та наукового діяча, Крип'якевич пише:

> «Він для народу не вмер. Він живе й вічно житиме в серцях наших. Гарячі слова його, неначе той Дніпро широкий усе будуть литися, будуть падати глибоко в наші серця і ніби тим огнем пектимуть наші душі. Бо він писав нам нашу історію, і творив нам нашу історію . . . Не забуваймо, що 22. січня тісно ж ізвязаний із його творцем, із Михайлом Грушевським».

Число великих наших людей, які вели наш нарід до сонця, збільшилось. До Шевченка, до Франка, до Федьковича й інших прийшов Грушевський.

> «А тепер — пише Крип'якевич — іще раз декілька слів про його великі заслуги. Михайло Грушевський — найбільший історик України. Для української науки він дав більше, як хтонебудь з його по-

[16] Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський, Життя й діяльність*. Львів, 1935, Накладом Т-ва «Просвіта», Книжечка І (Січень).

передників, більше ніж Костомарів, Куліш, Драгоманів, Антонович. Першою й найважнішою його заслугою є те, що він дав нам повну історію України. Давніші історики не могли на це відважитися.»[17]

Характеризуючи Грушевського, його визначний учень Крип'якевич, писав: «Грушевський глибоко вдумувався в нашу історію й умів відчувати всі радощі і страждання давніх поколінь».[18]

Але Грушевський не тільки писав історичні праці — він сам, як ми вже сказали — творив історію, був творцем українського життя. Мало в нас було організаторів і діячів формату Грушевського. Для Галичини він дав незвичайно багато: розвинув українську науку до европейського рівня, ширив нові думки, наближав до західньої культури . . . Цікавився він усіма землями, де тільки живе наш народ. Пригортав до свого серця і Буковину і Закарпаття та американську еміґрацію. (В Архіві Українського Музею в Стемфорді збереглася деяка кореспонденція Грушевського з Америкою з часів, коли Грушевський перебував у Відні і Празі. — *В. Л.*).

«Єднав нас усіх розлучених, розєднаних у одну сімю, і багато про це писав. Грушевський перший поставив українство на Наддніпрянщині «на ввесь зріст», — вимагав, щоб українці не тільки розвивали все більше свою культуру, але виступали як самостійна нація на европейському полі. І у всіх історичних працях і у численних статтях він усе розбуджував національну свідомість і кликав до праці й організації. Колиж прийшла революція, він став на чолі нової української держави і з своїми найкращими намірами старався вести її до розвитку та сили.

Та йому не довелося дійти до бажаної мети. Будова, якій присвятив так багато зусиль — упала. А проте імя першого президента української держави збережеться в вічній памяті нашого народу. Він ніколи не забуде Того, що так щиро любив Україну, так багато за неї вистраждав та ціле Своє життя присвятив для її добра».[19]

Оцінка проф. Грушевського, яку подав Крип'якевич, дає найкращий образ творчости великого нашого історика, якого цілком слушно називає його інший учень, проф. Чубатий, «патріярхом української історичної науки».

Крип'якевич дав свою оцінку рік після смерти Грушевського і тою своєю невеликою працею підсумовує цілість життя і творчости Грушевського.

Коли Грушевському в 1927 році сповнилось було 60 років життя, тоді його співробітники й учні вшанували його в столиці України Києві. На його пошану видано було три томи наукових праць. В тому Збірнику взяли участь учені всіх земель України. Але тоді большевицька влада дала вираз своєму незадоволенню, бо «Грушевський»,

---

[17] *Тамже*, стор. 52.

[18] *Тамже*, стор. 54.

[19] *Тамже*, стор. 56—57.

як каже Крип'якевич, «не робить такої науки, як большевикам треба».[20]

Незадовго після ювілею, в якому брали участь і представники совєтської влади, почалась нагінка на Грушевського виступами совєтських істориків.

Однак для щирих українців Грушевський залишився назавжди символом такої української незалежної науки, яку він плекав і над якою трудився ціле своє плідне і повне самопосвяти життя.

[20] стор. 50.

З творчої спадщини М. Грушевського

Акад. Михайло Грушевський

«МАЛОРОССІЙСКІЯ ПѢСНИ» МАКСИМОВИЧА І СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ПРАЦІ

Історична секція Української Академії Наук за ініціятивою Комісії Історичної Пісенности ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи «Малороссійскихъ Пѣсенъ» Максимовича 1827 року. В плеяді наукових праць, що з'явилися на межах першого і другого десятиліття XIX віку се був факт найбільш яскравий, найбільш пророчистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий — і в наслідках своїх богатий. Граматика української мови Павловського — виготована ще в перших роках століття, але надрукована 1818 р.; перша публікація дум Церетелева 1819; «Исторія Малой Россіи» Бантиша-Каменського 1822; словник української мови Войцеховича 1823, разом з купою менш показних, але знаменних для сього моменту праць і статей, значили початок наукового українознавства, опертого на нових підставах — поглибленої національної свідомости, що їх дано новими ідеями романтичної народности, висуненими великим світовим рухом XVIII віку і на слов'янськім ґрунті перетвореними в великі динамічні гасла народнього відродження. Але «Малороссійскія пѣсни» яскраво визначилися і високо підіймалися над рівнем сеї початкуючої наукової літератури. Своєю безпосередньою ув'язкою з романтично-народницькою течією, з відродженським рухом, і незвичайно богатою як на свій час — першою збіркою народньої поезії в ріжних її проявах — вони вповні переконуючо для сучасників доводили як необхідність повороту від штучних літературних канонів до безпосереднього джерела творчости — н а р о д н ь о г о, так і особливу цінність з сього погляду народности у к р а ї н с ь к о ї — вартої особливої уваги, дослідження і культивування. Вони були епохою!

П'ятдесят літ перед тим удар, завданий українській державности, викресав з українського громадянства помітний рух не тільки політичний, а й культурний, і чисто науковий. Не спромігшися на протест проти скасування гетьманства безпосереднє (автор «Історії Русов» поясняв се егоїстичними, шкурними міркуваннями старшинської верхівки), — українське громадянство в широкій масі заворушилося під вражінням вже доконаного факту, і поруч із домаганнями в сфері українського державного права, зайнялося і науковим — як на той

час і обставини — обґрунтованням української традиції, української окремішности, або вживши пізнішого російського терміна — «самобытности».

1777 р. — рівно сто п'ятдесят літ тому — з'являється популярна свого часу «Краткая лѣтопись Малой Россіи съ изъявленіемъ настоящаго образа тамошняго правленія» Василя Рубана, його-ж «Землеописаніе Малой Россіи» — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року, перша етнографічна праця — «Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ» Калиновського. Два роки пізніш один з найпильніших дослідників України Федір Туманський подає тодішньому правителю Гетьманщини гр. Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей, щоб дати повний перегляд українського життя, і з того потім виходять ріжні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверти XVIII в., і т. д.

Але весь сей рух мав сильно зазначений антикварний характер. Він не розвинувся широко, не захопив широких кругів: йому бракувало того живого нерва — динаміки розвою, що виявив себе в пізнішій добі, яскраво увінчаний «Малоросійськими Піснями» 1827 р. з їх передмовою — маніфестом українського народництва. Історики, правники і камералісти XVIII в. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками, монаршими привілеями і наданнями. Народність XIX віку висувала невмирущу силу народньої стихії — вічно творчої, вічно-активної, що не може бути ні вбита ні спинена ніякими державними актами. Не воля правителів і монархів, а невгавуча активність анонімного народнього колективу определяли його життя і його історію. При всій наївности тодішньої фразеології, при всіх романтичних перебільшеннях, ми відчуваємо під тим певні соціологічні підвалини, котрим ся будова романтиків завдячала свою реальність і тривкість. Народня українська маса, як продукт певних географічних, економічних і культурних умов, ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці. З тим і великі подвиги недавно пережитої героїчної доби уявлялися тако-ж соціяльною функцією народу-маси, як і та народня, «не ограничена правилами граматики» мова, котрій перші компліменти, як будучій великій, рівнорядній з иншими культурній мові, залунали в тім часі з уст польського антиквара Бандтке, і та народня поезія, свобідна від псевдокласичних пут, котру висував на перше місце між слов'янськими народами Максимович, посилаючись на оцінки иншого польського письменника — Бродзінського. Від сього часу не пануючі династії, не імениті роди, а н а р і д - м а с а стає героєм української історії, української культури, української творчости в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції. Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці нанизуються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватись в усіх таких питаннях на народню масу як на дійсного п е р е т в о р -

ця, а заразом і об'єкту, на якім передусім відбиваються всі сі зміни побуту, і з сього становища передусім хоче дослідник їх прослідкувати і оцінювати.

Се перед усім цікаво сконстатувати на самім Максимовичу.

Всіма одідиченими даними він призначений був продовжувати діло таких антикварів XVIII в., що я тільки-що згадав. Потомок старшинського роду, вихованець його сильно оцерковлених представників, перейнятий глибоким пієтизмом до сих родинних старшинсько-церковних традицій, він мав величезний нахил гребтися передусім у фактах сеї старшинсько-церковної минувшини своєї «Малоросійської отчизни». Заняття природничими науками, особливо ботанічною систематикою — озброїли сі інтереси доволі добрим як на свій час науковим методом, і з Максимовича вийшов-би уліпшений продовжувач діла Рубанів, Туманських, Бантиш-Каменських, — коли-б його не захопила отся романтично-народницька хвиля, вигнана бурями XVIII віку та їх найвищим завершенням — великою французькою революцією. Але народницький підхід, проголошений Максимовичом в передмові до його «Малоросійських Пісень», проходить як електрична течія через його традиціоналізм і антикваризм. Він оживляє новим інтересом, новим завданням його роботу і надає їй невмирущого громадського інтересу й значіння для широких кругів його сучасників, найбільше живих і вражливих на питання дня, розвою і поступу, і для всіх тих пізніших поколінь, які в своїх пориваннях і досяганнях з приємністю оглядалися на зав'язки нових течій та їх обґрунтовання у сього старого спадкоємця традицій, представника офіціяльної науки, фундатора найвизначнішого наукового осередку України XIX віку.

Позвольте мені для ілюстрації навести влучні слова Драгоманова, писані 56 літ тому з нагоди п'ятдесятлітнього ювілею наукової діяльности Максимовича:

> «Про Максимовича юбилей скажу, що вінъ такий бувъ, якъ и чоловік цей: мішаний: и підъ „Слово"[1] підходить и підъ насъ зъ вами. М. чоловікъ старосвітський, ще догоголевскій, а особливо до-бѣлинсковський, т. є. до тихъ людей, що розібрали Гоголя лучше самого автора. М. чоловікъ віку „прекраснихъ чувствъ", виражених у стіхахъ: ті чувства були и до народу, и до волі, — та й до панівъ и начальства. Зъ таких людей виходили и декабрісти и мошенники (як Погодинъ). Коли хочете, у цій мішанині є свій добрий бікъ: чинопочитаніе не було ще приведено у систему, так що оставалось місто и для народу и для вольнолюбія, — котре прориваетcя даже и у Погодина. М. ище тимъ спасся одъ поганого впливу „Миколаевськойі епохи", що рано сховався у провинцію, дальше одъ князівъ, меценатів, орденівъ и т. п., — и задержавъ лірізмъ преживойі епохи. Тімъ вінъ и доси остався близькимъ и до народу и до молодіжі, хоть не разривавъ духовнойі звязі и съ стариною и съ меценатами. Прибавте и те, що удалившись рано у Кіевъ, а потімъ на свою Михайлову гору, М. не покористувався матеріяльно свойіми высокими звязями и доживъ до

[1] Драгоманов розуміє тут львівське «Слово», газету консервативно-москвофільську.

старости у бідності и почти у поденній роботі, за котру вироблявъ собі гроші — невеликі, звісно. Симпатичность, любовъ до народу, робота и безкористіє дали йому право на юбилей — не оффиціально. Але на той, що був у Кіеві, налізло стільки разношерстойі погані, що дуже огорчаться тимъ, що не були, — нічого.

Та все жъ юбилей М. має значеніе. Все таки наше, народне. хоть и підъ снігомъ, а вигляда зъ його. Помимо цього абсолютного значенія описаніе його юбилея має значеніе, якъ показатель, у якімъ виді у Росии виявляется украйнофиліє. „Русь Кіевська"! „Русь повна", — а не одна тільки московська, — отъ та кличка, зъ котрою ми сміемо виступати, по однімъ (практика), и зъ которою тільки и треба виступати — по другімъ (теорія), у тім числі и по Максимовичу. М—чъ кінча свою річь словами изъ свого письма до Погодина у Москву: „у васъ многіе смотрятъ на всю русскую землю съ москворѣцкой висоти Ивана Великого; здѣсь иные глядятъ на нее съ запорожской, поэтической Саворъ-Могилы; а нѣкоторыхъ зазывали и на Могилу Кракусову, — а моя точка зрѣнія на всю единую русскую землю, — надъ Днѣпромъ, съ холма св. Андрея Первозваннаго". Це вінъ згадавъ у одвітъ на річь одного учителя изъ Володимірской губерніи, который його дуже вже москалемъ изобразивъ, и услідъ за Житецькимъ, крый підхопивъ мисль Максимовича, — и закончує свое описаніе сего пассажа словами: „и убили наповалъ крестьянскаго сина Илью Муромца!"».[2]

Дійсно два животворчі і невмирущі гасла, вірно вхоплені Драгомановим, лунають в науковій творчости Максимовича і надають непережитого інтересу в очах наших сим — часто на перший погляд безнадійно перестарілим і густо примащеним казьонною, церковнобюрократичною термінологією — його історично-археологічним, філологічним і природничим писанням:

---

[2] Переписка Драгоманова з Бучинським, стор. 68—70. **Далі ще таке:**

Бачите, — Киевъ така штука, зъ котрою можно добре бить „московскій сепаратизмъ". Відсіля бачу я, якъ піднімаютця брови Ваши у знакъ удивленія. „Московскій сепаратизм?!? — Эге! — Всеросія, — таки в с е Россія! А Киевъ йійі центръ! Правда, зъ цимъ кликомъ не дуже здорово и „украйнському сепаратизму", та и московському не ладно. Та для чистого укр. сепар. треба бъ столицю яку небудь Хортицю вибрать, а Киевъ дуже давно залізъ у „всероссійскі" стосунки, — оттого вінъ не дуже то ладенъ для укр. сепаратизма, — та зъ його добре можно побивать и московскій. Отъ на чому ставъ Максимовичъ, та на тому ставъ и Костомаровъ у свойіх „Двохъ народностяхъ" и маленькій, та дуже цікавій річі „В. кн. Владиміръ Мономахъ и казакъ Богданъ Хмельницькій". Галиччина звісно не такъ стойіть, якъ Киевъ, — и для нейі не обязательна киевська точка, вона може жити зовсімъ одрубно не тільки одъ Москви (я даже не знаю, чого вона у Москві не бачила! и понявъ би швідче Петербургъ), — но и одъ Киева коли схоче. А на случай стосунківъ зъ Киевомъ, усе таки треба и Галиччині приняти увзгляди „киевські", коли не „къ руководству" то „къ свѣдѣнію". — якъ кажуть у нашихъ канцеляріяхъ.

Нарід — як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і —

Неперерваність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванню.

Сі дві основні тези проходять через довгу, більш як п'ятдесятлітню працю Максимовича і через ту столітню наукову українську працю, що починається з сих публікацій другого і третього десятиліття минулого століття, випущених під сим знаком вивчення народу і його життя, — і до останньої стадії нинішнього культурного і наукового будівництва в нашій робітничо-селянській республіці, з його цілевою орієнтацією на потреби й інтереси селянства і робітництва. «Все з народу, через нарід і для народу» було гаслом, яке все ясніш розкривалося, все глибше усвідомлялося й переводилося в роботі найкращих, найсвідоміших представників українського наукового, культурного і громадського руху сього століття. Се одно.

Друге — зміняються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть во віки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінности зовнішніх форм, і мусить служити головним об'єктом і вихідним пунктом всякого обслідування. В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з сього становища; завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі.

Немаловажне значіння в тім мало, що Максимовичеві, збігом обставин, довелося бути організатором «найвизначнішого наукового осередку України XIX в.», як я тільки-що назвав київський університет, котрого першим ректором, першим деканом історично-філологічного факультету і єдиним викладачем українознавства довелося бути Максимовичеві. Україна вже до того часу мала університети у Харкові і Львові, але заснования київського університету, доручeного Максимовичу, було не просто заснованням третього університету на Україні — се було відродження історичного українського центру після довгого антракту. Відома річ, що як свого часу польський уряд не погоджувався на заснования вищої школи в Київі, і не хотів давати київській колегії повної програми вищої школи, так і російський уряд, скоро тільки почав розгортати програму русифікації України, відмовляв Україні, і спеціяльно Київу вищої школи — аби тим способом змусити українську молодь удаватися до столиць Росії і діставати вищу освіту в російській формі. Миколаївський уряд відійшов від сеї програми, рішивши на поборення польської культури на Україні відродити старі київські культурні традиції — імунізувавши офіціяльною народністю, церквою і патріотизмом. Але казьонна імунізація зіставалася для казьонного вжитку, в дійсности-ж на сих офіційних підвалинах з стихійною силою стали відроджуватися традиції старої української культури, соціяльні й політичні змагання, перервані і придавлені — але не викорінені попередніми нагінками. Київський університет, і з ним Київ, почавши від його заснования, швидко ви-

ського життя — не вважаючи на всю офіціяльну фразеологію, замовчування, або вимушені односторонности, котрі часто бачили себе змушеними робити «страха ради московська» будівничі сеї київської бази. Гоголь, вибираючися слідом за Максимовичом на київську катедру, висловив побажання, щоб Київ з заснованням університету став «русскими Аѳинами», — а він став огнищем українського відродження.

Величезною заслугою Максимовича було те, що він відчув значіння сього моменту, в якім опинився. Як відомо, він хотів, для ратування свого здоровля, перейти з Москви до Київа на катедру ботаніки; коли-б не далась ботаніка — хотів узяти катедру зоології, та замість того дістав катедру «русской словесности» — котрою досі цікавився тільки як дилетант. Але взявши її, він вповні оцінив її значіння з сього нового, київського становища. Він перетворив її в катедру українознавства. Як висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича — «нѣкогда Пушкинъ сказалъ о Ломоносовѣ, что онъ самъ былъ первымъ русскимъ университетомъ — М. А. Максимовичъ былъ для Кіевской Руси цѣлымъ ученымъ историко-филологическимъ учрежденіемъ, и вмѣстѣ съ тѣмъ — живымъ народнымъ человѣкомъ». Не покидаючи своїх природничих інтересів, він писав на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археологічні, археографічні, і що було найважніше — писав з сього нового становища — відродження київської української традиції. Московській точці погляду «съ московской высоты Ивана Великаго», як він висловився, — з котрої досі трактувала історію Східнього Слов'янства офіційна і неофіційна російська наука. — Максимович протиставив точку погляду київську, і з неї освітлював всі сі філологічні, історично-літературні й історичні факти. Правда, він назвав свій пункт «горбом святого Андрія Первозваного», — легендарної фікції, що ніколи не існувала в реальности, і київську добу оцінював в аспекті християнізації Руси. Але се була данина своїй добі, може навіть історично неминуча. В инших обставинах Максимович може-б назвав своїм обсерваційним пунктом київський Житній торг, сей найбільш живий народній центр Київа, перед київським магістратським «Самсоном». Драгоманов одмітив се, що Максимович під всіма окрасами офіціяльної фразеології зіставався «живим народнім чоловіком», й історичну перспективу Східнього Слов'янства він студіював не тільки з історичних завмерлих верхів Старого Города, але і з становища живого потоку «Київо-Переяславської України». Се було важко. З другого боку — було важно те, що ні історичний романтизм, ні міністерська інструкція не викривляли у Максимовича-дослідника реалістичного, документального аналізу явищ і фактів, які він розбирав з сього свого київського становища. Максимович-природник в цілости переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології. Тому так високо цінив його инший великий український історик-природник, властиво медик в своїй науковій підготовці, В. Б. Антонович.

Крок за кроком, на основі перших джерел, фактів і документів, дрібних мікроскопійних спостережень, протягом довгої піввікової наукової діяльности переводив Максимович ті тези, що нова українська мова, народня і книжня, нова українська література, козацька і гайдамацька Україна — органічно розвинулися з побуту історії, мови і творчости старої Київської Руси. Що супроти всеї пізнішої історії Східньої Европи, з московськими царями і патріярхами, петербурзькими імператорами, синодами, університетами і академіями, ся Київська Русь була вихідним моментом. Була тим «яйцем-райцем», з котрого вийшла на світ уся казково-блискуча й імпозантна, в очах людей тридцятих, сорокових, п'ятдесятих років, російська дійсність того часу, що уявлялася їм вінцем і останнім словом світової культури. — Але своє безпосереднє органічне продовження вона, ся київська доба мала в народнім українськім побуті, народній мові і фолькльорі, в народніх українських рухах і в нових пробах культивовання української стихії — київських і галицьких, отже беручи ретроспективно — стара Київська Русь була українською, і в новім українськім руху знаходила своє продовження і завершення.

Розуміється, наш покійний ректор не договорювався до таких виразних і різких формул. Але коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі історії Східнього Слов'янства — московсько-династичній, — схему подиктовану реальними взаємовідносинами східне-слов'янських народностей; коли я трактував київську добу, як стару добу української історії, і позволяв собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів казьонного православія, самодержавія і народности, перед котрими мусив застьобувати на всі ґудзики свій віцмундир наш старий ректор, — я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор, і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов. Не написавши за своє життя ні одної суцільної праці з історії України чи історії її літератури, Максимович був одним з творців української історіографії, а инакше — історичної української ідеології.

Се річ велика. Історіографія взагалі відограє велику ролю в культурнім, і спеціяльно — в національнім життю. Недурно її називали «самосвідомістю народу». Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією — як от нашого українського, — історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відограла ролю прямо таки колосальну.

Ті народи-конкуренти і ті політичні формації, які силкувалися позбавити український нарід самостійного існування і вжити його як гній на свій горо́д, як будівельний матеріял для своїх культурних і політичних споруджень, хитро і зручно — руками своїх політиків, письменників і учених — старались загальмувати розвій історичної свідомости українського народу. А для того — розшматувати, роздробити його історичну минувшину і ослабити органічний зв'язок його переживань!

Робилось се одними свідомо, другими несвідомо, — але робилось багатьма, довго, витривало і послідовно. Нове українське життя проголошувалося новотвором. Сучасна українська мова — «испорченным русским языком», витвореним польськими впливами, за часів польського панування на Україні. Українська людність Подніпров'я представлялась пізнішими колоністами, що десь в XVI—XVII в.в. прийшли з Галичини, з-під Карпат і відти принесли українську мову, тим часом як Кияни, Чернигівці і Переяславці княжих, перед-татарських часів говорили тою мовою, що лягла основою пізнішої великоруської. Після татарського погрому, мовляв, київські, чернигівські, переяславські князі, бояри, духовенство, міщанство, весь люд вийшли на Московщину і перенесли туди київську мову, культуру, пам'ятники, а спустошену Київщину по довгих віках заселили Галичани з своїм «испорченным нарѣчіем». Значить, не тільки «всі святі говорили по русски» — як сформулював сей московський погляд геніяльний полтавський юморист словами московської «свахи», — але русскою — себто московською мовою чинився в Київі княжний суд, говорились пропсвіді, співали київські Бояни.

Руська Правда, Слово Іларіона, Київська літопись, Слово о Полку Ігоревім, се невідділені частини — антецеденти руської літератури, що своє завершення знайшла в творчости XVIII і XIX вв., — а «Малороссы» «со своим Шевченкой» нехай шукають своєї історії в карпатських проваллях, «межи Ляхи и Чяхы», де «испроверже живот свой Святополк Окаянний», — нехай доходить своїх предків серед «непомящих родства» пастухів, серед утікачів-хлопів і т. д.

Треба собі уявити, які деморалізаційні впливи робила така концепція на свідомість рядового українського громадянства, затисненого між історичними претенсіями московськими і польськими. Як вона підтинала поважання до своєї народности і свого народу, його мови, культури, традицій. Як викривляла весь світогляд всеї тої людности, яка в тій чи иншій формі попадала під відгомони сеї «історичної схеми». Супроти сього величезною громадською і національною заслугою ставало кожне наукове досягнення, яке усувало сі розриви української традиції і реставрувало її органічність — промацувало суцільність, неперерваність і одностайність українського народнього життя під всіма бурхливими колонізаційними катастрофами, під ріжнородними політичними і соціяльними формами, під змінами культурних течій в суспільних верхах. Зрозумілою ставала вражливість і зацікавленість свідоміших українських кругів в таких, на сторонній погляд — суто-спеціяльних, або навіть антикварних питаннях, з яких робилися вище зазначені історичні висновки. Молодшим поколінням стає все менше зрозумілим той інтерес і значіння, що надавали люди з громадськими потягами питанням про те, чи київські Поляни належали до полудневої, української — чи північно-східньої, великоруської групи племен? В якій мірі спустів Київ і Подніпров'я підчас татарського лихоліття, і якими елементами воно залюднилося? Чи єсть полудневі діялектичні прикмети в київських пам'ятках XI—XII віку?

З якого часу взагалі проступають прикмети народньої мови в літературних пам'ятках? Хто писав «Слово о полку Ігоревім» — Киянин чи Черниговець, і т. д. Для теперішнього покоління се академічні питання, позбавлені всякого громадського нерву; але люди не тільки мого часу, але й значно молодші мають в живій пам'яті ті формули і висновки, що стояли за таким чи иншим розв'язанням сих питань, за тою чи иншою відповіддю на них. З того чи иншого підходу до сих питань вони пізнавали тих що признавали право на існування української народности, і тих що засуджували її на ролю погною для культури московської чи польської. Відти інтерес для сих суто-академічних дебат, і глибока вдячність для тих, що не вважаючи на свою належність до офіційного академічного світу сумлінно розв'язували сі питання в інтересах неперерваности і суцільности українського життя — а не проти нього. Кілька таких незабутніх заслуг, що держалися в твердій пам'яті свідомого українського громадянства, було і на рахунку нашого сьогоднішнього ювілята, і воно ніколи їх йому не забувало. Те що робила українська історіографія в напрямі реставрації й оживлення української традиції, воно взагалі вдячно пам'ятало!

Мушу коротко нагадати сі головні заслуги Максимовича.

Першим ділом його була оборона старинности, органічности і самостійности української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір, утворений польськими впливами — так що тодішній офіціяльний граматик Греч в своїй шкільній граматиці вважав можливим називати українську мову наріччям польської мови. Авторитетно і ґрунтовно, з немалим запасом фактів, і науково-методично як на свій час, Максимович зробив се в своїм університетськім курсі, виданім 1839 р. Він називався «Исторіею древней русской словесности», але та перша частина її, що М. опублікував, головно займалася народньою українською мовою та її відносинами до книжньої мови київської доби. Попередив її, рік перед тим, короткий проспект «Критико-историческое изслѣдованіе въ русскомъ языкѣ», де Максимович викладав ті-ж погляди. Він поділив слов'янські мови і діялекти на дві половини: східню і західню (властиво — західне-полудневу), а східцю половину на два розділи — полудневий і північний; полудневий — се язик южноруський, з двома головними наріччями: малоруським і червоноруським; північний — се язик великоруський і язик білоруський або литовсько-руський. Підчеркнувши той факт, що назва «руского язика» в російськім обіході стала ходячою назвою великоруської мови, але первісно належала київській Україні, і в такім значінню ще вживається на Західній Україні, Максимович констатував, що ся назва мусить уважатися рівнозначною з терміном «східне-слов'янський», як назва родова, що обіймає всі три східне-слов'янські язики: южноруський (або український), великоруський і білоруський. Розділ сеї східньої групи на частину полудневу, українську, і північну, великорусько-білоруську, стався не «в середніх временах», а «в древних» — про се свідчить лінгвістична одностайність української мови, котрої-б вона не могла задержати, якби формувалася в литовсько-

польській добі. Про її самостійність від великоруської і польської свідчать її особливості, ближчі до мови чесько-словацької і мов полудньово-слов'янських, а відмінні від польської, ближчої до великорусько-білоруської групи.

В другій серії своїх історично-філологічних писань — в «Філологічних Листах», адресованих Погодіну, в відповідь на його теорію великоруського заселення Подніпров'я в київській добі (три серії, 1856—1863), Максимович ґрунтовніше розвинув тезу, поставлену вже в його писаннях 1830-х рр., що організаційним центром української (або як вони звали в сій дискусії — малоросійської) мови було українське, Київське Подніпров'я, його культурний і соціяльно-політичний процес X, XI, XII вв. Київські літературні пам'ятки сеї доби під церковнослов'янською поволокою виявляють прикмети не північні, великоруські, як пробував довести Погодін, а полудневі, українські. Київська культура і письменство належать українському племені і ним творились.

Окремішности і самостійности української мови, що веде свої початки від часів західньо-слов'янської диференціяції, так само як мова польська або чеська, відповідає окремішність українського етнічного типу. Він знайшов своє завершення в козацьких часах, «в добі Хмельницького», але веде свій початок з старших часів. Сю гадку підчеркнув Максимович уже в передмові до своїх пісень 1827 року, і на ріжні способи освітлював в полеміці з Погодіним, що являється найбільш блискучою апологією української самостійности, чи «самобытности», як тоді говорили, яку тільки маємо до останньої чверти XIX в. Багато з того, що в коротких, ляпідарних рисах дав Костомаров в своїх славних «Двох Русских Народностях», знаходимо в «Філологічних Листах» Максимовича, тільки в менш яскравій і конденсованій формі. Він писав тут в 1857 р.: «Когда я, въ 1832 году, увидѣлъ землю Донскихъ козаковъ и вслѣдъ за тѣмъ землю козаковъ Черноморскихъ, мнѣ тогда яснымъ было различіе великороссійскаго и малороссійскаго человѣка въ быту козацкомъ. Когда я послѣ того въ Кіевѣ, на лекціяхъ, разбиралъ подробно народныя пѣсни, великорусскія и малорусскія, мнѣ ясно было тогда различіе двухъ народныхъ русскихъ характеровъ при воодушевленіи пѣснотворческомъ. И много было мнѣ другихъ случаевъ для сличенія двухъ русскихъ характеровъ въ разныхъ отношеніяхъ».

Як відомо, на глибоке відмежування київської доби історії України від доби литовсько-польської, з котрого виросли сі дивовижні на теперішні часи поняття про українську мову як продукт польських впливів, і про ісход київської культури на північ, до Московщини, підчас татарського лихоліття, — вплинули перебільшені поняття про розміри й інтенсивність татарського спустошення в XIII віці. Почались сі перебільшення давно, ще з XIII віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Київа до Володимира, а потім до Москви. Київ стратив свою вартість для єрархії з упадком власти, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і

митрополити слідкували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним витворюючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленню церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення старого, київського осередка, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татарською зверхністю і т. д. На сім потім виросли нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, принятої історичною російською наукою, — а тим висновкам, які висновувалися з її тез, тільки недоговорювались до останнього слова иншими, обережнішими дослідниками, дав різкий вислів безоглядний в своїй обмежености акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р. тезу про т. зв. Полянських Великоросів. З того, що київські літературні пам'ятки не мають українських прикмет, а билинна традиція про київських князів захована в краях великоруських, і з инших тому подібних помічень, — Погодін робив висновки, що в XI, XII, XIII вв. Київ і його околицю займали Великороси, і вийшли звідси на північ після татарського спустошення, а Українці прийшли в сі краї пізніше з Західньої України, з Галичини, з-під Карпатів. Максимович присвятив критиці сеї теорії свій класичний твір: «О мнимомъ запустѣнiи Украины въ нашествiе Батыево и населенiи ея новопришлымъ народомъ» (1857), піддав її всебічному розглядові в своїх «Філологічних Листах», і в ряді статей присвячених ріжним монументальним і письменним пам'яткам, історії осель, генеалогіям ріжних історичних родів і под., — констатував живий і неперерваний зв'язок українського розселення перед-татарської і після-татарської доби, суцільність традиції, культурної і письменської спадщини, яка ясно вказує, що татарське лихоліття не зробило якогось розриву, не вигнало старої людности з її осель, не нарушило підстав українського народнього життя. Тікала єрархія, князі, боярство, капіталісти, шукаючи приятливіших для себе умов життя і експлоатації трудящого народу. Але народнє життя заховало свою фізіономію, свій культурний і ідеологічний зміст, свої традиції. Вияснення сього було другим важним моментом в науковій творчости Максимовича і великою заслугою перед реставрацією української традиції.

Третій момент, який я хочу підчеркнути, — се висвітлення народньої української стихії в літературі, в найбільше для неї, здавалось, далекій — літературній творчости київської доби. Її мова церковнослов'янська, її зміст — обслуговування княжо-боярської верстви, що потім відійшла і відпала від народнього українського життя й вийшла за межі його зору. Максимович взяв предметом свого аналізу київські літописі XI і XII віку і Слово о полку Ігоревім, доводячи безконечним рядом паралель наявність українських елементів в їх мові, в їх стилю, в їх ідеології й поезії. «Слову» він присвятив цілий ряд окремих статей і поставив його в центрі свого університетського курсу старої літератури. Літописями зайнявся головно в своїх листах до Погодіна, збиваючи теорію їх великоросійського характеру; через

те його помічення над ними не зробили такого враження, як аналіз «Слова», що ввійшов в широкий обіхід славістики, і його тісний зв'язок з українською народньою поезією був загально прийнятий — сформульований в тезі, що «Слово» се антецедент українських дум XII віку, невідділима ланка в ланцюгу української поезії. Постаравшися сам перекласти «Слово» на нову українську мову — властиво змодернізувавши його під сю нову українську мову, Максимович тим ще яскравіш підчеркнув цей зв'язок. Але й помічення його над літописями, менше завважені й оцінені, були також дуже важні. З переведених ним спостережень над сими пам'ятками виходило цілком ясно, що їх автори — двірські поети і церковні літописці — безумовно говорили українською мовою, мислили образами народньої поезії, з неї черпали свої поетичні загальні місця. Се мало величезне значіння для суцільности української традиції, для української історіографії, української ідеології. Більш того: «Всякому, хто знає історію України («юго-западной Руси») та її становище, сподіваємось, буде без дальших пояснень зрозуміло, яке величезне практичне, державне значіння має ся думка, що мова, поезія, почування хлопа України — се безпосередні нащадки мови, поезії, почувань князів старої Київської землі; і справді, ті роботи й ті інтереси, яким віддавався етнограф і археолог Максимович в Київі пізніш, мають стільки-ж наукове, як і політичне значіння», — писав Драгоманов в його некрологу. Сі слова пояснюють, щó він хотів сказати своїм вищенаведеним відзивом, що Максимович при всій офіціяльности свого стилю, що вражала пізніших російських лібералів, був «живою народньою людиною».

Я міг-би продовжити сей реєстр. Я міг-би нагадати статті Максимовича, присвячені братствам. Аналіз козацьких літописів й історії козаччини. Статті повні спочуття й любови до засуджених офіціяльною історією діячів гайдамаччини. Його огляд устрою старої Гетьманщини — прототип пізнішого «Описанія Старой Малороссіи» Лазаревського, і апологію сього устрою проти акта оскарження його ліквідаторів, як Теплов і ин. Надхнені теплою симпатією статті про нову українську літературу XIX в., та инше. В усім сім прозирає ся дорогоцінна любов до народньої історії, до народньої підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і з другого боку замилування в історичнім процесі як цілости: його тяглости і неперивности, що не дає приголомшити себе недоречностями й неув'язками соціяльних відносин настільки, щоб не добачати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народньої стихії. Тим часом як противники української традиції підчеркували в усіх тих явищах некультурні і анархічні, мовляв, прикмети української маси, її органічну нездатність до державного будівництва, її безпомічність в організації життя, яка ніби-то засуджувала її на ролю пасивного будівничого матеріялу в руках більш конструктивних сусідів, і робила необхідним в її життю керівництво всяких Варягів, старих і нових, — Максимович навпаки висував безсумнівці конструктивні здібности українського народу, його благородну відпорність проти насильства і упослідження, само-

відречення в громадських справах, і т. д. Перейнятий глибоким пієтизмом до великого тисячелітнього будівництва народу, традиціонист і консерватист своєю вдачею, він у всім старався висунути наперед позитивні сторони сього будівництва, і з замилуванням спинявся на них, лишаючи неприятелям української традиції вишукування сторін негативних.

Пізніші радикальні, революційні покоління не могли спочувати сим панегиричним, єлейним настроям; але вони пробачили Максимовичу сю прикмету його історичного світогляду в інтересах того, що лежало реальною і цінною підставою його консерватизму: констатування народньої стихії, як ґрунту і першопричини всіх надбудов, і охорони її інтересів, як першої умови дальшого культурного і соціяльного будівництва.

Тим пояснюється пієтизм до Максимовича і його наукового діла таких людей як Антонович, Житецький, Чубинський і навіть Драгоманів — котрого відзивами я головно старався схарактеризувати сі відносини молодшого покоління українознавців до старого корифея, щоб підчеркнути органічні зв'язки його праці з новішим українознавством. Сі представники новішого українознавства в ім'я інтересів народу-маси вважали своїм обов'язком різко підчеркнути розходження з його інтересами у старих представників української державности й українських вищих верств. Відома позиція Драгоманова; відомо, як Лазаревський, продовжуючи працю Максимовича над досліженням Гетьманщини, вістря свого досліду обернув проти прогрішень старшини перед народніми працюючими масами. Менше відомо може, як неприхильно ставився Антонович, виходячи з тих-же інтересів мас, до княжо-боярської і старшинсько-козацької державности, включно до найбільш популярних її представників — до самого Богдана Хмельницького, що для Максимовича був предметом пієтизму, майже культу — так само як для козацької історіографії XVIII віку. Але всі сі представники нової української науки, розриваючи з соціяльним консерватизмом Максимовича, в повній мірі відчували свій зв'язок і преемство в розробленню моментів, видвигнених Максимовичом з становища суцільности і народности української історії. Коли ми порівняємо теми, ідеї і висновки Максимовича з науковими дослідами і досягненнями останнього півстоліття, що минуло з дня його смерти, ми переконаємося, як добре старий корифей влучав в питання найбільш актуальні з становища конструкції народньої української історії, як солідно і методично, для свого часу, він до них підходив, і торував дорогу їх науковому розв'язанню.

Розуміється він не міг вийти з залежности від тої суми матеріялу, яким тодішнє українознавство розпоряджало. Архівний матеріял, що став потім головною підставою історичного досліду, тоді тільки-тільки що входив в ужиток. Особисті обставини життя Максимовича, хорого, бідного пенсіонера, що сидів цілими роками на безлюдді, на своїй Михайловій горі, і за щастя мусив уважати — приїхати на кілька місяців до Київа, — не сприяла відповідному поширенню того дже-

релового матеріялу, на який він спирався, ані контактові з новими починами наукової праці, що виникали будьто в літературі російській, будьто в польській, в англійській, французькій в другій половині XIX в. Серед сього нового наукового руху його праці скоро старілися що-до свого змісту. Якраз в тім часі швидко розширялися горизонти українознавства — хронологічно і територіяльно. Західня Україна для Максимовича і його сучасників була сферою майже неприступною, і в свідомости своєї безпорадности він накликав Галичан приступити самим до дослідів над своїм народознавством, словом, історією, а під кінець століття ся Західня Україна вповні війшла в обсяг української науки і органічно ув'язалася з історією Великої України, так само як і її життя могутньо зміцняло великоукраїнський рух і помагало його усвідомленню своїми фактами і досвідами. Використання помічних наук, як палеетнологія, глотика, порівняна етнологія і соціологія, — відкривало безмежні перспективи поглибленню і поширенню історичного досліду. З другої сторони, революційні повіви, світові й місцеві, підчеркували нові сторони народнього життя, давали йому нове освітлення. Се дало українській науці з кінцем XIX віку зовсім нову фізіономію, зовсім новий зміст в порівнянню з досягненнями середини століття, що багато ще затримували в собі від антикварного напряму XVIII віку (сильно помітного на Максимовичу навіть і в останніх десятиліттях його праці). Але не вважаючи на се, органічний зв'язок з кращими здобутками, підходами й передчуттями українознавства середини XIX століття — котрих найкращими представниками були Максимович і Костомаров, в повній мірі відчувався представниками новий течій. Київська громада заманіфестувала сей зв'язок і свій пієтизм, відсвяткувавши спеціяльними зборами ювілей Максимовича.

Драгоманов пошанував його блискучим і повним зрозуміння некрологом, який я позволив собі кілька разів зацитувати в своїй поминці.

Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць; Антонович, Житецький, Науменко, в ряді инших представників тодішнього київського наукового світу, взяли на себе переведення сього плану. Нова пря за «старобутність» і органічність українського життя, що піднялася зараз по тім, в 1880-х роках, з приводу звісних виступів акад. Соболевського, — останній, можна сказати, науковий акорд українознавства XIX в. — дала ще раз в повній мірі відчути зв'язки з науковим ділом Максимовича. Знаменита стаття Антоновича «Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе», котрою розпочалася «Кіевская Старина», новий орган українознавства 1880-х р.р., — була відновленням старої аргументації Максимовича про неперерваність і органічність київського життя. Я, як представник останньої, наймолодшої української генерації XIX віку, з приємністю згадую в сій хвилі всю уважливість і пошану, з якою в своїй Історії України-Руси я оглядався на погляди, аргументи і матеріяли,зібрані з сього становища Максимовичом: її перші три томи, присвячені власне тій старій Русі, котрої органічний зв'язок з новою Україною так гаряче аргументувався і ріжнобічно освітлювався по-

кійним нашим корифеєм, вийшли саме в останніх роках XIX віку, як маніфестація живучости його праці й ідей в нових умовах життя і серед нових наукових течій.

І дійсно, глибоке поважання викликає в нас сей скромний пустинник Михайлової Гори, який з такою гідністю боронив досягнення Українського народу від усяких зазіхань, з яких-би високих і йому особисто симпатичних кругів вони не йшли. Його наукові листи до Погодіна з сього приводу читаються і повинні читатися ще довго, з великою приємністю, яку викликає сей щирий, благородний, цілком свобідний від якої-небудь полемічної заїлости і націоналістичного шовінізму, але заразом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обов'язку тон, в якім М. боронив історичне добро Українського народу від московських претенсій, висловлених устами його близького приятеля і товариша. Ті історичні слова київського Ізяслава суздальському Юрієві в славній боротьбі за суверенність Київа, процитовані Максимовичом на адресу Погодіна, як резюме його полеміки: «Кланяємось тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль» (с. 261) — могли служити епіграфом всього великого історичного діла, пророблeного нашим першим ректором, і з ним — українською історіографією сього століття, що почалася в 1820-х роках.

Я користаю з нинішнього нашого свята, щоб пригадати тим новим поколінням, що виходять тепер на наукову арену, і ширше — на арену громадської і культурної роботи, сей зв'язок з трудами і досягненнями попередніх поколінь. Нові часи утворили нову обстанову сеї праці. Велика наша революція поставила їй нові завдання, котрі вона мусить мати на оці. Але маючи глибоке переконання про необхідність як-найтіснішого зв'язку наукової праці з громадською, спеціяльно в нинішніх умовах життя, я навзаєм вважаю в високій мірі корисним і потрібним також, щоб і громадянство, і трудящий нарід також відчували тісний зв'язок своїх надбань з науковим рухом, його досягненнями і його завданнями.

Українська наука, зокрема українознавство, може з гордістю сказати, що в нинішніх соціяльних і політичних досягненнях Українського народу єсть чимала пайка й її столітньої роботи. Той рух, що розпочався під враженнями тісного контакту з західнім світом, із досягненнями французької революції, і що намацав у себе під ногами твердий ґрунт в народній масі, в її традиціях, інтересах і потребах та поставив собі з одного боку дослідження народнього життя в його тяглости й неперерваности, а з другого боку — обслуговування його культурних, економічних і соціяльно-політичних інтересів, — виливався одною стороною в літературнім і науковім руху, другою стороною — в громадськім і політичнім будівництві, що в обставинах старого царського режиму мусив дуже часто набирати форм революційних навіть там, де в умовах свобідніших, конституційних він безпечно міг-би протікати в формах легальних. Українознавство в сім процесі йшло дуже часто в тіснім і нерозривнім зв'язку з політичною боротьбою. Прекраснодушний словесник-романтик, ученик Мерзля-

кова і приятель Язикова, Максимович також не був чужий громадським мотивам на народницькім ґрунті. Він задокументував се не тільки своїми популярними брошурами для народу, літературними творами в народній мові, обороною нової української літератури, гарячими виступами проти ренегатів, — але й щирим спочуттям демократичним реформам 1860-х років, їх народницьким елементам, а на Кулішів передрук Гребінчиних байок «догожаючи нужді народній» Максимович відповів многозначним сумнівом — «чи то в Гребінчиних байках має тепер нужду український нарід?».

Але кінець кінцем його найбільшим подвигом — як і подвигом передреволюційного українознавства взагалі було вияснення народньої основи української історії, її тяглости і неперерваности, і укріплення на сім ґрунті того переконання, що Український Нарід се дійсний будівничий великого тисячелітнього діла української історії, і одвічний господар Української землі, политої його потом і кров'ю.

Сей подвиг — не задавнений і не пережитий — ми всі, малі й старі, повинні твердо пам'ятать, шанувать і любить.*

Читано на урочистім засіданню
2 жовтня 1927 р.

* Вперше друковано в українознавчому журналі «Україна», органі Історичної Секції Академії, книга 6, 1927, стор. 1—13.

Акад. Михайло Грушевський

КОСТОМАРОВ І НОВІТНЯ УКРАЇНА

В сорокові роковини

20 травня сього року скінчилося сорок літ з дня смерти Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 травня тодішнього числення. Ся хронологічна дата нагадує нинішнім поколінням про неоплачений довг перед одним з найбільш заслужених борців против феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Россії, ідеолога українського відродження і визволення, — і про незаповнену проталину в історії нашого громадського руху, на чолі которого покійний історик, публіцист, етнограф і поет стояв протягом цілого ряду десятиліть. Не вважаючи на велике значіння його діяльности й індивідуальности, досі Костомарову щастило далеко менше, ніж иншим українським діячам такої міри, як він. Через умови нашого життя ні один з попередніх юбилейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу, як політичного діяча й ідеолога; я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерти, не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльноти — мусив говорити про нього тільки, як про історика.[1] З його літературної спадщини теж тільки головніші історичні писання та українська белетристика були зібрані в окремих виданнях і зроблені приступними читачам і дослідникам. Писання ж більш публицистичного характеру — на теми соціяльно-політичні і національні, якраз найбільш інтересні для історії соціяльного і ідеологічного руху, зістаються розкидані в ріжних, здебільшого мало приступних виданнях і мабуть нікому не відомі в цілості.

А тим часом Костомаров уже в Кирило-Методіївській добі був, безсумнівно, ідеологічним провідником України; се стало зовсім ясно аж з хвилею опублікування «Книг Битія Українського Народу», — перед тим тільки більш інтуітивно відчувалось. Пізніш, після десятилітнього «из'ятия» і пробування «под спудом», Костомаров з моменту появи його «Богдана Хмельницького» (1857), знов став загально признаним ідеологом українства, майже до смерти, напевно в кожнім разі — до появи його «Задач украинофильства» (1882), котрими він

---

1 «Українська історіографія і Микола Костомаров», *Л. Н. Вістник*, 1910, кн. V.

відмежував себе від тодішніх провідників українського національного руху. Чим він був протягом повного чверть століття, 1857—1882, дають поняття відзиви про нього Драмоманова, що при всіх кардинальних розходженнях в поглядах, признавав в нім людину, яка була дійсним заслуженим авторитетом українського громадянства — «найбільше скидалася на українського бога». Розкрити секрети впливу і провідного значіння Костомарова для сього покоління будівничих Новітньої України, инакше сказати — вияснити, в чім він був носієм бажань і змагань провідних українських груп, що вносив сюди свого і впливав теж на них, а в чім розходився з ними і через що, кінець кінцем, стратив своє провідне значіння — се важно і конче потрібно для самого українського руху. Не ставлючи своїм завданням дати на сі питання вичерпуючу відповідь, бо се й не можливе при нинішнім розпорошенню його писань і дуже малій скількості опублікованого інтимного матеріялу, я хочу в кількох словах намітити де-які моменти сеї історичної роли Костомарова, та нагадати про цю неодложну справу — видання досі неприступних частин його літературної спадщини, листування та всяких инших матеріялів, що лишились по нім.

Що робило Костомарова ідеологічним провідником українських народовців 1840-х, 1860-х, 1870-х років? Що горнуло до нього молодіж, робило його її улюбленцем і, не вважаючи на хвилеві непорозуміння і кардинальні розходження, таким лишило його до смерти? Що дало йому єдине в своїм роді становище історика популярного у всій поступовій Росії — популярного не наслідком тільки літературного таланту, а певного духового спорідження?

Я думаю, се тепер ясно. Се була спільна ненависть до самодержавія і бюрократизму, котрому противставлялась свобідна громадська самодіяльність; до аристократії й соціяльних привилегій, котрим противоставлялись демократична і соціяльна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому противставивсь федералізм з де-якою анархістичною закраскою.

В сій закрасці українське і російське поступове громадянство толерантно приймало від Костомарова його український націоналізм, і заплющувало очі на його вихватки проти еврейства, против Поляків, його правовірну церковність церковність і неохоту до радикальних раціоналістичних кличів. Та кінець кінцем і не помилялась,бо сі слабі сторони зіставались персональною справою великого історика, без якого небудь громадського значіння. Ті ж революційні сторони, схарактеризовані вище, впливали могутньо, робили його писання агітаційною літературою, що робила велике враження, як силою таланту, глибокого переконання, художнього переведення, так і самою ідеєю історичного обгрунтовання. Такі його писання, як «Бунтъ Стеньки Разина», «Начало Единодержавія», «Личность Ивана Грознаго», служили завданням соціял-революційної агітації. На них виховувались покоління революційної молоді, тим часом, як «Двѣ русскія народности» служили каноном української національної свідомости. Коли в поглядах на релігію, моральність, церкву Костомаров виявляв силь-

ний консерватизм, а навіть і реакціонерство, — на що часом з спочуттям вказують консервативні українські елементи (і з жалем, що воно зісталось без впливу на український загал!), — а в своїй тактиці загнавсь був до крайнього опортунізму (гасло «помирення правительства з українством» — за всяку ціну), — то в поглядах соціяльної політики він був протестантом різким, непримиренним, невблаганним, і ся сторона впливала всесильно і діяльно, наперекір консервативним і опортуністичним потягам старого письменника в инших сферах. В сім покійний Костомаров був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішности української національности та її необмеженого права на свобідний свій розвій.

З того тільки часу, як стали приступними його «Книги Битія», можемо ми оцінити, як глибоко залягала в Костомарові ся ненависть до автократизму, аристократизму, бюрократизму, і як щиро він був нею перейнятий! Через те вона так сильно давала себе відчувати, під усіма цензурними недоговореннями й приписами історичної об'єктивности, і в його пізніших історичних писаннях — після того, як навчений тяжкими переживаннями в жандармських лапах, він уже не насмілявсь висловляти своїх політичних поглядів в більш одвертій формі, публіцистичній чи агітаційній. Горяче почуття, влите так безпосередньо і одверто в тім молодечім писанні (що могло б відограти ролю незрівняного агітаційного твору і мати незвичайно сильні наслідки, коли б не було сховане царською жандармерією!), інтуїтивно відчувалось потім в сих здержливих, сильно розважених і умірковних його історичних творах. Вони поривали, гіпнотизували, суггестіонували силою укритого, затаєного, але не пережитого почуття, що його покійний історик носив очевидно до смерти, хоч і не здужав перетворити в ясно поставлену, послідовно переведену програму громадської роботи, а навіть підчеркував навпаки, що його історичні висновки не мають ніякого практичного значіння, та відмежовувавсь від громадської акції. Не вважаючи на се, його історична і літературна творчість була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі, і не дурно царський уряд, по перших його виступах на катедрі, забив і запечатав йому дорогу до сеї катедри на всі пізніші часи!...

В «Книгах Битія» з незвичайною силою і прозорістю Костомаров висловив се своє основне іcповідання: автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривлюють життя суспільности в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від их.

Два найдотепніші на світі народи — Євреї і Греки, на його погляд, звихнулись і загинули, не розвинувши вповні божої правди, тому що спіткнулись на сім. Євреї відійшли від божого заповіту — бути рівними, правитись виборними суддями і знати одного царя — Бога небесного. Вони настановили собі самодержавного царя і через се пропали, щоб дати всім людям науку, «що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє...» «Бо хто скаже сам на себе: Я луччий од усіх, і розумніший над всіх, усі мусять мені

коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю, той зогрішає перводним гріхом... той подобиться самому діаволу, котрий хотів стати в рівню з Богом і упав у пекло.»

Греки завдячували свій високий культурний розвиток тому, що відкинули монархічні і соціяльні привілегії: «Греки сказали: Не хочем царя, хочемо бути вільні і рівні.» І стали Греки просвіщенні над усі народи і пішли від них науки і скуства і умисли, що тепер маємо — а сталося затим, що не було у них царей.» Але «вони не дізнались правдивої свободи», не пізнавши царя небесного і впавши в ідолопоклонство, — через се вони о половину знищили свої досягнення, а ще ж допустили рабство й нарушили соціяльну свободу: «царів не було, а панство було, а то все рівно, як би у їх було багато царів. І покарав їх Господь: бились вони між собою і попали в неволю ізпершу під Македонян, а вдруге до Римлян».

В їх особі покарав Господь весь рід людський — тим, що як раз найцінніша, найпросвіщенніша частина людства «попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора». «І став римський імператор царем над народом і сам нарік себе богом. Тогді возрадувався діавол і все пекло з ним і сказали в пеклі: «От тепер уже наше царство: чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе царем і богом вкупі!» Християнство прийшло, як ратунок з сеї загибели: на прикладі Христа воно мало навчити людей рівности і братства — що «найбільшая шана від Бога, хто душу свою положить за други своя, а хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.» Пани і невільники, філософи і невчені утворили одну громаду, «ставши свобідними кровію Христовою і просвященними світом правди».

Монархічний і панський лад — «імператори римські і пани і чиновні люде і вся челядь їх і філософи» — піднялись на християн всіми своїми засобами, щоб знищити християнство, а коли се не вдалось, постарались його зфальшувати:

> «І почали царі приймати християнство і кажуть: «От, бачите, можно бути і християнином і царем вкупі». І пани приймали християнство: «От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі» ... І піддурили архиєреїв і попів і філософів, а ті кажуть: «Істинно так воно єсть, аже ж і Христос сказав: «Воздадите кесарево кесареві, а божиє — богові», і апостол говорить: «Всяка власть од Бога» — так уже Господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі були нищими і невольниками. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: «Воздадите кесарево кесареві», а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти і незгоди, а хотів, щоб мирно і любязно розійшлась віра і свобода. Бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево — платить подать, сповнять закон, то кесарь, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би один царь — Господь Ісус Христос. І хоча Апостол сказав: «всяка власть од Бога», а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так

Бог постановив, і єсть то власть і власть та од Бога, але урядник (в рос. тексті: начальник) і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо і Христос повелівае судитись перед сонмищем. І так як урядник і правитель — перші, то вони повинні бути слугами, і недостоїть їм робить те, що здумається, а те, що постановлено, і недостоїть їм величаться та помпою очи одводити, а достоїть їм жити просто, і працювати для общества пильно. Бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги.

«А сьому ще гірша неправда, буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатілись, а другі були у неволі і нищі. Бо не було б сього, скоро б приймали щире евангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробиться їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б також багаті. Як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було також хорошо, як і йому.»

Рим і Візантія, романські й германські народи, прийнявши таке «зіпсоване християнство», не могли розвинути у себе ні правдивосвобідного ладу соціяльного, ні справжньої просвіщенности. «Греки, прийнявши благодать, покаляли її», — «оставили при собі імператорство, і панство, і пиху царськую і неволю», і тим стягли на себе кару божу — попали в неволю до Турків. Романські народи теж впали в сю помилку, «оставили і королів і панство», а ще крім того звихнули церковний лад — «вимислили голову християнства — папу». «Племено німецьке», устами Лютера справило сю помилку, але лишило соціяльну неволю — «зоставили у себе королів і панів, і ще гірше — дозволили замість папи і епископів орудувать церквою Христовою королям і панам». Крім того, на останок, ті і сі, народи романські і народи германські, пішли за раціоналістичними кличами, поставили за мету свого життя інтереси державні та меркантильні, а без «Духа Божого» даремні були їх революції та визвільні зусилля: «про свободу кричать, і немає в них свободи, бо нема свободи без віри».

Натомість, як найкращі задатки, мали народи слов'янські — тому що у них здавна, з одного боку, не було ні царів, ні панів, а всі були рівні; а з другого боку не було у них ідольського служення — «кланялись одному богу вседержителю, ще його не знаючи» (Костомаров тут використовував оповідання Прокопія). Але й вони від Німців перейняли королівство, панство, невільництво, і за те попали в неволю сусідам. Самостійні зісталися Польща, Литва (себто Україна з Білоруссю) та Московщина. Та Поляки знівечили свій лад панством — «і одурів народ польський». Так само пропала «Річ Посполита Новгородська вільна і рівна» — «за те, що і там завелось панство». «Одурів народ Московський» — тому що «попав у ідолопоклонство, бо царя свойого нарік Богом і усе, що царь скаже, те уважав за добре — так що царь Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христолюбивим». А царь їх дійшов своєї влади, «кланяючись Татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський християнський».

Тільки Українці заховали в чистоті старий слов'янський лад, очистивши й просвітивши його християнством:

> «Не любила Україна ні царя, ні пана, скомпанувала собі козацтво, єсть то істоє братство, куди кожний пристаючи був братом других — чи він був преж того паном чи невільником, аби християнин. І були козаки між собою рівні, і старшини вибірались на раді, і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками. І постановили вони чистоту християнську держати — тим старий літописець говорить об козаках: „Татьби же і блуд ніже іменуються у них".»[2]

Тоді польське панство і московське царство завзялися знищити козацтво, щоб звідти те братство християнське не обхопило й їх країв. Пани польські всякими способами мучили своїх підданих, щоб забити в них всякий образ людський; коли ж Україна через се відірвалась від Польщі й пристала до Московщини, опинилась в неволі царській — бо «царь московський усе рівно було, що идол і мучитель» Щоб лекше знищити Україну, вони розділили її між собою — «лівий бік буде московському царю на поживу, і правий бік польським панам на поживу».

> «І билась Україна літ пятдесять, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганше діло, яке тільки можна знайти з історії.»

В сій боротьбі вона знемоглась і упала, підпала панству польському і «неключимій неволі московській». І все таки Україна не пропала

> «бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана! а хоч і був цар, та чужий; і хоч були пани, та чужі; і хоч з української крови були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови, і самі себе не називали Українцями. А істий Українець, хоч би він був простого, хоч панського роду, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога — Ісуса Христа.»

І справді — «України голос одізвався в Московщині після смерти царя Олександра», — в змові декабристів. І знов встане Україна, —

> «і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, встане Славянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янськім.»

Я вважав потрібним вибрати сі тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, — скільки революційного запалу вложив молодий київський адьюнкт, і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім! Ідучи за взірцями польських революційних писань, за творами «проклятого попа» Лямене й італійського визвільника Гвераці, — котрих

[2] Цитую з видання в «Голосі Минулого», 1918, кн. 1.

він називав учителями Кирило-Методіївців, він розгорнув на тлі історії біблійної, всесвітньої й української свою соціял-революційну концепцію дуже сильно і в значній мірі влучно і оригінально, так що вона б дійсно мусіла вдарити з небувалою силою по українських серцях — коли б була дійшла до них! І в кождім разі сим твором Костомаров здобуває собі визначне місце серед предтеч Нової України!

І от що я хочу тут підчеркнути — що, не вважаючи на всі тортури, перенесені в жандарськім застінку за сей твір (жандарми дійсно довели були його до повної непочитальности, до справжнього божевілля своїми катівськими штуками, доходячи авторства сього твору) — Костомаров і далі, тільки під иншими, більш обережними і відповідальними формами, проводив властиво ті самі ідеї революційного протесту і агітації, спеціяльно в приложенню до України, Великоруси і Польщі, котрі різко і безцеремонно, в рисах більш схематичних і грубих начеркнув в своїх «Книгах Битія».

З сього боку особливо інтересно порівняти з ними инший, новіший, але теж без цензурний твір Костомарова, хоч призначений до друку і підписаний його іменем. Се його лист до Герцена, як редактора «Колокола», написаний з приводу гадок Герцена про польське питання і надрукований в ч. 61 «Колокола» з 15 січня 1860 р.

Костомаров мусів висловлювати тут свої гадки, відповідаючи за них, як історик і як професор. Се, розуміється, давало їм зовсім инший стиль і зміст. Але провідні ідеї і тут властиво ті самі, що висловив він в «Книгах Битія», тільки що обмежуються, з огляду на тему, головно антитезою української свободолюбности, еґалітарности і толеранції з польським шляхецьким, пансько-ксьондзівським класовим ладом. Як і там підчеркує він тут з натиском безпанськість українства:[3]

> «Дворян Українців нема, з виїмком небагатьох, що останніми часами, разом із пізнанням безпідставности дворянської інституції, звертаються до чистого народнього джерела. І перше не було в нас дворян; вони були чужі, хоча й походили з нашої крови; перше робились вони Поляками, тепер Росіянами. Малоросійська нація, як її звикли називати, все зіставалась добром пригніченого класу, що годувала своїм потом і кров'ю і Вишневецьких і Розумовських.»

Сю свою нинішню соціяльну структуру Україна завдячає козаччині, що відновила одвічні слов'янські прикмети соціяльного ладу:

> «Козацтво, якого слав'янське значіння ви дуже добре признали, було розсадником свободи і перешкодою для двоякого деспотизму, з одного боку для зовнішнього, на-пів дикого, східньо-мусульманського, з другого — для внутрішнього, аристократичного, делікатного, цивілізованого, розвитого, у Поляків під впливом старих римських і папських понять... Народ бажав увесь користуватись правами свобідних людей; всі хотіли бути козаками, а самі реєстровці бажали також поділитися своїм званням з усіми. Народ не бажав мати над

[3] Цитую в українськім перекладі «Літературно-Наукової бібліотеки» львівської Видавничої Спілки (1902, ч. 33), місцями де-що справляючи його.

собою панів; народ домагався самоуправи, самосуду, рівноправного сповнювання громадських обов'язків і свобідного вибору життя для кождого. По розумінню народу, в Україні вільно було жити всякому і ледви де небудь шановано так у XVII ст. людські права щодо віри, породи, народности, переконань. Козаки, лицарі віри, невтомні вороги всього неправославного на війні, у себе дома приймали радо і католика і мусульманина. І тепер у Українця далеко менше релігійности ніж у Росіянина, хоч непорівняно більше внутрішньої побожности.

«В XVII ст. Український народ, не вважаючи на внішню подобу в багатьох рисах свого побуту з Поляками, в своїх понятях виявив повне противенство до них. Коли Поляки, під впливом ідей, вироблених пієтизмом до Римської республіки взагалі під впливом західньо-европейським, говорячи про свободу, уявляли її собі не инакше як добро «людей шляхетського стану», які топтали всю масу рабів, хлопів, людей підлого класу, — Українці навпаки ненавиділи всяке винищування і привілеї; домогаючись від Поляків прав і вільности, вони хотіли і жадали їх не для горстки, але для цілого свого народу. От із якої причини Поляки полишали радо права свобідного чоловіка пяти-шести тисячам козаків, а ті пять-шість тисяч замість вдоволятися своїм виїмковим положенням, приймали в свої ряди три рази більше і підіймали зброю не за себе, але за них, що їм не давано прав, якими вони самі користувалися».

«Аби забезпечити своїй землі відповідне місце в наміренім перевороті (обєднанню Польщі й Москви під властю царя Олексія), Українці в 1658—9 рр. зложили гадяцьку умову, котрою Україна, під назвою в. кн. Руського, як незалежна республіка, з окремішністю і самостійністю своєї внутрішньої управи, судівництва, релігійного, громадського, фінансового і військового устрою, сполучалася в одну республіку з Польщею. Таким чином повставав союз слов'янських держав: Польщі, в. кн. Литовсько-Руського, в. кн. Руського. І коли довершилось з'єднання з Москвою — то й Московського царства. То була перша проба слав'янського союза, про який ми думаємо тепер так, як і ви...

Пробудження славянських народностей відгукнулося скоро в Україні й підняло з летаргічного сну народню думку й почування. З'явилося стремління відродити народність, що вмирала під московським кнутом і петербурським багнетом та утворити самостійну літературу. Та ідея панславізму була принята на Україні зовсім инакше як у Москві. На Україні ся ідея зараз прибралася в ясну форму федеративного союзу Славян, де кожна народність заховувала б свої окремішности при загальній особистій і громадській свободі. Разом з тим витворилось переконання, що сею і єдино сею дорогою Україна може піднятися з упаду і зберігти свій власний, стільки разів несправедливо і безжалісно потоптаний вигляд».[4]

---

[4] Наскільки взагалі сей лист близько передає ідеї «Книг Битія», для ілюстрації, крім вище поданого, наведу ще напр. отсі паралелі:

«Книга Битія»: Бачуть ляцькі пани і московський царь, що нічого зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив...

Лист: «Польща і Москва видячи, що не можна заспокоїти упертого на-

В серії статтей друкованих в «Основі» 1861-62 рр. («Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси», «Двѣ русскія народности», «Черты народной южно-русской исторіи») Костомаров постарався ширше, докладніше і документальніше представити глибокий і непереходимий контраст понять і змагань українського громадянства з автократичним, бюрократичним і дворянсько-крепацьким ладом Московського царства і Російської імперії, в коротких ляпідарних рисах начеркнений в його молодечих «Книгах Битія». При тім, як і в них, він виходить з принципіяльного заложення, що той соціяльний лад, що розвивався в українських землях свобідно і непримушено, се єсть старий справжній слов'янський лад; українські змагання виходять з одвічних, корінних слов'янських прикмет сеї народности. Московський же лад, його формалізм, бюрократизм, централізм, і всі неприємні національні прикмети, що давалися в знаки Українцям в їх стрічах з сим ладом: зарозумілість, нетолерантність, схильність до насильства, грубости й некультурности в поводженню, особливо з залежними і підвласними, се наслідок, перш за все того фінського грунту, на котрий була пересаджена з полудня слов'янська культура і соціяльний лад; далі — впливи татарського завоювання, котрому Костомаров надавав значіння незвичайно велике, просто таки фатальне в розвою великоруського життя, а через нього — і всім східньо-европейським відносинам, і напослідок — західнього бюрократизму, запозиченого Імперією.

Український елемент (до котрого Костомаров — се треба завсіди пам'ятати, неправильно, на підставі хибної аналогії, зачислив і новгородську народність), защемлений в трикутнику боротьби зі Степом, боротьби з шляхетсько-католицьким натиском польським, і боротьби з династичними і всякими иншими претензіями Москви, — не подолав сеї тяжкої борні. Упав в ній, — але не зрікся свого народнього характеру, своєї ідеології. Облишений своїми дезертирами — панськими елементами, і зведений до селянської маси, він через ту українську інтелігенцію, яка зістається вірною ідеології його інтересам, боровсь і бо-

---

роду, постановили розірвати Україну на дві половини. Се чортівське діло розділу народу зроблено перший раз в Андрусівськім договорі 1667 р.».

Лист: «Чадолюбива мать отечества Катерина II скасувала козацькі порядки, а щоб заспокоїти і привязати до себе урядників, уже давніш деморалізованих московським впливом, завела на Україні кріпацтво і уярмила вільний народ, що так уперто визволився від нього колись — в його польській формі».

«Книги Битія»: «А німка цариця Катерина ,курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, в останнє доконала козацтво і волю, бо одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками».

Розуміється, в 1859 р., коли Костомаров писав свого листа, він «Книг» під рукою не мав. Паралельність ідеї обох писань показує: наскільки глибоко сиділи в Костомарові сі ідеї. Се було ісповідання, висловлене тільки ріжче і запальніше в 1840-х р. і здержливіше в 1850—1860-х.

реться против сих чужородніх і противних йому тенденцій і впливів, і кінець кінцем мусить знайти задоволення в слов'янській федерації, до котрої змагають всі кращі представники слов'янського племени. В ній — можна б собі договорити гадки пок. історика, — великоруський елемент очистився б, серед слов'янської стихії, від тих чужих домішок і впливів, які викривили його істоту, і вернувся б до своєї слов'янської природи.

Така була б коротка есенція історичного і політичного світогляду, котрий Костомаров викладає в своїх наукових студіях часів найвищого розцвіту свого таланту і творчости: останніх 1850-х і всіх 1860-х років (аж до хвороби, що почала себе виявляти від 1870-х рр., а особливо сильно прокинулася в 1875, і зробила, очевидно великі спустошення в інтелектуальних здібностях великого письменника). Як бачимо, вона знов таки повторює схему «Книг», тільки викладається більш фрагментарно, більш прикровенно, освітлюючи історичний матеріял, подаваний в наукових студіях, і часом тільки додаючи відокремлені бліки художньому малюнкові, а за те досить часто переплітається ріжними заявами автора, що те, що він висловлює, се не програма акції в теперішності, ані навіть оцінка сучасних умов, тільки чисто історичний підсумок: характеристика того, що було і минулось, може й пережилось, і виявило свою нездібність до життя.

Полишаючи на боці отсі застереження, котрі може часом були й висловом щирого песимізму автора (порівняти напр. спомини Менчиця, що отсе друкуються), але далеко частіш — були тільки тактичним маневром, подиктованим тяжкою дійсністю, що так часто давала себе відчувати сьому позбавленому авдиторії професорові, — я вважаю потрібним навести кілька взірців із згаданих історичних писань, щоб ілюструвати отсе історично-політичне ісповідання його, як він викладав його в сих роках:

«Прояви зовнішнього життя, що дають суму відмін одної народности від другої, се тільки зверхні познаки, в яких виявляє себе те, що криється на дні народньої душі. Духовий склад, степінь чутливости його породи, або склад розуму, напрями волі, погляд на життя духовне і суспільне — все, що становить норов і характер народу — укриті внутрішні причини, його особливості, що дають дихання, життя і суцільність його тілу ... Приложім сі загальні принціпи до цього питання про ріжницю наших руських народностей — великоруської, і малоруської або полуднево-руської. Початки сеї ріжниці губляться в глибокій давнині так, як і поділ слов'янського племени на окремі народи взагалі ... Найбільш ясне свідоцтво глибокої старини полуднево-руської народности, се незвичайна подібність полудневого наріччя з новгородським, котрого неможна не помітити й тепер, по всіх переворотах, що вели до знищення, або до зміни його. Розуміється було б безпідставним уявляти собі, що той образ яким полуднево-руська народність з її прикметами була в давнину, був той сам, в якім бачимо її в пізніших часах. Історичні обставини не давали народові стояти на однім місці й заховувати ту саму постать. Коли ми, звертаючись до давнини, говоримо про полуднево-руську народність, то розуміємо се

так, що той вигляд її, який був прототипом нинішнього, містив у собі головні риси, що становлять незмінні прикмети єства народнього типу, спільного для довгих часів і здатного трівко вистояти й обстояти себе против усіх натисків ворожих і руїнних причин».[5]

«Слабкі, неясні тіни лишились від далекого минулого. Але й сих тіней досить тим часом, щоб побачити, як рано Полуднева Русь пішла в своїм розвою иншого, власною дорогою, відмінно від Півночи. Тіж самі, спільні принціпи на Полудні ставились, скріплялись і змінялись инакше, ніж на Півночи. Та до половини XII в. Північ, а ще більше Північний Схід нам мало відомі. Літописні оповідання обертаються на полудні... Одно, що ми знаємо про Північний Схід, се що слав'янська людність там жила серед Фінів, з значною перевагою над ними; що край сей мав ті-ж самі елементи, як по инших краях Руського світу; але не знаємо ні подробиць, ні способів, як ті загальні елементи виявлялися в спеціяльних обставинах. На полудні ж, тим часом, весь полуднево-руський нарід (уже) на початку IX в. виразно визначається єдністю; не вважаючи на княжі перегорожі, він безнастанно нагадує про свою одність подіями своєї історії; він присвоює одно імя Руси, у нього спільні змагання, ті самі головні фактори рухають ним; його частини тягнуть до гурту, тим часом як землі инших галузей загально-руського слав'янського племени — напр. Кривичі — відокремляються як особливі частини загального звязку...

Від половини XII в. в історії визначується характер Східньої Руси — землі Ростово-Суздальської-Муромсько-Рязанської... Тоді вже ясно виявляється своєрідний дух, що панує в громадськім ладі сього краю, та уклад суспільних понять, що кермує подіями — відмінність від понять, що надавали змісту подіям Полудневої Руси й Новгороду... Елементи культури, виховані на київськім грунті під православними впливами, перейшли до Східнього краю, а там приймали инакший зріст і з'явилися в иншім вигляді. Замість Київа Полуденного з'явивсь на Сході инший Київ — Володимир; з усього видно гадку зробити з нього другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Там стала патрональна церква «Богородиці Золотоверхої» і Золоті Ворота, з'явились назви київських місць: Печерський город, річка Либедь. Але не можна було відібрати старого Київа від дніпровських гір: ті ж парости під східньо-північним небом, на чужім грунті, виросли инакше, иншим деревом й инші плоди принесли.

«Старі слав'янські поняття про громадський лад вважали джерелом загальної народньої правди волю народу, ухвалу віча, з кого б той народ не складався і як би не зробилось віче, в залежности від умов... При тім здавна виникла і закорінилась в поглядах ідея князя-правителя, судії-посередника, становителя порядку, оборонця від зовнішніх і внутрішніх турбот; між вічевим і княжим принципом мусіла виникнути суперечність, але ся суперечність гамувалась і розвязувалась свідомістю народної волі віча над правом князя... Князь був потрібний, але князя вибирали й могли нагнати, коли він не задо-

[5] В сих поглядах, як і взагалі в писаннях Костомарова, відчувається недостача реальної соціологічної бази, що заступається старими поняттями про народні духи і тому подібні речі. Але тут не місце входити в критику сього. Нас тут займає його історично-політична ідеологія.

вольняв тих потреб народу, для котрих його було треба, або зловживав свою владу і авторитет... (Автор наводить з київської історії факти, що ілюструють таку практику). Київ ніяк не надававсь бути столицею централізованої держави; він і не шукав того; він навіть не міг затримати першинства в федерації, бо не вмів її організувати. В натурі полудново-руській не було політики холодного вирахування, твердости на шляху до визначеної мети. Те саме виявляється і на далекій півночі, в Новгороді; суворе небо мало що відмінило головні основи полудневої вдачі, і тільки скупство природи розвинуло більш промислового духу... В Новгороді, як і на Полудні, було багато поривчатого буяння, широкої відваги, поетичного захвату, але мало політичної запобігливости а ще менше витривалости. Часто він гаряче заходився стояти за свої права і за свою свободу, але не вмів сконцентрувати тенденцій, що наче б то йшли до одної мети, але зараз же розходилися в приложенню... Він був свідомий своєї одности з Руською землею, але не міг стати знарядом її спільної одности; він хотів заразом в сій одности заховати свою окремішність, і не заховав її. Новгород — як і Полуднева Русь — тримавсь федеративного ладу навіть і тоді, як супротивна буря вже зломила його недобудовану будову.

«Так само і Полуднева Русь протягом віків заховувала старі поняття; вони перейшли в її плоть і кров, несвідомо для самого народу, і Полуднева Русь, прийнявши форму козаччини, що властиво зародилась уже в старій добі, стала шукати федерації в з'єднанню з Московщиною, де вже давно не стало тих федеративних принципів».[6]

«І природа й історичні обставини, все вело життя Руського народу до окремішности земель з тим, аби між усіма землями творились і підтримувались усякі звязки. (Такими звязками в старій добі Костомаров уважає: спільне походження, побут і мову, одність княжої династії, християнську віру і спільну церкву, і виясняє значіння цих моментів, що творили завязки федеративного звязку між поодинокими землями, що відокремилися під впливом географічних, етнографічних і політичних умов). Русь стреміла до федерації, і федерація була формою, котру вона починала прибирати. Татарське завоювання зробило різкий переворот в її державному життю».[7]

«При кінці XI в. Полудноворуська Земля вже визначається відповідно відділам своєї народности: в Чернигові сформулась своєбутня Земля, на Волині також, і Червоній Русі. Доля народу в сих відділах Полудневої Руси лишається по за історією, бо літописи більш займаються Київом, а що до инших земель, то говорять тільки про князів. Ні твердої княжої власти не могло ще сформуватися на Русі (в тім часі), ні родової аристократії, ні, ще менше — народоправства. Але не вважаючи на відносини, несприятливі цивілізації («гражданственности»), елементи культурного життя («образованности») в матеріяльній і духовій сфері розвивалися християнством і не давали народові впасти в кочеве здичіння. Зносини з Візантією й Заходом, і старі торговельні звязки далі підтримували стремління до цивілізації... Так утворилося в Полудневій Русі сполучення цивілізації й духов-

[6] *Двѣ русскія народности*, с. 34—44, вид. 1903.

[7] *Мысли о федер. началѣ*, с. 30.

ної просвіти з дикістю і кочовництвом, елементів громадської свободи з деспотичним своєвіллям. (Автор перед тим звертав увагу на значні чужородні, кочовницькі домішки, що примішувались до пограничної київської людности і являлись на гадку К., «вістниками козацької громади»). Князі вибирались і приймались народнім голосом; але народній вплив з'осереджувався тільки в припадковій юрбі смільців («удальцов»), утиски і против-народні вчинки влади каралися судом маси, але маса ся не була правильно організована; брак становости, родової аристократії, привілегій станів, — і разом з ним своєвільство припадково-сильного і пониження слабого і незначного — у всіх отсих рисах народнього життя видний зародок будучої козаччини».[8]

«Вище я завважив принагідно, що козаччина почалася в XII-XIII в. На жаль, історія Полудневої Руси наче провалюється після Татар. Народнє життя XIV і XV в. нам мало відоме; але елементи, що були початком того, що виразно виявилося в XVI в., в формі козаччини, не вигасали, а розвивались... Тут (в XVI в.) староруські елементи, до певної міри розвинені ще в XII в. і довго укриті в народі, з'являються блискучим метеором у вигляді козаччини. Але ся козаччина, як відродження старого, ненароком носить в собі вже зародки розкладу. Воно обертається з такими ідеями, котрим уже не було поживи в тодішнім розвою історичних подій. Козаччина XVI і XVII і удільність XXII і XIII в. далеко подібніші між собою, ніж то можна б думати: коли подібні риси зовнішні слабкі в порівнянню з рисами зовнішньої неподібности, за те сильна подібність внутрішня. Козаччина такого ж ріжноплеменного типу як і київська дружина, така ж у нім домішка турецького елементу, также панує персональна своєволя... Розуміється, важним здається се, що в старих часах зверталась увага на рід ватажків, їх походження давало їм право, а в козацтві навпаки — ватажків вибирано з-поміж рівних.

«На Сході, навпаки, персональна свобода затіснялась і нарешті заникла. Вічевий принцип колись і там існував і проявлявся. Вибір князів теж був переважним способом установлення влади; але там поняття громадського ладу дало запоруку трівкости, а в поміч наспіли православні ідеї. В сім виявляє себе як найбільше племінна ріжниця»...[9]

«Пригляньтеся до історії Новгороду на півночі, до історії Гетьманщини на Полудні. Демократичний принцип власти являється підкладом, але над ним безнастано підіймаються з народу вищі верстви, і маса хвилюється та змушує їх спускатися назад. Там кілька разів юрба черни, під хвилюючий гук вічевого дзвону руйнує й випалює до щенту Пруську улицю — боярське гніздо; тут кілька разів чорна або чернецька рада нищить значних кармазинників; одначе не зникає Пруська улиця в Великім Новгороді, не переводяться значні на Україні обох сторін Дніпра. Там і тут ся боротьба нищить громадську будову і віддає її на здобич народності спокійнішій, що ясніш усвідомлює собі потребу трівкої суспільности.

«Доля южно-руського племени так зложилася, що ті, хто висувається з маси, здебільшого затрачували народність; за давніших часів

[8] *Черты нар. южнорусской исторіи,* с. 117.
[9] *Двѣ Рус. Народности,* с. 44—45.

вони робилися Поляками, тепер стають Великоросами, народність полуднево-руська завсіди і тепер зістається уділом простої маси».[10]

Антитеза української народности, що на старім осідку живе старими слов'янськими принципами, і народности великоруської зміненої иншими етнічними впливами та відмінним розвоєм історії, представлена в сих статтях досить яскраво.

В иншій серії («Бунтъ Стеньки Разина», «Начало единодержавія въ древней Руси», «Личность царя Ивана Васильевича Грозного» и ин.) Костомаров на певних конкретних прикладах освітлював контрасти самого великоруського життя: конфлікти тих елементів свободи, рівности, народоправства, що здавались йому первісними загально-слов'янськими рисами великоруського життя, з глибоко ненависним йому самодержавно-бюрократичним, централістичним устроєм, що ввижавсь йому викривленням сього слов'янського характеру, спричиненим головно Татарщиною. Приймаючи великоруське царство, так як воно склалося, як історичний факт, і признаючи, що республікансько-федеративний елемент виявив свою нежиттєздатність в боротьбі з централістично-панським монархізмом, — багато разів застерегаючись, він «нічого не накидає, а тільки викладає» (кажучи словами французького письменника), Костомаров одначе вкладав стільки теплого, щирого спочуття в малюнки того пережитого і переможеного ладу, так яскраво підчеркнув невмирущі симпатії до нього народу, тривання здорових й незнищених елементів сього старого ладу, — що кождий уважний і неупереджений читач мусів розуміти затаєну гадку автора — висловлену колись в «Книгах битія», і далі живу, очевидно, в глибинах його духу, хоч може й підсвідомих! Переможене не вмерло, пережите не зникло; воно живе в глибинах народніх мас — що оновлюють і відмоложують життя народу. Український і великоруський нарід однаково перебувають в стані летаргії чи анабіозу. Вони покоряються теперішньому державному ладові: Великоросіяни більш пасивно, Українці пориваються активніш до відродження своєї народньої стихії. Але державне життя йде повз тих і других, не задовольняючи їх і зістаючись чимсь чужим і навіть ворожим їх поняттям про мораль, право, громадський лад. Активне громадське життя і з ним дійсна цивілізація зможе розвинутись тільки з моментом, коли управління буде наново підпорядковане громадянству — коли відродиться природнє слов'янське народовластіє, задавлене насильним завоюванням.

В своїй студії про повстання Разіна Костомаров в таких рисах начеркнув цей процес:

«Картина удільно-вічевої Руси уявляється глядачеві в такім вигляді: все ділиться, все йде до того, щоб кожне місто і навіть село творило самостійну цілість, одначе існує федеративний звязок сих частин, позбавлений конкретних установ для утримання згоди між ними і заснований більш на загальнім почуттю і свідомості одности

[10] *Двѣ рус. нар.*, с. 65.

Руської землі і руського народу; правління цілого ряду князів, з котрих одначе ні один не має значіння монарха («государя»); народоправління, що виявляється формою віча, в одних місцях визрілою, в инших не визрілою, в залежності від обставин; перевага звичаю над постановою, імпульсу (побужденія) над законом, персональної свободи над повинністю, громадськости над одиничністю влади, волі живого народу над установою; вольниця, рух, фермент, кочування і через те безладдя і нетривкість.

«Навпаки, прикмети монархізму («единодержавія») були такі: всі народні інтереси зосереджуються в одній особі, що стає апотеозом країни й народу, і тому її персона набуває святого значіння; зникає існування окремих частей, нищиться народовластя — все стремить до одностайности; перетворення звичаю в постанову, свідомости в букву закону, перевага повинности над персональною свободою, старійшинства над громадськістю, потяг до осілости, упорядкування і спокою.

«В боротьбі сих двох укладів руського побуту: удільно-вічевого і монархічного — вся підоснова нашої старої історії. Елементи монархізму з усіма вичисленими вище прикметами поступово розвивалися в часах татарського панування, та і в давніші часи існування княжої гідности показує зародок монархізму, хоч і в слабій мірі.[11] Від XIV віку, закорінившися на московськім грунті, він розпочав явну боротьбу з старим супротивником, знесиленим внутрішніми надірваннями, постарілим від літ і бід, і крок за кроком брав над ним гору і відсвяткував свою перевагу визволенням країни від чужоземного панування. Перемога дійшла свого найвищого ступіня за Івана IV; але сей борець-переможець, святкуючи свою перемогу над ворогом екзекуціями князів та бояр, претендентів удільности, і різнею в Новгороді, що згадував іще про своє віче, — заразом іще давав сьому скаліченому і знівеченому ворогові руки на мирову, заведенням громадських урядників, самоврядуванням посадів і уїздів, скликанням земської думи... Ворогоживав і тоді вибрав собі на полудні Росії куточок, де міг би, прийшовши до сили, не тільки давати відправу своєму противникові переможцеві, але й нападати на завойовані ним краї. Старий удільно-вічевий елемент Руси взяв тепер на себе новий вигляд — то була козаччина. В особі Єрмака вона показала Грозному, чого можна було від неї сподіватись. Тим часом по смерти Грозного з'явився в Москві новий борець за монархізм — Борис Годунов. Він задав давньому ворогові нові рани, завівши кабаки і кріпацтво. За те й давній ворог відомстився сьому борцеві: перевернув його трон, війшовши до Росії в вигляді козаччини; вкрив її руїнами і кров'ю, повів Русь до вибору Володислава з обмеженням, до проби об'єднання з Польщею, до піврічного правління земського собору... Далі йти не міг: йому не стало сили, коли треба було закріпитись на здобутім полі; монархізм знов узяв гору над ним, з вибором Михайла Федо-

[11] В першім виданню (1858) було трохи инакше: «Начало единодержавія со всѣми исчисленными признаками не должно искать въ средней нашей исторіи; оно восходитъ до глубокой древности, до эпохи призванія князей. Уже существованіе княжескаго достоинства показываетъ зародышъ единодержавія». Се виглядає як цензорська поправка.

ровича, але був змушений заплатити за свій тріумф значними уступками давньому ворогові, який голосно заявляв, що він ще не вмирає, а мусить признати себе переможеним тільки тому, що не вмів повести війну далі. Одначе ворожнеча між ними була смертельна і не могла розвязатись якимись обопільними уступками. Коли побідна сторона тепер скріпилась, так зараз же стала касувати всі уступки, дані под час тяжкої битви; вона вигоняла впливи свого противника і збільшенням власти воєводів та складанням Уложенія, і гострішим закріпощенням селян, і утворенням регулярного війська. Тим часом давній ворог, здавалося, все більш молодів у своїм козацькім одягу. Кілька разів противники подавали собі руки, ховаючи в душі злобу, і кидали один одному ласкаві запевнення, думаючи якби то знищити противника з коренем і заводом; нарешті, вибравши відповідну хвилю, переможений стільки разів старець зважився на одвертий бій. Став у нього борець — Стенька Разін».

«Козаччина тоді виникала, коли удільний елемент упав під перемогою монархізму; вона була спротивленням старого новому. Козацькі лави наповнялись людьми незадоволеними новим ладом, тими, що не знаходили собі життя в суспільності, котрим противні були його лещета. Руський світ був уже поділений на дві держави — Москву і Литву, в обох половинах з'явилась козаччина. Тим же часом як у Полудневій Русі заснувалось славне Запорожжя і розлило з себе козацький дух по всій Україні, однакові події викликали наплив народу з півночи на Дін. Україна дала поміч сій громаді і заселила береги Дону своїми дітьми. Хоч яка темна перша історія донського козацтва, але що малоросійська народність брала участь в його заснуванню і вихованню, се краще ніж які небудь історичні памятки показує нинішня мова донських козаків: наріччя середнє між малоросійською і великоруською мовою. Відси козацтво охопило береги Волги, Терека, Яіка і пройшло до далекої Сибири.

«До епохи самозванців козаччини, здавалось, ладилась утворити окрему громаду в полудневих руських краях і бажала тільки втікти з своєю незалежністю від північного монархізму; але вмішавшися до справ Москви на початку XVII в., вона ввійшла в нерозривний звязок з нею і вже не обмежилася тим, щоб засісти з своїми принципами в полудневих степах, а стреміла до того, щоб поширити сі принципи по всій землі Московської Держави.[12]

«З сього часу скрізь з'являються козаки... Нарід спочував удалим молодцям, хоч часто і терпів від них; найбільш поетичні великоруські пісні се ті, що оспівують їх подвиги; в народній уяві удалий добрий молодець лишивсь ідеалом сили і мужеської краси, як герой Греції, лицар Заходу і юнак Сербії. Слово «удалий молодець» значило у нас героя, а тим часом змішалося з значінням розбійників.

«Так от в половині XVII в. козаччина захопила більш як половину Руси, і народнє незадоволення цивільним («гражданским») порядком давало їй поживу і сили: в козаччині воскресали старі напівзгаслі стихії вічевої вольниці: в ній старо-руський світ кінчив свою боротьбу з монархією. Тим часом як влада хотіла підтягти козаків під порядок і закон, ворозька козаччина хотіла по всій Русі роз-

---

12 В 1-м вид.: «по всей русской землѣ».

лити супротивлення їй. Уже їй не досить було ховатися в степовій віддалі: вона хотіла поглинути весь руський нарід. Але сама в собі вона не була новим елементом життя, а запізненим, відцвілим; вона було сильна на стільки, щоб затримати руський нарід, на якийсь час збити його на стару дорогу; але безсильна і безмисльна на те, щоб проторити йому нову дорогу. В ній не було творчих елементів, не було й духових сил на те, щоб відшукати влучні способи акції.[13] Вона не могла витворити нічого крім епохи Стеньки Разіна — крівавої, голосної, блискучої, що викликала жах і сподівання, як свідчить сучасник, не тільки в Московській державі, але й по цілій Европі; але була безплідна як метеор, що так багато обіцює не обзнайомленному з таємницями природи, але ніколи не сповняє своїх обіцянок.[14]

Але студія кінчилась таким значущим фіналом:

«За Царициним, в степовім селі жив, а може й тепер живе стодесять літній старець, і глухий і сліпий, ледви рухається і тяжко з ним говорити: треба на ухо кричати з цілого горла, але він заховав пам'ять і запалюється, як згадує старі часи. На власні очі він бачив Пугачова. Тоді дехто думав, що Пугачов се Стенька Разін; «сто літ скінчилось, от він і вийшов з своєї гори». Одначе старець тому не вірить, за те вірить цілком, що Стенька живий і прийде знову. «Стенька се мука світова, се кара божа. Він прийде, неодмінно прийде і стане до рук розбирати. Прийде він, неодмінно прийде. Йому не можна не прийти. Перед судним днем прийде. Ой, тяжкі часи настануть Не дай, Господи, всякій добрій хрещеній людині дожити до того часу, як прийде Стенька!»[15]

В пізнішій статті про початок російського монархізму переводиться така антитеза:

«В перед-татарській добі Русь тільки почуттям, а не міркуванням розуміла одність свого буття і не додумалася до якогось віча віч — сходин усіх земель, виразу федеративного звязку. Землі, як здається, тягли до з'єднання, а не до роздроблення. В землях підіймались городи, що своїми територіями, коли не в сучаснім, то в будучности мали завдання відокремлення. Але принцип єднання не то що не вмирав, а розвивавсь і укріплявсь з поширенням православної віри, завдяки відсутности вотчиного права в княжім правлінню».

«В перед-татарськім періоді не виробилось ніяких підстав для будучого монархізму Росії, а тим більше не було ніяких свідомих стремлінь до нього. У удільно-вічевім устрою сього періоду не видко ніяких прикмет, які б неминуче вели до монархічного ладу. Русь ділилась все більш і більш, тільки духовної єдности не тратила, і тодішній громадський уклад скорше б міг привести до федерації земель, а не до єдиної монархічної держави. Швидка й різка зміна прийшла з татарським завоюванням».

---

[13] В першім вид. замість останньої фрази: «Удѣльно-вѣчевая вольница встрепенулась, размашисто заколыхала дѣбелыми шышцами; но умственная сторона ея существа давно уже подверглась старческому разложенію».

[14] Вид. 1903, с. 408—412.

[15] *Тамже*, с. 505.

«Татарський напад стався несподівано. Неволя захопила свободолюбну Русь раптом, ніхто не передчував і не передбачав сього удару. Вплив сеї події на пізніше життя Руси залежав не стільки від прикмет і характеру завойовників, скільки від способу самого завоювання. Хто б не був завоював Русь, для неї важко було, що вона була завойована».

«Ті умови, в яких завойовники стали до завойованих, неминучо мусіли відразу спаралізувати вічове життя. Перше над Руссю не було одного пана — тепер у-перве з'явився він в особі грізного завойовника — хана. Русь, підбита його зброєю, стала його военною здобичею; всі Русини («русскіе») від князя до холопа без виїмку стали його рабами. От у сім рабстві Русь знайшла свою однїсть, до которої не додумалася в період свободи.

«Період поневолення Руси під владою Монголів розбивається на дві половини: в першій — з давніших земель творяться княжі володіння, ряд князів і государів, з старшим князем на чолі їх, всі в абсолютній залежності від найвищого государя, татарського хана, справжнього власника Руської Землі; в другій половині — збільшується влада старшого князя, а власть хана слабне, і нарешті старший князь заступає хана з усіми його прикметами найвищого государя і власника Руської Землі».

«В першій половині Русь стала виявляти в собі подібности з феодальним ладом, чого давніш не було. Скоро після завоювання князі, які заціліли в різні, стали їздити до хана на поклін, і хан давав їм їх князівства, в вотчину»...

«Тут от і почалась велика зміна в руській історії. Давніш князь не міг вважати свого князівства «вотчиною», себ-то власністю; політичний уклад Руси був такий, що і в голову йому не могли прийти такі побажання; він правив землею, як правитель: коли часом, користаючи з свого положення, він пускався на самоволю і насильство, то все таки се робив в ролі правителя землі, а не в ролі монарха (государя), не власника. Земля йому не належала, земля була сама собі государь, а князь — пан, которому вона себе доручила і віддала в заряд і управу. Коли князь довільно розпоряджався землею, він був в такій же ролі, в якій напр. може бути в монархічній державі, при слабкім монарху зручний міністр, що панує в державі абсолютно: він має силу, але він не монарх (государь). Тепер же земля перестала бути самостійною одиницею: місце її заступив князь, вона знизилась до значіння речі, яка комусь належить».

«Таким чином, монархізм, зародившися під час татарського підбою, як неминучий наслідок завоювання країни і повернення у власність завойовника, спочатку містився в особі найвищого пана-завойовника, хана; для своєї вигоди завів на Русі феодальний лад з елементів, у ній знайдених і підданих певним відмінам; потім — з ослабленням Орди, від ханів перейшов до московських вел. князів, і поступово розширяючись, зміцняючись і придушуючи і феодалізм і познаки старого життя — що хоч паралізовані, все таки існували і своїми прикметами були противні духові монархії, дійшов за царя Івана Васильевича найбільшого розвитку і такої сили, якої — сміємо думати — не доходив він ніде в християнських суспільностях.»[16]

[16] *Начало единодержавія,* вид. 1905, с. 25, 41, 42, 43, 85. Україна, 1925, 3.

Сей ефект Костомаров так характеризував у своїй цікавій оцінці Грозного:

«В заслугу цареві Іванові Василевичеві ставлялось, що він поставив монархічний принцип; але буде далеко точніш, щиріш і справедливіш сказати, що він поставив принцип деспотичного своєвільства і рабського безмисльного страху і послуху. Його ідеал був власне в тім, щоб забаганку самовласного пана поставити над усе — і загально прийнятих моральних понять, і всяких людських почувань, і навіть віри, которої він сам тримався. І він осягнув се в московський Русі, коли замість старих князів і бояр коло нього піднялись нові слуги — рій підлих, боязьких, безсердечних і безсовісних прислужників самоволі, жадних крови лицемірів, автоматів деспотизму: вони запопадливо вимітали з Руси все, що було в ній доброго; вони давали можливість швидко розростатись і розцвітати всякій мерзоті, яка в ній зібралась під впливом давніших обставин».

«Цар Іван рубав голови, топив, палив огнем своїх близьких слуг: нарід не відказував, не виявляв жаху і невдоволення з огляду на множество екзекуцій, часто відправлюваних всенароднє. Чи з того не можна міркувати, що цар Іван чинив те, що було народові любе, б'ючи по аристократах, котрих народня громада не любила? Такий висновок допустити особливо легко по аналогії з багатьма історичними прикладами, коли тиранські вчинки володарів над значними особами приймалися народом з похвалою, але се було б помилкою з нашого боку. За Івана Василевича було зовсім що инше. Народ мовчки і без протесту приймав злочинства в Новгороді, де загибали не самі тільки значні люди. Опричина бушевала над усіма»...

«Нарід без протесту дивився на все, що робив цар Іван Василевич; жертви не противились; йому властиво не було з ким вести боротьби. Цар робив усе, що хотів, не вяжучись нічим — ні моральними переконаннями народу, ні вірою, ні людськими почуттями — влада самодержця в його особі була вища від усього; але вона властиво і без того вже була сильна. Цар — можна сказати — тільки зробив пробу, чи вона така сильна — і проба удалась. Все, що здавалося б, могло хотіти поставити межу самоволі, було знищене без боротьби, без спору».[17]

За поміччю духовенства царська самоволя здобула в очах народу навіть певне посвячення:

«В початках XVII в. Московит, пояснюючи Полякові, чому Росіяни краще люблять свою неволю, ніж польську свободу, сказав: «Коли сам государ неправосудно зо мною поступить, в тім його воля; він як Бог, карає і милує»! Такий погляд так зміцнився в руськім народі, що для нього зникла всяка можність міркувань про необхідність монархії і про обов'язок послуху. Лишилось одиноке оправдання того і сього: так від Бога установлено».

Але заразом пропадав всякий моральний звязок з таким державним ладом, всяке почуття для нього і всякий обов'язок перед ним:

«Нищачи, за поміччю поважання до себе («уваженіе» — слово не підхоже, треба б: пасивности) народньої громади, всяку явну опози-

---

17 *Личность царя Ивана Васильевича Грозного,* тамже, с. 412, 447, 448.

цію, абсолютизм («полновластіе») не міг одначе побороти иншої опозиції — тайної, тупої, пасивної, індивідуальної. Ся опозиція полягала в тім, що руська людина, не відважуючись явно противитись владі або відкрито проявити непослух, не вагалась ухилятись від виконання того, що та вимагала, не проминала нагоди обманути й обдурити її, поживитись царським добром і взагалі робити на шкоду владі, коли з того виходила користь або полекша для неї самої.

«Така опозиція дуже закорінилася в руськім народі від малого до великого. В нижчих верствах вона в величезних розмірах виявилась в утечах, всяких ухиленнях від повинностей, хитаннях, замовчуваннях приналежности, робленню фальшивих пашпортів, фальшивої монети» . . .

«У вищих і служебних верствах ся опозиція виявляла себе в обкраданнях казни, хабарництві і кривосудах . . ., в тій служебній і офіціяльній неправді, що в серед. XVIII. в. піддала князеві Щербатову сі слова: «Нема вірности государеві, бо головне бажання всіх майже — обманювати государя, щоб від нього діставати чина і прибуточні нагороди. Нема любови до батьківщини, бо майже всі служать більш для своєї користи, ніж для користи батьківщини. І нема, нарешті, і твердого духу, щоб не то що перед монархом правду сказати, а навіть і спротивитися беззаконному і шкідливому намірові сильної людини (временщика)». І се було зовсім натуральне і неминуче. Чим менше людина має права, потреби і мотивів звертати свою гадку і почуття до громадських умов, серед котрих живе, тим більш цурається їх, загрузає в своїх власних дрібних інтересах і стає повним егоїстом».[18]

Не продовжуватиму виписок. Наведеного вище з писань 1850—1870-х рр., думаю, вистане зовсім, щоб довести ясно, наскільки Костомаров, не вважаючи на натиски офіціяльному режиму, державної культури і казьонної науки, що часом збивали його на утерті стежки і шаблонні історичні формули,[19] в головнім вірно служив провідним ідеям, виложеним в його молодечім творі, і ділу свого життя — поборюванню царського автократизму, панської класовости і московського гнету над Україною. Ухиляючись, після одержаної науки, від явних конфліктів, не жалуючи запевнень в своїм аполітизмі, він і свідомо, і стихійно, ведучись глибокою внутрішньою відразою до всього того, що ввижалось йому як збочіння від нормального, здорового, прирожденого «слов'янського» соціяльного ладу, всяко дискредитував сучасний монархічний і класовий устрій, вказував на його глибоке розходження з народніми інтересами і народніми змаганнями, і тим самим ясно доводив його безвиглядність, його засудження на загибіль.

Позбавлений можливостей політичного борця, агітатора, пропагандіста, Костомаров вів сю роботу головно під плащем історика-артиста, відкликаючись більш до емоціональної, ніж інтелектуальної сторони своїх слухачів і читачів. З сього боку належить оцінювати його

[18] *Начало единодержавія*, с. 90—91.

[19] Дещо про се в моїй ранішій статті про нього.

історичне діло. Даремно шукали б ми під його історичними працями твердої соціологічної бази; історичний аналіз, методологічне оброблення джерел і конструкція фактів теж не його діло; не знайдемо у нього й ясної конструкції соціяльно-історичного процесу. Він весь в малюнку, з котрим звертається до уяви і почуття свого читача, і слухача — доки ще його мав. І те глибоке спочуття, з яким він малював «народне життя», що не вкладалось на прокрустовім ложі російської державности, входило з нею в вічні конфлікти і підпадало від часу до часу тим жахливим катуванням, що сплямили крівавими плямами картки російської історії, — роз формул, без схем і теоретичних висновків безпосереднє передавалось його читачам і слухачам і поривало їх за собою.

В своїй автобіографії, писаній під час хвороби 1870-х рр. Костомаров так характеризує провідні ідеї свого університетського курсу, що мав такий небувалий успіх і популярність серед молоди і громадянства:

> «Виступаючи на катедрі, я мав гадку в своїх лекціях висунути наперед народнє життя в усіх його розгалуженнях. Довгі заняття історією розвинули в мені такі погляди. Я бачив, що держави були більш припадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народнього життя. Через те майже завсіди держава складалась не з одної народности; сильніша гнітила слабших, бажала підбити, або й асимілювати їх, вважала своїм право влади, — освячене давністю; дозволяла собі насильство, а всякі силкування, самозаховання з боку їх (слабших) вважала злочином. Одначе життя розвивалось своєю дорогою далі, і держава зіставалась тільки зовнішньою формою об'єднуючої поліційної влади. (Ідуть аналогії з античної Греції). І руська історія являла теж, хоч і з своєрідними особливостями. Руська держава складалася з частей, що раніш жили своїм власним, незалежним життям, і після того життя частей проявляли себе відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою. Знайти і схопити сі особливості народнього життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією».[20]

Таке критичне, навіть скептичне становище супроти держави різко відбивало тоді від того апотеозу державности, що панувало в російській історіографії. Тому — викликало особливу увагу серед університетської молоди і громадянства і здобувало особливу популярність Костомарову кождий раз, як він входив в якісь конфлікти з сею історіографією, з її утертими, канонізованими поглядами (що у Костомарова стрічалось дуже часто — такий сильний дух опозиції проти сеї державницької, офіційної історіографії сидів в нім!).

Провідна ж ідея його наукової і громадської ідеології, котру можна різко схарактеризувати в формулі — «З народом против держави» — робила його дійсно провідником, учителем, ідеологом революційного народництва, що підіймалось тоді зарівно серед українського і великоруського громадянства.

---

[20] *Автобіографія* в вид. «Задруги», с. 263-264.

З таким — революційним в основі своїй — напрямом літературної, наукової праці Костомарова не дуже мирилася його опортуністична практика, котру він узяв на себе, стараючись «помирити з українством правительство», як се він сам формулував.

Ся тактика Костомарова мала дуже мало успіху, бо його примиренництву не вірили ні урядові, ні радикальні круги, — тому що воно явно розходилося з основними, провідними ідеями його історично-літературної праці. Собі він не ворожив з того ніяких персональних вигід — елементів особистої кар'єри безумовно в тім опортунизмі не було. Він хотів добитись від уряду більш прихильного трактування українства. Але сього не осягав, а тільки вносив в свою науково-політичну діяльність сторонню, різко скажу — фальшиву ноту, і кінець кінцем викликав сильне невдоволення українського громадянства, коли звернувся против своїх однодумців-Українців з різкою і нетактичною критикою во ім'я того опортуністичного курсу.

Такими ж фальшивими кроками були загонисті, не раз теж мало тактовні, виступи його против Поляків і Євреїв, почасти подиктовані деякими націоналістичними елементами української традиції, а почасти можливо також підогрівані тою ж опортуністичною тактикою — помирення українства з урядовими кругами. Але, як я вже вказав, сі сторони його діяльности не мали ніякого впливу супроти основного, радикального і в грунті речи революційного напрямку її, й крізь пальці пускались поступовим українським і великоруським громадянством. І нам теж, минаючи сі слабші сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові того, що становило дійсний зміст його життя і діяльности — що ставить його в ряду безпосередніх батьків і творців революції української і російської. Його проповідь ненависти до царизму і старої російської державности, до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй, — торувала дорогу революції, і в довершенім розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли виразі його ідеали історика і громадянина. Завданням нездійсненим зістається друга половина його програми — організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв.

Отже сорокова річниця смерти Костомарова нагадує нам наш, як я висловився — несплачений довг перед одним з попередників і творців того великого перелому, котрий ми переживаємо. Десятиліття, що ще ділить нас від піввікового юбілею його смерти, повинно, бути використане для пильнішого вивчення і популяризації діла сього великого кирило-методіївця.

Розуміється, не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльности.

Тому і в матеріялі, що ми публікуємо в сій книжці, вважаючи її задатком більших, богатших і всестороннїших публікацій, присвячених Костомарову, ми не ретушуємо і не ховаємо нічого, що може дати реальні, конкретні риси його індивідуальности, хоч би вони освітлювали не сильні, а слабі сторони її. Ми не пропускаємо несмачних виразів про Євреїв, допущених ним в листах до Сементовського; не відкидаємо споминів Менчиця, що з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах в інтелектуальнім укладі покійника, — і под.

Се було, і закривати його нема чого.

Тим більш, що воно тільки сильніш і ріжче випроваджує, як в кождій світло-тіні, ті могутні і високоцінні прикмети, що жили в цій незмірно цікавій, многогранній натурі, вічно пам'ятній в історії нашого життя.*

* Передруковано з «України», книга 3, 1925, стор.

Михайло Грушевський

ПЯТДЕСЯТЬ ЛІТ «ИСТОРИЧЕСКИХ ПѢСЕН МАЛОРУССКАГО НАРОДА» АНТОНОВИЧА І ДРАГОМАНОВА

Сього року кінчиться півстоліття від появи одної з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць — «Историческихъ пѣсен малорусскаго народа», виданих під редакцією Антоновича і Драгоманова. Цензурна дата на першім томі — 10 серпня 1874 р., в грудневій книжці «Вѣстника Европы» за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу. Сі дві дати орієнтують нас в часі фактичної появи. 1874 рік стоїть на її тітуловій сторінці; 1875-им роком датована перша частина другого тому, на котрій ся публікація перервалась (цензурний дозвіл 4 квітня т. р.). Більш її не виходило.

В довгім ряді етнографічних українських публікацій ся книга займає зовсім окреме, виїмкове місце. Се не був звичайний собі збірник етнографічного матеріялу — хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, росповіджена ним самим в поетичній формі. Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи «Запорозьку Старину», тільки він і весь той гурток молодих українських романтиків ставивсь до сього діла занадто свобідно, не спиняючись перед свідомим власним компонуванням та поправлюванням автетичного матеріялу. Київська-ж громада 1860-х рр. хотіла мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, провірену, зведену і об'яснену найкращими своїми науковими силами.

«Треба звести тексти і варіянти пісень; далі треба об'яснити їх — відповідно тому ступневі, на котрий тепер піднялась наука історії малоруської; треба, нарешті, й відлучити те, що єсть автентичного, народнього в тім що вважалось і видано за таке в часах ранійших, менш перебірчивих, — а що підроблене. Тільки після такої роботи історична поезія малоруського народу стане вповні зрозуміла, і стане сама певним джерелом для історії народу, що її витворив і затримав в пам'яті протягом віків» (с. II).

З яким зацікавленням, а навіть ентузіязмом ставилось тодішнє українське громадянство до сього пляну, дасть нам поняття отсей лист одного з молодих галицьких народовців з Станіславова, котрого Драгоманов, як редактор видання, закликав до участи в збиранню матеріялів:

«Над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої проґрамми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли й наші далекі. Оже скрізь но у нас одна думка й о однім мова: слати наші записки докладом до сього видання, та й записувати далі серед співучого народу — щоби як уже не дорогоцінними думами, то множеством матеріялів додержати Вам рівновагу, — щоб зробити народну (поправлено на: громадську) повинність як ще не накладом у грошех, то бодай у праці: — доки за рік-два видане ліричних пісень нашою участю нам припаде. Ото й нема мови нині між Station Станіславцями як о піснях історичних, пісні сортуютця і переписуютця, казки лагодятця, а тим часом ґімназиясти-громадяне що на селі — при жнивах записують далій, а по храмах та ярмарках на лірваків полюють завзято. От і в Станіславі: підмовили ми иноді двох лірваків до себе; та лихо — бояться сліпці співати про Морозенька і Нечая (мусимо дізнатись, через що і кого саме, бо ляцька рука видима), ото й не поприходили оба, хоть обіцялись. За те сими днями за другими заполюють на храму у Лисці. За їх помочею збракований (перебраний) вже мій збірник, і вже нині для Антоновича готово у мене 126 пісень і співанок історичних, решту від збирачів по селах сподіваємося, той тогди висилаємо , щоб ще перед 1 вересня настали. Дотолі у мене фабрика правдива. Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас єсть, оже й був — жив, і має він свою історию, хоть і правда що пасивну».

А посилаючи 22 серпня 1871 р. сей перший транспорт історичної поезії на руки Антоновича, той же співробітник писав на його руки:

«Слава вам, мужі Кияне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будучности його поруку, за ниву словесну українську, що видавши твори й прислівями й казками, нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите! Приймайте в добру годину і сей доклад до Вашого видання, що Вам с під Карпатів шлеся, доклад невеличкий і тому, що давнина наша по історії пасивна, у юнацькі пісні не богата, і тому що за короткий час від липня до вересня годі нам було більше записок побракувати крім тих що ми у Станіславі на похваті найшли. Та за перепискою і за порозумінєм з тими людьми, що по жнивах назад до Львова і Відня повернуть, маємо всю надію живо і не одну ще таку посилку як теперішна на руки засилати, доки наближится за пару літ і до нас черга, і видамо збірник всіх ліричних пісень українських — нашою причиною і на власну руку, — віддамо довг народови нашому, та й будем вмирати».[1]

Живо захоплювала громадянство ся праця і на великій Україні. Редактори збірника перечисляють довгу низку осіб, котрі передавали їм для використання свої ранійші збірки, робили нові спеціяльні розшукування за новими текстами й варіянтами, брали участь в спорядженню сього корпусу, вибирали й зводили варіянти. Поруч ветеранів українського народництва як Максимович, Костомаров, Куліш, Оп. Маркович, М. Білозерський, бачимо тут і представників молодших генерацій як М. В. Лисенко, Руданський, Новицький, Чубинський, Ів.

[1] Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. (Збірник філол. секції Н. т. ім. Ш. XIII), 1910, с. с. 3 і 7.

Рудченко, Ніговський, Ніс, Мартинів, О. Русов, Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів, Андрієвський, Лоначевський, Судовщиків, Ільницький, Залюбовський, Лободовський, Ганенко, Гайкевич, Симашкевич, Кропивницький, С. Ф. Ліндфорс — потім дружина О. О. Русова, Олена Косачева — сестра Драгоманова, й ин. Було се дійсно громадське, всенароднє діло, ведене з завзятєм і захопленнєм, в почутью обовязку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минувшину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрий заявляли претенсії російські й польські імперіялісти, і осудити їх політику. Поясняючи політичну вагу задуманої публікації, Драгоманов так розшіфровував її потім, за кордоном: проповідники боротьби за всенароднє визволеннє мусять знати, з якого боку підійти до мас, щоб підняти їх на сю боротьбу. «Проби показали, що так — простою зміною уряду — не можна скасувати стару неволю і неправду в громадах . . . для цього треба, щоб коли не всї люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так, а не инакше жити. Так значить і виходить, що ніхто не може увільнити громади від неволї й неправди, як не вони самі (люде)». І тут не раз народня творчість, і зокрема народні пісні дають найкращий ключ до соціяльно-політичного світогляду мас. «Пісня для неписьменного чоловіка все одно, що книга для письменного, та часом ще важніша, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в памяти, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її памятав, — та ще й не один чоловік, а цілі тисячі». «З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим. хто хоче битись з неволею на їхній землі».[2]

Таке було всенародно-політичне, революційне значіння сього історично-літературного діла. Безсумнівна річ, що подібно — хоч може не так ясно як се висловив Драгоманов, було воно усвідомлене й громадянством. На чолі сього діла поставлено не тільки з наукового, але і з політичного боку найвизначнійші сили, котрими роспоряджала ся ґенерація, і вони виконали своє завдання з великим хистом, зрозуміннєм і тактом.

Маючи на меті дати можливо широкий образ того, як історичні (соціяльні і політичні) зміни відбивалися в народній пісні, вони вийшли за межі історичної поезії у властивім значінню слова:

«Хід роботи в виборі, об'єднанню і толкованню пісень, котрі з першого ж погляду приймаються за історичні — себто пісень з іменами осіб і подій записаних в літописях, поволі привів нас» — писали вони потім в передмові, — «до неминучої потреби прийняти термін „історичні пісні" дещо ширше, ніж приймали його иньші видавці. Названі поіменно особи й події можуть бути зрозумілі тільки в звязку з усею обстановою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показчики тих процесів, що переходять в загально-народнім житю. Тому ми спинились на гадці видати під звичайним, хоч і не зовсім докладним, через свою загальність, іменем *Історичних пісень малоруського народу* всі

[2] *Нові пісні про громадські справи*, 1881, с. 3.

пісні, на котрих відбулися зміни соціяльного устрою сього народу, — як иньші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, иньші — родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такім розумінню — як би вони не називались що до форми, матимемо *поетичну історію соціяльних явищ в Полудневій Руси*[3] що найменше від IX в. до таких сучасних подій, як скасованнє панщини і угорське повстаннє в Австрії в 1848 році і визволеннє селян та польське повстаннє в Росії в 1863 р. Богацтво сього рода пісень і та яскравість, котру заховують в них риси такої довгої історії вражає тим більше, що всі наші пісні записані останніми часами, в XIX віці, і всі заховані в памяти неписьменного сільського люду».

Супроти сього, редактори збірника своє завданнє, як укладчики і коментатори, покладали в тім, щоб вияснити, «наскільки пісні, заховані памяттю малоруського селянина протягом стількох віків, дають поетичну репродукцію реальних образів дійсности сих віків, що змінялись послідовно», — виявити «реальний художній характер пісенної творчости малоруського народу» (с. XVI).

Відповідно сьому завданню редактори тримаються хронольоґічного порядку в роскладі свого поетичного матеріялу. Слідять за «поетичними репродукціями» ріжних епох життя українського народу, за відгомонами ситуацій і подій в їх хронольоґічній послідовности, і наводять твори народнього репертуару ріжних форм і ріжного характеру — але тільки передані в пісенній формі: пісні обрядові (величальні пісні й веснянки), баляди — або як їх звуть тепер часом: «низші епічні пісні», пісні історичні у властивім розумінню сього слова про особи і події, і нарешті так звані думи, але тільки ті, які сильнійше закрашені історичною закраскою, яскравійше відбивають на собі епоху (козацьку в данім разі).

Таким способом зґруповані зпочатку пісенні твори, в яких відбивається «вік дружинний і княжий», по термінольоґії редакторів. Се переважно величальні колядки й щедрівки, але також і веснянки про воротаря і князя Романа, весільна танечна співанка про Чурила; леґенда — співомовка, cantefable, про Михайлика й Золоті ворота, котру редактори вважають останками колишньої «думи» про Батиїв погром, що затратила свій колишній «віршовий епічний характер» — захований тільки в одній чотиристишній строфі; і, нарешті, кілька баляд з іменем «князя Михайла» та згадками «княжого боярина». По гадці редакторів сі останні характеризують епоху виродження дружинної верстви: «дрібної феодальної боярщини» XV—XVI вв.

Разом сей дружинний відділ займає несповна пять аркушів друку і містить 20 нумерів по систематизації редакторів.

Далі йдуть «пісні віку козацького», поділені на кілька відділів. Перший ,що обіймає часи до повстання Хмельницького, має заголовок «Боротьба з Татарами й Турками»; в величезній більшости зґру-

[3] Курсив в ориґіналі.

повані тут думи і пісні, що займаються темами татарської та турецької неволі; поруч того кілька пісень про походи козацькі на татарські й турецькі володіння, степову війну, смерть козака в степу. Тут маємо 10 (по класіфікації редакторів) нумерів дум в більш-менш повнім виді і два фраґменти, решта — 37 нумерів — се історичні пісні й баляди; разом 16 аркушів друку. Редактори при тім виключили 14 нумерів, котрі вони вважали підробленими (між ними славну «думу» про трьох ватажків, що так довго парадувала по ріжних антольоґіях та історіях літератури як найкращий взірець української народньої поезії); дві явно підроблені пісні (про Лянскоронського і Сверчовського) вмістили в своїм збірнику, але виразно зазначивши свої сумніви;[4] одну (про Івана Богусловця) зганили вже в дальшім випуску, діставши нові варіянти; при деяких також одмічені сліди «рук грамотної людини». Головна увага коментарів була звернена на вияснення історичного підкладу творів — тих подій і обставин, з котрих вийшла та чи инша пісня; се було ділом Антоновича. Драгоманов же дав до деяких пісень цінні екскурси в бік фолькльорних порівнянь. Чисто літературна, стилістична сторона лишилась здебільшого не рушеною — се потім підніс як слабшу сторону збірки Костомаров, рецензуючи її зараз по виході на сторінках «Вѣстника Европы».

Другий том мав, по пляну укладачів, обіймати II і III відділ «пісень віку козацького»: II відділ містив пісні «про боротьбу з Поляками за Богдана *Хмельницького»*, III мав принести пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 року. По словам редакторів (передм. до II т.) се все було приготовлено до друку вже в осени 1874 р. Але вість про вихід першого тому корпусу, очевидно, розворушила громадянство, і з відусіль стала напливати сила нового матеріялу (редактори називають нові збірки Максимовича, Оп. Марковича, С. Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького). Вони давали особливо багато для 2-ї пол. XVII в. і пізніших часів, тому редактори порішили нашвидку доповнити тільки матеріял про Хмельниччину і випустити його окремо, як I випуск II тому, додавши до того де-який матеріял книжного походження: уривки з віршів на смерть Сагайдачного опубліковані свого часу Максимовичем (повний текст Петерб. Публ. бібліотеки, з котрого черпав Максимович, видав Голубєв) де-які вірші про Хмельниччину і пізнійшу драму «Милость Божая Україну отъ обидъ лядськихъ свободившая»). З народніх творів сюди війшли 6 дум біль-менш суцільних і два фраґмента, та 10 пісенних нумерів — з котрих одначе тільки дві або три підходять під категорію дійсно історичних пісень: инші механічно звязані з історичними йменнями пісні ріжних категорій, або невеличкі фраґменти. Цілий ряд пісень на тему боротьби козаків з Польщею з часів перед Хмельницьким почасти друкованих в ранійших збірниках, почасти одержаних в рукописях, знов був редакторами висортований, а «опо-

[4] *Нові українські пісні про громадські справи*, ст. 127.

рочені» тексти з критичними увагами обіцяно було подати в кінці видання.

Друга частина тому — «пісні з часів Гетьманщини під московським підданством од смерти Б. Хмельницького до першої руїни Січи й кінця Мазепи в 1709 р.», як їх потім характеризував Драгоманов [5] — для котрої прийшло стільки нового матеріялу, мала вийти слідом — але не вийшла. Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань толкував се тим, що з початком 1876 р. він виїхав за кордон (а ладитись до виїзду став ще з осени з плянами закордонного політичного видавництва), літом же 1876 р. вийшов звісний заборонний указ. Друку етноґрафічних текстів він одначе не забороняв; але Драгоманов та мабуть і Антонович також, уважали неможливим дати відповідний коментарій до сих пісень, рахуючись з новими цензурними вимогами. На сім пункті потім виникла цікава дискусія між Драгомановим і київською громадою, коли Драгоманов став плянувати продовженнє сього видання за кордоном, а київська громада доводила безхосенність такого закордонного видання, не допущеного цензурою до Росії. Драгоманов на цензурних прикладах доводив, що в межах Росії збірник міг би пройти тільки в такім покаліченім вигляді, з таким однобоким коментарем (пропущеннєм всього, що зверталось би против російського режіму і допущеннєм того тільки, що зверталось би проти Польщі), що про народні настрої давалось би зовсім невірне понятте. Се може нам пояснити чому виданнє третьої книжки козацьких пісень так загаялось.

В кожнім разі Драгоманов катеґорично пише (1883 р.), що виїздячи за кордон, він розділив «зведені до купи спільною працею списки пісень» з Антоновичем так, що Антоновичеві зістались пісні від Хмельницького до Мазепи і цікл гайдамацький, а з собою Драгоманов узяв инші пісні XVIII віку і весь матеріял XIX (пісні рекруцькі, кріпацькі, пісні про волю, «про найми і здирство»). Він потім і опублікував значну частину свого матеріялу з початку, в 1881 р. загальний огляд пісенних мотивів від скасування Гетьманщини до смерти Олександра II, з богатьма цитатами, а далі серію пісень про першу руїну Січи, 1709 р., про Палія і Мазепу, про роботи на лінії і на каналах, про московську службу в Гетьманщині — се зложилось на дві книжки «Політичних пісень Українського народу», випущені в Женеві в р. 1883 і 1885 (перший і другий розділ першої частини, продовження не було).

*

Таким чином первісний плян не був сповнений. «Повна історія нашого народу в його власних піснях» не справдилась. Лишилась невиданою вся серія пісень зарахована до другої половини XVII в., в тім числі й кілька дум; пісні історичні й баляди з польського володіння XVIII в. — в тім числі весь цікл гайдамацький; «козацтво по руїні

---

[5] *Нові пісні про громадські справи*, ст. 127.

нової Січи: Запорожці в Туреччині і Чорноморці», по класіфікації Драгоманова; нарешті — пісні на соціяльно-політичні теми XIX в., тільки сумарично оголошені Драгомановим.

Нинішнє пятидесятиліттє нагадує нам про сю недокінчену працю про сей несповнений обовязок перед народом і його творчістю.

Він повинен сповнитись.

Приймаючи катедру історії Українського народу у Всеукраїнській Академії Наук, — що зійшлося з отсим пятдесятиліттєм, я поставив собі в обовязок між иншим і відновленнє сеї недокінченої попереднім поколіннєм істориків праці — з деякими неминучими змінами в її переведенню, які диктуються змінами в напрямах і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя.

Ті мотиви, які водили сею працею в 1860—1870-х рр., розуміється, в значній мірі стратили свою гостроту, що надавала сьому поетичному корпусові значіннє національної, революційної маніфестації.

Ті критерії, з якими підходилось тоді до сього матеріялу, не можна сказати щоб не мали в собі правди для того часу, але ми не потрібуємо їх *тепер* так висувати на перший плян. Ті соціяльно-політичні завдання до котрих приладжувано сю працю тоді, нині розвязані, чи розвязуються иншими методами і засобами.

Ми й тепер не заперечимо, що сей писаний матеріял дуже цінно вібиває в собі соціяльні ідеї й змагання народних мас в давньому і не дуже давньому минулому й варт з сього боку уваги історика соціяльного життя, — хоча народні маси за сей час виявили своє соціяльне обличчє далеко виразнійше иншими способами.

Але студіюваннє сього самого й иншого поетичного матеріялу переконало нас, що надія подати «повну історію нашого народу в його власних піснях» була перебільшена; що поетична творчість і традиційна память народу не спиняється скільки небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивности колишнього враження чи заінтересовання сих мас тою чи иншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають вплива дуже складні псіхольоґічні й естетичні фактори, до котрих треба підходити не тільки з історичною, але і з літературною мірою. Тим не менш, розуміється, не тратять сього інтересу прослїджування, які саме факти відбились в поетичній уяві і як вони переломилися в традиції. Але виключно історична точка погляду, з котрої розглядались сі поетичні твори в старім корпусі, нинішньому дослідникові не може не здаватись однобічною. Бажання його укладчиків — взяти від них все для *історичного* толкування — мусять бути признані за перебільшені.

Се те корисне, оправдане перебільшеннє, яке віддає сьою прислугу, вказуючи, через вичерпаннє певного методу досліду, необхідність підійти до сього матеріялу з иншими мірами й критеріями.

Се й робили пізнійші дослідники, які звертались до сього матеріялу. Тим часом як пок. Франко задумав і дійсно почав був в своїй капітальній, на жаль недугою перерваній праці («Студії над українськими

народніми піснями», 1907—1913) нову ревізію пісенного матеріялу з історичного становища, — пок. П. Г. Житецький поставив питаннє про думу як *літературний* рід: звязав разом думи історичні, включені в корпус Антоновича—Драгоманова з думами моралістично-побутовими, що зістались поза сим корпусом, і як літературну цілість піддав, історично-літературному і стилістичному аналізові. Сею дорогою пішли потім инші, молодші дослідники як Ткаченко-Петренко, Єрофеїв, а львівський фолькльорист-музик Філярет Колесса рядом цінних студій вияснив формальну сторону думи з боку метричного і музичного, як цілком окремішнього літературно-музикального роду.

З другого боку ряд дослідників — почавши від нині покійних Веселовського, Драгоманова, Дашкевича, Сумцова — і кінчаючи нині працюючими як Гнатюк, Полівка, Кузеля, Яворський й ин., присвятили чимало праці виявленню тем дум і баляд, їх міжнароднім розгалуженням, звязкам мотивів дум і пісень, переходам пісень «іменних» і звязаних з історичними йменнями й подіями — до категорії пісень історично-побутових безіменних, і навзаєм. Клясична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми, хоч не доведена до кінця і не освітлена загальною студією, котру він відкладав на кінець, — дала свого часу дуже цінний перегляд інтернаціонального европейського матеріялу і отсього неустанного процесу так би сказати історіозації і де-історіозації поетичних тем: привязування новелістичних, побутових, анонімних тем до історичних імен і подій та наверствовання певних історичних подробиць на таких мандрівних інтернаціональних новелістичних чи балядних темах, навпаки — оголювання історичної пісні з історичних акцесорій та переходу її до категорії анонімних, так званих «низших епічних пісень». З сього боку праця Чайльда послужила — можна сказати школою, яка вчила, як належить підходити до історично-літературного толковання таких епічних пісень, і нашій українській етноґрафії й історичній поетиці — яка на жаль в останніх десятиліттях не виявляла бажаної енерґії досліду, ще належить багато взяти з сеї інтернаціональної лябораторії. Належить взяти і нам приступаючи до відновлення недокінченої праці над виданнєм і дослідом скарбниці української історичної пісні.

Принціп історично-літературний, полишений на далекім плані при укладанню старого корпусу, тепер мусить бути взятий під увагу в повній мірі. Укладаннє по хронольогічній схемі ріжних категорій пісенних творів мало свою рацію тоді, але повторяти його ще раз нема причин. Поновляючи завданнє можливого повного корпусу, *історичних пісень, дум та історично-побутових,* «бродячих пісень», як їх називали редактори старого корпусу, або низших епічних пісень, як їх часто звуть нинішні дослідники, а ми за Чайльдом будемо називати для короткости *балядами,* — ми мусимо підходити до сього матеріялу не з виключно історичного, тим менше — хронольогичного становища, але також і з історично-літературного. Сим разом мусимо уґрупувати матеріял власне з сього становища, а не розбивати й розпорошувати по хронольоґичній схемі, та як се робилось тоді.

Виходячи з сього принціпу, пісні обрядові всіх катеґорій мусимо лишити на боці, так само як і вірші книжного походження. Мусимо зайнятись виключно *епічною піснею.*

Серед неї на першім місці стоять *думи,* так як були в центрі уваги й укладчиків старого корпусу, як найбільш ориґінальний в формі й змісті, спеціяльно український рід. До їх корпусу вони війшли тільки частинно, й губились серед иншого пісенного матеріялу. І так з того часу і досі, як се ні дивно, ми не маємо повної збірки дум — сеї найкращої й найхарактернійшої, найориґінальнійшої катеґорії нашої устної поезії. Нинішнє пятдесятиліттє нагадує ще раз сю прогалину. Треба нарешті дослідникам і громадянству мати можливо повний науковий корпус сих творів.

Наукові досліди, серед котрих перше місце після праць П. Гн. Житецького мушу віддати творам згаданого вже львівського ученого Філярета Колесси виявили вповні, що ми маємо тут ясно-визначену певними мельодічними, ритмічними, стилістичними і настройовими показниками літературний рід, вповні ориґінальний, орґанічно розвитий на нашім словеснім ґрунті.

Назва *думи,* котрою його стали означати за прикладом Максимовича, що перший вказав на сі твори, як на особливу літературну катеґорію, як відомо, вповні умовна, конвенціональна. Вона не звісна ні в народнім ужитку, ані — здається мені — навіть в нашій українській літературній традиції не прикладалась ніколи до поетичного твору, пісні або що. Пішла вона, по всякій правдоподібности, з польської літератури: Максимович, подаючи першу дефініцію думи, цитує при тім характеристику польського літературного критика К. Бродзінского, який одначе вжив се слово не в нашім розумінню дум, а так як уживалось воно в польській літературі — в значінню елеґічних пісень.[6]

Найстарший факт того роду, се згадка Сарніцького, в 2-ій половині XVI-го віка, про «елеґії, quos dumas Russi vocant», при чім треба мати на увазі, що се Russi може означати не тільки Українців по національности, але й «людей з Руси», як означіння провінції і ґеографічного розповсюдження сього терміну — «думи». У инших польських письменників він прикладається не до польських пісень, а головно до тих епічних творів, які розносилися в XVI—XVII вв. популярними сербськими співцями й спеціялизувались кінець кінцем як означенне

[6] В передмові до першого видання пісень («Малороссійскія пѣсни», 1827), ст. VI, Максимович пише: «Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о **былинахъ**, относящихся преимущественно ко времени гетманства — до Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами. Восемь таковыхѣ думъ издалъ князь Цертелевъ подъ названіемъ: «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней». Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського (з російського перекладу): «Малороссійскія думы извѣстнѣе сербскихъ пѣсней. Въ нихъ гораздо болѣе сладкой меланхоліи; в пѣсняхъ же военныхъ болѣе силы и картинъ піитическихъ».

українських пісень. Саме се слово могло бути принесене «сербами» в означінню епічної пісні (в болгарській мові дума значить «слово»). Ділом Максимовича було се, що він спеціялизував сей вираз в приложенню до кобзарських пісень, котрі ми називаємо сим іменем: нерівноскладових творів епічного змісту. Його дефініція була прийнята Срезневским в «Запорожській Старині» й утрималась в нашій фолькльористиці, не вважаючи на ріжні пізнійші вагання, спричинені, в ґрунті річи, тим же польським уживанням сього слова. Так Лукашевич вернувся був до вживання «думи» як терміну для кожної елеґічної, чи взагалі лірично-закрашеної української пісні, в розумінню Бродзінського й инших польських романтиків. Натомість Метлинський, розвиваючи характеристику Срезневского,[7] хоч не ставив собі завданнєм дати зовсім точне означеннє думи, підійшов досить близько до сучасного розуміння її. «Пісні моралістичні, каже він в передмові до своєї збірки, — иноді зявляються в формі думи, або стихів вільного, нерівного розміру, близького до благозвучної прози, з римами, і сим наближаються до відділу пісень билевих, що представляють зовнішні події народнього життя». Житецький, характеризуючи думу з формального боку багато пізніш (1892) — в першій праці, що ставила собі завданнєм досліду її як літературної форми, — як свого часу Срезневский, — підчеркнув замислуваннє думи в римуванню — не дуже добірнім, але можливо як найбогатшім, і вплив сього римування на строфічну будову, або періодизацію думи («як тільки зявляється в розвою оповідання рим, він зараз же відокремлює стих»). Але по за тим підніс іще й тісний звязок ритмічної будови з сінтактичним укладом:

> «Кожен стих думи, який би не був його обсяг, — пише він, — містить в собі оден риторичний акцент. Звідси ясно, що в стиху думи нема стіп, бо кожен з них рівний окремій стопі (розуміємо стопу тонічно-ритмічну, а не тонічно-метричну, прийняту в літературній версіфікації). В поміч акцентові, для яснішого відріжнення одного стиха від другого приходить ритм — і один той самий ритм сполучає иноді більш десятка стихів. Стих думи иноді зростає до тої міри, що ми маємо в нім вповні розвинену і закінчену гадку. Стих сей звязується з кількома меншими стихами здебільшого однородним римом, тому від цілого ряду таких стихів одержується враження текучої плавної мови, що притягає увагу читача не стільки зовнішньою конструкцією, скільки змістом своїм. Давно вже звуть сей розмір ритмічною («мѣрною») прозою, і дійсно відсутність в нім дрібних одиниць звичайного віршового розміру і повна свобода в конструкції наближають його до натхненої промови оратора, що непомітно для себе почув у своїй вимові ритмічний хід мови. Само собою зрозуміло, що се така віршова (стихотворна) міра, яка не може стояти в повній залежности

---

[7] Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші, а як прозу відзивався про них так: «Дума не пѣсня, хотя и поется, подобно пѣснѣ, под звуки бандуры; риѳмы в думѣ не составляютъ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію благозвучія. Чѣмъ болѣе риѳмъ, чѣмъ чаще риѳмы, тѣмъ лучше слогъ думы».

від музичного ритму. Відомо, що всі думи співаються одним способом (напѣвомъ), дуже типовим, але в музичнім рисунку дуже не хитрим. Напів сей не що инше, як мельодійний речітатив, котрому надається експресія, згідна з змістом стиха — то жвава і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, користуючися з рухомости стиха, для котрого не обовязкова симетричність частей, звязаних одностайною правильністю музикального такту, виконавець думи являється інтерпретатором стиха, надаючи йому той чи инший вираз, згідно з настроєм його власного почуття. Відси лірічний, патетичний тон, що вносить особливу інтимність в музикальне виконання думи».[8]

До сеї досить повної характеристики кілька сущних рис додав, як спеціяліст в ритмиці й музиці Філярет Колесса, котрого дефініцію можна вважати останнім дотеперішнім словом в означенню думи як музикального і літературного типу: «Дума се мельодичний речітатів із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації, рецітація, достосована до сінтактичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак ріжновидні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мельодично-ритмічні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначують граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно одинакових відступах».

«Віршова будова дум основується головно на паралелізмі, що проявляється анальогичним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастіше дієсловним ритмом».[9]

Отже при всій конвенціональности назви думи самий сей рід словесної творчости вирисовується перед нами дуже виразисто і твердо, як з музичного, так і з літературного погляду, і повинний бути нарешті представлений в усій цілости і повноті, як з своєї музичної, так і літературної сторони, як обєкт дальших дослідів, котрих він в високій мірі заслуговує своєю національною і загальною вартістю.

При всій своїй оріґінальности і сорозмірно новій фактурі наші думи і в своїй літературній і в музичній структурі стоять в дуже інтереснім звязку з ріжними архаїчними формами, як українськими, так і иноплеменними, і через се власне мають великий інтерес: не тільки для українського громадянства — як одна з дійсних перлин нашого

[8] «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ», первісно в К. Старині 1892, I, с. 26—29. До влучних помічень шан. дослідник додав замітку меньше влучну і характеристичну тим, що вона показує, як часто забувається припадковість і конвенціональність самої назви дума, з котрої не допустимо що-небудь брати для характеристики сього літературного роду: «Такимъ образомъ, стихотворная форма думы находится въ полномъ соотвѣтствіи съ ея внутреннимъ строемъ, который выражается самымъ названіемъ ея». Назва «думи» нічого не може виражати з її істоти, бо цілком довільно звязана з нею.

[9] Мельодії українських народніх дум, I, с. XXXIII (1910).

народнього життя, але й для дослідника творчости взагалі, як дуже інтересна і своєрідна її категорія.

Та оскільки можна орієнтуватись по дотеперішнім студіям, найбільш історичні верстви сеї творчости — ті що найбільш цінились дослідниками-істориками, — мусять уважатись верствам не тільки найновішими, але й найменш характеристичними для сього літературного роду. Ліризм і патетична експресія, що характеризують музичну й словесну будову дум, очевидно, мали служити для відповідного віддання глибоко-схвильованого почуття иншого порядку ніж побідні настрої ціклю Хмельниччини — найбільш історичної частини репертуару дум. Невільницький плач «невільницька псальма», як старі кобзарі називали «настоящі» пієси свою репертуару — се по всій очевидности, таки дійсно перша підстава, основний тон його. Зовнішня будова думи — се степенованнє виразу і настрою через наверстованнє паралельних, симетрично наголошених і спільним римом закінчених стихів, очевидно, утворилась не для иншого завдання, як для того, щоб дати відповідну музикально-поетичну форму такому плачу-голосінню. Опублікованнє першого корпусу українських голосінь, довершене недавно, працею галицьких дослідників, дало змогу близше приглянутись сій — до нині ще захованій галузі патепичної лірики й провірити раніше вже зроблені помічення над анальоґіями українського голосіння з ріжними формами української лірики. Філярет Колесса свою новійшу працю про походження дум спеціяльно присвятив їх анальоґіям з голосіннями за померпшим, і збірає свої помічення в такій тезі:

> «В думах бачимо лише вищу стадію того самого речітативного стилю, який виступає в голосіннях на давнійших ступнях развою, у примітивнійшому складі: відси й беруться де-які ріжниці між одними й другими. Та голосїння споріднені з думами не лиш музичною формою і віршовою будовою, але також мотивами, поетичними образами та глибоким ліризмом».

Автор на подвердженнє посилається на виводи дослідників про примітивне сполученнє похоронного обряду з співами і хороводами, — користуючись передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовского. Він вказує на ґенетичний звязок початків героїчної епіки з похоронним голосіннєм, власне з епічним елементом його: прославленнями діл померпшого. Можна вказати на ще яскравійше представленнє справи з сього боку в звісній праці американського історика поетики Френсіса Ґаміра (Gummere) про «Початки поезії», що свого часу була прийнята з великою повагою західніми науковими кругами, як певного роду заміна недоробленої праці Чайльда, але на жаль мало відома нашим дослідникам. Розслідуючи колективні завязки епічної пісні-баляди, він дає дуже інтенсивні вказівки на звязок її з весільним і похоронним обрядом, з оплакуваннєм померпшого і прославленнєм його прикмет і діл, що мало метою підняти родичів на пімсту за нього. Без сумліву в «плачі» треба справді шукати завязку того патетичного тону, що характеризує музику й словесну будову думи.

В нинішнім репертуарі ми знаходимо його в найбільш ясно і сильно виявленій формі в невільницькім плачу, котрого маємо дві варіанти — плач невільників і плач невільника, і в описах смерти козака чи невільника в степу, не оплаканої і не відомщеної: сей мотив приходить в думах про «рубаних козаків» (Федора Безрідного), про самарських братів,, утечу братів з Азова. Укладчики нашого старого корпусу цілком вірно, хоча й побіжно зазначили се, що «найстарші взірці думи, певно, се дума про неволю турецьку і утечу трьох братів з турецької неволі з Азова» (передм. XV), і вказали на анальоґії сеї невільницької думи з словом о полку Ігоревім, — що «на добрую долю есть сказаніе о неволѣ братьевъ Игоря и Всеволода у Половцевъ», і що до форми може бути назване «южнорусскою думою XII в., не имѣвшею только рифмы новѣйшей украинской думы». В своїм аналізі «Слова» (в «Історії української літератури») я мав нагоду піднести той патетичний, афектований тон, що дійсно зближує його дуже яскраво з невільницькими думами, з одного боку, з голосіннями — з другого. В нашій словесности се були, очевидно, тони такі ж старі як похоронний обряд. Але коли ми спитаємо себе, коли і в яких обставинах сі мотиви мусіли дістати останнє літературне оброблення, се дасть нам відповідь і на питаннє, до якого часу належить та форма дум, в яких ми маємо сі теми, инакше сказавши — коли остаточно сформувалась нинішня форма думи.

Сей момент, знов таки, правильно вказали й покійні укладчики корпусу, і новійші історичні та літературні досліди вповні потверджують їх гадку. Останній момент, коли ще раз обгострились напади степовиків на Україну, забіраннє її людности до неволі розвинулось в страшних розмірах, і плач над долею невільника, мотиви боротьби за його визволеннє і голосіння над тими борцями, що зложили свої голови в безлюднім степу, не оплакані й не похоронені — се кінець XV в. і перша половина XVI, почавши від обгострення відносин Польсько-Литовській держави з Кримською ордою, з Менґлі-гераєм, що ставши васалем Туреччини і союзником Московщини, звертає всю хижацьку енерґію своєї орди на руйнованнє України, як провінції Литви-Польщі. Тоді от, в першій половині XVI в., до того часу, поки козаччина не зломила до решти ординської сили, незвичайну гостроту здобули такі теми, як масове забираннє у неволю, відірваннє бранців від роду і краю, страждання на турецьких каторгах, невільне і вільне ренеґатство, щасливі й нещасливі утечі з неволі та блукання в степовій пустині, лицарська козацька боротьба за визволеннє, бранців, її успіхи й неудачі, траґічний кінець козака, що кличе до помсти його товаришів і т. д. Вони й були очевидно оброблені в експресивнім, патетичнім, піднесенім тоні, за поміччю загальних місць, чи мальовничих засобів народньої поезії свійської, — і тої героїчної сербської, спопуляризованої в тім часі мандрівними «сербами», що теж додала не одно з своєї скарбниці. Ті теми сучасної думи, які своїм характером і способом представлення найблизше підходять до сих вихідних обставин, повинні бути положені в основу розсліду сього літературного

роду і мусять почати собою будучий корпус, побудований на принціпах історично-літературного досліду — еволюції сеї поетичної творчости. Се невільницькі плачі і плачі над долею невільника, про котрі я сказав. Але тим часом, як самі невільницькі плачі дійшли до нас в такій свіжості і безпосередності, як вони могли співатись на українських базарах XVI в., инші елементи сеї первісної невільницької думи бачимо лише епізодично включені в теми епічного характера, з побутовою або моралістичною закраскою, як дума про утечу азовських братів, Марусю Богуславку та Івана Богуславця. про сокола і ин. Моралістичний елемент, впроваджений до сих тем, продовжується далі в суто моралістичних творах, в обстанові або історичній, козацькій, або загально-побутовій, як думи про Олексія Поповича, Івана Канівченка, вдову і трьох синів. Елемент же епічно-романтичний знаходить свій вираз в такій поемі на невольницьку тему, держаний уже не в елеґійнім, а в тріумфальнім тоні, яку дає дума про Самійла Кішку.

Тема гіркої самітньої козацької смерти — далеко від роду і батьківщини так само розроблюється в р і ж н и х напрямках, то комбінуючися з елементами моралістичними (дума про самарських братів), то розроблюючи ту чи иншу мальовничу деталь козацького життя (прощаннє козака з бандурою — цікаве особливо своїми полудневославянськими анальоґіями),то підносить престиж козацького війська (Федір Безрідний). Иншим разом розвиває поетичні мотиви на тему гіркої розлуки з родом (прощання козака з сестрою, прогнаннє пасинка з дому відчимом). Переходить в сумовиту іронію над гірким гарьованнєм козацької сімї, полишеної козаком на власне призволеннє. Але з другого боку, переводячи свою повість з тону мінорного в мажорний, оповідає про поєдинок обідранця козака над пишним татарином. А звертаючи вістре сеї антитези замість турецьких дуків до своїх доморадних, дає соціяльну поему про Ганжу Андибера та його глузування з дуків — срібляників.

В цих трансформаціях, набираючи епічного елєменту, дума часто і залюбки, для більшої документальности прикрашає свої оповідання ґеоґрафічними та історичними йменнями. Сі ніби-то документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи иншої думи, помітити анахронізми, які виникають з недорічного комбінування сих імен, і т. под.

Але треба признати, що се було здебільшого марна робота. Автори й перерібщики дум набірали імена з послиху, видумували від себе фантастичні, quasi-історичні прізвища і ситуації, і надавати їм якесь серйозне значіннє не годиться. Розуміється, трапляються часом реальні подробиці того часу, або відбиття дійсних ґеоґрафічних, економічних або культурних обставин, дуже цінні для історика. Але номенклатура їх дуже часто така ж мало історична, як номенклатура Шекспірових драм. Думи сеї ґрупи тільки *підкрашені історично, але не історичні в основі.* Вони повинні студіюватися з становища історично-

літературного, порівняно-фолькльорного. Під ними може знайтись і якась історична подія, але зовсім незалежно від тої номенклатури, котрою прибрана кінець-кінцем тема думи. Так під думою про Самійла Кішку викрито історію невільницького бунту 1642 р., котра не має нічого спільного з Кішкою й його часом, і под.

Дійсно історичні думи про Хмельниччину, що являються одною з пізніших верств в нашім репертуарі, і в історії розвію думи се, без сумніву, одна з новійших стадій. Поруч неї могли бути ще инші пізнійші верстви, які не дожили до наших часів, так як дожила дума про Хмельниччину. Дума про Сірчиху і Сірченків, що стала звісною з запису Ломиковського, дає взірець таких пізнійших композицій з ріжних загальних місць, для поетичного оповідання про пізнійші події. Вона становить явище аналогічне з такими ж пізнійшими контамінаціями билинними і думами на теми побутово-моралістичні й дає здогадуватися про цілу пізнійшу історичну верству, очевидно, затрачену в традиції XIX віку. Правдоподібно. тут були думи про ріжні події другої половини XVII в. Але оскільки вони не побрали загально інтересного епічного змісту, вони мали шанси дуже скоро забуватись, коли затиравсь інтерес до оспіваної особи чи події, і тому вигинули.

Так представляються головні розгалуження нинішнього репертуара дум. Не вважаючи на великі спустошення, пороблені в нім часом, він ще визначається ріжнородністю, богацтвом ріжних течій і мотивів, — особливо коли взяти під увагу, що нинішні тексти в переважній більшості не віддають своїх архетипів. а самі являються контамінацією, сполученнями ріжних загальних місць взятих почасти з тих дум, які ми маємо, почасти — з нині вже затрачених. Історично-літературному дослідові зістається ще велика, інтересна, вдячна робота на сім полі.

Але перед усім мусить бути дана для того збірка текстів.

Я вважаю, що се повинно бути зроблене як найскоріше. За тим може прийти згодом історично-літературний, порівняно-фолькльорний коментар, збірка музичних записей з відповідними поясненнями ритмічно-музикальної структури. За збіркою текстів дум пішов би корпус історичних пісень, далі — баляди. Розуміється, я не хочу недооцінювати всіх трудностей переведення сього пляну в нинішнім розбиттю наукової праці, роспорошенню колишніх збірок матеріялів і т. д. Я даремно роспитую за ріжними рукописними матеріялами: текстами зібраними для старого видання і под. Бажаю дійти й тих рукописних записей, з котрих друкувалися всі видані тексти; може бути що з часом, при заінтересованности сим громадянства, се й удасться, бодай почасти. Але відкладати до того часу видання, скажім, отсього корпусу дум я вважаю недопустимим. Дуже можливо, що та збірка, яку ми зараз зробимо, буде мати характер тимчасовий, «робочий», і тільки згодом буде заступлена виданнєм дефінітивним, «ne varietur». Але таке робоче видання сильно потрібне зараз, і чим більше воно викличе заінтересовання, руху на сім полі, відкрить нових матеріялів і под., — тим краще і корисніше буде для науки.

Сим, як я вже сказав, має між иншим занятись катедра, яку я маю честь зайняти, і я користаю з сеї нагоди, щоб поставити де-які питання:

Чи не відомо, де переховуються тексти вжиті для старого корпусу дум і пісень, особливо матеріяли не вивезені за кордон Драгомановим — тексти другої половини XVII в. і цікль гайдамацький?

Чи не відомо, де знаходиться копія записи Ломиковського, з його іменем, котру привозив до Київа в 1870-х р.р. пок. Маслов, і з неї зняв тоді копію Драгоманов, але без права опублікования, як се він потім росповів в «Життю і Слові» 1895 р.?

Хто знає, де взагалі переховуються які-небудь записи дум, хоч не використані, хоч і використані вже до друку?

За всякі такі вказівки катедра буде дуже вдячна. Ще більше тим, хто уділить свої записки для скопіювання. Бо при виданню бажано взяти до уваги всякі записки, хоч би й малоцінні і вже використані до друку.*

Читано на прилюднім засіданню
Історичної Секції 11 травня 1924 р.

Квітень, 1924 року.

* Вперше друковано в українознавчому журналі «Україна», книга 1—2, 1924, стор. 97—108.

Володимир Антонович: 1834–1908–1984

ДО 150-ЛІТТЯ З РОКУ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

У 1984 році відзначуємо 150-ліття народження Володимира Боніфатієвича Антоновича, одного з найвидатніших українських істориків і громадських діячів у другій половині XIX століття. Відзначуємо життя і діяльність батька української наукової історіографії, яка, на думку Дмитра Багалія, завдяки Володимирові Боніфатієвичу дійшла «може найвищого ступеня свойого розвитку в XIX ст.»[1] Це мабуть не випадково, що на 1984 рік припадають дві річниці: 150-ліття народження В. Антоновича і 50-ліття смерти його найвидатнішого учня Михайла Грушевського.

В українській історіографії Володимир Антонович відограв подібну ролю як фон Ранке в німецькій і світовій історичній науці під оглядом впровадження наукової методи історичного досліду, яка базується на глибинній аналізі історичних джерел. Автор цих рядків поділяє повністю твердження О. Гермайзе, що від Антоновича «закріплюється в нашій історіографії нова традиція документалізму»,[2] яка стала основою його школи істориків у Києві. З цієї історичної школи вийшли такі відомі дослідники, як О. І. Левицький, Д. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський, І. М. Каманін, О. Грушевський, М. Грушевський і інші видатні історики. На учнів В. Антоновича впало завдання розбудувати наукову і національну основу української історіографії, яка охоплювала б цілість українського історичного процесу. Завдяки науковій діяльності та творчості Михайла Грушевського, його співробітників і учнів — це завдання було сповнене.

Не менш важливе місце займав Володимир Антонович у розвитку українського культурно-національного руху на Великій Україні і в Галичині. Можемо погодитися з твердженням Дмитра Дорошенка, автора досі найкращої монографії про історика, що В. Антонович «протягом майже пів сотні літ стояв у фокусі українського національного руху, а бували часи, коли його справедливо уважали за ідейного про-

---

[1] Дмитро Багалій, *Історія України на соціяльно економічному ґрунті.* Київ, Державне Видавництво України, 1928, стор. 37.

[2] О. Гермайзе, «В. Антонович в українській історіографії», *Україна,* кн. 5, 1928, стор. 30.

відника того руху».[3] Починаючи від його провідної ролі в організації та діяльності Київської Громади, яка постала в 1861 році, Володимир Боніфатієвич всеціло віддав себе українській народній справі. Своє ідеологічне «вірую» він подав у своїй статті «Моя сповідь», яка появилася як відповідь на відкритий лист польського публіциста Зенона Фіша, який під псевдонімом Тадеуша Падалиці помістив його в «Основі», називаючи Антоновича «перевертнем». У своїй відповіді В. Антонович пояснив причину його розриву з польським суспільством, польською шляхтою, яку уважав експлуататором українського народу. У своїй відповіді В. Антонович писав:

«Так п. Падалиця, ваша правда. Я справді «перевертень», — але Ви не звернули уваги на одну обставину, а саме, що слово «отступник» не має по собі глузду; щоб скласти уяву про особу, до якої прикладається ця назва, треба знати од якої справи людина одступила і до якої пристала. Інакше це слово позбавлене змісту, це порожний звук. Ваша правда. Доля хотіла, що я народився в Україні шляхтичем, в дитячому віці мав всі привички паничів і довго ділив всі станові та національні пересуди людей, серед котрих виховувався. Але коли прийшов час самопізнання... я побачив, що поляки-шляхтичі, які живуть на українській землі, мають перед судом свого сумління два вибори: або полюбити народ, серед котрого живуть, просякнути його інтересами, повернутися до народности колись покиненої їх предками і невсипущою працею і любовю, в міру сил, винагородити все лихо, яке вони нанесли народові, який кормив цілі покоління вельможних кольоністів, а які за піт і кров платили погордою, лайкою, нехтованням його віри, звичаїв, моралі, особистости — або, коли для цього не стане сили, переселитися в польську землю, заселену польським народом... щоби самому перед собою очиститися від трагічних закидів, що я також колоніст, також плантатор, що посередно або безпосередно (що зрештою на одно виходить) живу з чужої праці, заступаю дорогу розвиткові народу, в котрого хату я вліз непрошений з чужими йому стремліннями, що належу до табору, який стремить до здавлення народного розвою місцевого населення, і що невинно перебираю на себе відповідальність за їхні вчинки. Само-собою я вибрав перше, бо скільки я не був попсований шляхетським вихованням, мені було легше розстатися зі шляхтою, як з народом, серед якого я виріс, котрий я знаю, котрого гірку долю бачив у кожному селі, де панував над ним шляхтич... я надіюся, що працею і любовю заслужу колись, що українці визнають мене сином свого народу, бо я готовий усім поділитися з ними».[4]

---

[3] Дмитро Дорошенко, *Володимир Антонович.* Прага; В-во Тищенка, 1942, стор. 46. Обговорення поглядів Д. Дорошенка про історичні праці В. Антоновича в Л. Винар, *Дмитро Дорошенко,* Мюнхен, Українське Історичне Товариство, 1983, стор. 25—26.

[4] В. Антонович, «Моя исповедь», *Твори В. Антоновича,* том І., Київ, 1932, стор. 113—114.

У цій статті-сповіді Володимира Антоновича знаходимо правдиві джерела його світогляду і його суспільної діяльности. І саме тому «Стара Громада» на чолі з Володимиром Боніфатієвичем уважала, що ширення просвіти серед українського народу для піднесення його національної і громадської свідомости належало до найважливіших завдань тогочасної української інтеліґенції. Без освіти і національної самосвідомости народної гущі був немислимий дальший політичний розвиток українського народу. Тому ця «культурницька політика» В. Антоновича і його сучасників заслуговує на нове насвітлення і переоцінку.

З перспективи часу можемо ствердити, що Володимир Антонович своєю відданістю українській народній справі, своєю науковою і громадсько-культурницькою діяльністю поставив твердий фундамент під культурнонаціональне відродження української нації, а також під наукове українознавство. Його творчість не обмежувалася до історичних досліджень — він був видатним археологом і етнографом, а також одним із найвидатніших видавців історичних джерел. Звичайно, можна критично відноситися до деяких його історіософічних і історіографічних концепцій, можна спорити з його поглядами на державу, яку уважав за переходове явище в розвитку суспільства, з його наголошенням провідної ролі народу в історичному процесі, на його, до певної міри недоцінювання ролі провідної верстви і провідних діячів в історичному розвитку нації. Як історик, він мав право на деякі контроверсійні гіпотези, які базувалися на його ідеологічних настановах, на його роздумах про характер і вдачу українського народу і вивчення його історичного розвитку. Як показали історичні події 1917—20-их і 1940-их років, деякі думки В. Антоновича про незадовільні державнотворчі здібності українського народу — мали свою основу. Отже навіть його найбільш контроверсійні гіпотези заслуговують на об'єктивне і всестороннє вивчення.

Редакція «Українського Історика» відзначає 150-ліття народження Володимира Антоновича окремим розділом у журналі, в якому передруковуємо статті його найвидатнішого учня Михайла Грушевського, присвячені його великому учителеві. До сьогодні не пощастило видати повне видання творів Володимира Антоновича. У 1909 році, по смерти В. Антоновича, його дружина Катерина Мельник-Антонович при співпраці Мих. Грушевського і Дм. Багалія розпочала заходи в справі видання повного видання творів історика. Вибух Першої світової війни не дозволив зреалізувати цей проєкт. У 1919 році Історично-філологічний відділ ВУАН створив окрему комісію для видання творів Володимира Боніфатієвича, але з цього задуму також нічого не вийшло. У зв'язку із визначенням 20-ліття смерти В. Антоновича у 1928 році, Михайло Грушевський і інші члени Академії заплянували видання праць Антоновича в 9-ти томах, які мали друкуватися в тематично-хронологічному порядку за редакцією К. Мельник-Антонович і М. Т. Ткаченка. З цього проєкту вдалося видати ли-

ше перший том у 1932 році.[5] Розгром ВУАН большевицькою владою перервав цей проєкт. Вже в цьому виданню в офіційній передмові читаємо, «що марксо-ленінова наука дасть, сподіваємося, відповідну оцінку і визначить місце В. Антоновича в українській буржуазній передреволюційній історіографії, визначить хиби його праць, проводячи боротьбу з ідеалізацією цієї постаті в буржуазній історіографії».[6]

Сьогодні в совєтській Україні немислиме відзначення життя і наукової спадщини Володимира Баніфатієвича. Совєтські «історики»-борзописці уважають його представником «української націоналістичної буржуазії», який «висунув націоналістичну теорію про «безкласовість» української нації . . . і намагався обгрунтувати притаманність «демокраиизму» українському народові, протиставляючи його російському народові».[7] Ця офіційна характеристика В. Антоновича — «націоналіста» повністю віддзеркалює сучасний жалюгідний, а заразом трагічний стан історичної науки в Україні.

На Заході українські наукові установи (НТШ і УВАН) також «призабули» відзначити 150-ліття народження Володимира Антоновича, а здається, що ці установи багато завдячують нашому великому історикові. Ми віримо, що цей стан направиться і УВАН і НТШ призадумаються над виданням бодай вибраних праць Володимира Боніфатієвича.

У цьому числі «Українського Історика» передруковуємо такі статті Михайла Грушевського: «Памяти Володимира Антоновича» (*Літературно-науковий вісник,* рік XI, том 42, 1908, стор. 20—21); «Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности», *Записки Українського Наукового Товариства,* кн. 3, 1909, стор. 5—14); «З соціяльно-національних концепцій Антоновича», *Україна,* кн. 5, 1928, стор. 3—16).

Передрук цих праць Михайла Грушевського, студента Володимира Боніфатієвича, якому він завдячував свій науковий вишкіл і свою ранню наукову кар'єру, надзвичайно важливий. Це писав його найвидатніший учень, який після прибуття до Львова розійшовся із своїм учителем в справах т. зв. «нової ери» — співпраці галицьких народовців з деякими польськими кругами. Не зважаючи на ці розходження, Мих. Грушевський високо цінив наукову і громадську працю його академічного ментора. На основі цих праць дослідник зможе порівняти оцінку Грушевського діяльности Володимира Антоновича в 1900-их і 1920-их роках. Зв'язки і співпраця Володимира Антоновича з Михайлом Грушевським на науковому і громадському полі вимагає окремого монографічного дослідження. Віримо, що така студія появиться на сторінках «Українського Історика».

Л. Винар

---

[5] В. Антонович, *Твори,* том І., Київ, Всеукраїнська Академія Наук, 1932, стор. 310.

[6] «Переднє слово», *Твори,* цит. пр., стор. 5.

[7] Л. А. Коваленко, «Антонович, Володимир», *Радянська енциклопедія історії України,* том І., стор. 65.

Мих. Грушевський

ПАМ'ЯТИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА*

Все рідшає славна дружина — тих, що в найтяжчих часах українського життя зосталися вірними своєму народові й своїм обов'язкам перед ним. В чорну, гірку добу, коли відобрано йому всяку можливість національного самоозначення, і якраз енерґічніший, громадянсько настроєний елемент кидав рідний ґрунт, вважаючи національну українську справу не тільки безвиглядною, а й марною, — сі люди заслужили вічну вдячність нашого громадянства, — як ті провідники старого Риму, яким в часи найтяжчих проб громада складала подяку за те, що й серед таких сумних обставин не вважали пропащою справу свого народу. Жадібно шукали вони доріг суспільно-національному розвиткові, підвалин національному життю в тій пітьмі, і не марними були зусилля цих гарячих сердець, цих благородних умів!

Два імена ясніли на чолі цеї плеяди і вони зістануть повік виписаними на сій добі українського життя.

На одній з найвизначніших пам'яток української традиції, українського історичного самопізнання були написані ці імена як товаришів-співробітників, і в уяві українського громадянства вони пов'язані так тісно, що само собою одно викливало в пам'яті друге. Кожний з них підчеркнув свою сторону в програмі розвитку нашого національного життя. Один (Драгоманов) сторону суспільно-політичну, другий (Антонович) культурно-наукову, історично-етнографічну. Для сучасників це стало двома антитезами в сфері теоретичного і практичного українства. Але дальший розвій української мислі звів їх у синтезу і обом представникам — провідникам цих напрямів, позитивним здобуткам їх мислі й праці признав визначне, неминуче місце й значіння в історії нашого національного розвою.

І от прощаємось з тобою, другим і останнім з тої славної двійці. Твоя звичайна скромність, яку виявляв ти в життю, не боронить уже нам висловити тобі ту любов і поважання глибоке, яким окружало твоє ім'я українське громадянство, завдяки твоїм заслугам і обставинам твого життя і трудів.

Ти родився в пануючій клясі, членом народу-володаря, що в ідеї панування на українській землі вирощував тебе як інших своїх дітей.

---

* Цю промову виголосив Михайло Грушевський на похороні Володимира Антоновича 11 (24) березня 1908 року. Вона була друкована в *Літературно-науковому Вістнику,* річ. XI, том 42, 1908, стор. 20-21.

Ти розірвав з ним, щоб стати членом нашого народу — народу-демосу. Ти бажав розділити його недолю, пониження і страждання, на які засудила його неприхильна доля, і вказати дорогу всім, хто фізично зв'язаний з нашою землею, хоче не бути духово чужим для неї. Ти став причастником великого горя нашого народу і його великих змагань і поривів до правди й справедливости, — і сили свого високого уму і благородного серця віддав на те, щоб виявити глибокий зміст цих змагань, провідну історичну ідею народу-демосу.

Ти висловлював надію, переходячи в ряди української суспільности, що гарячою любов'ю і працею для нашого народу ти станеш своїм, рідним для неї. Ти здобув більше — бо став для неї любленим між любленими, від перших праць твоїх і до кінця многотрудного твого віку.

І нині, спочивши від трудів і болів своїх — спи, друже! Спи, брате! Тіло твоє віддаємо нашій землі, яку так любив ти! Київські гори, що були гніздом старого українського життя, яке ти досліджував з такою любов'ю, любовно приймуть немічний і слабий сосуд твого духу. Але він — невмирущий, могутній дух твій, в творах твоєї мислі, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українське ім'я.

Михайло Грушевський

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ
ОСНОВНІ ІДЕЇ ЙОГО ТВОРЧОСТИ І ДІЯЛЬНОСТИ*

Під свіжим вражінням тяжкої втрати, понесеної нашою наукою і нашим суспільним життям, хочеться мені передовсім вияснити ті провідні ідеї, які переходили через наукову і суспільну діяльність покійного історика і дають ключ для зрозуміння його наукової творчости — її вихідних точок, її напрямів, її виводів.

Покійник менше всього був істориком академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань, чи якісь зверхні обставини диктують теми, звертаючи увагу дослідника на те чи інше, само по собі зовсім індиферентне для них питання. Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо кермували його науковими зайняттями, особливо в період розцвіту його сил і наукових зайнять. .нтереси наукові тісно сполучені у нього з інтересами громадянськими, національними та політичними, стояли в тісній залежності від них, звідси відбирали імпульси свої і навзаєм приносили підставовий матеріял для його суспільних, політичних, національних поглядів й їх обоснования. В історичних дослідах шукав він відповіді на питання з сфери соціяльної чи політичної. які приносило йому життя народу, суспільности, до котрої належав і навпаки ті відомости й факти, які давав йому науковий дослід, він використовував для розв'язання проблем соціяльних та національних. культурних і політичних сучасного життя.

Але боєвою натурою не був він, навіть в добі найбільшого розквіту своїх сил і енергії. Незвичайно делікатний і вражливий по натурі, він не мав в собі того всепалющого огню, який змушує людину перемагати найприкріші для неї обставини й перешкоди в своїм служінню провідній ідеї свого життя. Всяка стріча з «вулицею» викликала в ньому непоборну, фізичну відразу; боротьба, полеміка, конфлікти були органічно йому противні. Він ішов як античний філософ серед галасу життя, обмінюючися інтимними замітками з близькими людь-

---

* В тім виді, як тут друкується, це стаття тільки приблизно віддає зміст читаного мною на поминальнім засіданню Українського Наукового Товариства 16 (29) марта: рукопис мій загубився і відтворюю його з пам'яти і по замітках справоздань, користаючи заразом з деяких нових матеріялів для пізнання індивідуальности і поглядів пок. нашого історика, в його автобіографічних записках і споминах близьких людей.

ми, що окружали його. Глухі часи старого режиму з їх «неприхильними» для всякого щирого, відкритого виявлювання неофіціяльних гадок обставинами з свого боку ще причинялися до цього вродженого замкнення натури перед ширшими кругами. Зрідка, легким, малозамітним штрихом зазначав він часом в спеціяльній науковій праці ширші виводи соціяльно-політичного або національного характеру, які давали вони йому — швидше натякав на них для уважливих, співзвучних читачів, або й зовсім обходився без цього, лишаючи читача без усякого ключа до ідейного підкладу своєї наукової роботи. Хто в ширших кругах догадувався, напр., що спеціяльна, актова робота про родину Ходиків, була злою сатирою на кліку, що рядила київською самоуправою на початку 1880-х років? Історик-філософ, з великим, навіть надмірним нахилом до синтези і схематизування, не любив вводити публіку в лябораторію своєї мислі, ставлячи перед її очима готовий, можливо упрощений, рисунок певної доби, певного складного історичного або соціяльного процесу. Найбільш теоретичні його речі — як напр. характеристика національних типів, або коротка, щедро пересипана увагальненнями історія козаччини, вийшли з записок слухачів тих інтимних, тісних кружків, в яких читав він свої лекції, не в'яжучися їх публічним характером.

Тим пояснюється, що його фізіономія як ученого і суспільного діяча мало кому була звісна добре і вірно — хіба тісному кружку людей близьких. І тим часом як одні, не маючи поняття про соціяльно-політичну сторону його діяльности й творчости, бачили в нім крайнього об'єктивіста, або навіть людину з чисто академічним характером наукових інтересів, і готові були становити в приклад іншим, більше експансивним робітникам того ж напряму; — інші, чувши дещо про політичні і націоналїні моменти його діяльности, роздували до розмірів фантастичних його впливи, його активну участь в національному і політичному українському житті, творили цілі леґенди і байки про нього.

Як провідник польсько-українського хлопоманства, як один з найбільше впливових творців київської української громади; як найвизначніший репрезентант київського українофільства 1870—80 років та його «неполітичного культурництва»; як один з визначних творчів польсько-української угоди 1890 року; як один з ініціяторів національної організації російських українців кінця 90-х років, з якої вийшла потім демократична українська партія, Антонович зайняв визначне місце в історії національно-політичного українського життя другої половини XIX віку і вимагає спеціяльної монографії своєї національно-політичної діяльности; вона повинна бути написана як скорше, бо те, що можна зібрати для її висвітлення, прийдеться в дуже значній мірі збирати з усних відомостей людей, що близько стояли до нього і тих моментів нашого суспільного і політичного життя, в якім брав він ролю. Поки це буде зроблене, а в своїй статті хочу зазначити головніші провідні ідеї, жизненні нерви його творчости, що переходять однаково через його суспільно-політичну діяльність і че-

рез наукову роботу й дають відповідне зрозуміння чисто науковим його працям. Зазначую їх на підставі приступного мені матеріялу, друкованих писань і усних відомостей, власних своїх спостережень і переживань, щоб дати загальну схему для доповнень, розяснень і поправок тим, хто розпоряджає багатшими матеріялами до тої чи іншої фази життя і діяльности покійного ученого і діяча.

***

Небагате зверхніми ефективними подіями, але повне внутрішнього змісту сімдесять-чотиролітне життя покійного розбивається на три періоди.

Перший, що кінчається з кінцем третього десятка літ життя — це Sturm- und Drangperiode вражливого, талановитого духу, часи жадного, гарячого шукання доріг в індивідуальному життю і громадській роботі. Вирісши під враженнями двох безконечно чужих і ворожих собі світів, зв'язаних історичною долею на те тільки, щоб своєю стичністю ятрити і збільшати ворожнечу між ними — польським панським і хлопським українським, — молодий Антонович інстинктовно, стихійним чуттям, хилиться в сторону цього останнього — покривдженого і пригніченого, але повного високо-людського змісту в свойому пригніченню і пониженню. Впливи освіти — переважно французької раціоналістичної літератури XVIII в., і тих людей з демократичним і поступовим складом, з якими звело життя молодого хлопця, єдналися з тими стихійними симпатіями і враженнями дитячих літ. Демократизм і поступовість на українському ґрунті, з яким зв'язаний був він всіми реальними зв'язками свого життя, втілюються для нього в українстві, в його змаганнях до свого соціяльно-політичного і національного самоозначення. Українська народня стихія стає для нього предметом все свідомішого студіювання — і культу; разом з кількома товаришами-однодумцями, що поділяли його «хлопоманські» погляди, обходять вони пішки величезний простір України (Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і значну частину Херсонщини і Катеринославщини), не тільки студіюючи народнє життя, але й переймаючися почуттям тісного і глибокого спорідненння з ним. Разом з тим стає «хлопоманська» групка у все гострішу опозицію до всього укладу польського життя, до системи клясових і національних привілеїв, на якій вона опиралася. І коли польська суспільність, занепокоєна цим еритицтвом, ставить хлопоманському кружкові до вибору — або виріктися отих єресей, або їх викинуть з того круга, до якого належав він своїм вихованням — молодий Антонович з товаришами рішається розірвати свої зв'язки з польським шляхетським суспільством і польською національністю, та пристати безпосередньо до українського національного руху, що тоді пробивався в Києві. В цих українських кругах знайомиться він ближче з ідейною спадщиною старших українських поступовців — ідеями кирило-методіївського братства.

Вони викінчують ідейну еволюцію його і його кружка та дають дальший напрям його діяльности.

Разом з тим обставини його життя дають незвичайно важливу і корисну точку спрямування його енергії в виді архівної роботи на актовім матеріялі західньої України з польських часів, по історії польсько-українських відносин, історії українського елементу в рамах польського державного життя і відносин його до цього державного устрою. Це була сфера незвичайно близька Антоновичу по традиціям його виховання, інтересна по созвучності тих ідей, які його займали.

З 1860-х років починається новий період його діяльности — більш як двадцятилітньої незвичайно інтенсивної й продуктивної наукової роботи. Ця доба його життя визначається заразом живим суспільним змістом його наукової роботи, тісними зв'язками його інтересів громадських і наукових. Він громадить величезну масу актового матеріялу і творить ряд історичних образів, які з незвичайною силою і талантом відкривають перед нами соціяльний устрій і життя українського народу під польським режимом і непримиренні суперечности його з польсько-шляхетським устроєм. Разом з тим проявляє дуже живу громадську діяльність, як один з визначних репрезентантів тодішнього українства.

Але вже з другої половини 1880-х років починають проявлятися виразні прикмети вичерпання і втоми. Незвичайно енергійна, кипуча діяльність попередніх десятиліть не пройшла, очевидно, без впливу на його духові сили. З другого боку незвичайно тяжкі обставини суспільного життя Росії 1880 і 1890-х років, спеціяльно життя українського все більше пригнічували його все менше відпорний дух. Роздвоєння в українській громаді, ідейний конфлікт з недавніми товаришами і однодумцями (антаґонізм «політиків' і «культурників»), потім крах польсько-української угоди в Галичині, в якій брав покійний живу участь, покладаючи на неї великі надії, і глибока непопулярність її в ширших українських кругах — все це не могло не вплинути незвичайно прикро на нього. Його наукова творчість замітно слабне і тратить свій давніший живий громадський зміст. Від сфер живіших, тісніше зв'язаних з питаннями сучасного життя, він іде все далі в сфери далекі від всякої «політики»: від соціяльної історії переходить до історичної географії, від історичного народнього життя до передісторичного побуту, далі до чисто антикварської нумізматики. Поруч того якийсь час все таки він живо віддається політиці, всіми силами свого авторитету і впливу намагаючися оборонити свою останню проблему — галицьку угоду; але в міру того, як очевидним стає її повний і безповоротний провал, слабнуть і політичні мотиви в його діяльности. Сильний упадок фізичних сил стає все замітнішим з 1890-х років, і серед спокійніших антикварських зайнять тихо догоряє його могутній дух — до смерти не стративши одначе своєї незвичайної живости, інтеліґенції і рідкого, незвичайного чару.

* *
*

Як часто буває, ідеї і напрями, прищеплені в ранніх літах, помітно заважили на всьому пізнішому життю Антоновича; стали провідними мотивами всієї його діяльности, пізнішого його світогляду.

Ясний, гуманний погляд на життя, наданий враЖіннями дитячих літ, був розвинений і викінчений пізнішими впливами французького раціоналізму. Скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцедентної метафізики, він заховав одну релігію — релігію людства. Віра в вічне і неустанне поліпшування життя і здатність людства до безграничного облагороднення, культурного і етичного, дорогою розуму, культурної роботи — ці провідні ідеї французького раціоналізму зісталися його провідними ідеями. Глибоке і ніжне прив'язання його до свого краю і його народу не дало йому одначе стати космополітичним «всечоловіком». Винесені з ранніх літ щирі симпатії до українського життя, перейшовши через горнило його молодечої мислі, збагачені широкою обсервацією народнього життя і науковим, історичним дослідом, перейшовши в глибоку і непохитну любов, повне ніжности обожання українського народу-демосу, українського життя — сучасного й минулого, яке він знав так добре, в сучасних проявах і минувшині. І в основі всієї пізнішої його наукової творчости заляг цей глибокий пієтизм, тепла і сердечна любов до цього народу. Він обожав в нім його суцільність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку природню льоґічність мислі; хилив чого перед його високими культурними і соціяльними інстинктами, високо гуманною вдачею і тонким етичним почуттям, гарячою жагою і непохитним бажанням справедливости. І за ці високі прикмети пробачав темні сторони народнього життя, його хиби в сучасності й минувшині, спричинені браком свідомости, культурного і політичного виховання.

Взагалі гаряча любов і пієтизм для свого народу ніколи не доводили покійника до національної виключности, перецінювання «народних святощів» і легковаження загально-людської культури. Західня культура і література спеціяльно зісталися для нього предметом високого поважання. Ролю культури в народнім життю ставив він незвичайно високо; політичну роботу без культурних підстав вважав він будовою на піску. Історичні біди й незгоди, пережиті українським народом, він готов був признавати наслідком передовсім малої культурности українського суспільства, браку української інтеліґенції, культурного і політичного виховання, і в культурі, збільшенню освіти, знання, свідомости бачив він єдину дорогу до направи долі нашого народу. Глибоко переконаний еволюціоніст він не вірив не тільки в успішність революційної тактики, а і взагалі в можливість різких скоків, перемін, і міряв перспективи поступу суспільного і національного довгими віками, не піддаючися оптимістичним надіям навіть найбільше приманливих моментів нашого життя.

Політичний світогляд Антоновича, як і цілого його покоління, сформувався під могутнім впливом ідей кирило-методіївців. Він по-

знайомився з ними, приставши близько до українських кругів, і вони завершили ідейну еволюцію його своїми ідеями автономізму і федералізму. Гуманний і свободолюбний напрям кирило-методіївської програми, далекий від усякої виключности, проповідь суверенности людської совісти, повної свободи фізичної і духової, созвучні були тим ідеям, які виробилися в нім під впливами тої ж революційної доби західньо-европейського життя, що навівали кирило-методіївцям їх погляди на перебудову соціяльних і політичних відносин життя східньоевропейського. І щирим прихильником ідей народоправства, автономізму і федералізму зістається він до кінця.

Приложення кирило-методіївських ідей до розроблення і освітлення української історії, вчинене Костомаровим, було прийняте і Антоновичом, який в цілім ряді поглядів на стару українську історію пішов його слідами; різке осудження зі становища демократичних і автономічних принципів польської доби української історії було спільне також обом українським історикам. У Антоновича воно стало центром всієї його історичної діяльности. Можна сказати, що всі історичні праці Антоновича, з невеликими виїмками — це один акт оскарження історичної Польщі, а її всевласним пануванням шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей. Відносин українсько-російських Антонович сливе не дорікав; причина була як в характері історичного матеріялу, на якім опирав він свою історичну роботу, так і в тих обставинах, в яких вів він цю роботу. Серед них щира оцінка українсько-російських відносин могла потягнути за собою наслідки не конче академічні, а оцінка ця не могла випасти прихильно, бо московська централістична, нівеляційна політика була глибоко противна Антоновичу, ще більше, ніж Костомарову, якому великоросійське життя було ближче по його уродженню й вихованню, тим часом як Антоновичу воно було зовсім чуже. Не тільки чисто народній побут великоросійський, а й російське культурне життя, література, мистецтво були й залишилися йому чужими, як це не дивно для людини, що писала виключно майже по російськи і все життя працювала на так званім «общерусскім» ґрунті. Натомість польське життя і згодом як він розірвав з шляхетською суспільністю України, зісталося йому близьким і симпатичним. Зовсім несправедливо і безосновно представляли його в польських кругах «ворогом Поляків». Він був тільки ворогом Історичної Польщі — її хиб, шкідливих не тільки для поневолених нею народностей, а і для самих поляків; був ворогом польсько-шляхетської ідеології, ворожої польському демосу також, не тільки українському.

Ставлячися негативно до тих державних організмів, в яких приходилося жити українському народові і які немилосердно калічили і гнобили українське життя, Антонович склонний був взагалі неприхильно оцінювати державність як елемент життя суспільности. Тут з одного боку можна бачити історичні впливи-традиційної української опозиції до чужого державного життя, такої ж традиційної польсько-шляхетської підозрілости і ворожнечі проти всякого зміцнення дер-

жавної влади, і вкінці — тої опозиції до державної влади, в якій виховував всі свобідніші елементи старий режим Росії. З другого боку впливали в цьому же напрямі й ідеї кирило-методіївців, і ще більше — російських слав'янофілів (особливо через Костомарова і Іванішева, двох людей, яких вплив найбільше помітний на напрямах історичної роботи і методи Антоновича) — це різке протиставлення суспільства і правительства і виключення всякої участи суспільства від правління, від влади («правительству сила власти, народу сила мнѣнія»). Жадно слідкуючи з ними за проявами народньої опозиції в державі, суспільної діяльности й самоозначення в історії України, Антонович недержавну ролю українського народу вважав його іммanентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного життя. Держачися взагалі переконання про певні сталі і незмінні расові прикмети національних груп, він вважав український народ недержавним народом з природи. Робив це з тим легшим серцем, що державну стихію зважав елементом швидше неґативним, в життю суспільности, народу, ніж творчим, позитивним. І таке недержавне становище, з апотеозованням свобідної, живої, творчої суспільности в протиставленню державному елементу, що тільки тіснить і гнітить суспільний елемент своєю реґляментацією і своєю політикою державности для державности, — переходять через цілу історичну творчість покійного. Однаково чи говорить він про старі, державні часи українського життя (дарма, що будучи антинорманістом, він вважав цю стару українську державність власним витвором українського життя), чи пізнішу, недержавну добу історії України.

Будучи проти усякого насильства, панування одної народности над другою, використовування одної суспільної верстви другою, Антонович не робив виїмків ніяких, і для свого, українського народу в тім числі. Його щирий український патріотизм був свобідний від шовінізму. Панування, поневолення, насильство, визиск були йому ненависні без різниці, відки б не виходили вони. Дикунська мораль націоналістів, що велить боротися проти чужого насильства, проти пониження і поневолення свого народу, але оправдувати всяке насильство з свого боку, панування свого народу, коли він має і може над кимсь іншим запанувати — була йому чужа вповні, це мушу сказати з притиском. Гаряче бажаючи ліпшої долі свому народові, покійний не допускав і мислі, щоб український народ, вбившися в силу, міг гнобити інші, в гірші обставини поставлені народи.

Національна ідея, що була провідною метою його діяльности, була й зосталася не випливом національного егоїзму, а випливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в повній згоді й гармонії з ними зосталася до кінця.*

---

* Цю працю вперше видруковано в *Записках* Українського Наукового Товариства в Києві, том 3, 1909, стор. 5—14.

ДОРОГІЙ ПАМ'ЯТИ ВОЛОДИМИРА БОНІФАТІЄВИЧА АНТОНОВИЧА В ДВАДЦЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ

Акад. Михайло Грушевський

З СОЦІЯЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНИХ КОНЦЕПЦІЙ АНТОНОВИЧА[1]

Двадцять літ тому, о сій порі ховали ми Володимира Боніфатієвича Антоновича. Кажу *ми* про себе і про багатьох тут присутних, що зібралися тоді на сю сумну і величну церемонію — попрощатися з людиною, що в своїй особі представляла цілу стадію українського життя, і з ним — закрити пройдену сторінку української історії. Мене викликано тоді на сей похорон зі Львова, і з огляду, що церемонію було відложено на кілька день, я застав ще покійного в його старенькім скромнім домку. Адміністрація постаралась обставити похорон так, щоб він найменше міг притягнути увагу широких кругів. Промови на могилі були заборонені, все мусіло скінчитися в мурах університету, і сі мури не настроювали присутніх до особливої експансивности Се була ворожа цитаделя обрусения і офіціяльного чорносотенства, де покійний учений чув себе не дома, а в ворожім стані, під пильними аргусовими очима незлічених обовязкових і добровільних наглядачів, і так почував себе і я й инші представники української громади, що вважали своїм обовязком сказати останнє слово великому провідникові. Щирі, сердечні слова відбивались від сих холодних миколаївських мурів, завішаних портретами царів та їх підніжків.[2] Ми одвели душу, справивши засідання на честь покійника тільки день пізніш, 16 (29) березня, і помянули як могли й уміли його наукову й громадську діяльність. Він був настільки дорогий нам, наскільки підозріливий і ненависний всім тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи й чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, і передусім тих, що вважалися його провідниками.

---

[1] Читано в присвяченім пам'яти Антоновича засіданню Історичної Секції і Комісії Історіографії 25 березня.

[2] Моя промова над труною Антоновича в «Літ.-Науков. Вістнику» 1908, кн. IV.

Протягом довгого ряду літ таким провідником, втіленням українського руху і сосудом всеї української «шатости и измены», кажучи термінами московських приказів, був Антонович, і на нього звертались отроєні стріли, клевети і доноси ворогів українства.

* * *

Кілька місяців тому довелось мені переглянути книжечку Андрія Белого — «Крещенный Китаец». Сей «роман» — спомини з дитячих літ, писані характеристичним, хитросплетеним стилем автора, що нагадують мені нашого старого Вишенського, — яскраво і випукло випроваджують під сею назвою «хрещеного Китайця» постать авторового батька відомого московського математика Миколи Васильовича Бугайова.[3] Любовно описуючи сю милу йому постать, автор характеризує батька не тільки як вічно заглубленого в свої рахунки дивака, але і як яскраву громадську фігуру: «скіфа», «русака», великоруського націоналіста і централіста, непримиреного ворога «самостоятельной жизни окраин», і для характеристики виводить такий його диспут з приїзжим київським приятелем — котрого характеризує як болтуна, лібергала, австрофіла».

— Что Антонович? Что пишет Грушевский? Здоров ли Букреев? Захарченко-Ващенко так же толста? А что Кистяковские? — звучить вступна фраза, і далі починається «допрос с пристрастием»:

— Вы отъявленный, батюшка мой! вы отъявленный... Вы... с Полячишками... Вы, я скажу вам, за Австрию.

— За Австрию, Австрию вы; украинская литература содержится, батюшка мой, на какие же деньги? Мы знаем-с про это! Вы, я доложу-ка вам...

— Я за Шевченка... Шевченко затерли совсем Москали.

— Как и Гоголя? — едко хихикает папа.

— Что Гоголь? Кацап... Вот — Шевченко... Шевченко.

— Шевченко — Шевченко. А Антонович? А шайка его. — Да, да, Антонович, скажу вам откровенно — есть езуит.

— Что же, знаете, ведь Антонович прекрасный ученый, общественный деятель: наш украинский Эразм... Вы наверное не читали трудов Антоновича.

І так далі, включно до: «Да я бы за это за все вас»...

Се спомини кінця вісімдесятих і початку девятдесятих років. В останніх часах ми жили дуже швидко і стільки пережили за останнє чвертьстоліття, що тим, які не переживали тих відносин, доволі тяжко перенестися в них.

Се часи, коли Антонович і його ближчі товариші, «Українці польської культури» — як Михальчук, Рильський и ин., використовуючи свої старі звязки з товаришами Поляками, що зайняли за сей час визначні і впливові становища в Галичині, задумували пересунути центр

[3] В «романі» він зветься «Михайлом Летаєвим».

тяжкости українського життя з бази російської на базу польсько-австрійську, або польсько-українське порозуміння і союз проти невільного і вільного обрусіння, що все грізніш насувалося на Україну і Польщу в Росії, а український елемент супроти нього не виявляв пожадної витрівалости і відпорности.

В середині 80-х років Антонович відбув кілька заграничних подорожей, бачився з своїми старими товаришами, що після повстання 1863 року вийшли за кордон. Між иншим близько познайомився з Валеріяном Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації Zmartwychwstania, а заразом дуже впливового провідника польської консервативної партії в Галичині, що держала в своїх руках, в тих часах нероздільно, її політику і адміністрацію. Ця стріча безсумніву відограла велику ролю в планах польсько-українського порозуміння. Скептичне становище Калінки супроти шляхетської Польщі мусіло підкупати Антоновича, а мрії про польсько-українське порозуміння, котрими був перейнятий сей монах-історик в останніх роках його життя, і його впливи в найбільше впливових, рішаючих кругах польського громадянства, могли справді піддати Антоновичу і його однодумцям надію, що під протекторатом польських консерваторів українська національна культура, принаймні на якийсь момент, зможе знайти опорну точку для того, щоб дати відсіч «истреблению украинства» в Росії, що повним ходом пішло після указу 1876 року.

Річ відома, й історично неминуча, що під подвійним натиском — російським і польським, серед українського громадянства розвивалися надії і тяжіння в російську сторону там і тоді, коли ставав особливо нестерпним натиск польський, і навпаки — обгострення натиску російського викликали орієнтації на союз з Поляками. Історичне суперництво Росії і Польщі піддавало надії, що Росіяни будуть раді підтримати Українців против Поляків, а Поляки против Росіян, — хоча в результаті український елемент часто опинявся не в ролі tertius gaudens, а в позиції подвійно ущемленого.

Я не буду спинятись на історії самої угоди, а тільки підчеркну, як сей інцидент на переломі 1880 і 1890-х рр. підчеркнув репутацію Антоновича, так як характеризував її в тім часі, за споминами акад. Василенка, покійний Лазаревський: «Антонович — черезчур Поляк», хоча все життя і всю наукову працю він присвятив власне виясненню історичної кривди, котру український нарід витерпів від польської держави і польської шляхетської суспільности.

Вихований серед неї, знаючи прегарно її в сучаснім і минулім, Антонович був її невблаганим суддею і неприятелем.[4] Але для таких людей як Лазаревський, він був «слишком Поляком» тому, що не був

[4] На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчости Антоновича в III книжці «Записок Укр. Наукового Товариства в Києві», 1909.

«привержен» до державности російської супроти польської, не мав тих — офіціяльною російською школою прищіплених упереджень против польської культури як культури, і против польської людини як людини, котрим підпадали Українці, неспостережно для себе перейняті отим офіціяльним «спором Славян между собою» — в тим числі і такі наші великі історики як Костомаров і Лазаревський.

Антонович серед сих великих і малих істориків був майже єдиною людиною, свобідною від упереджень російської культури і від тої «подвійної психології», котру він закидав Українцям російської орієнтації — тому й попадав у «черезчур Поляки».

* *
*

Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою. Великий жаль — бо се була б культурно-історична пам'ятка виїмкової ваги, при тих завданнях, які він собі ставив приступаючи до неї: виаснити, як уложилась його індивідуальність під впливами наслідности, окруження, школи — і власної самодіяльности. Одначе і ті фрагменти, що він дав, взяті разом з його славною «Сповіддю», і декотрими иншими працями, кидають яскраве світло на історію формування сеї глибоко інтенсивної індивідуальности.

Антонович надавав надзвичайну вагу принціпові наслідности, і з сього становища мав дійсно всі причини глибше спинятися над тою складовою спадщиною, котру одержав. Правнук галицької селянки з матірної сторони і внук подільської — з батьківської, правнук польського магната, типового «кресового кролевяти» з матірної сторони і внук угорського революціонера з батьківської, вихованець матери-гувернантки з тісним і непохитним клерикально-шляхетським світоглядом, і вольнодумця батька, з маленькости обертаючися в гуртку польських хлопоманів, — він не зразу міг знайти своє місце в складних соціяльних відносинах нашої Правобіччини, і довго й уперто працював, поки знайшов свою путь і вказав її поколінням людей, що волею долі опинилися в подібнім становищі: «Українців польської культури». Він начеркнув своє credo, здобуте в сій трудній роботі в своїй «Сповіді», що стала дороговказом для багатьох і дуже багатьох, а в своїй автобіографії кількома яскравими штрихами зазначив той духовий, внутрішній процес, що привів його на ті соціяльно-національні позиції, на яких він лишився на ціле життя:

> «Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію як в осередку зовсім чужому і несподіваному», каже він, схарактеризувавши панську польську верству Правобіччя.
>
> «В гімназії я виростав під впливом педаґоґа-іностранця Діделя, чоловіка з глибоким демократичним передсвідченням; виховувався я на літературі головним робом французькій. В старших класах успів перечитати твори Монтеске, Руссо, Вольтера і деяких инших енциклопедістів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхецькій суспільности всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспіль-

ства робили на мене враження чогось нежданного та архаїчного. Став я придумувати, як на свойому ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання що до народности. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скільки небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського «Исторія Новой Сѣчи» і «Наѣзды гайдамакъ». Про Кирило-методіївське Братство, про Шевченка не доводилося мині учити ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили самі за себе. Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собі українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє — була не зайва вигадка. В університеті я свої переконання передавав товаришам. З початку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх і виробився цілий кружок, так названих хлопоманів.[5]

Рахуючи себе учеником французьких енциклопедистів, Антонович і в пізнішій своїй діяльности вважав для себе найкращим дороговказом ідеї французької літератури, доволі близько підходячи до французького позитивізму і агностицизму другої половини XIX в., і взагалі щиро і з найбільшою приємністю орієнтувався на французьку літературу і науку — тим більше, що французька школа вела тоді провід в тих дісціплінах, яким він віддався в пізніших літах: антропології, археології і нумізматиці.

Пригадую, з яким вдоволенням він повторяв характеристику дану йому з приводу одного завваження, як «найбільш послідовного позитивиста, якого коли небудь доводилося стрінути». Я думаю, що він хотів таким бути — власне в стилю французьких позитивистів 1860—1880-х років.

Російська ж культура і література, що нероздільно панувала над уявою і уподобаннями української інтелігенції тих часів, не викликала в нім ні особливого поважання, ні тим менше — симпатій. Він пізнав їх уперше як атрибути казьонної обруситєльской школи, і вони зісталися для нього на завсіди знарядом українського поневолення. Він вважав, що російська література, викохана великоросійською поміщицькою верствою не здатна дати провідних ідей демократизму, мужицькому суспільству, як українське. «Що може український читач взяти з сих творів, писаних поміщиками, де виступають самі князі та графи, а коли люди без титулів, то з величезними маєтками», говорив він бувало жартовливо і зневажливо. Психологічне самокопирсання російської літератури — кому воно потрібне? «А нарешті і мова напів-зрозуміла для нас! Я допитувався не одного, що значить слово «лукошко», і ніхто не міг мені пояснити».

Се говорилось розуміється півжартом. Покійник любив парадокси в приятельській розмові, — але в сих парадоксах виявлялася дійсно

[5] «Літературно-Науковий Вістник» 1908, IX, стор. 395.

щира неприязнь до всього, що в його очах було знарядом поневолення української народности великоруською — в які б воно культурні й артистичні форми не вбиралося. В усіх перевоплощеннях російської й української сторони, російська була для нього гнобителькою, а українська гнобленою, і як він жартом висловлювався в кругу приятелів — взаємовідносини сих двох елементів в їх історичнім союзі виявлялися в тім, що Великорос, виявляючи свій національний характер, від кожного кореня складав слово, що значило «бити», а Українець так само від кожного слова складав слово, що значило «тікати». Так воно й ведеться на протязі історії: оден бє, другий тікає», сформулював його гадку один з присутних приятелів. І сього правила притримувався Антонович протягом свого життя — він вважав для себе за краще «тікати» від усіх приман російської культури, і рекомендував також своїм приятелям і ученикам. Великоруська народня стихія лякала його своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства.[6] Вона відстрашувала його і в життю і в історії, і він не любив торкати російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловляти про них те, що мав в гадці, а гратися в компліменти не хотів.

Через те ж то він і був, кажу, «черезчур Поляком», на погляд тих кого він називав «людьми з подвійною психологією» — за те, що вони хотіли поєднати малоросійський провінціялізм з культивуванням російської державности і «міровой русской литературы».

В дійсности симпатії Антоновича до польської культури й народности не були ні трохи більші ніж до великоруської. Тільки він не не чув для неї того страху, який викликала в нім жорстока і грубіянська, на його погляд, сила великоросійського елементу. Йому здавалося, що політична, державна роля польської народности пройшла безповоротно, і зробивши працею свого життя виявлення тяжких прогрішень Історичної Польщі перед її недержавними народностями, він не передбачав можливости, щоб ся Історична Польща ще раз воскресла з усіми своїми гріхами, ще в більше обгостреній формі, як ми то бачимо. Тому негативні сторони польської стихії викликали в нім не страх, а скорше — легковаження, і не вважаючи її небезпечною, навпаки готовий вважати Поляків — після провалу останнього польського повстання, до певної міри «товаришами по нещастю» народности української, він прихильніше оцінював її — і легше почував себе серед неї, ніж серед великоруської, де він чув кожної хвилі можливість отакого грубого окрику, характеристично зафіксованого в споминах Андрія Білого: «Да я бы за это за все вас . . . »

Польську культуру, літературу, науку він уважав таким же слабим відбитком західне-европейської як і російську, — і минаючи її

---

6 Див. його «Три національні типи народні», запись слухачів підписана «Низенко», в «Правді» 1888, с. 162: «На малій чулости Москаля зосновані його прямота і грубіянство; він не вважає на те, щоб там кого не зачепити, не образити» . . . і т. д.

радив кожному звертатися до перших джерел — великих здобутків освітнього французького руху XVIII в., вінчаного великою революцією. Цінив польські джерельні роботи, видання матеріялів, благодушно-іронічно приймаючи їх шляхетсько-аристократичний ґарнір — величання культурних заслуг польського панства на Україні, і таке инше. Пригадую, як тяжко вразив він одного з шляхетських українофілів, коли на його фразу про те, що то, мовляв, «ми» заселяли й оборонили Україну, він відповів ударно-простодушним запитанням, невже справді їх фамілія визначалася такою родючістю, що своїми дітьми (очевидно — не шлюбного походження) могла заселити такі людні ключі і волости?

Польську суспільність він знав в її сильних і слабих сторонах, і його дотепи над її слабими сторонами часто бували незвичайно влучні.

Любовю ніжною, глибокою, безмежною він окружав за те стихію українську. Він знав її в її сильних і слабих сторонах. Він не закривав очей на сі слабі, негативні сторони. Він не возвеличував нашого народу, не робив з нього «Месії Народів», прикладом польських патріотів. Але він ніколи не глумився з тих слабих сторін. Він любив український нарід з його сильними й слабими сторонами. Я думаю — він волів би бути в пеклі з Українцями, ніж з Великоросами чи Поляками в раю. Тим більше, що Україна — найкраща країна на світі, мала на його погляд сю серйозну хибу, що була за холодна — занадто обернена від сонця. Центральне огрівання їй би не пошкодило.

В своїй автобіографії, як ми бачили, Антонович поясняв, як він прийшов до свого українського патріотизму розумово — через демократизм до місцевої народньої маси і його землі. Але се не був виключно розумовий процес — підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він тільки надав принціпіяльний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей. Не сотворив собі кумира з шляхетського танцюристого раю, як польські поети так званої української школи, ані з російської культури, котрої адептами ставали ріжні наші не тільки «лівобережці», але й «правобережці». При світлі революційного західнього аналізу Антонович знайшов свій «предмет» в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодальними, привилеями, з бюрократизмом і централізмом. Доглянув їх під подвійною заслоною польського поміщицького життя і офіціяльного російського бюрократизму — і оцінив відповідно. А ту неохоту до державного примусу, яку навівали на нього вікові експерiменти, що пророблялися над сею масою правителями і наїздниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлоатації народньої маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархистичного характера — котрим в більшій або меншій мірі був офарблений взагалі лівий народницький український рух тих часів, 1860—70 рр. «Громада» стала гаслом Антоновича в істо-

рії значно раніш, на яке чвертьстоліття, ніж стала в новій редакції програмою для Драгоманова і його гуртка.

**
*

На превеликий жаль, Антонович не освітив того процеса, в якім зложився в нім сей культ «громади». В своїй автобіографії він вичисляє сумарично ті джерела, з яких він черпав свої відомости про українську минувшину: збірники пісень Максимовича, Срезневського і Метлинського, літописи Самовидця, Грабянки і Величка, компіляція Рігельмана, «Історія Русов», праці Бантиш-Каменського, Марковича, Скальковського. Тільки згодом довелось йому почути про Кирило-Методіївське брацтво, прочитати Шевченка. Знов таки лишається невідомим, в яких розмірах він мав змогу війти в ідеологію кирило-методіївських братчиків. Я думаю, що в доволі обмежених — як взагалі були обмежено з нею знайомі київські українські круги 1850—1860-х років.

Жандармерія дійсно встигла вчас взяти під ключ кирило-методіївську ідеологію — як хваливсь її шеф гр. Орлов, і те «що снилось-говорилось» в київськім осередку 1846 року, здебільшого зісталося секретом для молодого покоління, що вийшло на його місце в 1850—1860-х рр. «Книга Битія Українського Народу» — сей канон українського демократизму — не був звісний, се певно. На скільки існувало «устне преданіе» — мало відомо, і ледви чи воно визначалось якою небудь повнотою і яскравістю. Дослідів в сім напрямі не переведено і тому не ясно також, що саме міг взяти від нього Антонович, складаючи свою історичну ідеологію українства в 1862—3 рр., саме в момент польського повстання противставляючи польським мріям відродження Польщі, в новій поправнішій едиції, свої міркування про політичні ідеали Українського Народу.

Ся його ідеологія, розпочата монографією про початки козацтва 1863 р., продовжена студією про городи 1868, в ще мякших тонах переведена через ряд инших праць, зробила сильне враження на сучасників, і дала провідні ідеї свому поколінню, далеко скорше кажу, ніж дав свою програму Драгоманов. Не вважаючи, що сам Антонович перший дуже скоро відрікся від першого й найбільш яскравого і повного викладу своєї ідеології — сеї праці про початки козаччини, як праці незрілої і в багатьох частях фантастичної, вона мала вплив і заслугує увагу з сього погляду, а також і тому, що дає ключ до провідних ідей пізніших студій Антоновича — більш наукових в користуванню матеріялом, більш здержливих в освітленню і загальних висновках, але перейнятих тою ж ідеологією. Вона дає багато зрозуміти в історичному народництві не тільки автора, але і цілих поколінь 1870-х і 1880-х років. Доктрина Драгоманова кінець кінцем теж була її модифікацією. В історії Драгоманов не стидався вважати себе учеником Антоновича і йшов його слідами, — хоча й давав його висновкам нове освітлення і сильно відмінний практично-політичний вжиток.

Пригляньмося ж сьому «Изслѣдованію о козачествѣ» як синтезові тих складних впливів, які перейшов Антонович за свій період шукань. Йому в сей момент ішов тридцятий рік життя. Він, можна сказати, скінчив свої «роки учеництва» і «роки мандрувань» і починав свою творчість — або принаймні підходив до неї.

Випускаючи свою першу працю, він до певної міри поставив її під заслін свого попередника і учителя в історичному і археографічному досліді — Іванішева. Випускаючи акти про козаччину з своєю вступною розвідкою, він одночасно випустив — в новій ролі «головного редактора київської археологічної комісії» розвідку Іванішева про копні суди — або як вона називалась — «О древнихъ сельськихъ общинахъ въ Югозападной Россіі». В передмові він підчеркнув вагу «общиннаго начала» в старій Руси і в литовсько-польській добі української історії, — котру засвідчували його матеріяли до історії козаччини, з одної сторони, документи про копні громади Іванішева — з другого боку: вони свідчили, як уперто обстоював «природний інстинк народу» сі громадські форми против наступу польсько-шляхетського феодалізму. Посилався таким чином на висновки сучасного російського словянофільства. Але ще в більшій мірі міг би послатися на суголосні польські теорії первісного «ґміновладства», розвинені Лелевелем — широко популярні в тих польських революційних кругах, де так довго обертався Антонович. Я думаю, що вони фактично не менше відбилися на сих поглядах Антоновича, ніж досліди Іванішева або Костомарова, і стріча сих двох течій могла укріпити Антоновича в тім переконанню, що громада власне була організаційним принціпом і втіляла в собі поняття ладу і справедливости в словянськім і зокрема в українськім народнім життю.

З сього становища він писав і свої студії про початки козаччини:

> В добі так званої удільно-вічової Руси, від кінця IX і до початку XIV віку, — читаємо тут — словянські землі, зібрані в одну цілість під владою княжого роду, у внутрішнім складі своєї людности виявляли три головні сили, що розвивалися поруч себе й силувалися дати перевагу кожда свому принціпові, який вона репрезентувала в політичнім організмі. Сі три сили такі: громада («община»), дружина і княжа власть.
>
> Громада представляла собою елемент тубильний, словянський. Основною прикметою громадського порядка було: рівноправність усіх членів громади, вирішування всіх громадських питань, зовнішніх і внутрішніх ухвалою громади на зборі всіх членів — або вічі; самоврядування і самосуд дорогою таких же ухвал віча.
>
> Дружина — елемент чужий, сторонній. Вона засновувала своє право на силі своєї зброї і на персональних послугах відданих князеві. стреміла до порядку полярно протилежного. Тимчасом як у громаді індивідуальності стушовувались і покорялись громадській ухвалі, громадській користі і громадській волі, — серед дружини індивідуальність висувалась, старалася поширити круг своєї діяльности і особистих користей, по можности як найбільше виріжнятися з кругу її рівних осіб, і йшла до сеї мети дорогою лицарських заслуг, оружної по-

мочи князеві і уступок та ласк князя, здобуваних сею поміччю. В розвою сих змагань все що добувала дружина, вона здобувала коштом грумади та їх прав. Тому сі два принципи ведуть між собою неустанну боротьбу, і ся боротьба, в залежности від часу і обставин міняючи свою закраску, то підіймаючись то опадаючи під впливом ріжних причин, — викликає головний інтерес у внутрішній історії України (Юго-Зап. Руси).

Нарешті третя сила — княжа влада — до двох перших сил та їх ворожнечі, в залежности від місця, часу і обставин, ставилася ріжно. Перші руські князі виступають як ватажки дружини, і тримаючися в краю її зброєю, трактують край і його тубильну людність тільки як корисний набуток. З початку ними кермує не державна гадка: словянську країну, що признала їх владу, князі вважають своїм маєтком, з котрого дістають певну скількість данини, тому боронять її від сусідів... Нарід живе давнім своїм порядком і тільки спокій від князів і Варягів купує даниною, що платить князеві.

Але згодом князі хочуть збільшити свої доходи, тому організують свої суди намісць вічевих або поруч з ними, і за свою працю і скорість суду беруть инший рід данини, званий вирою. Тому що князь спирається виключно на дружині і стає тим сильнішим, чим більше має дружини..., то він старається притягти як найбільшу скількість її, і щоб привабити і затримати при собі, робить все більші уступки, дає все ширші права і привілеґії. Напр. розподіляє між ними сільські громади з правом побирати собі княжу данину. Далі — задобрює дружинників, даючи їм право судити і брати собі частину судових вир. Нарешті... вважаючи себе власниками всеї ще незалюдненої землі в своїм уділі, князі роздають її частинами дружинникам і таким чином забезпечують собі їх службу і виключають перехід членів дружини до инших князів. Через се дружинники стають людьми осілими; персональний інтерес звязує їх з краєм, і старе імя їх замінюється новою назвою *боляр*, себто людей більших, могутніших і сильніших. Вони й справді були болярами, і їх права тяжким тягарем падали на голову громад, особливо сільських.[7]

Рівнобіжно з розвоєм і укріпленням прав дружини, громади поділяються на дві групи, і ріжниці між ними все збільшуються протягом удільно-вічевої доби. Се громади міські і сільські. Міські громади обстоюють свої вічеві права і знаходять досить сили, щоб змусити князів її шанувати. Князі живуть серед них і змушені підтримувати добрі відносини з людністю, що їх безпосереднє окружає і вимагає пошани до її прав...

Зовсім відмінна доля спіткала громади сільські. Вони стоять далеко від урядового центру, впливи їх князеві не страшні, віче малолюдне, громадського війська (ополченія) князь не запобігає і в потребі може його покликати силою княжого авторитету. Села не укріплені і тому цілком відкриті для набігів Половців, Печенігів та инших степових орд. Вони неспроможні не тільки дійти потрібних достатків, але навіть і оборонити тяжкою працею добуті продукти свого хлі-

[7] «Содержаніе актовъ о козакахъ», с. 2-5; переклад мій трохи свобідний, бо ранні писання покійного Антоновича визначаються не дуже прозорим російським стилем.

боробства. Під назвою *смердів* вони терплять все тяжчий гніт дружинників — сі, коли їх і жалують — то тільки тому, що рахують на прибутки від їх праці. Після того як роздано боярам землі, вони пильнують сі землі заселити такими людьми, щоб на їх працю мати повне і абсолютне право. Так вони заводять на Руси нову суспільну категорію: рабство. Зпочатку набирають рабів з военно-полонених, далі з людей кабальних...

Таким чином з одної сторони — старі права громад все більше обмежуються і заступаються впливами на них бояр. З другого боку — поруч них формується верства рабів, і вона загрожує громадам: через перехід членів громади в кабалу і через поширення на громади (досі напів-залежні від бояр) тих прав, які бояри мали над селами, де були оселені раби (стор. 5—8).

Але сей процес розвивається вповні тільки в Західній Україні. В Східній його перебиває монгольське спустошення. «Міста зруйновані, села попалені, люди побиті, або повтікали в ліси і пустині». Поднiпровя постраждало особливо тяжко.

На придніпрянській території лишаються тільки громадяни (общинники) — хоч розігнані, але зате визволені сею зовнішнею бурею від того поневолення, що їх чекало. Вони помалу виходять із своїх нетрів, заселюють давніші села, і як не відновляють своїх громадських (общинних) прав в колишній силі, то принаймні заховують ті останки їх (прав) які ще заціліли. Села, здебільшого визволені від бояр, звязуються з міськими громадами. Бояри лишаються в незначнім числі, та й ті обмежуються тим, що володіють своїми маєтками, залюдненими рабами. Смерди платять данину Татарам, але у внутрішнім житті заховали своє самоврядування, і укладом свого життя починають знову наближатись до міських громад, що майже цілком заховали свій вічевий устрій.

Так от після приходу Монголів центр життя України (Юго-Зап. Руси) перейшов на Галич і Волинь. Дніпрянщина пустіє. Небезпека, що загрожує тут, на пограничу з Татарами, жене бояр переселятися на захід. Лишаються самі громадяни (общинники), що відкупаючися від Татар грошима й кровю, підтримують внутрішнє своєрідне життя (стор. 9—11).

Згодом провід над ними беруть князі литовських династій, що користаючи з занепаду князівсько-дружинного ладу на Руси, шукають тут собі володінь. Вони відновляють ще раз ті відносини, які існували колись, на погляд автора, в початках володіння варязьких князів:

Сі князі, осівши на Руси, вдоволялися даниною, побираною від людности, котру вони звільнили від данини татарської й забезпечили від татарських нападів. Ся данина давала їм змогу наймати з місцевих людей більш-менш значне військо, а що на підвладну країну вони дивилися тільки як на джерело военної сили, то до внутрішнього правління її не мішалися. Руські громади відітхнули вільніш. Рицарство литовських князів чи приведене з Литви, чи найняте на місці, не вважалося окремою привілеґіованою верствою — не розширяло своїх прав коштом иншої людности; як люди найняті князем за гроші,

вони вважались його персональними слугами і були в повній від нього залежности. Невелику скількість давніших руських бояр, що лишилася в краю, литовські князі позбавили їх упривілеґіованого становища і обложили повинностями. Їх потомків потім стрічаємо під назвою бояр панцирних або путних. Вся инша людність Руси під литовським володінням складалося з двох категорій: свобідних членів громад (общинников) і рабів, що осадили колись руські бояри. Громади під володінням Литви користуються своїми давніми вічевими правами. Сліди політичного впливу міських громад стрічаємо в літописях раз-у-раз, аж поки старий вічевий устрій городів не заступило нове, принесене з Польщі маґдебурське право. Сільські громади відновлюють старе право самосуду, колись розбите впливами княжих тіунів. Вони рядять і судять згідно з старим звичаєм на вічових або копних сходинах. Платячи данину князеві лишаються без яких небудь заперечень власниками земель, де споконвіку лежали їх села. Литовські князі не тільки не нарушують їх прав, але навіть дають їм юридичну санкцію, включаючи до Литовського Статуту постанови звичайного права про копні суди. Добробут (благосостояніе) руського народу під литовським володінням виявляє та обставина, що за весь час литовського володіння Литви на Україні (Юго-Зап. Россіею) ми не стрічаємо ні одної спроби з боку тубильців — скинути з себе панування. Навпаки, місцева людність бодай у тих частях, що підлягали в. князям литовським, отримує трівку організацію на своїх власних громадянських (общественных) підставах (стор. 16—18).

Але сей громадський уклад трівко тримався тільки в Наддніпрянщині. Поділля і Волинь, від р. 1434 особливо, підпадають впливам польського права і тут вдруге розвивається боярсько-шляхетська верства; туди відливають сі елементи із східнє-українських земель, тим часом як «общинники» з усіх провінцій, забраних від Литви Польщею, тікали в краї дніпрянські і зміцняли тутешні громади, «поповнюючи убуток людности наслідком татарських спостошень». З сим зростом громад мусіли рахуватися тутешні князі — мусіли опиратися безпосереднє на них і йти на зустріч їх бажанням.

«Таким чином в Придніпрянській Руси в XV і XVI в. бачимо громадський (общинный) лад, що зформувався органічно, вирісши з місцевих елементів, і скріпився під зверхністю князів Гедиминової династії або тих родів, що отримали тут уділи на рівних правах з Гедиминовичами... Ми стрічаємо його перші сліди саме тоді, як він приходить до повної сили і розвитку — в початках XV століття. Тільки стрічаємо його під чужою, від Татар перейнятою назвою *козаків*. Князі, що провадять ними, мають також окрему назву — *гетьманів*» (стор. 22—23).

Роглянувши відомости про козаччину XVI в. автор зводить результати свого розбору до таких тез:

Козаки се не що, як останки старих слов'янських громад, з характером воєнним, витвореним місцевими обставинами, і з новим іменем, що виникло в тій же воєнній обстанові.

Від своєї появи в історії і до Люблинської унії козаки живуть під

управою князів з Гедиминового роду, заховуючи і розвиваючи під їх правлінням свій громадський (общинный) устрій.

Люблинська унія дає польському правительству і шляхті привід до ламання вільностей громад і кріпощення козаків шляхтичами на загальних підставах польського права.

Щоб розбити солідарне протиділання козаків, Баторій хоче їх поріжнити. Приваблює одних далекою надією на шляхетство, а інших спихає на становище кріпаків. Поділяє таким чином козаків на леґалізованих — реєстрових, і непризнаних — нереєстрових.

Перші повстання козаків проти Польщі, від Підкови до Лободи включно, мають виключно характер класової боротьби — за права громад.

Запоріжжя складається з людей, що тікають від кріпацтва тих країв, де його заведено раніш ніж на Україні. Воно організується на тих же громадських (общинных) основах, тільки змінених військовими обставинами.

В залежности від ходу боротьби саме імя козаків має в ріжних часах ріжне значення. До Баторія козаками звалися тільки українські члени громад (общинники) як окремий стан (сословіе). Від Баторія — тільки козаки реєстрові, а нереєстрові звуться козацьким своєвільством, своєвільством українним і т. д. Але нарід дивиться инакше: козаками або військом Запорозьким він завсіди зве те, що має на собі военно-громадський (военно-общинный) становий характер. Тому повстанці селяни, міщани і т. д. зараз же приймають назву козаків, означуючи сим іменем осягнення тих станових прав, які були постійним ідеалом українського (южнорусскаго) народу (сс. 117—9).

Я випустив ті часом невірні висновки, які при тім Антонович робив у сій своїй першій великій праці, з свого становища толкуючи ріжні звістки пізніших хронік і компіляцій про формування козаччини. Сі помилки йому самому скоро стали ясні, і через них він відрікся від сеї своєї праці, як невдалої першої проби, і вона доволі скоро прийшла в забуття. Але схема, котру я вибрав з неї лишилася характеристичною не тільки для самого Антоновича — для всього його історичного діла, але й для всеї сеї опохи української історіографії і громадської історичної ідеології, бувши не особистим винаходом Антоновича, а підсумком всього історично-народницького напрямку, представленого у нас так само в працях Костомарова і Лазаревського, в великоросійській історіографії — словянофільською школою, в польській історикам лелевелівської школи.[8] Протягом другої половини століття сей народницький, чи демократичний напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва, представленого для нас тепер особливо яскраво костомаровськими «Книгами Битія», до чисто документальних робіт кінця століття. Одним з найбільш за-

[8] Найбільш характеристичною і важливою в пізнішій історіографії працею Лелевеля вважаються його Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej, 1844 р. Тут сама назва Словян толкується як «збір». «Племена жили розпорошені, хати й мешкання розсипані, кожна родина окремо, а коли траплялося відогнати неприятеля або якусь напасть, громадно (gminnie) збиралися, щоб

заслужених творців сеї еволюції був власне Антонович: саме в його роботах уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби. Проте вищенаведена схема — близько споріднена з ідеями романтичного народництва, в тонах більш стриманих і обережних переходить в його найважніших писаннях 1870—1880 рр. Так в своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р., він на конкретнім прикладі ілюструє наведену вище тезу про повільне заникання і пониження в соціяльній ерархії старого боярства. В трактаті про городи (1868) освітлює конфлікт з феодальним литовським укладом старих городів, як всенародніх центрів волостей: їх вилучення з складу землі, обмеження самоврядування і підпорядкування агентам центральної влади (тут уже не маємо тої ідеалізації литовських князів, як реставраторів старого литовського побуту, як у студії про початки козаччини). В студії про Київ і Київську землю (1882) Антонович детальніше і документальніше переглянув процес наверстування на останках старого устрою землі, великокняжої доби, нових явищ, витворених новими умовами життя, і дав нову концепцію початків козацтва — признаючи провідну ролю в сім процесі вже не князям литовської династії, а місцевим старостам-державцям. Він так формулює тут свій погляд на нього: «З кінцем XV століття в Київщині формується новий военний і землевласницький стан, на принципі рівноправности своїх членів; в свій побут він вносить старі прин-

---

дати одсіч. Невважаючи на загальне відокремлення, помічалось у них високе поняття братерства, що чинило з них одну цілість, «слов», злиток громади, коли вони йшли до бою — з чого пішла й назва їх. Свої громадські сходини (swój gminny zbieg) звали теж збором, собором, собраніем — коли громадилися для розвязання якоїсь спільної справи. Від сих зборів, званих инакше вічами, округи їх дістали назву повітів». Розвій культури серед Східньої Словянщини, висунув в центрі таких округ городи, що ставили осібні держави. В Польщі не було такої концентрації в городах: Болеслав Вел. не має столиці, мандрує від городу до городу, від столиці до столиці, з повіту до повіту. Княжа влада спирається зпочатку безпосереднє на громадах, але скріпляючися вона ослаблює їх і їх коштом розвиває впливи военної, шляхетської верстви, і т. д. (сс. 33—4, 52, 73 и ин., вид. 1855, Polska, dzieje i rzeczy jej, т. III).

Смоленьский в своїй студії про «історичні школи в Польщі» вважає лелевелівську концепцію поглибленням схеми республіканських публіцистів часів «Великого Сойму», таких як Врублевский, автор трактату «O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczy pospolitej ustaw», 1774, навіяного ідеями Русо про походження держави.

Серед московських словянофілів громадську концепцію Антоновича найбільше нагадують звісні тези Константина Аксакова («О древнемъ бытѣ у Славянъ вообще и Русскихъ въ особенности», 1852), з його протиставленнями народу і держави, і підчеркуваннями основного значіння «общини» в громадськім укладі Старої Руси. Було б інтересно проаналізувати, наскільки Антонович, сам ідейний ученик Русо, самостійно комбінував ідеї сучасних демократів-народників, чи йшов за ким небудь з сучасних істориків безпосереднє.

ципи вічевого устрою. Сьому станові судилося в недалекім часі виступити в обороні національних прав Київської Руси, завзято за них боротись і виграти справу, перед тим програну привілеґіованими верствами краю».

**
*

Але з моментом коли сей стан, чи клас, в особах своїх провідників і всеї старшинської верстви від оборони основних прав мас — соціяльних і економічних, звертається до соціяльного і державного будівництва і в основу його кладе соціяльні й економічні прероґативи сеї старшинської верстви, покійний історик з апологета сього нового класу стає його суворим критиком. Він бачить в нім не тільки тих побідників, що виграли національну справу — тих побідників котрих не судять, але й легкодушних марнотратників, які змарнували великі народні сили, вложені в їх руки масами, що повірили їм свою справу, але в результаті крівавих зусиль, моря сліз і крови, чужої, а передусім своєї, зісталися часто без усякої участи в здобутках сеї боротьби. Одночасно з студією про початки козаччини, обговореною вище, з'явилися короткі рефлексії молодого історика, виложені ним в поезії «З колишнього», надрукованій під псевдонімом В. Маринчука в львівській «Меті» в книжці за жовтень 1863 р.:

У синіх жупанах, у шапках високих,
І силою й видом могуче,
На баських бахматах, спряжними рядами,
В одежі і збруї блискучій
Стає перед оком вельможне лицарство,
Стає — и все кіньми басує,
Побрякує в шаблі, покручує вуси,
Все з-висока — наче-б гордує.
Широкую волю, блискучую славу
Вони колись добували;
За волю, за славу, за милу родину
Вони буйні голови клали;
І волю безбрежню, і славу без краю
Вони добули головами...
І марне пустили крівавий добуток —
Не хтіли ділиться з братами.

І згинула, счезла лицарська родина,
Пішла ворогам на поталу,
І горде лицарство своїми-ж руками
Собі-ж таки яму придбало.
І з гомоном ради й з піснею бенкета,
Ворожою кровю политі,
І в сварці з собою, і з брязкотом битви,
І димом гарматнім обвиті —
Пішли у могилу, заснули на-віки,
Все горді та пишні, як перше,
Та братам, та волі, лицарській родині
Зовсім ще від того не легше.
Ой хто-ж ви, лицарі — ой хто-ж ви, вельможі, —
Хто ви молодецьке юнацтво?
Ой знаю вас, знаю, сребряники-дуки:
— Ви славне та горде козацтво!

**
*

Встають вовки-сіроманці,
Залізні люди старини,
Твої останні, Україно,
Та найвірніші сини!

В свитинах драних, без шапок,
Голодні, бідні, почорнілі,
Кровю із ран своїх политі,
Димом пожежі обгорілі.

Огонь і куля, спис і паля
По їх грудях мабуть гуляли,
І не зломивши сильну волю,
В могилу рядом їх уклали.

На вашім тілі — вашой кровю
Пани, уряди записали
За лиху долю люту кару,
Та з тим і спати вас поклали.

І память вашу прокляли,
Прокляття у книжки вписали;
Про серце, долю, про життя
Вони у вас і не спитали.

Останні голови поклали
Вони за кривду свого люду,
Щоб правду боронить та волю;
Страшного не злякались суду.

І темні, бідні і прокляті,
Пішли замічені в могилу;
Пішли без суду, понесли
З собою правду лиш та силу.

Ой хто-ж ви, прокляті людьми,
Без дому і сімї бурлаки?
Хто ви такі, батьки-сердеги?
— Я знаю вас: ви гайдамаки!

Вельможне лицарство козацьке — сі «дуки-срібляники», не схотіли поділитися з масою здобутою волею, й історик-народник відвертається від нього і звертає свої симпатії до инших, більше демократичних представників українських інтересів. Присвячує монографію Палієвій козаччині, перейняту щирими симпатіями до провідників сеї відродженої, демократичної козаччини. Потім займається, з неменшою ж любовю — «останніми і найвірнішими синами України», проклятими історією як розбійники-бандити гайдамаками, щоб відкрити соціяльний і національний підклад гайдамацьких рухів і доказати, що зовсім не сама тільки охота до здобичи й авантури водила ними.

На жаль, центральній добі — від Хмельницького до Мазепи, Антонович не присвятив спеціяльної праці. Маємо тільки короткі уваги і характеристики. Погляд на Хмельницького у Антоновича двоїться. Признаючи в великім гетьмані індивідуальні здібності як военного організатора і стратега, він вважає його в останнім рахунку неудачником; але иноді складає сі неуспіхи на обставини і рівень суспільности, иншим разом підчеркує нездатність самого Хмельницького як політика. В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання, він підносить, що з історичного становища «треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання міліонової маси і зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил, що довело його — як тепер говориться — до перевтоми і прискорило кінець великого патріота». Коли з нинішнього становища можна дорікати Хмельницькому або (краще сказати — можна жалкувати), що він не розвинув народніх потягів до громадської свободи і вільного духового життя, «не уняв їх в читку і конкретну схему і не утворив таких установ, які б перевели їх в життя». — «то сі докори стануть безпідставними, коли згадати стан громадського розвитку народньої маси та її представників в середині XVII в.» Український нарід не мав здібностей державнотворчих; проби його представників, иноді дуже талановитих — як Данило Галицький, Олельковичі, Михайло Глин-

ський, Мазета — кінчилися нічим, тому що розбивались об індиферентизм або протести народньої маси.[9]

Але в приватнім курсі, читанім в гуртках молодіжи, покійний історик досить виразно підчеркнув недотепність і старшини і самого гетьмана в політиці: і в відносинах до польського уряду, і в усталенню взаємовідносин з Москвою, — хоча знов таки в останнім рахунку виправдував се загальною недостачею культурного підготовання.[10]

Характеристичне для світогляду покійного історика було його становище до Мазепи. Незалежно від своєї долі «проклятого гетьмана», Мазепа підкупав його своєю культурністю — се для нього «чоловік найбільш освічений між українських діячів», при тім безсумнівно талановитий, і єдиний «справжній політик зпоміж діячів XVII віку». Антонович уважав його щирим патріотом, що дбав про повну незалежність свого краю.

«Але прямуючи до неї, він помилився шляхом: він цілком не вважав на демократичні ідеали маси народньої, не дбав про прихільність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілеґіований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь (у Польщі, яка йому була найбільш знайома, Угорщині, Волощині і т. д.) він бачив монарха і аристократію, що підпирає того голову, а останній надає їй усяких привілегій, аби утримати її при собі. Отже і Мазепа постановив, яко найголовнішу мету своєї діяльности витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тоді тільки Україна і здолає осягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб утворити численну заможну аристократію.

Приготовуючи дворянство, Мазепа хоче, щоб воно було культурне, цивілізоване. Під його впливом старшина посилає синів своїх до закордонних шкіл для науки; сам же він протеґує та засновує школи

---

[9] «Характеристика дѣятельности Б. Хмельницкаго» — «Чтенія Общ. Нестора», т. XII, с. 100; треба одначе мати на увазі, що се резюме, ледви чи правлене самим автором. Термінологія «южнорусская», переказуючи я заміняю її на «українську».

[10] «Бесіди про козацькі часи», 1897 — знов таки треба мати на увазі, що се запись не самого Антоновича, а одного з слухачів (В. М. Доманицького, наскільки знаю), тому цитувати її можна тільки з певним застереженням:

«Се (політичну безпорадність Хмельницького) можна з'ясувати собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому удавалася справа, він путався і не знав що робити далі. Одного і того часу він зав'язує дипломатичні стосунки в 3-4 суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця. Се показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що нарід був неготовий до політичного життя; він не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли нарід ішов проти Поляків, то тільки інстинктивно, яко проти своїх гнобителів, бачучи, що йому дуже погано живеться під їх кормигою. Треба знати, що поста-

на Україні. Добре відомо усім, оскільки він дорожив Київською Академією, надаючи велику вагу і значіння розвиткові краєвої культури: він наділяв її маєтностями, підняв її до значіння університету. Чернигівську колегію переробив він на вищу школу — немов би лицей. Сам він листувався з багатьма ученими, усюди по Вкраїні заводив типографії.

Хоч ся цивілізація вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але ж заведене ним дворянство не відповідає його заходам. Мазепа знав се і надії свої покладав на нове покоління; для сього-ж таки він закликав до себе чужоземних дворян: ми бачимо при ньому цілий полк з польської шляхти. Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразився на народню реакцію: звикши звертати увагу на дворянські сили, він зовсім не вважав на бажання народні, які цілком розминалися з заходом гетьмана».

В результаті був неминучий політичний крах. «Народні маси декілька разів давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку, і мусив згинути».[11]

* *
*

Не продовжую виписок. Думаю, що наведеного буде досить для моєї мети — ідеологічного обрису Антоновича. Він писав небагато, і вити замість поганого, треба принципів, які нарід мусить виставляти в своїй боротьбі. Той хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу. Докоряти Хмельницькому за незнання сього не можна: він викинув прапор повстання того нещасливого часу, коли нарід мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі» (с. 80).

«Коли ми подивимося на те, яку силу дав Хмельницькому нарід, і як він скористувався з свого становища, ми мусимо признати повну недотепність його в справах політичних. В таких справах мало значіння має сила фізична, треба сили моральної, треба мати ясний ідеал, щоб нарід здолав осягнути свою мету, инакше сам нарід віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготовила нарід до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити» (сс. 94—5).

Остаточну формулу поглядів на українську недержавність маємо в його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — «Записки Укр. Наук. Товариства в Київі», кн. III:

«Примѣняя все сказанное къ малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственнаго инстинкта; она не только не составляла отдѣльнаго государства, но добровольно отклонила образованіе такового, даже въ тотъ моментъ, когда историческія обстоятельства давали на то возможностъ (въ половинѣ XVII ст.). Малороссія вошла въ составъ Русскаго государства добровольно, безъ завоеванія и борьбы и, вслѣдствіе этого, привнесла в новое государство лишь чувство любови и единенія безъ тѣни всякаго раздраженія или озлобленія.

«Малорусская литература никогда не подимала даже намека о политическомъ сепаратизмѣ и всегда считала этотъ мотивъ для себя чуждымъ».

Розуміється, супроти завдання записки автор мусів особливо підчеркувати українську лояльність; але в сім, скільки можна судити, він не розминався і з своїм переконанням.

---

[11] «Бесіди про козацькі часи», с. 108, 110 і далі.

головно лишив память як видавець матеріялу, пізніш — як археолог. В його творах узагальнення грають невелику ролю і переважно никнуть між фактичним матеріялом — з виїмком першої праці, котра дає тому цінний ключ до його історичного світогляду, і через те я присвятив їй особливу увагу. Ті публікації, які могли б найбільше дати для пізнання його ідеології — як «Три національні типи», «Бесіди про козацькі часи» — ми маємо не в автентичній записи автора, тому посилатися на них треба з деякою обережністю. Тим часом як ідеолог Антонович дуже інтересний, яскравий і впливовий, тому вимагає великої уваги і пильного студіювання.

В своїй «Сповіді», писаній 1861 р., пояснюючи ті мотиви, які привели його до рішення розірвати з польським громадянством і стати в її очах «перевертнем», щоб працювати в рядах української демократії на користь трудящого народу, «серед котрого я виріс, котрого я знав, котрого гірку долю бачив у кождому селі, де тільки володів ним шляхтич, і чув з його уст не одну сумну пісню, не одне чесне приятельське слово (хоч я був панич), не одну трагічну повість про зотліле в тузі і в беплодній праці життя», — він висловляв надію, що «своєю працею і любовю він заслужить коли небудь, що Українці признають його сином свого народу, тому що він готов усе розділити з ним». Я не буду повторювати того, що говорилося стільки разів з сього приводу — що сею любовю і працею Антонович здобув собі місце в першім ряді нашого національного пантеону. Але я хочу сказати, що ми, українська інтелігенція, досі не сповнили свого обовязку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб «усе розділити з нами». Ми не постарались відповідно вивчити і освітити його життя повне самовідреченої любови і праці для нашого народу. Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична Секція і Комісія Української Історіографії рішила скористати з нинішньої річниці, щоб про се нагадати. Через 5 літ наступить 25-ліття з дня смерти Антоновича, а через 6 — століття з дня його народження. Нинішнє наше засідання нехай буде тому пригадкою — щоб у сі столітні роковини українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження, як людини, що дійсно жертвувала всім, аби розділити долю сих трудящих мас.*

---

* Ця праця М. Грушевського була надрукована в «Україні», кн. 5, 1928. стор. 3—16. Мову і правопис залишаємо як в оригіналі.

З публіцистичних писань

М. Грушевський

В СІМДЕСЯТІ РОКОВИНИ КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКОЇ СПРАВИ*

Наше щорічне свято Шевченківське цього року зійшлося в великим святом воскресіння України — величною хвилею, якої не переживала Україна від свого визволення «від іга лядського египетського» великим повстанням 1647/8 р. Тоді малий сотник чигиринський, збентежений до краю, вибитий з свого рідного гнізда, позбавлений всього, став на чолі запорозького своєвільного козацтва і дав притоку великому рухові, що повалив польське панування над українським народом і визволив з-під панського режиму східню Україну. Тепер, тільки судити можна по уривковим відомостям, — ролю такої запальної іскри відограв гурток свідомих українців у Петрограді, що знайшов дорогу до ґвардії українців-солдатів, цих найголовніших сторожів царської деспотії, і завдяки їх починові вилетіла в повітря «в'язниця народів», в котрій першим між в'язнями сидів сам «державний» великоруський народ разом з недержавними народами Росії. А на перехрестю тих ниток, що йдуть від великого народнього повстання України 1647/8 року до цього нового її визволення тільки що пережитою нами революцією, стоїть вічної пам'яти Кирило-Методіївське Братство, котрому в сімдесятилітню річницю його хресних днів, що припадають саме тепер, належить від нас вдячний спомин і слово пошани перед великим подвигом мислі, від котрого веде свій початок Нова Україна.

Ми й досі все ще мало знаємо, як формулася громада і якими дорогами вироблялася її програма. «Товариство» захоплено в стадії формації, в процесі творення спільної програми, котра мала знайти середню лінію між різними течіями дуже різноманітної ідеології братчиків, об'єднати їх на спільній національно-політичній плятформі і перетопити різні напрями в один одностайний порив. Організаційна робота розвивалася протягом 1846 року, коли в Київі зійшлися головніші з учасників. Різдвяна розмова їх у Гулака була підслухана доносчиком Петровим і доля брацтва була вирішена вже тоді. Офіціяльний донос був поданий Петровим 3 марта, з середини цього місяця почалися арешти і ревізії у членів братства (першим схоплено Гулака). Протягом квітня і першої половини мая були переведені слідство і

* Стаття написана для 5—6 (Шевченківського) числа «Проміня».

допити. Як відомо, результати їх випали досить щасливо для братчиків: шеф жандармів признав, що доноси і перші відомости, зібрані адміністрацією, перебільшили вагу справи, і в дійсности вона виявилася не такою небезпечною, очевидно, завдяки чуйности жандармерії, що встигла захопити і знищити небезпечні замисли в самих початках, і тим чином «утвердила на десятки літ спокій в Малоросії, що міг бути нарушений». Вдоволений таким оборотом справи, признаним самим царем, шеф Орлов подав доволі поміркований, в порівнянню з початковим розмахом адміністрації, проект покарання братчиків. Цар конфірмував його 28 мая 1847 року.

Братчики перенесли страшні моральні страждання, пройшли тернисту путь в'язниці, інквізиторських допитів, всякого рода понижень, недостатків. Вирвані з привичного окруження, від улюбленої роботи і викинені після довшої або коротшої висідки в обставини зовсім непридатні для їх духового і творчого життя, — вони були навіть формально позбавлені, або умисно поставлені в неможливість близької їм і дорогої роботи. Ми маємо всяке право думати, що творчість великого генія України була безповоротно надломлена страшними умовами салдацтва, в котрі його поставлено. Було зломлено життя і діяльність інших визначних талантів, кращих духових сил тогочасного українського громадянства, як Костомарів, Гулак, Білозерський і ін. Але кінець кінцем, — хто зна, чи всі ті страшні страждання, які впали на них, ті втрати, які понесло в цьому спустошенню духове життя України, через зломання таких визначних людей, через паніку, яка запанувала в громадянстві наслідком тих арештів і заслань і сливе припинила на ціле десятиліття його культурну і громадську роботу, — хто зна, кажу, чи все це не було ще невеликим викупом за ті незмірні вартости, які дав українському життю сміливий порив політичної мислі Кирило-методіївців!

* * *

Ми звикли рахувати початок відродження України від її оновлення літературного, вважаючи за граничний камінь з цього погляду вихід Енеїди Котляревського 1798 року. Це має, розуміється, свої підстави, і я зовсім не маю заміру їх захитувати. Але Нова Україна, в котрій живемо ми, — котра відкрила своє лице вже в політичних заходах 1890—1900-х років в Росії й за кордоном, ще повніше — під час перших днів свободи 1906—1907 рр., і встає нарешті у ввесь зріст перед нами після нинішньої революції, — ця Нова Україна веде свій початок від товариства 1846 року, від Кирило-методіївських братчиків.

Те, що дала російській революції й визволенню народів Росії українська політична мисль, іде від їх сміливих протестів проти царського деспотизму, проти бюрократичного самовластя, проти всіх обмежень старого режиму, проти панування маючих і владущих верств і визиску ними робочих мас, проти поневолення селянства, проти тем-

ноти і безправ'я, в яких перебували демократичні верстви народу. Огненні строфи Шевченка, натхненні поклики Костомарова, пройняті ненавистю до царського самовластя, котрим держалася вся система безправ'я і поневолення, мови різних молодих братчиків, особливо з селянства, взагалі з демократичних низів, як Андрузький, Посяда й ін., вони запечатані, заборонені, вийняті з громадського ужитку таки докотилися до наших часів, коли не дорогою писання, то усного передання, щоб розгорнути нарешті тепер, в умовах всеросійського визволення, свої ідеї демократичної української республіки, федеративного об'єднання народів Росії, скасування всякого обмеження слова, організацій, релігійних і всяких інших переконань, енергійних заходів коло фактичного зрівняння суспільних верств, дорогою широкої освіти, піднесення економічного добробуту. Ми живемо і рухаємося в сфері цих ідей кирило-методіївських братчиків, що серед безпросвітньої пітьми тодішнього поневолення сміливо викликали на герць всі сили реакції і самовластя.

Їх літературна спадщина в великій мірі загинула, і те, що захувалося, і досі в значній частині зісталося неприступним. Тепер тільки можна буде приступити до її студіювання і публікування. За всім тим головні моменти кирило-методіївської ідеології виступають досить ясно. Вони позволяють встановити не тільки зв'язки з нею для наших часів, але і зв'язки кирило-методіївських ідей з ідеологією старого визволення України, — спадщиною політичної української мислі XVII в., і дають нам право дивитися, як я уже сказав вище, на кирило-методіївське товариство як на перехресну точку, де сходяться наші зв'язки з старими політичними традиціями, визвольними змаганнями Старої України.

**
*

Ідеологія кирило-методіївців складна, як весь національний рух XIX віку. Ми бачимо тут впливи західньо-европейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку (ідеї народности й її історичного угрупування), слов'янофільство з його мріями про всеслов'янське брацтво, ідеалізацію слов'янського патріярхального елементу і протиставлення слов'янської свободолюбности і демократизму германському аристократизмові, католицькій виключності і татарській деспотії, відгуки російського визвольного і федералістичного руху 1820-х років («Соединенних Словян» і Декабристів), польського революційного романтизму (особливо Міцкевичевих «Книг паломництва польського народу»), західнього християнського соціялізму з його покликом до повороту від офіціяльного християнства до первісної апостольської церкви з її демократизмом (проповіді Лямене й ін.) і соціяльних доктрин французьких (провідником котрих Костомаров називав Савича).

Але все це збиралося коло одного центра, — того центра, який зіставався властивим нервом всього українського відродження XIX ві-

ку і творив той ґрунт, на котрий пересаджувалися і культивувалися всі ті впливи. Таким центром були традиції великої визвольної боротьби українського народу.

Першу ролю тут грала ідеалізація козацтва як ідеології вільности, рівности і братерства, найкращого й найвищого виразу найбільш дорогих і сердечних змагань та мрій українського народу. Перепущена кирило-методіївськими братчиками через подвійний фільтр романтичного народництва і ідеалістичного слов'янофільства вона знайшла найкращий свій вираз у Костомарівськім панеґірику козаччині в його «Книзі битія українського народу». Вона виступає тут як найвище об'явлення слов'янського і українського духа (це все одно, бо українська народня стихія представляється найвірнішою представницею правдивого, не викривленого слов'янства), — принципів свободи, рівности і братерства. Козацтво було братством, де кожний, хто вступав, ставав братом іншим — хоч би був перед тим паном чи невільником. Старшина козацька вибиралась на те, щоб служити всім по Слову Христовому, — вона приймала свої уряди з примусу, як обов'язок, і не було між козацтвом ніякої панської пихи ні титулів. Коли б козацтво поширилось на всю Україну, воно б зробило всіх козаками, цебто людьми вільними і рівними, і це було б початком повороту всеї Слов'янщини до її патріярхального демократизму й свободи.

Другою підставою демократизму, принципів вільности, рівности і братерства в старій українській традиції був братський рух України XVI—XVIII в. Традиція про нього не була передана народною пам'яттю, він був виявлений і вияснений виключно науковою, історичною роботою — і тут особливо визначну ролю мала історична праця Костомарова (його зайняття історією унії — для дисертації, знищеної, як звісно, і потім в новім обробленню опублікованої ним у 1860-х рр.). В тій же «Книзі битія» знаходимо ентузіястичні слова про братства, що відродили серед українців принципи апостольської церкви. І братства, демократизм і виборність української церкви з тих часів стали також одною з підстав українського традиційного демократизму і республіканізму — менше популярною, бо прийнятою тільки інтеліґенцією, але тим не менше трівкою і впливовою.

Коли таким чином Костомаров — поруч з Гулаком і Кулішем — виступає в головній ролі щодо історичного уґрунтування республікансько-федеративної ідеології братчиків, і так би сказати, націоналізації всього того міжнародного політичного ідейного добра, нагромадженого Кирило-методіївцями, — великий Кобзар відограв єдину в своїм роді ролю популяризатора цеї ідеології в конкретних образах українського життя, української минувшини, які втілювали в собі провідні ідеї її. Його незвичайно гаряче відношення до української історичної традиції, завзятий протест проти неперебірчивої ідеалізації її зверхніх, показних сторін і незрозуміння дійсних демократичних і революційних вартостей та палку пропаганду їх ми помічаємо в його поезії ще перед останнім сформуванням братства. Правда, що наші відомости про початки його знайомости з головнішими братчика-

ми невідомі докладно, і може бути, що в дійсності його найбільш гарячі, запальні вірші 1845 року являються відгомоном власне тих вступних суперечок, в котрих вироблялася кирило-методіївська ідеологія. В кожному разі, коли хто відживив українському громадянству, а головно — широким верствам — революційний зміст української традиції, це був, розуміється, Шевченко. Без нього вся духова праця Кирило-методіївців, весь подвиг їх життя в переважній частині зістався б страченим для українського народу, — для нинішнього визволення. Великому Кобзареві, Пророкові України, ми завдячуємо, що їх

слово пламенем взялось
людям серце розтопило
і по Вкраїні пронеслось —

кинуло велику іскру в смутну хвилю.

Як відомо, Шевченко не присвятив Хмельниччині особливої уваги в своїй творчости. Правдоподібно, його відпихав від неї той апотеоз великого гетьмана і його діла, в котрім мудрі земляки його зручно сполучували свій малоросійський патріотизм з російською льояльністю, а головно сам фінал — піддання під власть московських царів, про яке він не міг спокійно згадувати до кінця днів своїх (його звісна, незвичайно різка помилка по Богдані, написана під час останньої подорожі на Україну, за півтора року до смерти). Він споминає Хмельниччину не як тріюмф визволеного народу, а як окрадення його із здобутих свобід «Богданом пяним». Переяславський акт, до котрого він стільки разів повертався («Великий льох», «Суботів», «Як би то ти, Богдане пяний») зістався для нього моментом найбільш страшним, найбільш ганебним в усій історії України.

Але тут саме Шевченко явно стоїть під впливом контрасту фіналу Хмельниччини з великим рухом народнього визволення, у власти котрого живе його уява. Це очевидно. Шевченко мало згадує це визволення, але вся поезія його палає, гучить, гуде огнем цього великого народнього пориву, переданого невмирущою народньою традицією і підогрітою козацькою історіографією (включно до «Історії Русів», «Запорозької Старини»). В нім джерело високого патосу Шевченкової поезії, її пророчого надхнення. Він розглядає сучасне життя, оцінює його і судить при світлі полум'я Хмельниччини. Там вся краса, вся правда, вся сила. «Гайдамаки» — це тільки епіґони її. Гетьманщина XVIII в. — одна «грязь Москви». Сучасна Україна — це одно берестейське поле, що раз почорнівши, вже не може зазеленіти...

**
*

Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю, надії нового життя на основах свободи, рівности і братерства. Кирило-методіївці поставили своїм завданням вернути їй цю свободу і народовластя — на місце гетьманщини XVIII в. демократичну українську республіку, замість старої лукавої зв'язи України

з Московщиною та Польщею, — свобідну федерацію слов'янську. Николаївський режим вирвав з рук братчиків це діло, замкнувши в жандармські скрині їх надхненні, і кров'ю серця писані твори, і розточивши їх самих по в'язницях, казармах і засланнях. Продовжити їх діло доля судила нашим часам.

Воно вершиться тепер.*

* Передрук з *Літературно-Наукового Вістника,* том 67, кн. 1, 1917, стор. 8—13.

Михайло Грушевський

ОЧИЩЕННЯ ОГНЕМ*

Де не помагають ліки, оздоровляє залізо,
Не помагає залізо — оздоровлює огонь.

Старе латинське лікарське правило

Останні тижні внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації, хоч перериви в телеграфічних і поштових зносинах, у діяльності преси і т. ін., дуже обмежують той матеріял, яким ми розпоряджаємо безпосередньо. І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських большевиків з Українською Республікою за сей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціялістичних гасел, а властиво — демагогічних кличів, над розважнішою, бо обрахованою на реальні наслідки, роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціялістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу — «бити хохлів», що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. Інтеліґентніші проводирі большевиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів, але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтеліґентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони українці.

Се продоження, під брехливими демагогічними большевицькими гаслами, того самого завдання на винищення українства, яке собі була поставила царська зграя жандармів і посіпаків з початком світової війни. І в слід їй летять і тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, фінансистів і — дуже багатьох інших, як летіли вслід жандарським подвигам давніших літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участи в них, або навіть

* Друковано в «*Народній Волі*», ч. 20, 1918.

робили більш або менш ефективні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям і всяким іншим опричникам удалась їх «брудна робота» — по викоріненню українського «сепаратизму».

Московська буржуазія всяких сортів сподівається, що сим большевицьким «товаришам» справді вдасться «вибити хохла», і большевизм перше, ніж згинути самому, підріже і кине під ноги московському капіталізмові назад Україну з її хлібцем, сахарцем, вуглем і іншими добрими речами. За се, вступивши в володіння по большевиках усією їх спадщиною, вона радо пробачить большевикам розстріляння Кремля і всяких інших московських святощів, аби тільки було врятоване для Москви володіння «полуднем».

В сій погоні за утікачем з московської неволі — «хохлом», в запалі боротьби з ним, большевицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла «права самовизначення народів аж до повного відділення» й перешилися в «федералістів», — дуже оригінальних «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії», великоросійської й української, і, очевидно, — всякої іншої з колишньої Російської імперії.

Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніни і Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час називати себе федералістом, коли федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під сим «федералізмом» лежить у дійсності самий поганий, терористичний централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами під маскою большевизму. Пів року тому він виступив під фірмою правлящих російських соціялістів-революціонерів, Керенського і Ко, котрі «про оказію» мали теж у програмі федералізм, а в дійсності всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з дійсним федералізмом бувших недержавних народів Російської імперії. Вони впали, а на місце їх виступили ще більш рішучі «федералісти» большевицькі, які для врятування російської власти не спиняються перед руйнуванням і різнею.

Їх рішучість у сім напрямі без сумніву оцінили відповідно і московські промислові круги, які вже два місяці тому заявляли з повною отвертістю, що признають усяку власть, яка задержить у своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розуміється, в першу чергу), і так само — шановні союзники заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложене в Російську державу їх буржуазією.

Роля їх у поході большевиків на Україну буде, правдоподібно, незадовго освітлена вповні. Але вже тепер стає ясно, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло спинити транспорт і будучий товарообмін — вивіз збіжжя до центральних держав, а з другого боку — підтинало самоозначення народів і охороняло ідею «единої неділимої».

Українське правительство ні під якими погромами, ні під якими улещуваннями чи обіцянками не давало вирвати у себе обіцянки, котрої не могло приймати на себе дійсно —ухилитись від миру і зв'язаного з ним товарообміну з центральними державами. За се всі ті наймлені сили, котрими союзники розпоряджували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони проти большевиків. А коли большевики опанували Київ, їх панування, як оповіщають большевицькі газети, було зараз признане союзниками.

Так вирисовується вже тепер у головних контурах обстанова сеї катастрофи, котру мусіла перейти наша Україна на порозі свого нового життя, того великого огненного очищення, в котрім, видко, мусіли згоріти різні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважити в новім поході. Добре, чи зле се, не можна тепер того оцінити, але з реальними сими фактами прийдеться порахуватись.

Досі, хоч з різними тривогами й небезпеками, наша українська справа плила в попутнім вітрі загальної революції. Тільки тепер усі сили — і революційні і контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кінцем її виграє, се ми знаємо. Але втрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в сім великім огні, і ще згорить. Люди вийдуть із нього нові, й новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія сих двох «братніх народів» вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів — українського і польського.

Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахуватись великоруське громадянство.. Тепер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів — великоруського й українського.

Один наступає, другий борониться.

Історія сих двох «братніх народів» вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів:

І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

4 лютого, під Сарнами.

Михайло Грушевський

В ОГНІ Й БУРІ*

Україна пережила, з великою небезпекою для свого існування, страшну пробу в огні й бурі. Перейшла через глибоке провалля, яке розкрилось раптом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, це вірніше. І всі, кому близьке її життя, хто хоче бути гідним імени її громадянина, повинні приложити всі старання, напружити всі сили на те, щоб помогти їй перейти вповні, стати твердо на твердім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й одної такої.

Правда, можливість такої грізної проби ввесь час висіла над Україною під час її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній всеукраїнський з'їзд уже пройшов під загрозою розгону «штиками революційної армії». Ми встигли вже забути цей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім всі ті інші конфлікти й інциденти, які загрожували українському походові до волі й державности. Коли ці інциденти минали більше чи менше щасливо, не довівши до катастрофи, потім оглядаючись на пройдене, ми мали навіть враження — особливо ті, що дальше стояли від осередків нашого життя, — що українська справа йде гладко, розгортається дуже пляново. Але в дійсности вона ввесь час ішла від інциденту до інциденту, багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час Корніловщини і під час большевицького повстання, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш критичних, як конфлікт з правительством з приводу організації ген. секретаріяту, з приводу інструкції, з приводу українських установчих зборів, і таке інше. І кожний такий інцидент ставав тим небезпечніший, що за той час, так би сказати, зростала та українська ставка, яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загибіллю все більших і більших національних і соціяльних досягнень, окуплених все більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріплення самостійности й незалежности української республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціяльних реформ. Програ загрожує такими

---

* Друковано в *Літературно-Науковому Віснику,* том 69, кн. 1, 1918, стор. 109—110.

страшенними втратами, що від самої думки про них спиняється серце. А тим часом не можна відмахуватись від цих мислей, не можна присипляти себе заспокоєннями, що якось то воно буде, якось зробиться само собою.

В великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народини нового життя пройшли яко мога безболізно, без гострих розривів, без кровавих конфліктів, були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла сорозміряти свій марш з конвульсивними рухами й киданнями революції російської, хаотичної й страшної. Вона потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в сім моменті: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло цеї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збитись в тісну і компактну фалянгу, відложивши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту — перед ними мусить підступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунку. Всяке ухилення від роботи, від відповідальности, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом — являється дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і приготовання наше мале. Це не наша вина, коли ми чогось не зуміємо. Але відчути вагу моменту, потребу координації, й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам цеї хвилі — це наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Це та вина, яка не може бути пробачена.

Автобіографічні матеріяли

М. Грушевський

ЯК МЕНЕ СПРОВАДЖЕНО ДО ЛЬВОВА

Від редакції: Передруковуємо статтю М. Грушевського, поміщену в часописі «Діло», ч. 137, 1898 р., яка подає деякі цікаві інформації до його «першого» конфлікту в Галичині. Стаття була друкована етимологічним правописом, який ще тоді вживала редакція. Хоч М. Грушевський і починає свою статтю твердженням, що «я маю звичай не зважати на газетні брехні . . . », то пізніше йому ще не раз приходилося вести дискусію в пресі.

Спір з О. Барвінським розпочався незадовго після приїзду М. Грушевського у Львів на новий для нього терен. Основною причиною спору були без сумніву характери їх обох, а першим «каменем непорозуміння» став спір за участь І. Франка в праці НТШ. Барвінський рішуче виступив проти, а впертий Грушевський «на зло» діячів «нової ери», чи як їх Грушевський називає «новокурсників», крім І. Франка, який йому був без сумніву потрібний у праці, прийняв ще й М. Павлика на працю в НТШ як бібліотекаря.

Спір цей продовжувався понад 30 років, а підогріли його ще в середині 1920-х рр. Правда, як це звичайно буває, лежить десь посередині. До інтриґанської атмосфери тодішнього Львова М. Грушевський ніколи звикнути не міг і через те на початку 1920-х років нізащо не хотів туди вертатися. Цей факт став співвирішальним у його повороті в Україну.

З другого боку О. Барвінський з усіх галичан безсумнівно найбільше прислужився до заснування львівської «катедри всесвітньої історії з особливим оглядом на східню Европу» з українською мовою навчання, що й дотепер ми уважаємо найбільшим досягненням «нової ери», хоч М. Грушевський має рацію, коли пише, що О. Барвінський хотів на цій катедрі бачити В. Б. Антоновича. Київська розмова на цю тему, в якій брали участь крім Антоновича і Барвінського ще Кониський і Грушевський (пізньою осінню — початок грудня 1893 р.) і посіяла перші непорозуміння між Барвінським і Грушевським, якого не могло не заболіти наполягання Барвінського на тому, щоб у Львів їхав таки Антонович, хоч ця справа між ним і Грушевським була вже раніше вреґульована.

Передруковуємо статтю новим правописом, залишаючи деякі своєрідності мови і правопису Грушевського (зокрема літеру «ґ» в деяких грецьких словах). Всі примітки належать редакції.

Як мене спроваджено до Львова

(Лист до Хв. Редакції «Діла»)

Я маю звичай не зважати на газетні брехні і пакості, але сей раз берусь за перо, бо вже занадто часто підіймається мова про обставини мого приходу до Львова і говориться багато безпотрібного — треба раз сю справу пояснити. Прошу сей лист у вашій газеті, як одинокім незалежнім органі для інтеліґенції, умістити.

Дуже часто оббивалося об мої вуха (а ще частіше певно писалося, бо я тих газет не читаю), як то д(обродій) Ол. Барвінський «спровадив» мене до Львова всякими коштами та заходами, положив тим початок наукової роботи в Галичині, дав їй спромогу розвою, випросивши субвенції для Товариства імени Шевченка, а з тих причин ся робота віндикується як заслуга новокурсної політики. Недавно довідавсь я інакше: що то він «вижебрав» для мене «посаду» і що я показуюсь невдячним тепер, коли виступив разом з іншими незалежними русинами проти надуживання слов'янської ідеї для політики реакції й насильства (при чім nota bene, москвофільське сторонництво, як і правительственне не ухилилось від участи в тім «всеслов'янськім» святі).[1] Отже се «спровадження» і права на мою вдячність (дарма, що сі дві річі самі собі протиставляться) потребують вияснення.

Про плян заснування катедри руської історії в львівськім університеті (потім сю справу покрутили і вийшла «катедра всесвітньої історії, з особливим оглядом на східню Европу») я довідався в 1891 р. від проф. Антоновича. Проф. Антонович при тім пояснив, що для сієї катедри рефлектують на нього, що він одначе не почуває в собі енерґії до роботи на новім ґрунті, що в Галичині нема місцевого кандидата, тому треба, щоби хтось з України піднявся сього, і що на його думку повинний се зробити я. Я заявив згоду, бачучи в тім патріотичний обов'язок, а певний, що і проф. Антонович виходив тут з інтересів науки, а не з моїх особистих, бо дуже добре знав мої матеріяльні обставини і становище в наукових сферах, знав отже, що я не потребую «жебраної посади» за кордоном. Зрештою ціла справа тоді була тільки в проекті, я здобував собі ті наукові кваліфікації, які треба мені було мати для професури в Росії, в справі ж львівської не робив я найменших заходів, мавши те найщиріше переконання, що не я її, а вона мене потребує.

У Львові — як мені відомо — рефлектовано і далі на проф. Антоновича. Коли не помиляюсь, 1893 р. катедру креовано;[2] університет поставив терно:[3] на першім місці проф. Антонович, на другім мене,

---

[1] На 1898 рік припали два 50-літні ювілеї: а) скасування кріпаччини в Австро-Угорщині і б) Слов'янського з'їзду в Празі та столітній ювілей з дня народження Ф. Палацького. (Пор. прим. 12).

[2] Створено.

[3] Італійське слово: пропозиція трьох осіб на якусь посаду чи пост, з яких уряд одну вибирає.

на третім д-ра Мільковича (тепер професор чернівецького університету); на початку осени 1893 р. удавалися в сій справі до проф. Антоновича, але він рішучо відмовив. У вересні с. с. дістав я офіціяльну пропозицію, чи би евентуально не прийняв катедри з тою і тою платнею? Я відповів, що прийму, але при тім хочу заховати російське підданство. На сім справа скінчилась; не дієтавши дальших відомостей, я приготовлявсь до доцентури в Киеві, аж на початку грудня с. с. приїхав до Києва д. Барвінський і побачившись зі мною сказав, що справа розбивається на моїм жаданні зістатись в російськім підданстві. Я сказав, що не знав сього, і на жадання його написав, що коли російське правительство дозволить, я готовий перейти в австрійське горожаство. Після того, в квітні 1894 р. мене найменовано звичайним професором до Львова.

Отже, як бачите (і се я виразно підношу), я абсолютно не старавсь дістати катедру у Львові і ніяких заходів коло неї не робив. Мої київські приятелі[4] (може ліпше знаючи галицькі звичаї) особливий натиск клали в розмовах з п. Барвінським і з іншими галичанами на те, що то я, мовляв, роблю прислугу, «жертву», як вони казали; на сім пункті стояли українці, прощаючи мене при від'їзді з Київа,[5] а й сам д. Барвінський се заявив передо мною дуже патетично, коли дістав мою остаточну згоду. Отже я рішуче застерігавсь проти всяких претенсій на мою вдячність за «посаду». На ласкавім хлібі ні в кого я не сидів і не сиджу, а коли може бути яка мова про вдячність, то хіба про вдячність не від мене, а мені, що прийшов на ту «посаду». Рівно ж не може бути мови про якесь «спровадження» мене всякими трудами і коштами, мов би який струмент до господарського інвентаря новокурсників. Д. Барвінський не мав нагоди ані умовляти, ані впливати на мене, і ніхто інший, бо я від початку уважав се своїм народнім обов'язком. Мою згоду мав проф. Антонович ще від 1891 р. Можливо, що в грудні 1893 р. д. Барвінський приїздив спеціяльно, аби мене умовляти, але й тоді не прийшлось йому сього чинити, бо я заявив згоду відразу і однаковий ефект міг би мати лист з 10-кройцаровою маркою. Правдоподібно, д. Барвінський з свого боку, бувши послом, потрудивсь коло справи креовання катедри і її обсадження, але ніколи ся справа не трактувалась як особисте bene для мене; противно, річ все велася про прислугу, про «жертву». Зрештою аж до останнього моменту рефлектовано на проф. Антоновича — і коли кого можна уважати причиною, що я опинивсь на львівській катедрі, то власне його: він зрікся сеї катедри і вказав на мене. Які сторонні впливи могли бути на уложення університетського терна, мені невідомо, і чи були не знаю, але переціновувати їх, знаючи університетську практику, не годиться.

---

[4] У першу чергу В. Антонович і О. Кониський.

[5] Опис цієї події у О. І. Лотоцького, *Сторінки минулого*, ч. 1, Варшава 1932. стор. 184.

Я їхав до Львова прихильником політики п. Барвінського, властиво нової ери. Нічого дивного: нова ера, від проголошення її послом Романчуком,[6] була здебільшого дуже радісно прийнята на Україні, де вірили в щирі заміри поляків і правительства, в їх охоту привести русинів і поляків до згідного пожиття дорогою признання якнайширшої рівноправности, а поворот п. Романчука уважали невитривалістю. Їдучи до Львова, я надіявся, що за мною піде ціла фаляньга українців на львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити нові руські катедри.[7] Та розчарування прийшло дуже скоро. Сумне враження зробило на мене щире переконання поляків, навіть найприхильніших русинам (як я думав), що прецінь поляки — то зверхня нація в краю. В політиці я став помічати річи, що ніяк не влазили в рами моїх українсько-руських переконань. Незвичайно сильно вдарило мене голосування правительственників в соймовій сесії 1894/5 р. в справі реформи місцевих шкільних рад; я вказував, ще не знаючи галицьких відносин, на незгідність сеї реформи з українсько-руською ідеєю, але се не перешкодило їм і при замкненню сесії ще раз заявитись за нею. За сим фактом пішли інші аналогічні і цілком зневірили мене в новокурсній політиці. І як я на початках, з мого щирого переконання, ставав щиро і сміло в обороні нової ери, так я тепер не вагаюсь заявити, що уважаю новокурсну політику не меншою шкодою [для] нашого народу, як москвофільство.

Заразом я мушу з цілою рішучістю застерегтися проти того, щоб мою наукову діяльність в Галичині і її результати мали зачисляти між «здобутки» новокурсної політики. Не треба тут забувати, що новіший науковий рух в Галичині опирається не на мені однім, а на цілій громаді людей одушевлених ідеєю культурного розвою українсько-руського народу, а ще більше — не треба тут перецінювати значення тієї «посади», яку я займаю. Безперечно, заснування катедри всесвітньої історії з руською викладовою мовою на львівськім університеті було важним культурним здобутком, але що ся катедра мала спеціяльне значіння в найновішім розвою нашої науки, то се вже, позволю собі заявити рішучо, не є вплив самої катедри, а моєї малої особи. Я викладаю предмет, не заведений в програму іспитів, отже нікому не обов'язковий, при іспитах не питаю, взагалі маю всі шанси проти себе, і коли при тім всім [результати?][8] сеї катедри слідно в нашім науковім розвою, то се вже тільки моя особиста заслуга, більш нічия, і як я не належу до інвентаря новокурсної партії, бо прийняв катедру без усяких ограничень моїх переконань і горожанської свободи, так не належить і моя робота.

Рівно ж треба застерегтись, щоб найновіший розвій наукової і взагалі культурної роботи Наукового Товариства імени Шевченка за-

[6] Початком «нової ери» уважають заяву Ю. Романчука в галицькому соймі 25 листопада 1890 р. Пізніше 1894 р. сам Романчук виступив проти «нової ери».

[7] На катедру літератури один час готували А. Кримського.

[8] Це або подібне слово випало з тексту.

водився до катальоґу здобутків котроїнебудь політичної партії. П. Барвінський яко посол і голова того Товариства, дійсно, багато прислужився коло матеріяльного зросту його; се я признав публічно на загальних зборах Товариства 1897 р., коли п. Барвінський уступив з президії, і тепер признаю — але заразом думаю, що він то робив не для реклями свого сторонництва, а з гляду на хосенність Товариства для руської суспільности. Та як би не було, Товариство не може бути реклямою для політичних партій, бо є не політичне, а науково-культурне і з принципу тримається якнайдальше від усього, що пахне політикою. В нім працюють згідно люди різних сторонництв — і прихильники п. Барвінського, і його противники, і люди ніякої партії — працюють для науки і з них кожний певно застерігся б, аби та праця мала бути реклямою нового курсу. Коли недавно новокурсний орган, як я припадково довідався, доводив, що субвенції уділяні Товариству з публічних фондів на видання «і на ремунерації» зобов'язують мене особисто до солідарности з новокурсною політикою, бо вони, мовляв, здобуті п. Барвінським, то най ш.(ановний) читач сам знайде відповідну кваліфікацію для сього виводу. Субвенції признавались Товариству не на політичну пропаґанду, а на наукові цілі, і хто побирав з тих фондів яку ремунерацію, побирав гроші тяжко заслужені, не жебранину, і до ніякої вдячности за неї не зобов'язаний. Я ж особисто, хоч мав зарівно теж право на запрацьовану ремунерацію, то ніколи, заявляю виразно, не положив собі за свою працю ані [п]феника до кишені (панове новокурсні політики через своїх одномишленників — членів Товариства можуть в тім переконатися, вглянувши в книги, а я теж можу їм служити документами); признані мені ремунерації обертав я досі на користь самого Товариства або на стипендії від нього ж. Прикро мені говорити про себе, але двозначний натяк згаданого орґана примусив мене до сього. Зрештою на головство в Товаристві я не пхався; працював в нім літами, кілько сили, за президії п. Барвінського, прийняв провід, між іншим, на виразне прошення його ж самого, і кожної хвилі радий передати той провід кому іншому, обов'язок тяжкий, а гонори най кого іншого звабляють.[9]

Взагалі останніми часами орґан новокурсників розпочав формальний похід проти мене. За новинкою про мою «невдачність» (розуміється без названня імени!) принесли мені нову, де «професора університета д-ра К-[олес]у»[10] взято в оборону супроти редакції «Літературно-наукового Вісника»,[11] що вона йому «відкинула» промову («Літера-

---

[9] Тут характерна для М. Грушевського коректність і об'єктивність, незважаючи на інші гостріші риси його характеру. Заслуги Барвінського належно підкреслені.

[10] Олександер Колеса (з німецького часом — Колесса) 1867—1945 український мово- і літературознавець, до 1898 р. доцент, опісля професор львівського університету.

[11] Почав виходити замість «Зорі» з одного і Франкового журнала «Житє і слово» з другого боку.

турно-науковий Вісник», як і «Зоря», взагалі не містять святочних громов, що добре відомо і д-ру К-[олес]і) взято в оборону д.(обродія) Борковського, що через «зневажливість» мусів з тої редакції уступити (про цю зневажливість я від самого д. Борковського нічого не чув і зістаюсь з ним в якнайліпших відносинах); зазначено, що Наукове Товариство імени Шевченка зійшло з становища наукового на політичне через те, що не вислало телеграми на свято Палацького[12] (властне для того, що заносилось на політичну маніфестацію, якою се свято й було дійсно — отже хто не бере участи в політиці, тим самим маніфестується політично — lucus a non lucendo),[13] «а ще більше через підпис голови Наукового Товариства ім. Шевченка проф. Грушевського на відомім протесті» (де я підписавсь як приватна особа, без титулу голови, виразно се зазначивши в дискусії, і розуміється, моє головство нічого до того не мало, як не відповідало Наукове Товариство ім. Шевченка за всі ті політичні історії, де фіґурувало ім'я попереднього голови д. Барвінського) — etc.

Я згадав про се exempli gratia.[14] Правдоподібно, цінний орґан новокурсників і дальше не залишить подавати рівно ж дотепні, правдиві і благородні новинки, але я уважаю нижчим моєї гідности відповідати на них і не маю заміру сього чинити. Сей раз я взявся за перо для інформації раз на завсігди, чесних і независимих елементів нашої суспільности, а хто би хотів надалі тим ґазетним вигадкам вірити, то вже лишаю на його сумлінню і чести.

---

[12] У 1898 р. минало сто років з дня народження Франтішека Палацького (1798—1876), визначного чеського історика і суспільно-громадського діяча, автора п'ятитомної «Історії народу чеського в Чехії і в Моравії» (доведена до 1526 р.) — німецькою і чеською мовами.

[13] Зразок неможливої етимології: гай називається lucus, бо в ньому немає світла (Lucus — luceo).

Документація

Петро Ю. Стерчо

ДО ВИДАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ М. ГРУШЕВСЬКОГО АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

З ініціятиви проф. д-ра Матвія Стахова, дійсного члена Історично-Філософічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка, чотирнадцять дійсних членів різних Секцій НТШ рішили зорганізуватися в окремій Секції Історії України.[1] Метою нової Секції НТШ вони визначили «розвивати всебічно студії історії України й українського народу, його культури і цивілізації, його етноґенези і націоґенези, історії його суспільно-економічного життя і його державнотворчих досягнень.»[2] Внесок на створення самостійної Секції Історії України був схвалений на особовому засіданні Головної Ради Наукових Товариств ім. Шевченка 6-го травня 1972 р. в Нью-Йорку.[3] Після одержання цієї апробати відбулися Установчі Загальні Збори Секції Історії України (в дальшому — СІУ) дня 30-го вересня 1972 р. в Нью-Йорку. Збори прийняли Правильник СІУ й вибрали свою Дирекцію на чолі з проф. д-ром Степаном М. Гораком і проф. д-ром Миколою

---

[1] Членами-Основоположниками Секції Історії України НТШ були такі дійсні члени НТШ: о. протоархимандрит Атанасій Великий, ЧСВВ; проф. Микола Величківський, о. проф. д-р Мелетій Войнар, ЧСВВ; проф. Степан Горак, проф. д-р Григор Лужницький, проф. д-р Ростислав Єндик, о. д-р Ісидор Нагаєвський, о. д-р Ісидор Сохоцький, проф. д-р Матвій Стахів, проф. д-р Петро Стерчо, проф. д-р Микола Чировський, проф. Лев Шанковський і ген. Павло Шандрук. *Вісник Секції Історії України НТШ,* ч. 7, березень 1977, стор. 4.

[2] *Правильник Секції Історії України в Науковому Товаристві ім. Шевченка,* прийнятий на Установчих Загальних Зборах 30-го вересня 1972 і доповнений на Других Загальних Зборах 29-го червня 1974 р., Артикул І, параґраф 4.

[3] *Вісник Секції Історії України НТШ* (в дальшому — Вісник СІУ), ч. 1. грудень 1972, стор. 1. Президентом Головної Ради НТШ тоді був проф. д-р Євген Вертипорох з Торонта, а генеральним секретарем проф. д-р Василь Стецюк. Історично-Філософічна Секція НТШ, директором якої був проф. д-р Володимир Кубійович, мала застереження до творення нової Секції Історії України НТШ. Опісля ці застереження створили кризу в ГР НТШ.

Чировським, як секретарем, душею Секції і надалі залишився Матвій Стахів.[4]

Учені СІУ НТШ включилися активно в підготову до Ювілейного Наукового Конґресу в Століття НТШ, що опісля відбувся 23—25-го листопада 1973 р. в Нью-Йорку.[5] В листі з дня 19-го березня 1973 р. до директора СІУ Степана Горака член Дирекції СІУ Петро Стерчо писав:

> Наш Сеньйор, проф. д-р Матвій Стахів, недавно в розмові зо мною, а відтак і в листах висунув справу перекладу й видання *Історії України-Руси* сл. п. Михайла Грушевського. Я всецїло і з цілого серця підтримую цю справу. На мою думку, Секція Історії України НТШ повинна цю справу взяти на себе дуже серйозно, негайно приступити до праці й відповідно розголосити цей її вклад у відзначування Століття НТШ.
>
> На мою думку, треба було б:
>
> а) Виконати переклад текстів, як вони були написані Грушевським, не додаючи ніяких додатків, ані не змінюючи нічого. На мою думку, ті, що бралися (але не взялися) за це діло кілька років тому, ставили справу *на фальшивий ґрунт,* бо намагалися робити свої завваги... Переклад (має бути) добрий, ясний і без змін змісту!
>
> б) До кожного тома можна написати передмову, в якій можна висловити деякі думки, доповнення, пояснення і т. п. Їх може зробити перекладчик.
>
> в) Уважаю, що кожний окремий том повинен бути перекладений іншою особою, щоб зберегти одність стилю перекладу в цілості тому. Тоді на ньому й буде повна відповідальність за цілість перекладу даного тому. До речі, він і підписує його як перекладач того тому.
>
> г) Треба було б нам негайно відбути зустріч для обговорення цієї справи, розподілу праці, а зокрема устійнення перекладної термінології та способу транслітерації, щоб у цих справах зберегти повну єдність перекладу.[6]

Професор Горак відповів 27-го березня 1973, м.ін. пишучи: «Питання перекладу *Історії України-Руси* Михайла Грушевського є складним і не легким до розв'язання. Принципово погоджуюся з Вами в тому, щоб її перекласти на англійську мову і то без змін. Великі праці є «вічно» важними і зачим тут щось додавати. Треба буде на самому вступі до першого тому дати всі коментарі, а відтак

---

[4] В тому часі проф. д-р Матвій Стахів був головою НТШ в США.

[5] Ювілейний Науковий Конґрес у Століття НТШ формально влаштовувала Головна Рада НТШ, якої президентом у тому часі був проф. д-р Матвій Стахів, а генеральним секретарем проф. д-р Василь Стецюк. В дійсності організаційну підготову переводив Діловий Ювілейний Комітет, головою якого був проф. д-р Осип Андрушків, а секретарем інж. Роман Кобринський.

[6] Лист в архіві СІУ. Копії цього листа були вислані до М. Стахова й М. Чировського.

до кожного тому можна буде включити бібліографію, яка появилася від часу видання даного тому і відноситься до даного періоду.»[7]

Від того часу члени Дирекції СІУ, які входили також до керівних органів НТШ Америки та до Президії Ювілейного Комітету Століття НТШ, справу цю не лише всесторонньо обміркували, але й заініціювали видання всіми ними спеціяльного звернення «До Української Спільноти у Вільних Країнах» ще перед Ювілейним Конґресом у Століття НТШ. У цьому зверненні, підписаному за Управу НТШ в США головою Матвієм Стаховим і науковим секретарем; за Президію Ювілейного Комітету Століття НТШ головою Осипом Андрушковим, Василем Стецюком та секретарем Романом Кобринським; за Дирекцію Секції Історії України НТШ директором Степаном М. Гораком і Секретарем Миколою Чировським м.ін., читаємо:

> Своєю всебічною, документально обґрунтованою історією України в 10-ох томах Михайло Грушевський дав українському народові наукову національну метрику.
>
> В ній він доказав тисячолітню безперервність української історії, виказуючи гідні державно-творчі й культурні здібності. Ця його велика наукова праця уперше узасаднила правдиву схему самостійного історичного буття українського народу, починаючи з п'ятого століття по Христі. Цією працею Грушевський доказав невірність доктрини нам ворожих істориків, які з політичних мотивів обезцінювали, а то й заперечували самобутність українського народу.
>
> ...Дотепер (також) нема в американських, канадських, британських і австралійських університетах і каледжах всебічної історії України, щоб професори могли нею користуватися у навчанні студентів. В наслідок цього історію східньої Европи у високих школах школах викладається з підручників, написаних в дусі російської колоніяльної історіографії професорами-москалями або прихильниками цієї російської школи.
>
> Тому в цій переломовій добі ми, українська національна спільнота в вільних країнах, повинні дати західнім університетам, професорам, студентам і взагалі інтеліґентній провідній верстві цих країн повну, всебічну історію України пера Михайла Грушевського. Тільки таким способом зможемо послідовно усувати фальшиву доктрину історії України і Росії.[8]

У «зверненні» інформовано, що для практичного переведення перекладів і доповнення фахової літератури, що появилася після третього видання *Історії України-Руси* Михайла Грушевського, вже була створена окрема Видавничо-Редакційна Комісія у складі професорів Степана Горака, Григора Лужницького, Миколи Чировського, Матвія Стахова й Петра Стерча, а для перевірки перекладів уже запрошено сенатора Павла Юзика, родженого в Канаді професора історії. «Ця Коміся запросить до співпраці у перекладах та допов-

---

[7] Лист в архіві СІУ.

[8] Повний текст звернення гл. *Америка,* Філядельфія, з 13-го листопада 1973.

неннях новішою літературою до окремих томів високо кваліфікованих науковців» — кажеться у «зверненні».

Цю однозгідну ухвалу, в дусі якої «Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, за почином Секції Історії України та за схваленням Ювілейного Комітету Сторіччя НТШ, покликаного Головною Радою НТШ, *постановило видати історію України Грушевського в 10-ох томах англійською мовою»* (підкр. ПЮС), поставлено ще й на розгляд Ювілейного Наукового Конґресу Століття НТШ 25-го листопада 1973 р. На внесок Резолюційної Комісії, на чолі з Матвієм Стаховим, Петром Стерчом і Миколою Чировським, як її членами, Ювілейний Конґрес Століття НТШ ухвалив одноголосно таку резолюцію:

> Конґрес стверджує, що поневолені чужим режимом в Україні українські національні наукові й культурні діячі очікують від вільних українців, а зокрема від вільних науковців, реальної допомоги шляхом розповсюднення правди про Україну серед волелюбних культурних народів світу. Це завдання пильне і невідкладне. Воно вимагає від усіх членів НТШ напруження всіх сил, пожертв і солідарности.
>
> В наявності грядучих подій Ювілейний Науковий Конґрес НТШ вважає, що *черговим і найважливішим завданням НТШ є видання англомовного перекладу повної 10-томової Історії України-Руси М. Грушевського* (підкр. ПЮС) і висловлює признання тим своїм членам, які вже піднялися цієї роботи, та закликає цілу українську громаду піддержати цей почин морально й матеріяльно.[9]

Після так широко поставленої справи видання *Історії України-Руси* М. Грушевського англійською мовою та загального одобрення її всіми вирішальними чинниками НТШ, — з одного боку, а українським громадянством, яке доказало це вже складанням щедрих пожертв на цю ціль, — з другого, члени Секції Історії України НТШ почали переводити ці постанови в життя. Насамперед Матвій Стахів відмовився від кандидатури на переобрання головою НТШ Америки на весні 1974 р., а тим самим і від президентури в Головній Раді НТШ, щоб присвятитися всеціло справам перекладу й видання *Історії України-Руси* М. Грушевського англійською мовою. Зате на Загальних Зборах Секції Історії України НТШ, що відбулися 29-го червня 1974 р., Стахів прийняв вибір на директора СІУ, від якої-то функції відмовився С. Горак, який згодом відмовився також від співпраці над перекладом історії України Грушевського.

Щоб всесторонньо уреґулювати організацію та хід праці над перекладом *Історії України-Руси* М. Грушевського, Загальні Збори СІУ 29-го червня 1974 р. ухвалили спеціяльний Правильник англомовного видання *Історії України-Руси* М. Грушевського й у дусі його постанов вибрали для цієї праці спеціяльну комісію, бо «публікацію цієї монументальної праці визнали Загальні Збори невідкладним, конечним завданням української незалежної науки й організованої ук-

---

[9] Архів Ювілейного Комітету Століття НТШ; копія також у автора.

раїнської національної спільноти по цей бік кордонів совєтського бльоку.»[10] Згідно з постановами правильника головою Комісії Англомовного Видання 10-томової *Історії України-Руси* М. Грушевського *з уряду* є директор СІУ, а щоб закріпити тісну співпрацю з Управою НТШ Америки, на терені діяльности якого має свій осідок Дирекція Секції, а тому, згідно з постановами Головної Ради НТШ, ця Управа має фінансувати діяльність Секції, правильник передбачав, що голова НТШ Америки та його науковий секретар входять також *з уряду* в склад Комісії. То ж збори уконституували цю Комісю у такому складі: Матвій Стахів, голова, о. Мелетій Войнар, ЧСВВ, та Григор Лужницький — заступник голови, Петро Стерчо — секретар, та сенатор Павло Юзик, Лев Добрянський, Володимир Стойко й Іван Новосівський — члени. Членами *з уряду* стали Осип Андрушків і Микола Чировський, голова й науковий секретар НТШ Америки. Богдан Корчмарик вибору не прийняв.

Незабаром Комісія створила дві підкомісії, — термінологічну й бібліографічну. Термінологічну підкомісію очолив проф. д-р Василь Лев, а в склад її входили професори Ярослав Рудницький, Григор Лужницький, Наталія Пазуняк, Володимир Кисілевський, Богдан Романчук і Леонід Рудницький. Бібліографічну підкомісію очолив д-р Василь Луців, а в її склад входили: о. протоархимандрит Атанас Великий, ЧСВВ, о. Мелетій Войнар, ЧСВВ, о. Ізидор Патрило, о. д-р Ізидор Нагаєвський і д-р Володимир Гуцул. Комісія у скорому часі підшукала перекладачів для перших чотирьох томів і вже в обіжному листі до них 17-го жовтня 1974 р. видала найосновніші вказівки відносно одностайности перекладу всіх томів. У т. 6-ій цього листа Президія Комісії пригадує їм, що «в Секції Історії України НТШ і тим самим в Комісії англомовного видання 10-томової Історії України-Руси обов'язує система транслітерації українських імен осіб і назв географічних, як і суспільних установ — транслітерація в англійських виданнях НТШ англійською азбукою згідно з українською фонетикою.» Дальше лист пояснює, що «ця система була узгіднена окремою комісією, покликаною Президентом Головної Ради, проф. д-ром Романом Смаль-Стоцьким, і вона є видрукувана в першому томі англомовної Історії Західньої України («Західня Україна на переломі історії Европи» М. Стахова) та в першому томі англомовної історії УНР, під наголовком «Україна і европейський заколот в 1911—1919 рр.» (Стахова, Стерча й Чировського); — обидва видання НТШ.»[11]

З огляду на те, що справа перекладу й видання цього 10-томового (властиво 11-книжкового) твору передбачала поважні фінансові обороти, Комісія опрацювала текст одностайної письмової умови, що у 12-ох точках устійнювала права й обов'язки договірних сторін, тоб-

---

10 *Вісник СІУ,* ч. 3, грудень 1974, стор. 5.

11 «Питання транслітерації українських імен і назв англійською азбукою», *Вісник СІУ,* ч. 5, лютий 1976, стор. 3—12. Копія обіжного листа в архіві СІУ.

то Наукового Товариства ім. Шевченка у США з кожним перекладачем. Згідно з умовою, зроблений переклад мав бути перевірений щодо його згідности з текстом Грушевського Головою Комісії (у даному випадку М. Стаховим) і науковим секретарем НТШ у США (тоді М. Чировським), після чого цей подвійно перевірений текст мав бути пересланий сенаторові Павлові Юзикові для мовної редакції. Так перевірений і мовно зредаґований текст перекладу мав бути повернений перекладачеві для його згоди чи евентуальних завваг і дальшого узгіднення. Очевидно, текст умови устійнював також висоту оплати за перекладницьку та перевірочну й мовно-редакційну працю. Після апробати тексту умови Комісією цей текст умови був предложений для розгляду на засіданні Управи НТШ у США 17-го вересня 1974 р. й на тому засіданні він був затверджений, а тим і була дана повновласть Президії НТШ у США підписувати цю умову з поодинокими перекладачами.

Скоро після цього, бо вже до половини жовтня 1974 р., підписано умови з проф. Миколою Чировським на переклад першого тому, з о. проф. Мелетієм Войнаром, ЧСВВ, на переклад другого тому і з проф. Константином Андрусишином на переклад третього тому. Згодом, з огляду на переобтяження працею о. М. Войнара, ЧСВВ, в комісії для кодифікації східнього церковного права в Римі, після переложення ним 125-ох сторін тексту, переклад другого тому перебрав проф. Юрій Лоґуш. У травні 1974 р. підписано умову на переклад четвертого тому з проф. Петром Стерчом.[12] Незабаром прийняли запрошення перекладати чергові томи *Історії України-Руси* М. Грушевського проф. Наталія Пазуняк, проф. Дмитро Січ, проф. Юрій Перфецький, проф. Юрій Кульчицький. Не було сумніву в тому, що своєчасно знайдуться кваліфіковані науковці для перекладу інших томів. До речі, після закінчення праці над перекладом третього тому, Константин Андрусишин був готовий взятися за переклад чергового тому. У міжчасі вже переговорювано із картографами — д-ром Романом Дражньовським і д-ром Петром Оришкевичем у справі виготовлення мап для кожного тому історії.

Найшвидше виконав переклад 586-сторінкового третього тому *Історії України-Руси* М. Грушевського на 876 сторінках машинопису д-р Константин Андрусишин, професор і голова Відділу Слов'янських Мов Саскачеванського Університету, Саскатун, Канада. Він завершив свою працю 26-го грудня 1975 р. Його переклад у міжчасі читали частинами Матвій Стахів і вдруге Микола Чировський, після чого був він пересланий сенаторові Павлові Юзикові до мовної редакції та евентуального переписання на чисто. Д-р Микола Чировський, професор і голова Відділу економічних наук Сетон Голл Університету в Нью-Орандж, Н. Дж., закінчив працю над перекладом першого 648-сторінкового тому 25-го жовтня 1976 р. Треба пам'ятати, що в часі своєї перекладацької праці рецензував він водночас перек-

[12] Дуплікати цих умов в архіві СІУ.

лад третього тому К. Андрусишина. Переклад першого тому, складного своїм текстом, перевіряли з оригіналом М. Стахів і П. Стерчо й опісля пересилали сенаторові Павлові Юзикові до мовної редакції.

У листах з 24-го жовтня 1975 та 6-го серпня 1976 р. сенатор Павло Юзик інформував Комісію про стан мовної редакції цього тому й висловив свою турботу, що праця проходить надто поволі. На початку 1977 р. перекладач 535-сторінкового четвертого тому, д-р Петро Ю. Стерчо, професор політичної економії Дрексел Університету, Філядельфія, Па., закінчив переклад текстів цього тому, хоч нотки ще залишилися до перекладу. Переклад цього тому перевіряли М. Стахів і М. Чировський. В одному з листів мовний редактор сен. Павло Юзик писав, що «переклад знаменитий». Д-р Юрій Лоґуш скінчив переклад стор. 126—633 (перших 125 сторінок переклав о. М. Войнар, ЧСВВ) другого тому в половині 177 р. й після перевірки перекладу М. Стаховим і П. Стерчом переклад був пересланий 17-го вересня 1977 р. до мовної редакції сен. Павлові Юзикові.

В міжчасі, на початку квітня 1976 р., Матвій Стахів скінчив писати життєпис академіка Михайла Грушевського й 123-сторінковий манускрипт переслав К. Андрусишинові до перекладу англійською мовою. Переклад цього рукопису перевіряли П. Стерчо й М. Чировський і вкінці вересня 1977 р. був він пересланий до мовної редакції сен. П. Юзикові. Рівно ж д-р Василь Луців, професор бібліотекарства Пенсильвенійського Стейтового Університету, виготовив додаткову бібліографію до першого тому *Історії України-Руси* М. Грушевського, щоб дати виказ літератури, що появилася після опублікування першого тому третього видання з 1913 р.

В міжчасі Комісія почала шукати за університетським видавництвом і організувати збірку фінансових засобів. Насамперед із фондів Ювілейного Конґресу Століття НТШ було призначено на потреби ведення праці Комісії 5 000.00 дол.[13] а Загальні Збори НТШ Америки на весні 1974 р. ухвалили в бюджеті 60 000.00 дол. на працю перекладу й видання перших томів *Історії України-Руси*. *Вісник Секції Історії України* ч. 6, за вересень 1976 р., публікує список імен тих жертводавців, які склали на «Фонд Видання Історії Грушевського, яким адмініструє Управа НТШ в США», на адресу якої «напливають значні пожертви меценатів української незалежної науки в рамках НТШ.» Тут виказано загальну суму збірки 138 967.78 дол. не враховуючи пожертв нижче ста долярів.[14] «Особливо директор Секції (М. Стахів)

[13] *Вісник СІУ*, ч. 3, грудень 1974, стор. 10.

[14] У *Віснику СІУ*, ч. 6, вересень 1976, на стор. 13, читаємо: «Видання цієї монументальної історії України в англійськім перекладі є з природи речі коштовне. Бо ж, кожний том має пересічно понад 600 сторінок друку великої вісімки. Тепер друк, папір і переплет сильно подорожіли. До того ще приходять кошти мап і ілюстрацій. Проте українська національна спільнота є свідома того, що в сучасному стані поневолення української науки московсько-совєтською окупацією України і з огляду на ріст антиукраїнських публікацій цього режиму і прихильників його антиукраїнськоїісто-

жертвував багато часу й енергії на цю збірку і придбав для фонду Грушевського разом понад 36 000 дол.; д-р М. Чировський — 7 000 дол.; проф. П. Стерчо — 1 000 дол., або разом на англомовне видання Грушевського члени Дирекції (СІУ НТШ) зібрали понад 44 000 дол. Крім того проф. Стахів ще перед 1973 р. переказав пожертву на англомовне видання історії України від пані Дороти Кульчицької в сумі 92 000 дол.» — читаємо у *Віснику СІУ*, ч. 7, за березень 1977 р., на ст. 6-ій. Вже в грудні 1974 р., *Вісник СІУ* ч. 3 інформував, що д-р Михайло Гуцуляк з Ванкуверу, Канада, зобов'язався покрити кошти друку першого тому англомовного видання *Історії України-Руси.* М. Грушевського.

З вище поданих фактів видно, що справа перекладу й видання 10-томової *Історії України-Руси.* М. Грушевського була поставлена Секцією Історії України НТШ, на чолі з М. Стаховим, на твердій і реальній базі. Не лише знайдено кваліфікованих перекладачів, професорів американських і канадських університетів,[15] але й зібрано поважні фінансові засоби для виконання цієї відповідальної праці. Тим більше, що кожний із перекладачів працював з ентузіязмом, вірячи, що виконує він частину важливої роботи для поширення української історичної науки в англомовному світі. Це ж бо вперше піднято спробу перекласти англійською мовою монументальну Історію України -Руси Михайла Грушевського.

ричної доктрини в англомовних країнах, це видання всебічної української історії в англійськім перекладі є необхідне». Далі *Вісник СІУ* публікує список жертводавців, як слідує: Дорота Кульчицька, Ню Йорк, Н.Й. 92,000 дол.; Пилип Матлай, Ню Йорк, Н.Й. 18,000 дол.; проф. д-р Михайло Гуцуляк, Ванкувер, Б.К. суму коштів друку одного тому; Василь Григорчук, Торонто, Онт. 7,000 дол„ Товариство «Читальня Просвіти», Вінніпеґ, Ман. 5,000 дол., Олена Кобзей, Вінніпеґ, Ман. 7,000 дол., Ксеня Калмукова, Ню Йорк, Н.Й. 1,000 дол., Громадський Комітет у Балтиморі, Мл. 1,488.28 дол., Р. Пристай 1,000 дол., д-р Д. Лепкий, Чікаґо, Ілл. 500 дол., В. Михайлович 500 дол., Юрій Лисюк, Філядельфія 2,500 дол., С. Сім'яник 250 дол., Українські мотелярі в Лейк Джордж, Н.Й. 405 дол., Теодор Решетило, Ліма, Огайо 200 дол.. Текля і Лев Тягнибік, Чікаґо 200 дол., Громадський Комітет в Маямі, Флорида 234.50 дол., Степан Мокрій, Вінніпеґ, Ман. 200 дол., д-р Василь Верган, Скрентон, Па. 100 дол., Василь Ґіна 100 дол.. Параня Олексюкова й Дмитро Ткачук, Філядельфія 100 дол., Я. Войнаровський 100 дол.. проф. О. Ґардецький 500 дол., о. Іван Кобат 100 дол., К. Салюк 100 дол., Анна Кузич. Ст. Кетринс, Канада 100 дол., Іван Млинарський. Вудсток. Канада 100 дол., Матвій і Ярослав Стахів 100 дол.. Андрій Господин. Вінніпеґ. Ман. 100 дол. Крім того пожертвували суми від 10 до 50 дол.: С. Волинюк. Люба Мурована, С. Сім'яник, І. Григорчук. С. Карачевський. Л. Жабко-Потапович, д-р К. Костів і Б. Басс.

15 Д-р Микола Чировський викладає політичну економію в Сетон Галл Університеті, Ню Орендж, Н. Дж. від 1949 р.; о. проф. д-р Мелетій Войнар, ЧСВВ, викладає канонічне право в Католицькому Університеті, Вашінґтон, ДК. від 1954 р.; д-р Юрій Лоґуш кінчав усі студії в Америці й від 1972 р. викладає в Н.Й. Інституті Технології: д-р Константин Андрусишин, про-

Перекладна праця проґресувала до тої міри, що в серпні 1975 р. Комісія Англомовного Видання 10-томової *Історії України-Руси* М. Грушевського рішила звернутися до деяких видавництв у справі публікації та поширювання цієї праці. Комісія зосередила свою увагу на університетські видавництва та на академічні видавництва наукових фундацій, що займаються справами східньої Европи. Вже 2-го вересня 1975 р. сенатор Павло Юзик отримав оферту від Видавництва Оттавського Університету на друк всіх одинадцятьох книжок 10-томової історії Грушевського (як відомо, дев'ятий том складається із двох книжок), при чому видавництво погоджувалося на те, щоб поодинокі томи були здавані до друку поступово, залежно від виконаного перекладу. Видавництво вважало, що для успішного поширення видання краще здати до друку на початку кілька томів, щоб покупці книжки мали запевнення, що справа не припиниться після видання першого тому, яким без цілости вони могли бути незаінтересовані. Видавництво обраховувало кошти видання одного тому пересічно на 560 сторінок друку й ладне було приступити до видання за дол 11 029.00 за тисячу примірників у твердій оправі, або за дол.9 539 у м'якій оправі. До речі, Видавництво Оттавського Університету зразу запевняло продаж 400 примірників своїм постійним відборцям, зокрема університетським бібліотекам, які по зниженій ціні купують кожну книжку цього видавництва після її появи.

Тоді, однак, зайшли різні перешкоди й до друку не передано першого тому, хоч тогочасний Голова НТШ Америки проф. д-р Осип Андрушків був готовий підписати контракт на видання з видавництвом. Як уже було згадувано, ані Секція Історії України НТШ, ані тимбільше Комісія Англомовного Видання 10-томової Історії України-Руси М. Грушевського не тримали окремого банкового конта, хоч мали вже ухвалений на цю ціль бюджет на 150 000 долярів. Заінкорпорованою інституцією було лише Наукове Товариство ім. Шевченка в США й його Управа опікувалася всіми фондами. Тим більше, що в часі підняття ініціятиви перекладу історії України М. Грушевського головою НТШ був проф. д-р Матвій Стахів, а від березня 1974 р. проф. д-р Осип Андрушків, який ставився прихильно до видання цієї монументальної праці, хоч і ставив нераз питання в справах перекладу, але, отримавши авторитетні вияснення, приймав їх і підтримував працю перекладу. Ця гармонійна співпраця між Управою

фесор і голова відділу славістичних студій в Саскачеванському Університеті понад 30 років; д-р Петро Ю. Стерчо осягнув докторат філософії з царини міжнародних взаємовідносин в Нотр Дамському Університеті й почав свою викладацьку кар'єру в Америці в вересні 1955 р., ну, й нарешті сенатор Павло Юзик народився в Канаді й перед його сенатською позицією був професором історії в Манітобському Університеті від 1951 р. Підкреслюю багатолітню професорську кар'єру кожного з них, бо дехто квестіонував їхнє знання англійської мови, очевидно за кулісами.

НТШ і Комісією змінилася після того, як 1-го березня 1977 р. головою НТШ Америки став проф. д-р Ярослав Падох.

Перед переданням до друку першого тому Комісія вирішила попередити текст Михайла Грушевського довшою передмовою, науково опрацьованою біографією Автора 10-томової *Історії України-Руси* та поясненнями, вживаної в перекладі транслітерації, що мала зберегти українську вимову термінів, назв та імен, переданих англійськими літерами. Тому то ця транслітерація відрізняється від тієї, що її застосовується до російської мови, як теж від тієї, що її вживає Конґресова Бібліотека у Вашинґтоні. Вона мала за мету явно відрізнити українську вимову від російської, тому мала зберегти фонетичну вимову українських термінів.[16] Дехто із не-членів Комісії оспорював доцільність такої транслітерації.

Як професор історії Оттавського Університету, сенатор Павло Юзик тримав справу умови з Видавництвом цього університету щодо видання англомовної *Історії України-Руси* М. Грушевського відкритою. Після того, як минуло майже два роки від одержання першої оферти, на доручення Комісії сенатор Юзик отримав від цього ж видавництва нову оферту, що узгляднювала додаткові матеріяли в першому томі. Оферта від 20-го червня 1977 р. підносила кошт за 1 000 примірників 560-сторінкового тому до суми 12 680.00 дол., а за 2 000 примірників — 15 285.00 дол. Цю оферту треба було вважати пересічним коштом видавання кожного дальшого тому. Одночасно, включивши всі додаткові матеріяли до першого тому, які, очевидно, не повторювалися б у дальших томах, об'єм першого тому мав охоплювати 992 сторінки й за цей том видавництво вимагало 19 805.00 дол. за 1 000 примірників, або 24 451.00 дол. за 2 000 примірників. Для обговорення цієї останньої оферти відбуто засідання Комісії 5-го листопада 1977 р.

Голова Комісії М. Стахів уважав, що перед переданням до друку перших чотирьох томів, що в тому часі вже були переложені, була неохідною в засіданні участь не лише сенатора Юзика, але й голови НТШ в США, проф. д-ра Ярослава Падоха. Тому це засідання відбулося щойно п'ять місяців після одержання оферти від видавництва. Намагання, щоб приїхав на це засідання проф. д-р Константин Андрусишин із Саскатуну, натрапили на спротив з огляду на великі кошти його подорожі, не зважаючи на те, що він був перекладачем третього тому, що мав бути зданий до друку.

В цьому, здається — останньому повному засіданні Комісії Англомовного Видання 10-томової *Історії України-Руси* М. Грушевського, яке відвідбулося 5-го листопада 1977 р. в приміщеннях НТШ в Нью-Йорку, взяли участь: голова Комісії Матвій Стахів, який головував на нарадах; секретар Комісії Петро Стерчо та члени Комісії о. Мелетій Войнар, сенатор Павло Юзик, Микола Чировський і Іван Но-

---

[16] Гляди також Петро Ю. Стерчо, *Дипломатія Подвійної Моралі,* Ню Йорк: Карпатський Дослідний Центр, 1971, в англійській мові.

восівський; взяв у ньому участь також голова НТШ в США Ярослав Падох, як член Комісії *з уряду* з правом рішального голосу, а також скарбник НТШ в США Володимир Нестерчук із правом дорадчого голосу. На порядку нарад, що почалися о год. 12.15 пообіді й тривали до год. 5.00 вечора, був звіт про стан перекладницької праці, підписання умови з Видавництвом Оттавського Університету й передання перших чотирьох томів до друку, заанґажування перекладачів для 5, 6 і 7-го томів, як теж обговорення деталів оформлення першого тому для передання до друку.[17] Обговорювано вже навіть мистецьке оформлення обкладинки, справу продажної ціни кожного тому, як і настоювання на тому, щоб приймати замовлення лише на всі чотири надруковані томи, а не на один.

Після чотирогодинного обговорення Комісія ухвалила одноголосно, щоб прийняти останню оферту Видавництва Оттавського Університету, підписати з ним умову та здати до друку перші чотири томи. Одиноким дисонансом на засіданні була заввага Я. Падоха, що, мовляв, Управа НТШ рішила, щоб до друку здати тепер лише перші три томи, а також висловлене ним застереження щодо оплати коштів переписування зредаґованого сенатором Павлом Юзиком перекладу на чисто заанґажованою ним з доручення голови Комісії секретарки. Управа зволікала виплату цих належностей і це створило неприємну атмосферу. Скарбник НТШ В. Нестерчук просив, щоб Комісія дала йому своєчасно знати, коли та яку суму грошей треба мати в резерві для виплат коштів за друк і т. п., бо каса НТШ не завжди має готівкові фонди до негайної диспозиції. Ото ж, виглядало, що справи на добрій дорозі; тому рішено на тому таки засіданні, щоб Комісія негайно заанґажувала проф. Юрія Кульчицького з Акронського Університету для перекладу п'ятого тому, проф. Миколу Богатюка з Ле Мойн Каледжу в Сиракюзах для перекладу шостого тому та проф. Дмитра Січа з Алфред Університету для перекладу сьомого тому. Кульчицький і Січ уже дали були свою згоду взятися за переклад, а з Богатюком мав ще справу остаточно полагодити М. Чировський, який запевняв Комісію, що Богатюк перебере переклад шостого тому, тим більше, що шостий том у своїй більшості розглядає різні аспекти соціяльно-господарського життя в Україні від XIV до XVII ст.

Виглядало, що на засіданні Комісії 5-го листопада 1977 р. всі справи полагоджено й праця над виданням перших чотирьох томів буде у скорому часі зреалізована а переклад дальших трьох томів буде готовий за два роки й від 1979 р. залишаться до перекладу лише останні три книжки, тобто двокнижковий другий і десятий томи. На жаль, так не сталося. Із досі неясних авторові причин, договору з Видавництвом Оттавського Університету не підписано й, очевидно, ані одного перекладеного тому до друку не передано. Якщо йдеться про дальшу долю видавництва 10-томової *Історії України-Руси* М.

[17] Стенографічний протокол із засідання в архіві Комісії.

Грушевського, то з повідомлень про скликання пленарних засідань Управи НТШ у США, що відбувалися під головуванням Я. Падоха 4-го березня 1978 р., 24-го червня 1978 р., а навіть ще 26-го травня 1979 р. — вже після смерти сл. п. Матвія Стахова — справа англомовного видання 10-томової *Історії Ураїни-Руси* М. Грушевського все ще була на порядку нарад і, мабуть, у якийсь спосіб обговорювалася, але в дійсності договору з видавництвом Управа НТШ Америки не підписала й, очевидно, нічого з перекладеного матеріялу до друку не передано.

Слід ще відмітити, що документаццjя НТШ в США вказує на те, що Управа НТШ ще 15-го березня 1979 р. прийняла пожертву в сумі 500.00 дол. з подякою й інформувала жертводавця, що ця сума є призначена на видання англомовної історії Грушевського.»[18] Зате, у звідомленнях Голови НТШ у США Ярослава Падоха й нікого іншого з керівних органів НТШ, включно до Скарбника й Контрольної Комісії, на одинадцятих Загальних Зборах НТШ у США, що відбулися 24-го травня 1980 р., немає згадки про справу англомовного видання 10-томової *Історії Ураїни-Руси* М. Грушевського, ані про існування фондів, що були зложені й призначені на це видання.[19] І так ця справа залишилася для багатьох, а зокрема для щедрих жертводавців на видання англомовної історії України М. Грушевського, містерією.

Авторові, якого після смерти Матвія Стахова вибрали Загальні Збори Секції Історії України НТШ 19-го травня 1979 р. директором Секції, а тим самим *з уряду* став він головою Комісії Англомовного Видання 10-томової Історії України-Руси М. Грушевського, невідомо, *чому й ким створено цю містерію*. Атмосфера на засіданнях Управи НТШ в Нью-Йорку була така, що не дозволяла йому брати участь у засіданнях, хоч, згідно з постановами Статуту НТШ в США, він, як директор Секції, входить у склад Управи НТШ в США *з уряду*.

Тому мусимо тут обмежитися лише до згадки тих акцій противників видання 10-томової *Історії Ураїни-Руси* М. Грушевського, які знаходяться в письмовій формі. Ідеться тут зокрема про листовну кампанію Богдана Ф. Корчмарика, звичайного члена НТШ, який займається вивченням історії України як приватний дослідник.[20] Написав він до проф. Матвія Стахова, як директора Секції Історії України НТШ, листа з датою поштової печатки з 7-го жовтня 1974 р., в

[18] Документація в архівах СІУ. Це чек Дмитра Ткачука із спадщини Ю. Лисюка.

[19] *Бюлетень Наукового Томариства ім. Шевченка*. Ню Йорк, весна 1980, ч. 3 (20), стор. 1—14.

[20] В листі до Матвія Стахова з дня 15-го грудня 1974 р. Б. Ф. Корчмарик м. ін. писав: «... через розкривання нашої історичної правди, яка має свої власні незаперечні основи, мені не пощастило піднайти варстату праці серед англомовних академічних кругів ...»

якому висловлює думку, що «переклад Історії України-Руси Михайла Грушевського не лише не роз'яснить чужомовним читачам та дослідникам українсько-московських взаємовідносин і не посилить основи для вирізнення нашої історичної самобутности, але ще більше їх поплутає.»[21] Цей лист був розісланий на багато адрес, хоч і був чомусь окреслений його автором як «довірочний». На думку Корчмарика, «деякі важливіші життьові процеси нашого історичного минулого Академік Михайло Грушевський зреферував в такому світлі, яке не відповідає ані об'єктивній історичній правді, ані тим більше життьовим вимогам нашої національної спільноти». Видвигає він зокрема закиди Грушевському за вживання терміну «великоруські землі» і т.п. в часі, коли такого звороту ще не вживалося, а зокрема має він великі застереження до того, що М. Грушевський не називає володаря галицько-волинського Данила королем, а лише князем, як і до оцінки Грушевського в державному будівництві України гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського. На 5-сторінкового листа Корчмарика, густого машинопису, прийшла тринадцять і пів сторінкова відповідь Комісії, щоправда писана на машинці через рядок і підписана Президією Комісії Англомовного Видання 10-томової Історії України-Руси Михайла Грушевського, т.т. Матвієм Стаховим, головою, і Петром Стерчом, секретарем. Відповідь датована 30-им жовтня 1974 р.[22]

Закид про те, що *Історія України-Руси* М. Грушевського «застаріла» лист Президії відкидав тим, що навіть «якщо відкрито деякі археологічні знахідки або писані документи» від часу появи праці Грушевського, то «вони лише доповняють додатково те, що ствердив Грушевський *як наукову правду* в історичнім процесі України». Актуальність, а не застарілість цієї праці, видно також з того факту, що «неділимська історіографія постійно виступає проти вчення Грушевського, уважаючи його наукові праці далі небезпечними для неділимської доктрини». На закид про «тенденційну й суб'єктивну інтерпретацію» державно-політичної діяльности короля Данила, гетьмана Богдана Хмельницького або гетьмана Виговського відповідь звучала, що *«ще ніхто не встиг понад сумнів ствердити,* що Грушевський у тому чи іншому томі своєї праці промовчував, перекручував чи фальшував об'єктивні дані того часу, що торкалися даної особистости.» Правда, один із критиків пляну англомовного видання *Історії України-Руси* Грушевського підносив закид тенденційности цієї праці, бо, мовляв, «Грушевський писав історію періоду Хмельницького як соціяліст і тому там нема підкресленого національного моменту,» тому пропонував видати лише томи 1—8. Автори відповіді ствердили, що томи I—VIII включно писав Грушевський тоді, коли він був перекона-

---

21 Лист в архіві СІУ.

22 Копія в архіві СІУ. Відповідь була вислана до всіх осіб, що одержали були згаданого листа від Б. Ф. Корчмарика, який переслав список тих осіб на адресу Комісії.

ний націонал-демократ, а не соціяліст. Навіть після приступлення до соціялістичної партії в часі Великої Української Революції 1917 р., але «в часі свого головства Української Центральної Ради був виразно безпартійний.» Своє національне «Я» Грушевський демонстрував відважно навіть після повороту до Києва: «при публікації ювілейної статті про Антоновича він навмисно вклав з цензурних причин свої слова в уста Антоновича — «Я волів би бути з Українцем в пеклі, ніж з Москалем або Поляком у раю».

В листі Стахова-Стерча наголошується, що переломова вартість перших томів праці Грушевського є в тому, що «в них міститься процес *української етноґенези і націоґенези, як самостійний, ориґінальний історичний процес*. В цих томах Грушевський на підставі вислідів науки археології, антропології, етнографії, писаних джерел і лінґвістики всебічно обґрунтував наукову правду, що український нарід є рівнорядним народом у групі слов'янських народів». І далі, в другім томі Грушевський вказує на факт, що сучасний московський, чи як тоді в літературі звали «великоруський» народ, не був разом з українськими чи білоруськими племенами єдиним «древнеруським» народом,» як і те, що Київська Русь була «твором виключно українського етнічного елементу.»

У зв'язку з тим Президія Комісії наголошує, що, власне, «*ця обставина є рішальним мотивом для пляну англомовного видання його повної праці.* «Якщо ідеться про іншу працю типу праці Грушевського чи її продовження, читаємо в листі, «то всі ми знаємо, що ніхто з учнів самого Грушевського *іншої схеми історії України не випрацював* і не написав паралельного твору до 10-томової *Історії України-Руси Грушевського*». І дальше: «Хто має інший аспект нашої історії, хай в документальній формі візьметься за працю і *дасть свою іншу історію в кількох томах*. Нехай там не користується Грушевським, але автори листа висловлюють своє передбачування, що «такого повного курсу документованої історії України на зразок Грушевського дотепер нема й за десять років не буде,» як це видно з дотеперішньої практики цих противників доктрини Грушевського.

Д-р Богдан Ф. Корчмарик відповів 11-сторінковим листом Матвієві Стахову 15-го грудня 1974 р., в якому інформує, що йому «пощастило з трудом осягнути, (але) це тільки засадничі початки, які повинні лягти в основу нової усучасненої «схеми», започаткованої, але не виведеної як слід, з цілком об'єктивних причин Михайлом Грушевським.» При тому в цьому самому листі він каже відкрито, що «деякі нечлени Секції Історії України» просять його «робити все можливе, щоби не допустити до перевидання цього застарілого твору в англомовному перекладі». Одночасно жаліється, що в нього «пролежують вже довгі роки готові до друку і в англомовному перекладі наукові праці, які розкривають правдиву картину українсько-московських історичних взаємовідносин, і які не можуть побачити денного світла виключно тому, що наша громада не дала і дальше не дає на це потрібних фондів». В такому дусі писав він ще 4-го червня

1975 р. до Секретаря Комісії проф. д-ра Петра Стерча та 7-го вересня 1975 р. до Дирекції Секції Історії України та Президії Комісії Англомовного Видання 10-томової Історії України-Руси М. Грушевського.

Копії всіх цих листів розсилав Богдан Корчмарик на адреси багатьох людей. Може дехто й повірив його писанням, а дехто затирав руки, що він робить те, чого вони так бажають. Не звертав він уваги на те, що у вище згаданому листі Президії Комісії з 30-го жовтня 1974 р. автори пригадували йому, що у виданій у 1955 р. в Києві «Історії Української РСР» советські академіки кинули на Грушевського анатему, бо, як вони твердили, «Українські буржуазно-націоналістичні історики В. Антонович, М. Грушевський і ін., фальсифікуючи історичні факти, твердили, що російський і український народи своїм походженням, характером, історією, культурою, нібито докорінно відмінні . . .»[32]

Згадаємо ще один незначний випадок. Місяць після засідання Комісії, з участю в ньому Я. Падоха, на якому ухвалено підписати договір з Видавництвом Оттавського Університету про друк *Історії України-Руси* М. Грушевського, директор Секції Історії України, сл. п. Матвій Стахів написав листа до голови НТШ в США Ярослава Падоха, в якому з жалем стверджує, що «ще в вересні цього (1977) року вислала Дирекція Секції Історії України до канцелярії нашого НТШ текст «Вісника Секції Історії України» ч. 8 з проханням розмножити (його) у відповідній скількості й розіслати на належні адреси. Сьогодні є вже 7-го грудня, а ця справа не є полагоджена. Врешті з канцелярії є інформація, що це Ви затримали публікацію, мовляв, вона вимагає коштів і це має вирішити щойно Управа». Дальше пише Стахів, що «це число «Вісника» мало бути спеціяльно присвячене двом дуже актуальним питанням: по перше, науковій оцінці ювілею 60-річчя Української Національної Революції і по друге, обороні ухваленого пляну англомовного видання *Історії України-Руси* акад. Грушевського . . .» На цьому і стало! «Вісник СІУ» ч. 8 ніколи не був сфінансований Управою НТШ і цей піврічник зв'язку із членством Секції ніколи більше не появився.

В подібний спосіб припинено і працю над виданням 10-томової *Історії України-Руси* Михайла Грушевсього в англійській мові.

Нема кращого способу вшанувати 50-ліття передчасної смерти Михайла Грушевського як завершити розпочате одинадцять років тому англомовне видання його монументальної 10-томової *Історії Укрїни-Руси.*

---

23 Цитовано за *Українська РСР*. Київ: Академія Наук УРСР, 1955, том I, стор. 154. До речі, в рецензії на книжку Павла Штепи, *Московство*, Торонто, 1968, Н. В. Комаренко й М. Ф. Котляр писали в *Українському Історичному Журналі*, ч 5 за 1970 р., що виходить у Києві, на стор. 148 м. ін.: «Якщо М С. Грушевський та його послідовники вважали Київську Русь *колискою лише українського народу* (підкр. додане, ПЮС), то . . . »

Дискусія

Іван Кедрин

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — НЕ ОДИН, А БІЛЬШЕ ЇХ

(Спогади і рефлексії)

Був я раз на доповіді польського професора М. К. Дзевановського на тему «Юзеф Пілсудскі як федераліст». Він розвивав думку, що не можна підходити до особи Пілсудского, як одноцільної людини, бо були два Пілсудскі: один до травневого перевороту у 1926 році, й другий після того перевороту. Очевидно, Дзевановскі мав на увазі того «першого» Пілсудского, який був членом «Польської Партії Соціялістичної» (ППС) і членом підпільно-революційної «Польської Військової Організації» (ПОВ), брав активну участь в революційному експропріяційному нападі під Безданами, на що часто покликувалися оборонці в українських політичних процесах, — був людиною поступовою, толерантною, співавтором Варшавського договору з 21 квітня 1920 р., популярно званого «договором Пілсудского й Петлюри», з переконанням, що Польща й Україна повинні бути союзниками на промосковському фронті. Той «другий Пілсудскі» зірвав з своїм політичним минулим і прийняв ідеологію тієї польської націоналістичної реакції, проти якої перевів був у травні 1926 р. військовий переворот. До речі: професор Дзевановскі належить до тієї школи польських істориків-ревізіоністів, які ставляться критично до шляхеччини цілого Ягайлонського періоду історії Польщі і вважають, що Андрусівський і Ризький мирові договори, які поділили Україну між Польщею й Росією, були нещастям не тільки українського, але й польського народу.

Заввага М. К. Дзевановского про «двох Пілсудских» пригадалася мені, коли на просьбу проф. Любомира Винара я погодився написати скромний нарис про Михайла Грушевського на основі моєї обсервації його з найближчої віддалі в рр. 1917—20, коли я жив у Києві і як студент українського Вільного, згодом Державного університету у Києві, ходив на ґалерею кол. Педагогічного музею, де відбувалися засідання Української Центральної Ради, і прислуховувався її дебатам, а згодом, коли в рр. 1920—23 я перебував у Відні, де жив на еміґрації і професор Михайло Грушевський. Ото ж на вступі треба ствердити: не було «одного» Михайла Грушевського, а було їх кількох, було кілька різних Грушевських. Не йдеться про еволюцію поглядів, про зміну свого політичного світогляду серед різних обставин

і з різних причин, як це було, наприклад, з Осипом Назаруком чи Дмитром Донцовим.

Відомо, що Осип Назарук був спершу анархістом, опісля довгі роки радикалом і соціял-радикалом, їздив, як делеґат Української Національної Ради у Станиславові до гетьмана Скоропадського, щоб дістати Січових Стрільців для війни УГА проти Польщі, але залишився на Наддніпрянщині і написав повстанський маніфест проти Гетьманату, був міністром в Українській Народній Республіці і редаґував у Кам'янці «Стрільця», де вів різку кампанію проти Директорії УНР, був як член Радикальної партії міністром в закордонному уряді д-ра Євгена Петрушевича у Відні, як президента відновленої Західньої Української Республіки (насправді Східньої Галичини), але висланий для збірки фондів до Північної Америки — став гетьманцем, а вернувшись до Львова, став редактором «Нової Зорі», клерикального органу станиславівського епископа Григорія Хомишина. Знову ж Дмитро Донцов був замолоду соціялістом і на Студентському з'їзді виголосив доповідь про конечність відділення Церкви від держави. В періоді Визвольної війни-революції став гетьманцем, був директором офіційного пресового бюра за Гетьманату Павла Скоропадського, але дав згоду В. Винниченкові на повстання проти Гетьманату. У Відні у 1921 році видав книжку «Підстави нашої політики» про потребу орієнтації України на Захід, фактично в обороні атакованого тоді частиною українського суспільства Варшавського договору Пілсудского-Петлюри. Але вернувшись до Галичини, став редактором «Вісника» й ідеологом інтеґрального націоналізму.

Цей, може дещо задовгий вступ з деґресією про двох видатних діячів, які ввійшли в історію української політичної думки, потрібний на те, щоби відмежувати Михайла Грушевського від такого типу громадсько-політичних діячів, які переходять еволюцію політичних поглядів. Михайло Грушевський був в різних періодах свого життя «іншим», але насправді йому не можна закинути, що він переходив з табору в табір і поклонявся щораз іншим богам щиро чи нещиро, під вплив коньюнктури чи власного інтересу. По перше — він був титаном української науки. Як голова Українського Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в pp. 1897—1913 він був творцем золотої доби в історії НТШ. Він став основником новітньої української історіографії, дарма, що він не був першим видатним українським істориком. Але, коли Володимир Антонович створив так звану «київську школу» істориків, з яких найвидатнішим був М. Грушевський, саме тому Антонович рекомендував до Львова Грушевського, як найвидатнішого, а не Багалія, то Михайло Грушевський створив «школу національної історіографії», що її членами були такі видатні історики, пізніше також професори різних університетів, як Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Іван Джиджора, Степан Томашівський, географ Степан Рудницький, Омелян Терлецький, Микола Чубатий, Василь Герасимчук і інші. Як директор Історичної Секції НТШ він увів систему колективної наукової праці — чого ніколи після ньо-

го не було і дотепер нема з великою шкодою для історичної науки. Там плянувалися потрібні наукові праці, розділювалася праця між дослідників і завдяки такій системі постала теж 10-титомова «Історія України-Руси» Грушевського, до якої допомагали йому збирати джерельні матеріяли його учні, а він друкував у Записках НТШ праці своїх учнів.

Михайло Грушевський був одним із засновників в Галичині Націонал-демократичної партії, яка виросла з народовецького руху, що протиставиться москвофільському рухові. Але активної ролі в НД-партії не грав, не виявляв теж політичних амбіцій, хоч, як публіцист, цікавився політичними проблемами (його книжка «Наша політика», 1911). Був також членом-засновником, навіть якийсь час головою «Товариства українських поступовців» (ТУП) у Києві, що постало у 1908 р. (Революційна Українська Партія, РУП, 1900). Три новітні українські політичні партії у Східній Галичині постали напереломі 19 і 20 століч. Всі вони без уваги на свої назви були насправді партіями поступово-демократичними, бо й між Національно-демократичною та Соціял-демократичною і Радикальною партіями в Галичині трудно дошукатися засадничих програмово-ідеологічних розбіжностей, за вийнятком хіба фразеології і реторики.

Цей був той «перший» Грушевський, який став символом української науки і українського новітнього національно-політичного відродження. Хоч він був завжди проти такої української державницької концепції, яка орієнтувалася на Австро-Угорщину, у 1914 році царська поліція його арештувала і вивезла спочатку до Сибірська, а згодом до Казані й Москви, і на Україну Грушевський вернувся щойно з вибухом революції у 1917 році.

І тут починається той другий етап в житті Михайла Грушевського, в якому він став «іншим». Він мав таку славу ученого-професора й патріота, що коли почався в Україні революційний рух — він став наче автоматично головою Української Центральної Ради. Але це вже була революція. І за революції всі були «соціялістами». Пишемо те слово в «лапках», бо ж насправді Сергій Єфремов і Андрій Ніковський, редактор «Ради», згодом «Нової Ради» і перший голова Українського Національного Союзу, не мали нічого спільного з соціялізмом, хоч офіційно належали до партії Соціялістів-федералістів, так само, як д-р Іван Луценко, лікар, організатор Одеської Військової Ради, не мав нічого спільного з соціялізмом, хоч його партія називалася «Партією Соціялістів-самостійників». Це була мода на соціялізм, яка була реакцією на царський режим Романових, для якого слово «соціялізм» було анатемою. Всі названі вгорі діячі були членами УЦентральної Ради. І Михайло Грушевський наближався своїми симпатіями до партії Українських соціялістів-революціонерів, популярно «ес-ерів».

У споминах полк. Євгена Коновальця «Причинки до історії української революції», передрук із сконфіскованого у Львові збірника «Золотих Воріт», «Корпус Січових Стрільців» (Чікаґо 1969) знаходи-

мо цікаву заввагу: «Пригадую, пише Коновалець, що на засіданнях Стрілецької Ради підносилися голоси проти монополізації всього державного життя ес-ерами, але з другого боку треба було признати, що це був тоді найбільше жвавий елемент», (стор. 403). Офіційно М. Грушевський в 1918 році до УПСР не належав (всупереч твердженню Якова Зозулі). З іменом Михайла Грушевського найтісніше пов'язані всі найважливіші акти Української Центральної Ради та всього того першого періоду української визвольної революції, що її насправді очолював Михайло Грушевський, обраний 29 квітня 1918 р. першим президентом Української Народньої Республіки. Величезний авторитет Михайла Грушевського, як голови Центральної Ради і як найвидатнішої постаті в Україні того часу, потверджує і цитований вже Євген Коновалець у своїх споминах. Він, Коновалець, знав про приготування німців розігнати Центральну Раду і поінформував про це Грушевського. « . . . На це запевнив мене проф. Грушевський, що нічого лякатися, що він сам розвідував у німецькому командуванні і говорив з його представником полк. Штольценберґом та має певні відомості, що Центральній Раді рішуче ніщо не загрожує. Лише ця виразна й категорична заява голови Центральної Ради була причиною, що напад німців на будинок Центральної Ради (28 квітня) заскочив нас неприготованими. Проф. Грушевський користувався тоді таким авторитетом у нас, що після його заяви ми закинули думку зміцнити охорону Центральної Ради та поставили, як звичайно, лише почесні стійки. Вістка про захоплення Центральної Ради відділом німецького війська та про скандальну поведінку цього відділу з членами Центральної Ради, зокрема з проф. Грушевським, якому молодий старшина казав довший час тримати «руки вгору», дійшла до нас саме під час засідання Стрілецької Ради» . . . (Стор. 403, «Корпус Січових Стрільців», Чікаґо, 1969). До речі: коли німецькі вояки вдерлися до залі нарад Центральної Ради і всі її члени схопилися та на наказ молодого лейтенанта піднесли вгору руки — Михайло Грушевський не рушився із свого місця, не встав і рук вгору не підніс.

Молоденькі ес-ери і ес-деки могли нерозуміти, що центральні держави, які підписали Берестейський мир (19 лютого 1918), дивилися на цей договір, як на «Бротфріден» і що їм залежало в першій мірі на вивезенні з України застереженого в Берестейському договорі збіжжя та інших харчових продуктів (статті I—III і точки А—Д під загальною назвою «Господарські зносини») — вони могли не розуміти, що німцям і австрійцям залежало в першу черґу на рятуванні від голоду Відня, а щойно на дальшому пляні було для них збереження української державности. Тому насправді Українська Центральна Рада своїми соціялістичними законами спровокувала свій власний, кінець. Німці прийшли до переконання, що їм легше буде переговорювати і співпрацювати з представниками російського Протофісу (промисл, торгівля і фінанси), ані ж з соціялістичними реформаторами і експериментаторами з УЦРади. Коли ж уже після розігнання УЦРади її представники зголосилися до німецької комендантури з заявою,

що вони готові переговорити про бажані німцям зміни в аграрній політиці УЦРади, почули історичну відповідь: «Цу шпет» (запізно). Чи можна обвинувачувати Михайла Грушевського, як голову УЦРади, що він був винуватий у помилковій політиці УЦРади після Берестейського договору?!

Це справа, яка сказано, дискусійна, але — за думкою автора цих рядків — не можна закидати УЦРаді і зокрема Михайлові Грушевському, що вони вели «руїнницьку» політику, не визнавши зразу же Гетьманату Павла Скоропадського і не пішли на співпрацю з ним.

На тему розігнання німцями Центральної Ради і гетьманського перевороту розгорнулася широка друкована дискусія й існує вже ціла література, тісно пов'язана з проблемою взагалі українських визвольних змагань. Консервативні письменники, політики й журналісти, головно з гетьманського табору, закидають Центральній Раді, що вона змарнувала велетенський ентузіязм українських мас, що проявлявся в початках революції. Логічно, за теорією тієї частини українських інтерпретаторів нашої визвольної війни-революції з трьох компонентів поняття держави — території, народу і влади — існували територія і нарід, але не було влади. Проте при глибшій і більш об'єктивній аналізі подій того часу треба ствердити, що ініціятори й найперші творці українського революційного зриву після березневої революції у Петрограді 1917 року, впродовж найближчих кількох місяців і навіть дальше, впродовж кругло трьох літ — до листопада 1920 року, себто до часу, поки перестав існувати реґулярний воєнний фронт Дійової Армії УНР проти червоної армії — були насправді творцями гігантського діла. Вони ж, члени ТУП і РУП, пізніше члени Центральної Ради, доповнювані делеґатами різних з'їздів, творили державу з пустки. З вибухом Першої світової війни не було в Україні ні одної української газети, ні одної української школи навіть найнижчого типу. Це були здебільша молоді люди, які не мали де ані не мали коли набути організаторського державницького хисту. Від Першого по Четвертий Універсал — від 10 червня 1917 року до 9 січня 1918 року (така дата фіґурує на оригіналі того документу, — проголошений на площі св. Софії 22 січня 1918), — минуло точно сім місяців. Впродовж семи місяців відбулася еволюція від автономізму через федералізм до повної суверенної самостійности. Це правда, що існував тоді ентузіязм в народі, який проявився у масових з'їздах у Києві та різних містах України, — у трьох військових з'їздах національних, селянських, залізничників, прерізних інших верств. Але це був солом'яний вогонь. І тому Винниченко, при всіх своїх хибах вдачі, прикметних інтелектуалові-неврастенікові, казав повну правду, коли писав у драмі «Між двох сил», що український визвольно-революційний здвиг був роздертий між національну і соціяльну проблеми. Не можна забути, що панщина на терені цілої державної Росії була скасована щойно 1861 року, вже після смерти Шевченка. Велика земельна посілість, за вийнятком

кількох українських землевласників, що їх можна було порахувати на пальцях, була в руках москалів. В московських руках були промисл, торгівля і фінанси, зорганізовані у «Протофісі». У Києві й інших містах в Україні стояли військові залоги з царськими генералами і здебільша московським старшинством. Київ був «матірю русских ґородов» і на вулицях Києва, Харкова чи Одеси так само не було чути українського слова, як тепер. Ото ж, при критикуванні Центральної Ради треба бути обережним і справедливим.

Зате, поруч із вичислюванням історичних заслуг Центральної Ради і її голови Михайла Грушевського, треба ствердити також безперечні їхні помилки. І тут менша вина молодих ес-ерів і ес-деків, які захопилися революційними гаслами, вірили у спільність ідеалів з московською демократією і були взагалі політично невиробленими, наївними імпровізаторами, аніж вина Михайла Грушевського, який знав досконало історію України і причини упадку її державности.

У вину саме Михайлові Грушевському можна поставити, що він потурав тому романтичному й наївному антимілітаризмові, який був характерний наддніпрянським соціял-революціонерам і соціял-демократам. Немає кращого доказу на той антимілітаризм і підхід до проблеми оборони молодої української держави, як текст 4-го Універсалу. Можна тільки догадуватися, що текст 4-го Універсалу, з уваги на вагоміcть історичного проголошення суверенної самостійности, був ділом колективної редакції. Нема документації, що голова Центральної Ради, Михайло Грушевський, брав участь при його стилізації. Цитований Яків Зозуля називає по імені 37 членів Центральної Ради, які «схвалили» текст 4-го Універсалу. «Схвалили», себто голосували за нього, але не стилізували його. І тому не можна мати претенсій до молодих ес-ерів і ес-деків за їхнє нерозуміння ваги рідного війська, потрібного для оборони твореної ними молодої держави, але можна мати таку претенсію до Михайла Грушевського, — якщо він бачив і схвалив текст 4-го Універсалу з його заввагою про міліцію. Читаємо у 4-му Універсалі: «... як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати деяких. Після підтвердження мирових договорів розпустити армію зовсім. Потім, замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороною робочого народу, а не бажанням пануючих верств...». Опісля мовиться про «передачу землі трудовому народові без викупу», — говориться про те, що «Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші галузі торгівлі...» і що «приписуємо встановити державно-народній контроль над всіма банками...». Словом, 4-ий Універсал творив соціялістичний лад у новотвореній державі, на базі утопійних тез «чистого» соціялізму, з вірою у рай на землі, в якому не треба буде ані реґулярної армії, ані демократії типу «праведного закону Вашинґтона», про який мріяв для України Шевченко, такої демократії, яка оперта на приватній ініціятиві і на приватному суперництві у продукції і торгівлі.

Оцінка історичних подій з перспективи півсторіччя і більше мусить брати на увагу умовини, в яких проходили тодішні події і які впливали на таку чи іншу поведінку тодішнього активу. Це була революція, яка заскочила український нарід неприготованим, бо понад двістірічне поневолення здійснило те, чого лякався Шевченко: що «злії люди» приспплять Україну і позбавлять її свідомости «хто ми і чиї ми діти». Тому не відомо, чи правдивою є теорія, що в рр. 1917—21 була територія і був нарід, а не було влади. (Гетьманці не визнають Центральної Ради й цілого періоду УНР за владу, яку рахують тільки від дня Гетьманського перевороту, покликаючись на факт, що за Гетьманату був лад і спокій: забувають, що він спирався на присявності в Україні пів мільйона німецького війська). Чи правильнішою є теорія, що була територія і була влада, але не було народу, — державно зрілого народу, свідомого істини, що здобуту державну волю треба боронити із зброєю в руках. Будовано українську державу з непідготованим до державної мислі народом і з проводом, який не мав де і не мав коли навчитися державницької мудрости. І була революція, в якій соціяльне було нероздільно пов'язане з національним і де демагогія большевицьких гасел була сильнішою за національну гідність і гордість, які щойно народжувалися і формувалися у ході революції і війни на всі фронти: проти власного невіжества, проти формованої на московській території червоної армії, проти білої армії Денікіна, з хаосом в Україні і ворожою Польщею на заході.

В такій ситуації народилося куріозне явище «невтральних». Три військові з'їзди репрезентували мільйони «зукраїнізованих» вояків, але під Крути проти армії Муравйова, яка сунула на Київ з півночі, від сторони Бахмача, можна було вислати тільки слабо вишколений і слабо озброєний Студентський курінь і сотню піхотинців з Юнацької школи. А були тоді в Україні дійсно мільйони здорових сильних мужчин, які не приєднувалися до жмені воюючої Дійової Армії УНР, тільки проголошували свою «невтральність», — трагічне явище байдужности супроти власної державности.

Автор цих рядків був свідком тих подій, перебуваючи в Україні в рр. 1917—1920 — від перших днів квітня 1917 до половини червня 1920, до часу, коли скінчився катастрофою польсько-український союз за Варшавським договором з 21 квітня 1920. Ото ж, я був тоді тільки ще молодим студентом, у своїх початкових 20-их роках життя. Але і я і мої тодішні ровесники, колишні вояки австрійської армії, які попали були в російський полон і з вибухом революції в Росії втікали з різних таборів в Україну, не маючи ще за собою ніякого політичного досвіду і почуваючи себе дуже малими в порівнанні з такими велетнями, як Михайло Грушевський, відчували інстинктовно, що тут «щось не в порядку». Становище Михайла Грушевського до проблеми української армії найавторитетніше з'ясоване в його власній статті у книжці *На порозі Нової України,* (Київ 1918 р.), в окремому уступі *«IV. Армія»*. Хоча Михайло Грушевський стоїть там виразно на позиціях соціялізму, бо каже: « . . . коли держава наша має стати палядіюмом демократичних вартостей, забором соціяльн-

лізму...» — проте тут же стверджує: «... Міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабість, і нам на якийсь час доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, здисциплінована армія... Треба раз поставитись до армії, не як до якоїсь сварки, куди скидаються найменше цінні, нінащо краще непридатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все, що найкраще, найбільш перейняте щирим серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціяльних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, — щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягнення своєю кров'ю!..» (До речі, «*На порозі Нової України*», відкіля наведено ті цитати, автор цих рядків отримав від проф. Любомира Винара, на доказ неправильности твердження, що Михайло Грушевський був проти реґулярної армії, а тільки за міліцію.). Автор цих рядків був на похороні 17-ох віднайдених тіл убитих під Крутами 7 (30) січня 1918 р. членів Студентського куреня чи пак молодиків з Юнацької школи. Хоронили їх на Аскольдовій могилі (що її большевики потім зрівняли з землею) і промовляв Михайло Грушевський, який назвав поляглих під Крутами «українськими термопільцями» — що так і перейшло до історії.

Річ дискусійна і залежна від світогляду даного історичного аналітика, чи можна робити закид Михайлові Грушевському, що він не вжив свого величезного авторитету і свого досвіду, щоб не продовжувати у законодавстві Української Центральної Ради соціялістичних експериментів при приявності в Україні півмільйонової німецької армії з головною квартирою генерала Айхгорна у Києві.

Михайло Грушевський, як пише Євген Коновалець, був «пригнічений» розгнанням Центральної Ради і гетьманським переворотом, що його підтримали німці. Але він, Грушевський, не змінив своїх поглядів, не перевірив своєї настанови до тодішньої ситуації. Він не відстав від соціял-революціонерів і не пристав до будь-котрої іншої партійно-ідеологічної групи. Одні можуть зараховувати це Грушевському як добро, як твердість його характеру, як непохитність його політичного хребта. Інші можуть віддавати під сумнів таку поставу Грушевського. Бо існує аксіома, що найкращим критерієм доброї чи поганої політики є її успіх чи невдача. Можна виправдувати невдачу різними обставинами, що їх годі було передбачити. Можна признавати правду лідерам, які потерпіли невдачу своєї політики, яку формулювали і вели серед цілком інших обставин. Проте це не зміняє факту, що творці невдачної політики помилялися і що у змінених обставинах повинні змінити й свою настанову, свою політику. Михайло Грушевський цього не зробив. І тому у логічному висновку — — Михайло Грушевський був великим ученим, був людиною великого формату, але як державний політик не став лідером і керівником для молодших від себе на одну ґенерацію творців національної і соціяльної революції в Україні. Це саме той «інший» Михайло Грушевський.

Пишучи нарис про Михайла Грушевського на тлі початків української визвольної війни-революції, у добі Центральної Ради, неможливо промовчати Володимира Винниченка, найвидатнішу поруч нього постать тодішнього часу. Володимир Винниченко був із Грушевським найбільш відомим і найбільш популярним в Україні як письменник і лідер. Різнився від Михайла Грушевського зверньою постаттю і вдачею. Високий, поставний, з коротко пристриженою чорною бородою, знаменитий промовець, діяв на приявних також чаром своєї індивідуальности. Мав у 1917 р. 37 років, виступаючи вже у своїх творах за соціяльні права людини і будучи, як і Грушевський, переслідуваний царською владою, він логічно і зрозуміло належав до Української Соціял-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП), був її лідером, був головним редактором її партійного органу «Робітнича Газета» в Києві. Він наче автоматично став заступником голови Центральної Ради і головою її Генерального Секретаріяту, першого автономного уряду УНРеспубліки. Але Володимир Винниченко, який мав перевагу над Грушевським своєю зверхньою появою і своїм красномовним хистом, стояв позаду Грушевського своєю вдачею інтелектуала-неврастеніка і людини, що керувалася настроями, пристрастями та непогамованою персональною амбіцією. У цитованому вже творі «*Відродження Нації*» є не тільки прославлювання того відродження, що його він, Винниченко, був одним із головних авторів, але й гудження його. Тому той твір поруч із надзвичайно вартісним довідниковим характером, бо наведено там масу дат і фактів, має присмак пашквілю.

Але фактом залишилось, що коли Михайло Грушевський залишився вірним «Українській Соціялістично-революційній партії» в Україні і поза нею, на еміґрації, і коли Михайло Грушевський вернувся в Україну в 1924 році, як дійсний член Української Академії Наук, щоби працювати дальше тільки науково, він завжди ставився ворожо до комунізму і російського імперіялізму. Таким він був і на еміґрації у Відні і Празі. Тому й большевики представляють Михайла Грушевського завжди, як «націоналістичного історика» й «ідеолога української націоналістичної буржуазії». Стверджуючи це у гаслі «Грушевський Михайло» у 2-му томі гаслової «Енциклопедії українознавства», — найвидатніший сучасний український історик О. Оглоблин говорить безперечну правду. Автор цих рядків, який у рр.1920-23 жив у Відні і працював у журналі Віктора Пісняченського «Воля» з її «головною квартирою» в каварні «Централ», стрічався з Михайлом Грушевським, який свою «головну квартиру» створив у сусідській каварні «Герракгоф». Окружений виключно молодими ес-ерами, — це був ексклюзивний гурток, — тісно з ними співпрацював, не змінюючи своєї настанови до Центральної Ради і її катастрофи. Чи це його прикмета чи хиба?

**
*

Кожна революція виносить людей, які у нормальному спокійному часі ніколи не осягнули б високих постів у громаді, не маючи для цього справжніх даних. Але й виносить наверх особи, які стають саме у ході революції державними мужами непересічного формату. Ані Михайло Грушевський, ані Володимир Винниченко, не були «дітьми революції», бо вони силою свого таланту — перший з них, як учений, другий, як письменник — стали вже відомими в Україні постатями. Але «дітьми революції» були Симон Петлюра і Євген Коновалець — які виросли на державних мужів з тривкими і почесними місцями в історії України.

Річ дискусійна, чи ми нині, понад 60 років від українського визвольного здвигу весною 1917 року, маємо вже достатню історичну перспективу для оцінки тодішніх подій і їх творців та співробітників. Можливо, що навіть цих 60 років ще замало для справжньої політичної аналізи всіх додатніх і від'ємних рис тогочасного українського зриву. Можливо, що для такої аналізи з висновками, які потвердили б істину, що «historia est magistra vitae» — потрібно ще нових причинків. Якщо цей спогадовий нарис належатиме до таких причинків, то труд, покладений для написання його, не був даремний.

За свого перебування у Відні, а згодом у Празі, М. Грушевський залишався вірним двом богам, яких не зрадив: соціялізмові і науці. І він умів їх поєднувати. Приставав у крузі багато молодших за нього членів Соціял-революційної партії, як О. Севрюк, П. Христюк, М. Ковалевський і ін., але з отих зустрічей із ними та розмов вийшло добре наукове діло: Український Соціологічний Інститут, який видав низку першорядних творів тривалої наукової вартости. Авторами їх були не тільки соціялісти-революціонери, (книжка одного з них, П. Христюка, «*Замітки і матеріяли до історії української революції*», це просто наукова дослідна праця) а й галичани, книжки яких (д-ра Михайла Лозинського, автора першорядної книжки «*Галичина*», що її перевидала у Нью-Йорку «Червона Калина»; «*Теорія Нації*» Володимира Старосольського — перлина в ділянці націо- і соціології) не мають з партійництвом нічого спільного. До речі: Володимир Старосольський, голова Української Соціял-демократичної партії в Галичині, один із найвидатніших і найкращих оборонців в українських політичних процесах, справжній гуманіст, завжди — як і всі вгорі названі — був ворогом марксизму і російського імперіялізму.

За мого перебування у Відні в рр. 1920—23 зустрічав я декого, хто критикував Михайла Грушевського, що він, пристаючи виключно в гурті соціял-революційних діячів часу УЦРади, не зберігає поваги першого президента Української Народньої Республіки. Це не так. Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством. Він жив наукою і мріяв про наукову працю —

на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна і пояснити його поворот на Україну. Він ніколи не був типом «радянофіла», що через політичну наївність чи особисту користь готов був міняти орієнтацію. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи взагалі на території колишньої російської імперії. А що большевики знищили його, як і всіх, хто сліпо не підчинявся большевизмові, то це вже трагедія, що її переживав і переживає Схід Европи, а разом з ним — ввесь світ.

З архіву

«СПРАВА ГРУШЕВСЬКОГО»*

Справі повернення М. Грушевського зі Львова до Києва після проголошення війни 1914 р. і пов'язання з ним питанням «Український Історик» уже присвячував не раз свою увагу. В ч. 3-4 за 1967 р. (стор. 103-108), Л. Винар помістив статтю на тему: «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», а в ч. 1-2 за 1972, стор. 66-99, поміщено «Матеріяли до вивчення життя і творчости Михайла Грушевського». Центральною серед матеріялів є стаття Ю. Ґерича «До біографії М. Грушевського» (стор. 66-79), а зокрема цікаві й цінні документи з архіву О. Колесси (стор. 79-84), які подав Ю. Ґерич.[1]

Ці документи можемо тепер доповнити новими документами з Австрійського Державного Архіву (Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Innenministerium) з 1915-1918 рр. у зв'язку з дисциплінарним розслідуванням львівського університету і поставленням М. Грушевського заочно перед военний суд. З цією справою були пов'язані також усі чотири документи, що їх у вищезгаданій статті подав Ю. Ґерич. Цим питанням присвячені також нижче друковані документи з австрійського архіву. До них долучено також інформації про антимонархістичну діяльність, яку після вибуху війни почав провадити в Америці М. Січинський та інші, які, нібито, стояли під впливом М. Грушевського.

Тут поміщуємо чотири групи документів: три міністерства внутрішніх справ, а одна — міністерства віроісповідань і навчання, що була включена в першу папку. У документах багато повторень (неминучих у бюрократичній машині) і неправильних тверджень. З самого початку справу М. Грушевського, що виїхав з Австро-Угорщини 1914 року, перепутано зі справою Юліяна Талька-Гринцевича (1850-1936), польського ученого походженням з України, який 1908 року прибув до Австро-Угорщини (Краків), де до 1931 року був професором антропології.

---

* Документи про «Справу Грушевського» віднайдено під час наукової поїздки д-ра Л. Винара до віденських архівів осінню 1983 р. Л. Винар складає щиру подяку п. Гофратові Д-р Бертольдові Вальдстайн-Вартенберґові, директорові архіву за допомогу при архівних розшуках.

[1] Спірним пунктом статті Ю. Ґерича було намагання вибілити С. Томашівського. Після видання шостого тому Архіву Вячеслава Липинського (Листи Д. Дорошенка), Філядельфія 1973, віримо, що й Ю. Ґерич переконався в тому, що характер Томашівського не був «таким чистим і світлим», як це собі уявляв автор. С. Томашівський — визначний і належно не оцінений наш історик, але характер його був такий, який він був.

У першому ж документі (ч. 25489 з 22 грудня 1915 р.) рукою урядовця щоправда переправлено Гринцевич на Грушевський, але Тально так і лишилося, як і те, що він з Росії вернувся до Кракова. Мабуть урядовець працював як кожний бюрократ. У першій папці віденське міністерство внутрішніх справ домагалося, щоб міністерство віроісповідання і навчання провело дисциплінарні заходи проти Грушевського. Ціла справа носить назву: „Dr. Hruszewski Michael, Univ. Professor in Lemberg; österreichfeindliches Verhalten in Russland".

Непорозуміння розпочав «Кур'єр Львовскі», який у своєму виданні від 16 листопада 1915(ч. 427) накинувся на Грушевського за те, що він помістив у «Речи» від 25 жовтня статтю австрофобського змісту. Навіть університетський сенат, який після довгих старань отримав оригінал замітки в «Речи», не знайшов у ній нічого ворожого супроти Австрії. Але закид, зроблений поляками ненависному їм Грушевському, пустив бюрократичну австрійську машину в рух.

З майже дослівного перекладу статті «Кур'єра Львовскего» німецькою мовою виходить, що стаття в «Речи» була викликана інвективами петербурзького професора Кулаковського, який закинув Грушевському організацію Леґіону Українських Січових Стрільців у Львові. Грушевський підкреслив, що він хоче в рамках Росії розбудувати свободу для різних народів і таким чином скріпити Росію та що він ніколи не був прихильником австрійської орієнтації. Він хоче не відділення, а автономії. Грушевський критикував українських представників у австрійських палатах і добився спростування в часописі «Ноє Фрає Прессе», що заклик іти разом з Австрією проти Росії торкається лише галицьких українців. Інформація кінчається неправильними відомостями, мовляв, Грушевський в часі проголошення війни був у Києві, де його арештували, але скоро випустили. В папці є також дрібні повідомлення урядового характеру.

Друга папка документів торкається наступного кроку в переслідуванні Грушевського. Львівський директор поліції передав польовому судові львівської міської комендатури скаргу на М. Грушевського, а водночас львівський університет суспендував Грушевського і перестав йому виплачувати місячну платню за самовільний виїзд у Росію. У зв'язку з тим Президія ц. к. Міністерства віроісповідання і навчання, повідомляючи про це, доручає різні заходи. В додатку тут подано копію листа львівської поліції польовому судові і (польською мовою) листи університетського сенату до галицького намісника і до президії намісництва.

«Справа Грушевського» тягнулася довго. Щойно в серпні 1917 р. закінчено дисциплінарне розслідування. Крім коротких бюрократичних справок, головний документ це копія листа галицького намісника до міністерства віроісповідання і навчання у Відні з 2 серпня 1917 року.

Очевидно сенат, отримавши нарешті оригінал статті в часопису «Реч», не знайшов нічого такого, за що можна було б Грушевського покарати і обмежився тим, що його тимчасово усунули («суспенду-

вали») з посади і припинили виплачувати гроші. Намісництво погодилося з цим рішенням сенату і лише наприкінці додало, що судове слідство проти М. Грушевського продовжується. Його припинено в 1918 році, фактично вже після гетьманського повстання, хоч на цю тему ми маємо лише супровідні документи з 6 травня, 6 липня і 24 вересня. Остаточно цю справу здали в архів уже після того, як владу в Галичині перебрали українці.

Типово бюрократична логіка! М. Грушевський був головою держави, яку визнав уряд Австро-Угорщини, а водночас у міністерстві внутрішніх справ збирають далі документи, щоб поставити голову дружньої держави під военний суд!

Окрема справа про антимонархістичну діяльність у США М. Січинського і М. Цеглинського, з якими, мовляв, постійно стояв у зв'язку М. Грушевський. У документах з березня 1917 року сказано, що антиавстрійська і антиросійська діяльність Грушевського вже дала свої наслідки в Росії, а українці сподіваються, що і в Австро-Угорщині це сприятиме досягненню їх цілей. Передбачення справдились, хоч не так, як цього сподівалися українці.

М. Антонович

ДОКУМЕНТИ

1.

Präsidium des k.k. Ministerium des Innern.

Protokol Nr. 25489 ex 1915.

Datum: 25 Nov. }
Präs.: 1 Dez. } 1916[2]

Eingelangt von Statth. Galizien
Gegenstandsbezeichnung:
Hruschewski Michael, k.k. o. ö. Professor an der Universität in Lemberg, österreichfeindliches Verhalten in Russland.[3]

Der Polizeidirektor in Lemberg hat das Statthaltereipräsidium in Galizien auf einen Artikel in der Nr. 427 des „Kurjer Lwowski" vom 16. November 1915 aufmerksam gemacht, der sich an der Hand der Angaben eines Artikels des russischen Blattes „Rjetsch" vom

1.

Президія ц.к. Міністерства внутрішніх справ.

Протокол Ч. 25489 з 1915.

Дата: 25 листопада }
Президія: 1 грудня } 1916[2]

Прийшло від намісн. Галичина.

Назва справи: Грушевський Михайло ц.к. зв. професор університету у Львові, ворожа Австрії поведінка в Росії.[3]

Директор поліції у Львові звернув увагу президії галицького намісництва на статтю в ч. 427 «Кур'єра Львовського» з 16 листопада 1915, який на базі статті російської газети «Реч» з 25 жовтня 1915, займається ворожою супроти Австрії

[2] Помилково замість 1915.

[3] Тут не подано цілого ряду бюрократичних приміток, які для нас не мають значення. Документ переслано Міністерству віроісповідання і навчання, де він побував у лютому 1916 року.

25. Oktober 1915 mit dem österreichfeindlichen Verhalten des Professors der Lemberger Universität Dr. Michael Hruszewski in Russland beschäftigt.

Für den Akt wird eine Übersetzung dieses Berichtes zurückbehalten, die zu lesen wäre:[4]

Aus den Mitteilungen des k.k. M.f. K.u.U. in Angelegenheit der Rückkehr des in Russland weilenden o. ö. Professors Dr. Talko Hruszewski[5] nach Krakau (Exh. 25169 M.I. und 27332 M. I. ex 1915) vom 29. Dezember 1915, Z. 4381/K.U.M. geht hervor, dass Hruszewski von Geburt russischer Untertan ist und die russische Staatsbürgerschaft auch bei seiner Berufung an die Lemberger Universität nicht abgelegt hat, um durch den Verlust der russischen Staatsbürgerschaft nicht die wissenschaftliche Verbindung mit Russland zu erschweren.

Behufs Anordnung der notwendigen disziplinären und sonstigen persönlichen Massnahmen gegen Hruszewski wird der Bericht im Einsichtswege dem M.f.K.u.U. zur Kenntnis gebracht.

Im übrigen hätte zu ergehen: Z. 39265/pr. v. 22. Dezember 1915. Wird dem Herrn k.k. Statthalter in Galizien mit der Einladung zurückgestellt, soferne dies noch nicht geschehen sein sollte, die Erstattung der strafgerichtlichen Anzeige gegen Hruszewski[6] zu veranlassen und mir über dessen staatsbürgerliche Haltung und politische Betätigung während seiner[7] Wirksamkeit in Lemberg zu berichten.

Wien, am 22. III. 1916[8]

поведінкою професора львівського університету д-ра Михайла Грушевського в Росії.

В актах збережено переклад цього повідомлення, яке треба перечитати.[4]

З повідомлень ц.к. М.В. і Н. щодо повернення перебувавшого в Росії професора д-ра Талька Грушевського[5] до Кракова (сп. 25169 М.Вн. Сп. з 1915) з 29 грудня 1915, ч. 4381/ М.В.Н. виходить, що Грушевський від народження російський підданий і не зрікся російського громадянства при покликанні його в львівський університет, щоб не утруднювати наукових зв'язків з Росією шляхом втрати російського громадянства.

Для проведення потрібних дисциплінарних та інших особистих заходів проти Грушевського це повідомлення подано до відома М.В. і Н.

А взагалі треба б оголосити: ч. 39265/пр. з 22 грудня 1915. Повертається панові ц.к. намісникові з запрошенням, якщо цього ще не сталося, подати карну заяву до суду проти Грушевського[6] і повідомити мене про його громадянське спрямування і політичну діяльність під час його[7] діяльности у Львові.

Відень 22. III. 1916[8]

---

[4] Досі текст друковано ліворуч аркуша до половини сторінки. Далі праворуч.

[5] Як недоладно працював австрійський бюрократ видно з того, що він починає тут описувати повернення з Росії Талька Гринцевича, перекреслює його прізвище і зверху рукою пише «Грушевський», не міняючи змісту! Як довго бюрократи в Австрії вовтузилися з справами видно з того, що Талько Гринцевич повернувся до Кракова 1908 року, а його справа ще розглядалася 1915 року.

[6] В оригіналі машинопису Гринцевич, перекреслене пером і зверху написано Грушевський.

[7] В оригіналі der переправлено на seiner.

[8] Тут подаємо головні скорочення, які зустрічаються в документах: k.k. (kaiserlich-königlicher) — ц.к. (цісарсько-королівський; Nr. (Nummer) —

2.

Statthalter in Galizien.

Ich beehre mich E. E. zu ersuchen, den mit dem h. o. Erlasse vom 22. März 1916 Zl. 25489/M.I. abverlangten Bericht in obiger Angelegenheit mit tunlichster Beschleunigug erstatten zu wollen.

Wien, am 31./5. 1916[9]

3.

Statthalter in Galizien.

Ich beehre mich E.E. zu ersuchen, den mit den h.o. Erlässen vom 22. März 1916 Zl. 25489/M.I. und 31. Mai 1916 ad Zl. 25489/M.I. abverlangten Bericht in obiger Angelegenheit ehestens erstatten, beziehungsweise die dagegen obwaltenden Zustände bekanntgeben zu wollen.

Wien, am 18. August 1916[10]

4.

K.k. Statthaltereipräsidium
Zl. 35490/pr. Biała, am 25. November 1915

Dem Herrn k.k. Minister des Innern in Wien

beehre ich mich zur Kenntnisnahme vorzulegen.

Der k.k. Statthalter.

z. Zl. 25489/M.I. ex 1915 Übersetzung aus dem Polnischen

Bericht des Präsidiums der k.k. Polizeidirektion in Lemberg vom 17. November 1915, Zl. 4989/pr., an das k.k. galizische Statthaltereipräsidium (eingelaufen am 24. November 1915, Zl. 35490/pr.):

Michael Hruszewski, Professor für die ruthenische Geschichte an der Lemberger Universität und einer der

2.

Намісник в Галичині.

Згідно з наказом від 22 березня 1916 ч. 25489/М.В.Сп., маю честь просити В.Е. якнайшвидше дати звідомлення у повищій справі.

Відень 31. 5. 1916[9]

3.

Намісник в Галичині

Маю за шану попросити В.Е. подати якнайшвидше звіт, який вимагано високим наказом від 22 березня 1916 до ч. 25489/М.В.С. і 31 травня 1916 до ч. 25489/М.В.С. про дану справу, або подати причини зволікання.

Відень 18 серпня 1916[10]

4.

Ц.к. Президія намісництва.
Ч. 35490/пр. Бяла 25 листопада 1915

Панові ц.к. міністрові внутрішніх справ у Відні.

Маю за шану подати до відома:

Ц.к. намісник

до ч. 25489/М.В.С. з 1915. Переклад з польського

Повідомлення президії ц.к. дирекції поліції від 17 листопада 1915, ч. 4989/пр. ц.к. президії галицької президії намісництва (отримано 24 листопада 1915, ч. 35490/пр.):

Михайло Грушевський, професор української історії Львівського університету і один з видатніших провідників українців, надру-

ч.(исло); M.f.K.u.U. (Ministerium für Kultus und Unterricht) — М.В. і Н. (Міністерство віроісповідання і навчання); M.I. (Ministerium des Innern) — М.В.С(п). (Міністерство внутрішніх справ); Pr.(äsidium) — пр(езидія).

[9] Писано рукою. E.E. (Euere Exzellenz) — В.(ашу) Е.(ксцеленцію). Домагання від 22 березня лишилося без відповіді, а тому йде нова вимога.

[10] Ні на домагання від 22 березня, ні 31 травня не було відповіді, а тому Відень домагався знов 18 серпня 1916 року виконання доручень.

hervorragendsten Ukrainerführer, hat in der russischen Zeitschrift „Rjetsch“ vom 25. Oktober 1915 einen Artikel veröffentlicht, worin er sich gegen den ihm von dem Petersburger Universitätsprofessor Kułakowskij gemachten Vorwurf der Mitwirkung an der Bildung der wider Russland gerichteten ukrainischen Legion in Galizien verteidigt und hiebei betont, sein vorderstes Bestreben sei, *Russlands Wiedergeburt auf dem Wege der inneren Erstärkung durch Gewährung von Freiheiten an die in seinem Staatsverbande lebenden Nationalitäten* der Verwirklichung näherzubringen.

Hruszewski hebt mit Nachdruck hervor, dass er auf der Lemberger Universität keine Agitation betrieben habe und dass weder er, noch die übrigen Repräsentanten der Ukrainabewegung in Russland *sich für die österreichische Orientierung je erklärt hätten.*

Weiters führt Hruszewski aus, er habe die Lösung des ukrainischen Problems in Russland *keineswegs in dem Abfall der ukrainischen Territorien* von Russland, sondern in der Schlichtung dieser Frage *im Gesetzgebungswege* nach gegenseitiger Übereinkunft des ukrainischen und des russischen Volkes durch Gevährung der Autonomie an die ukrainischen Ländergebiete innerhalb des russischen Kaiserreiches erblickt.

Diese Enunziation der „Rjetsch“ reproduziert „Kurjer Lwowski“ in seiner Nummer 427 vom 16. d. M., deren ein Exemplar anbei mit dem Beifügen angeschlossen wird, dass Hruszewski bereits im Frieden samt der sich um seine Person scharenden Jugend dem Obersten Ukrainischen Nationalkomitee gegenüber eine opositionelle Stellung einnahm und in der literar-wissenschaftlichen Zeitschrift „Literaturno-naukowyj Wjistnyk“[11] die Politik

кував у російському часописі «Реч» з 25 жовтня 1915 статтю, в якій він обороняється проти закиду співдії у творенні українського антиросійського леґіону в Галичині, що проти нього висунув професор петербурзького університету Кулаковський і підкреслює, що його перше прагнення це наблизити *відродження Росії шляхом внутрішнього зміцнення через забезпечення свобод в рамках своєї державної спілки* всім живучим в Росії націям.

Грушевський підкреслює, що він у Львівському університеті не провадив ніякої аґітації і що ні він, ні інші представники українського руху в Росії *ніколи не заявляли себе прихильниками австрійської орієнтації.*

Далі Грушевський вияснює, що він бачить розв'язку українського питання в Росії *не в відділенні українських земель* від Росії, а в вирішенні цього питання законним шляхом, обопільною згодою українського і російського народу через автономію українських земель в рамках російського царства.

Це повідомлення «Речи» відтворює у своєму числі 427 від 16 ц. м. «Кур'єр Львовський», один примірник якого тут залучується з зауваженням, що Грушевський ще за миру, разом із молоддю, що гуртувалась навколо його особи, стояв в опозиції до Найвищого Українського Національного Комітету і в літературно-науковому журналі «Літературно-Науковий Вісник»[11] гостро

[11] Так в ориґіналі.

der ukrainischen Volksvertretung im Reichsrate und im Landtage einer scharfen Kritik unterzogen hatte. In der Spannungsperiode im Jahre 1912 erschien im „Literaturno-naukowyj Wjistnyk“ eine Reihe von Artikeln Hruszewskis und anderer, in denen der Beschluss der sogenannten „Zusammenkunft ukrainischer Notabeln“ vom Dezember 1912, womit das ukrainische Volk für den Fall eines Krieges zum Kampfe gegen Russland an der Seite Österreichs aufgerufen wird, einer überaus scharfen Kritik unterzogen wird. Der Beschluss wurde aus dem Grunde besonders heftig angegriffen, weil er in einer Weise abgefasst gewesen sein soll, dass die Aufforderung als auch an die russischen Ukrainer gerichtet aufgefasst werden konnte. Demzufolge ist auch — soweit ich mich erinnere — in der „Neuen Freien Presse“ eine Berichtigung erschienen, die besagte, dass sich der fragliche Beschluss lediglich auf die galizischen Ukrainer beziehe.

Bei diesem Anlasse muss ich noch erwähnen, dass Hruszewski bei Ausbruch des Krieges in Kiew geweilt hat, wo er anfänglich seitens der russischen Behörden verhaftet, nachher aber über Betreiben einflussreicher russischer Kreise, die den Nachweis erbrachten, dass Hruszewski gegen Russland nicht agitiert hatte, freigelassen worden ist.

Auf die vorstehenden Informationen erlaube ich mir die Aufmerksamkeit des k.k. Statthalterpräsidiums zu lenken.

Der k.k. Regierungsrat und Polizeidirektor:

Reinlender m. p.

(Der Artikel „Enunziation des Professors Hruszewski“ im „Kurjer Lwowski“, Nr. 427 vom 16. November 1915, ist im vorstehenden Berichte der Polizeidirektion ganz und fast wörtlich wiedergegeben.)

Uebersetzt: 31./12. 1915. Łepkowski.[12]

критикував політику українського народного представництва в парляменті і в сеймі. Під час напруження у 1912 році появилася у «Літературно-Науковому Віснику» низка статтей Грушевського та інших, в яких надзвичайно гостро критиковано рішення т. зв. «Зборів українських нотаблів» від грудня 1912, в якому нотаблі закликають український народ на випадок війни проти Росії виступити по боці Австрії. На це рішення зокрема гостро напали тому, що його, мовляв, можна розуміти як звернення і до російських уккраїнців. Внаслідок цього — наскільки я собі можу пригадати — з'явилася в «Ноє Фрає Прессе» поправка, в якій сказано, що дане рішення торкається виключно галицьких українців.

При цій нагоді я мушу ще згадати, що Грушевський на початку війни був у Києві, де його російські органи влади спочатку арешвали, а опісля, звільнили на вимогу впливових російських кіл, які довели, що Грушевський проти Росії не аґітував.

На подані інформації я дозволю собі звернути увагу ц.к. президії намісництва.

Ц.к. урядовий радник і директор поліції:

Райнлендер в. р.

(Стаття «Висказ професора Грушевського» в «Кур'єрі Львовськім», ч. 427 від 16 листопада 1915 передана у вище поданому звіті поліційної дирекції майже дослівно.)

Перекладено: 31. 12. 1915.

Лепковський.[12]

---

[12] Інформація про випущення Грушевського на волю в 1915 році неправильна. Він був на засланні. Документа передано Міністерству Віроіспо-

x) 700/K.U.M.

„Gesehen mit dem Beifügen, dass der Statthalter in Galizien unter einem ersucht wird, beim akademischen Senate der Universität in Lemberg die Einleitung des Disziplinarverfahrens gegen Professor HRUSZEWSKI zu veranlassen. Bemerkt wird, dass in dem Erledigungsentwurfe versehentlich statt Professor HRUSZEWSKI Professor HRYNCEWICZ genannt ist.

Um weitere Mitteilungen im Gegenstande wird gebeten".

Wien, am 4. März 1916.

Der Minister für Kultus und Unterricht:

x) 700/M.B.H.

«Бачив з додатком, що проситься водночас намісника Галичини зарядити, щоб академічний сенат львівського університету розпочав дисциплінарне слідство проти професора Грушевського. Зазначується, що в проєкті листа помилково названо замість професора ГРУШЕВСЬКОГО професора ГРИНЦЕВИЧА.

Проситься про дальші повідомлення у цій справі.

Відень 4 березня 1916.

Міністер віроісповідання і навчання: (підпис нечіткий)

5.

Präsidium des k.k. Ministeriums des Innern Nr. 20640. 4. September 1916. Eingelangt von Statth. Präs. Biala Dr. *Hruszewski* Michael, Univ. Professor in Lemberg; österreichfeindliches Verhalten in Russland.[13]

Nach dem vorliegenden Berichte des Statth. in Galizien Z. 25489 M.I. ex 1915, hat der Pol. Direktor in Lemberg gegen den Prof. der Lemberger Universität Dr. Michael Hruszewski, der sich nach Kriegsausbruch nach Russland begab und in der Zeitschrift „Rjetsch" v. 25. Okt. einen österreichfeindlichen Artikel veröffentlichte, die Strafanzeige beim Feldgerichte des Stadtkomdos. in Lemberg erstattet.

Die dem Berichte des Pol. Dir. in Lemberg vom 27. 6. 1916. Z. 2612 pr. in Abschrift beigeschlossene Strafanzeige enthält eine eingehende Schilderung der politischen Tätigkeit Hruszewskis[14] seit seiner i.J. 1894 erfolg-

5.

Президія ц.к. Міністерства В.С. ч. 20640. 4 вересня 1916. Наспіло від През. нам. в Бялі. Д-р Грушевський Михайло, професор унів. у Львові; ворожа супроти Австрії поведінка в Росії.[13]

Згідно з наявним звітом намісника Галичини ч. 25489/М.В.С. з 1915 директор поліції в Львові подав карну заяву польовому судові міськ. комендатури у Львові на проф. Львівського університету д-ра Михайла Грушевського, який після вибуху війни поїхав у Росію і в часописі «Реч» від 25 жовтня 1915 помістив статтю проти Австрії.

При звіті пол. дир. із Львова від 27. 6. 1916, ч. 2612/пр. є теж відпис карної заяви, де докладно з'ясовано політичну діяльність Грушевського[14] від 1894 р., коли його іменували звичайним проф. львівського університету.

відання і Навчання, на наказ якого розпочато дисциплінарне розслідування у львівському університеті.

[13] В цій папці міститься найповніша інформація про Грушевського. Тут — записка М.Вн.Сп., лист президії намісництва до М.В.С., лист през. ц.к. дирекції львівської поліції до польового суду і копії листів акад. сенату до галицького намісництва (польською мовою, які не перекладаємо).

[14] В оригіналі «Грушевескіс» — поправлено пером.

ten Ernennung zum ordentlichen Prof. der Universität in Lemberg.

Der akademische Senat in Lemberg hat dem Statthalter mit der in Abschrift zuliegenden Zuschrift vom 10. 4. 1916, Z. 54/pr. mitgeteilt, dass mit Beschluss vom 31. 3. 1916 gegen Hruszewski das Disziplinarverfahren unter gleichzeitiger Suspendierung vom Dienste und Einstellung der Bezüge eingeleitet wurde, weil er sich ohne Urlaub nach Russland begeben und in der Zeitschrift „Rjetsch" einen österreichfeindlichen Artikel veröffentlicht hat.

Der akad. Senat benötigt die Originalnummer der gedachten Zeitung zur Durchführung des Disziplinarverfahrens und ersucht um Beschaffung derselben im Wege des M.d.I. oder M.d. Aeu.

Das M.d.I. verfügt nicht über die obererwähnte Zeitungsnummer.

Das vom akademischen Senate der Univ. Lemberg gestellte Ansuchen wäre daher behufs allfälliger weiterer Verfügung dem M.d.Aeu. zur Kenntnis zu bringen.

6.

K.k. Statthalterpräsidium
13169/pr. Biała, am 4. September 1916[15]

An den Herrn Leiter des k.k. Ministeriums des Innern in *Wien*.

In Befolgung des Erlasses vom 22. März 1916 Zl. 25489/M.I. ex 1915 und vom 18. August 1915 ad Zl. 25489/M.I. ex 1915 beehre ich mich Euerer Exzellenz mitfolgend abschriftlich Bericht des k.k. Polizeidirektors in Lemberg vom 26. Juni 1916, Zl. 2612/pr. samt der gegen Dr. Hruszewski an das Feldgericht des k.u.k. Stadtkommandos in Lemberg erstatteten Strafanzeige in Vorlage zu bringen.

In dieser Anzeige wird die staatsbürgerliche Haltung und politische Betätigung des Dr. Hruszewski während

Академічний сенат у Львові повідомив намісника копією залученого додатку з 10. 4. 1916, ч. 54/пр., що рішенням від 31. 3. 1916 розпочато проти Грушевського дисциплінарне розслідування з одночасним усуненням від служби і припиненням платні за те, що він без відпустки подався в Росію і в часописі «Реч» помістив антиавстрійську статтю.

Акад. сенат потребує оригінал числа згаданої газети для проведення дисциплінарного дослідження і просить дістати її через М.В.С. чи М. Зак. С.

М.В.С. не має названого числа згаданої газети.

Отже прохання академічного сенату унів. Львів треба подати для можливого дальшого полагодження справи до відома Міністератва Закордонних Справ.

6.

Ц.к. Президія намісництва
13169/пр. Бяла 4. вересня 1916.[15]
Пану керівникові ц.к. Міністерства внутрішніх справ у Відні.

Згідно з указом від 22 березня 1916 ч. 25489/М.В.С. з 1915 і від 18 серпня 1915 ч. 25489/М.В.С. з 1915 маю за шану переслати Вашій Ексцеленції копію повідомлення ц.к. директора поліції у Львові від 27 червня 1916 ч. 2612/пр. разом із карною заявою польовому судові ц.к. міського командування на д-ра Грушевського.

В цій заяві описано громадянську поведінку і політичну діяльність д-ра Грушевського під час його ді-

---

[15] Далі пропускаємо опис справи, що його подано повністю в передмові, а звернення до міністерства внутрішніх справ подаємо без розбивки.

seiner Wirksamkeit an der Lemberger Universität geschildert.

Zugleich beehre ich mich Euerer Exzellenz die Abschrift der anher gerichteten Zuschrift des akademischen Senates der Lemberger Universität vom 10. April 1916 Zl. 54/pr. ex 1915 vorzulegen, worin mitgeteilt wird, dass von Seiten des Senates ein Disziplinarverfahren gegen Dr. Hruszewski eingeleitet wurde.

Die Zustellung des diesfälligen Senatsbeschlusses an den gerichtlich bestellten Kurator[16] des Dr. Hruszewski wird unter Einem verfügt.

In der bezogenen Zuschrift bittet auch der akademische Senat, ihm im Wege des k.k. Ministeriums eventuell des k.k. Ministeriums des Aeussern der (!) Originalnummer des Zeitung „Riecz" vom 25. Oktober 1915 zu verschaffen, worin der inkriminierte Artikel der Dr. Hruszewski veröffentlicht wurde.

Die Abschrift des Berichtes wird dem k.k. Kultus- und Unterrichtsministerium vorgelegt.

Der k.k. Statthalter

7.

Abschrift

Präsidium der k.k. Polizeidirektion.
Zl. 2612/pr. Lemberg, am 27. Juni 1916.
An das Feldgericht des k.u.k. Stadtkommandanten in Lemberg.

Im Jahre 1894 wurde an der hiesigen Universität die Lehrkanzel der Weltgeschichte mit besonderer Berücksichtigung der Geschichte des Ostens mit der ruthenischen Vortragssprache geschaffen.

Ueber Antrag der ukranischen Politiker wurde dieser Posten dem Professor Michael Hruszewskyj einen geborenen Ukrainer anvertraut.

яльности у львівському університеті.

Водночас маю шану подати Вашій Ексцеленції копію спрямованого до мене листа академічного сенату Львівського університету від 10 квітня 1916 ч. 54/пр. з 1915, в якому повідомляється, що сенат розпочав дисциплінарне слідство проти д-ра Грушевського.

Водночас згадане рішення сенату буде передане судово призначеному кураторові[16] д-ра Грушевського.

У відносному офіційному листі академічний сенат просить також, щоб ц.к. міністерство (В. Сп.) або ц.к. міністерство закордонних справ роздобуло для нього оригінал числа газети «Реч» від 25 жовтня, де надруковано інкриміновану статтю д-ра Грушевського.

Копію повідомлення подано також ц.к. міністерству віроісповідання і навчання.

Ц.к. намісник

7.

Копія

Президія ц.к. дирекції поліції
ч. 2612/пр. Львів 27 червня 1916.
Польовому судові ц.к. міського коменданта у Львові.

1894 року створено при тутешньому університеті катедру світової історії з спеціяльним узлядненням історії Сходу з українською мовою навчання.

На пропозицію українських політиків цей пост доручено українцеві професорові Михайлові Грушевському.

---

[16] Як подав у своїй статті Ю. Ґерич, До біографії М. Грушевського, *Український Історик*, ч. 33-34 (ч. 1-2, 1972) куратором у справі Грушевського призначено було д-ра Филипа Евина (стор. 78 і далі).

Hruszewskyj war bis zu seiner Ernennung in Russland tätig und hatte den Ruf eines tüchtigen Historikers sowie eines hervorragenden Vertreters der ukrainischen Bewegung in Russland.

Nach seiner Ernennung zum ordentlichen Professor an der Lemberger Universität, entfaltete Prof. Hruszewskyj eine umfangreiche, wissenschaftliche und politische Tätigkeit. Er wurde wiederholt zum Obmann des wissenschaftlichen Szewczenko Vereines gewählt und bekleidet diesen Posten nominell noch gegenwärtig.

An der Universität hat er auf die sich um ihn gruppierende ruthenische Hochschuljugend einen grossen Einfluss ausgeübt

In der Politik verfolgte Prof. Hruszewskyj im allgemeinen die opositionelle Haltung sowohl der Regierung als auch der ukrainischen parlamentarischen Representation gegenüber. Er war auch Herausgeber und Mitarbeiter eines wissenschaftlich literarischen Monatsblattes unter d. T. „Literaturnonaukowyj Wistnyk" das in Lemberg und Kiew erschien.

Das erwähnte Blatt, an dem ausser den galizischen Politikern[17] und Schriftstellern auch zahlreiche russische Ukrainer als Mitarbeiter teilnahmen, erörterte auch öfters die politischen Fragen insbesondere die ukrainische Frage, sowohl in Bezug auf Österreich, als auch auf Russland.

Obwohl die Tendenzen, die dieses Blatt verfolgte im allgemein(en) identisch mit denen der galizischen Ukrainer zu sein schienen, nahm doch das Blatt eine opositionelle Haltung gegenüber der von den Vertretern der galiz. Ukrainer verfolgten Politikern.[18]

Eine schärfere Wendung in der Haltung des liter. monatl. Wistnyk und des Prof. Hruszewskyj in Bezug auf die Politik der galiz. Ukrainer, sowie

До свого назначення діяв Грушевський у Росії і мав славу солідного історика і визначного представника українського руху в Росії.

Після призначення звичайним професором Львівського університету проф. Грушевський розвинув широку наукову і політичну діяльність. Його неодноразово обирали головою Наукового Товариства ім. Шевченка і номінально він займає цей пост ще й тепер.

В університеті він мав великий вплив на українську молодь, яка гуртувалася навколо нього.

У політиці вів проф. Грушевський в загальному опозиційний курс супроти уряду і української парляментарної репрезентації. Він був теж видавцем і співробітником науково-літературного і політичного місячника під назвою «Літературно-науковий вісник», який виходив у Львові і в Києві.

Названий журнал, в якому крім галицьких політиків[17] і письменників співпрацювали також численні російські українці, часто виясняв політичні питання, а зокрема українське питання у відношенні до Австрії та Росії.

Хоч тенденції цього органу в загальному були ніби тотожні з тенденціями галицьких українців, то все ж він займав опозиційне становище супроти політики, яку вели представники галицьких українців.[18]

Гостріший поворот у ставленні літ. місячника «Вісника» і проф. Грушевського стосовно до політики галицьких українців, а також по відношенню до оцінки позиції ц.к.

---

[17] В оригіналі: „...an dem ausserden galizischen Politiker..."
[18] Звичайно помилка. Мало б бути Politik, як ми і перекладаємо.

in Bezug auf die Beurteilung deren Stellung der k.k Regierung gegenüber, ist erst Ende des Jahres 1912 nach Ausbruch des balkanischen Krieges eingetreten.

Im Zusammenhange mit dem balkanischen Kriege und dem damals bevorstehenden europäischen Kriegs, haben die Vertreter dreier galiz. ukrainischen (!) Parteien u.z. der nationaldemokratischen, der radikalen und der sozial-demokratischen in der am 7. Dezember 1912 in Wien stattgefundenen Versammlung, die feierliche Erklärung zum Beschluss erhoben, in der festgestellt wurde, dass die ganze ukrainische Gesellschaft für den Fall des Krieges mit Russland sich für Österreich-Ungarn erklären werde.

Nach Veröffentlichung dieser Resolution durch die Presse wurde dieselbe von den russischen Blättern stark angegriffen was die ukrainischen Politiker bewogen hat, diese Resolution in der Neuen Freien Presse in dem Sinne zu berichtigen, dass durch die ukrainische Gesellschaft lediglich die österreichischen Ukrainer — nicht aber die russischen Ukrainer gemeint waren.

Nicht(s)destoweniger wurde diese Resolution und die darin präcisierte Stellung der österr. Ukrainer, sowie im allgemeinen die ukrainische Politik in Österreich von dem Liter. naukowyj Wistnyk, einer scharfen Kritik unterzogen.

Literaturno-naukowyj Wistnyk veröffentlichte in der Nr. III. vom März 1913 und in der Nr. VI. vom Juni 1913 zwei Artikel vom Ignotus[19] unter d. T. „Z austrijskoi Ukrainy".

In den genannten Artikeln führt der Autor folgendes aus:

Das verflossene Jahr 1912 muss im politischen Leben der galiz. Ukrainer als gänzlich unfruchtbar bezeichnet werden.

Die Ursache dessen liegt darin, dass in den Grundsäzen der modernen Po-

уряду, настав щойно наприкінці 1912 року після початку балканської війни.

У зв'язку з балканською війною і можливістю спалаху европейської війни, представники трьох галицькоукраїнських партій, а саме національно-демократичної, радикальної і соціял-демократичної на своїх зборах 7 грудня у Відні схвалили урочисту заяву в формі рішення, що на випадок війни з Росією українське суспільство стане по стороні Австро-Угорщини.

Після публікації цієї резолюції в пресі російські газети на неї сильно напали, а це спонукало українських політиків цю резолюцію в «Ноє Фрає Прессе» виправити у тому змислі, що під українським суспільством треба розуміти лише австрійських українців, а не російських.

Тим не менше цю резолюцію і в ній уточнену позицію австр. українців як і взагалі, українську політику в Австрії піддано в «Літературно-науковому Віснику» гострій критиці.

«Літературно-науковий Вісник» опублікував у ч. 3 з березня і в ч. 6 з червня 1913 дві статті Ігнотуса[19] під заголовком «З австійської України».

У названих статтях автор подає такі думки:

Минулий 1912 рік треба назвати в політичному житті галицьких українців зовсім неплідним.

Причина лежить в тому, що в підставі новочасної політики —

[19] Псевдонім Івана Джиджори.

litik — ausser den taktischen Fehlern — auch falsche Prämissen prinzipiellen Charakters aufgestellt worden sind, welche gute Absichten und Bestrebungen unserer Politiker lahm legen.

Zu diesen falschen Prämissen gehört auch die Idee (richtig gesagt Legende) von welcher die Taktik der ukrainischen parlamentarischen Representation massgebend beeinflusst war, und die darin bestand, dass angeblich in den höchsten Kreisen der österr. ungar. Monarchie die grundsätzliche Wendung in der Auffassung der ukrainischen Frage eingetreten ist.

Diese Legende wurde schon im Jahre 1908 zur Zeit der Annexion Affaire bemerkbar und erreichte ihren Gipfelpunkt im Jahre 1912. Der Glaube der Ukrainer an diese Legende wurde noch durch den Appel(l) seiner Majestät des Kaisers an die ukrainische Nation vom 18./6. 1912 gestärkt.

Unsere politischen Kreise — führt der Verfasser aus — beeinflusst durch diese Legende haben am 7. Dezember 1912 — also in dem am meisten kritischen Momente für die Lage der österr. ungar. Monarchie — die wohlbekannte aber ganz überflüssige Resolution, angenommen, dass für den Fall des Krieges Österreichs mit Russland die ganze ukrainische Gesellschaft (selbstverständlich die galizische) einstimmig und entschieden sich an die Seite Österreichs stellen werde.

Ähnlich wurde auch in dieser Monatschrift in der Nr. IX. vom September 1913 eine Resolution des im Juli 1913 in Lemberg stattgefundenen Kongresses der allukrainischen Jugend einer abfälligen Kritik unterzogen, — weil in derselben die ukrainische Gesellschaft aufgefordert wurde, sich dem Programme der antirussischen Orientierung und der selbstständigen Ukraine (nach Losreisung derselben von Russland) anzuschliessen, und zu diesem Zwecke die ukrainische Sicz-Schützenorganisation tatkräftig zu fördern.

крім тактичних помилок — поставлено також помилкові тези принципового характеру, які паралізують добрі наміри та старання наших політиків.

До цих помилкових тез належить також ідея (краще кажучи леґенда), яка основно впливала на тактику української репрезентації і полягала в тому, що, нібито, в найвищих колах австр.-угорсь. монархії зайшли основні зміни в підході до українського питання.

Цю леґенду можна було спостерігати ще 1908 року під час афери анексії, а 1912 року вона досягла свого апогею. Віру українців у цю леґенду зміцнив ще заклик його величности цісаря до українського народу 18. 6. 1912.

Наші політичні кола — пояснює далі автор — прийняли під впливом цієї леґенди 7 грудня 1912 — отже в найкритичніший момент становища австро-угорської монархії — добре відому, але зовсім зайву резолюцію, що на випадок війни Австрії з Росією все українське суспільство (очевидно галицьке) стане одностайно і рішуче по стороні Австрії.

Подібно неґативно критиковано у цьому місячнику в ч. 9 з вересня 1913 резолюцію конґресу всеукраїнської молоді, що відбувся в липні 1913 р. у Львові за те, що в ній закликалося українське суспільство приєднатися до програми антиросійської орієнтації і самостійної України (після відірвання її від Росії) і з цією метою сприяти українській організації Січових Стрільців.

In der oben erwähnten Nummer wurde diese Resolution in einem vom M. Jewschan, einen russischen Ukrainer[20] verfassten Artikel als „Desorientierung“ bezeichnet.

In derselben Nr. veröffentlichte Hruszewskyj einen Artikel über den balkanischen Krieg, den er folgender Massen schliesst:

„Die Macht und die Bedeutung kann Russland nur durch innere Reformen erlangen u.z.: durch Gewährung verfassungsmässiger Garantien, Hebung der Bauern- und Arbeitermassen, sowie Lösung der Nationalitätenfrage auf der Basis des breiten Federalismus“ (Lit. naukowyj Wistnyk, Nr. IX. pro 1913, Seite 332).

Den Professor Hruszewskyj hat der Krieg in Österreich überrascht. Erst im Dezember 1914 verliess er mit seiner Familie Wien, wo er damals verweilte und begab sich über Italien nach Russland. Hiebei hat er seinen Bekannten erzählt, dass er nach Russland zurückkehren muss, da widrigenfalls die russische Regierung sein in Russland befindliches Vermögen konfiszieren werde.

Gleich nach seiner Rückkehr nach Russland wurde er von russischen Behörden als ein hervorragender Ukrainer verhaftet. Bald darauf wurde er jedoch freigelassen, dank dem Eingreifen der einflussreichen russischen Persönlichkeiten, die dafür hafteten, dass er nie russenfeindliche Agitation betrieben und zum Nachteile Russlands gehandelt hätte.

Anlässlich seiner Verhaftung und der späteren Freilassung entwickelte sich — den Zeitungsberichten zufolge — eine Polemik in den russischen Zeitungen.

Unter anderen wurde dem Prof. Hruszewskyj in dem Organe der russischen Kadettenpartei under d. T. „Riecz“ vom 25. Oktober 1915 seitens des Petersburger Universitätsprofessors

У вище згаданому числі М. Євшан, російський українець,[20] називає цю резолюцію в своїй статті «дезорієнтацією».

У цьому ж числі помістив Грушевський статтю про балканську війну, яку він кінчає таким чином:

«Силу і значення може Росія здобути лише шляхом внутрішніх реформ, а саме: наданням конституційних ґарантій, поліпшенням стану селянських і робітничих мас і розв'язанням національного питання на базі широкого федералізму» (Л.-Н. В., ч. 9, 1913, стор. 332).

Професора Грушевського застала війна несподівано в Австрії. Щойно в грудні 1914 залишив він із своєю сім'єю Відень, де він тоді перебував, і виїхав через Італію до Росії. При цьому він розказував своїм знайомим, що він мусить повернутися в Росію, бо інакше російський уряд конфіскує його маєток.

Відразу після повернення в Росію його, як визначного українця, російські органи влади арештували. Скоро після того його, однак, випустили, завдяки впливовим російським особам, які заручилися, що він ніколи не вів антиросійської аґітації і не діяв на шкоду Росії.

З приводу його арешту і пізнішого випущення розвинулася — згідно з повідомленням газет — полеміка в російських часописах.

Між іншим професор петербурзького університету Кулаковський закинув проф. Грушевському в органі російської партії Кадетів, під заг. «Реч» від 25 жовтня 1915, що він, нібито, вів у львівському університеті антиросійську аґітацію і брав участь у створенні українського леґіону.

Проти цих закидів виступив проф. Грушевський у статті, опублікованій у газеті «Реч», де стверджено таке:

[20] М. Євшан-Федюшко був галичанином.

Kułakowskyj der Vorwurf gemacht, er hätte an der Lemberger Universität russenfeindliche Agitation betrieben und an der Bildung der ukrainischen Legion teilgenommen.

Gegen diese Vorwürfe hat Prof. Hruszewskyj Einspruch erhoben und in einem in der Zeitung „Riecz“ veröffentlichten Artikel nachstehendes festgestellt:

„Den Menschen, die mehr oder weniger meine Tätigkeit beobachtet haben, dürfte es wohlbekannt sein, dass sowohl ich, als auch diejenigen Strömungen in Russland, mit denen ich in Berührung stand, der s.g. „österreichischen Orientation“ nicht huldigten und die Lösung der ukrainischen Frage in Russland nicht in der Losreissung der ukrainischen Gebiete von demselben, sondern in der Erledigung dieser Frage im Verfassungswege durch das gemeinsame Bestreben der fortschrittlichen ukrainischen und grossrussischen Gesellschaft innerhalb der Grenzen des russischen Staates auf der Basis der konstitutionellen Entwickelung der Länderautonomie und des Nationalbewusstseins erblickten.

Diese Richtung verfolgte meine ganze politische Tätigkeit und die Tätigkeit sonstiger Vertreter der ukrainischen Gesellschaft im Laufe der letzten Jahre und dies beweist nur, wie wir alle glaubten und noch heute weiter glauben an die Lösung der ukrainischen Frage auf dem oben beschriebenen Wege (ungeachtet dessen, was wir im letzten Jahre erlebt haben).

Mit der österreichischen Orientation wollen die Ukrainer absolut nichts gemein haben, und ich habe persönlich in einem in „Literaturno-naukowyj Wistnyk“ veröffentlichten Artikel unter d.T. „Die Sarajewer Tragödie“ kategorisch erklärt, die österreichische Orientation sei keineswegs im Stande die ukrainische Frage zu lösen, diese politische Strömung über die Gemüter der ukrainischen Gesellschaft in Russland (übt?) keinen Einfluss aus, und

«Людям, які більше чи менше слідкували за моєю діяльністю, могло б бути відомо, що ні я, ні ті напрями в Росії, з якими я був у контакті, не були прихильниками т. зв. «австрійської орієнтації» і розв'язку українського питання в Росії вбачали не у відриві українських земель від неї, а в урегулюванні цього питання конституційним шляхом і спільним намаганням проґресивного українського і великоросійського суспільства в рамах російської держави на базі конституційного розвитку автономії земель та національної свідомости.

У цьому напрямку розвивалася ціла моя політична діяльність та діяльність інших представників українського суспільства протягом останніх років і це лише доказує, як ми всі вірили і ще й тепер далі віримо в розв'язання українського питання вище з'ясованим шляхом (не зважаючи на те, що ми пережили протягом останнього року).

З австрійською орієнтацією українці не хочуть мати абсолютно нічого спільного і я особисто категорично заявив у статті, опублікованій у «Літературно-науковому Віснику» під заголовком «Сараєвська трагедія», що австрійська орієнтація неспроможна розв'язати українське питання; цей політичний напрям на українське суспільство в Росії не має ніякого впливу і за

könne unter keiner Bedingung bei dieser Gesellschaft Zustimmung finden(").

Diese gegenwärtige Stellung des Prof. Hruszewskyj entspricht im allgemeinen, wie aus dem vorhergesagten erleuchtet, seine(n) politischen Prinzipien aus der Zeit vor dem Kriege.

Nachdem Prof. Hruszewskyj im ukrainischen Lager eine überaus hervorragende Rolle spielte, ist er erklärlich dass diese seine dem Staate gegenüber illoyale und schädliche Haltung einen Nachhaltigen Einfluss auf die breiten Kreise der Ukrainer auszuüben vermochte.[21]

Demzufolge wäre seine Tätigkeit insbesondere mit Rücksicht auf die gegenwärtige Lage und die Begleitumstände[22] als eine durch das Strafgesetz verpönnte (!) Handlung anzusehen.

Dies beehre ich mich dem Gerichte zwecks Einleitung der strafgerichtlicher (!) Schritte zur Kenntnis zu bringe (!).

Der k.k. Regierungsrat und Polizeidirektor

Dr. Reinlender m. p.[23]

жодних умов не може здобути схвалення в цьому суспільстві».

Ця теперішня позиція проф. Грушевського відповідає в загальному, як видно із вищесказаного, його політичним принципам з часу перед війною.

Оскільки проф. Грушевський в українському таборі відіграв дуже визначну ролю, зрозуміло, що ця його нелояльна і шкідлива поведінка супроти держави могла неґативно впливати на широкі кола українців.[21]

Отже його діяльність зокрема з огляду на сучасний стан і супровідні умови[22] треба розглядати як неприйнятну діяльність з огляду на карний кодекс.

Маю за шану подати це до відома судові для початку карно-судової справи.

Ц.к. урядовий радник і директор поліції

Д-р Райнлендер в. р.[23]

(Далі буде)

---

[21] Мається, очевидно, на увазі українців у Австро-Угорщині.

[22] З уваги на війну з Росією.

[23] Документ писаний, або диктований нашвидкуруч дуже незугарною німецькою мовою з численними граматичними і правописними помилками. Видно д-р Райнлендер не переглянув у поспіху машинопису, підписуючи його. Дещо в дужках поправлено а на дещо ми лише звертаємо увагу (в дужках).

Видання Української Центральної Ради

Від Редакції.

Починаючи від 1978 року, ми почали передруковувати на сторінках «Українського Історика» офіційне видання Центральної Ради «Вісти» (*Український Історик,* ч. 1—3, том XV, 1978; ч. 1—4, том XVI, 1979; ч. 1—4, том XVIII. 1981).

«Вісти з Української Центральної Ради» є одним із найважливіших офіційних джерел до історії Центральної Ради і тому заслуговують на перевидання. Тепер вже устійнено, що головним редактором «Вістей» був Михайло Єреміїв, один із секретарів Центральної Ради, який редагував це видання під пильним наглядом Михайла Грушевського, Голови Центральної Ради.

П'яте число «Вістей», що їх передруковуємо, містить важливий матеріял про ставлення Центральної Ради в травні 1917 року до українізації військових частин в російській армії і створення Військової Комісії при Центральній Раді. Знаходимо в ньому також важливий матеріял про ролю Комітету Ц.Р. і Загальних Зборів Центральної Ради.

Не менш важливі є постанови Всеукраїнського учительського з'їзду (з'їзд відбувся в днях 5—6 квітня 1917) в справі організації українського народнього, середнього і вищого шкільництва. Важливо згадати, що в резолюціях з'їзду схвалено «замір Українського Наукового Товариства приступити до організовання Української Академії Наук, як неминучо потрібного органу для розвитку українознавства і взагалі науки на українській мові» (Постанова секції вищої школи, ч. 7). Головним промотором заснування Української Академії Наук в 1917 році був проф. Михайло Грушевський, голова Українського Наукового Товариства в Києві.

Зберігаємо мову і правопис оригіналу. *Л. В.*

№ 5 **ВІСТИ** **Май 1917 р.**

З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Укладає і Видає Комітет Української Центральної Ради

ДРУГЕ ЗАГАЛЬНЕ ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Зібрання 23 квітня відкрито в 6 год. вечора Головою Центральної Ради М. Грушевським і розпочато відчитанням протоколу перших загальних зборів У. Ц. Р., який, з де-якими доповненнями, принято.

Потім Голова Ц. Р. подав огляд діяльности Комітету У. Ц. Ради за два тижні, які минули від перших Загальних Зборів. По сім вислухані були привітання від делегацій і привітні телеграми.

Заступник Голови Винниченко познайомив Зібрання з справою Першого Українського полку, яка забрала так багато часу Комітетові в останнім тижні. Звідомлення його, одначе, було перервано, тому що Президіум мусив вийти на розмову з Начальником Київської Військової Округи п. Ходоровичем, який бажав поінформуватися у Президіума Ц. Ради про її становище в сій справі, і приїхав для сього.

В сей час було вислухано справоздання делеґатів Українських Військових Комітетів з-по-за Київа, потім Голова Шкільної Комісії Стешенко передав Центральній Раді побажання Педаґоґічного З'їзду і Т-ва Шкільної освіти в справах шкільних.

Друге засідання Української Центральної Ради почалося 23 квітня о 2 год. дня. Перед тим од 10 до 12½ год. засідав Комітет Центральної Ради з участю представників військових орґанізацій і Комісія фінансова та Комісія по виробленню наказа.

На порядок денний ставиться обміркування справоздання Комітету і докладу Комісії для справ освіти, прочитаного на вчорашньому засіданні. Промовці погоджуються з докладчиком про необхідність планомірности українізації школи, як се почато вже робити в Київській шкільній окрузі. Визнано потрібним до відкриття літніх курсів українознавства для учителів улаштувати як найшвидше курси для інструкторів. Одноголосно принято резолюцію про потребу заснування при Українській Центр. Раді Української шкільної Ради, яка візьме на себе пляномірну українізацію школи по цілій Україні.

В справі Українського війська, яка забрала багато часу і викликала живу діскусію, Центральна Рада ухвалила резолюцію, приняту Комітетом Центральної Ради в засіданні з участю делеґатів українських військових орґанізацій:

«Українська Центральна Рада, вислухавши повідомлення Комітету і Українських військових орґанізацій, постановляє:

Українська Центральна Рада з вдоволенням приняла заяву Вищого Командування про формування першого Українського полку, як приняття принципу українізації війська.

Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні і уважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови Комітету з 15 квітня про формування з запасних тилових частей нових українських частей і про потребу вилучення українців військових в українські військові части. Всіх товаришів українців військових Центральна Рада закликає, аби, в інтересах обезпечення волі і демократії і української свободи, сповняли свої військові обов'язки вірно і непохитно, згідно з розпорядженнями своїх військових властей, а товаришів салдатів, які зібралися в Києві, закликає, аби, по виділенню з них кадру для формування першого українського охоче-комонного полку, поступили відповідно до сього заклику».

Голова Військового клюбу імені Гетьмана Полуботка, вернувшись з казарм від трьох тисяч салдатів-українців, що хотіли заснувати свій полк, повідомив Зібрання про їхню згоду підлягти постанові військової влади.

Далі була поставлена на обміркування пропозиція про заснування при Центральній Раді Військової Ради.

Пропозиція принята в такій редакції:

«Українська Центральна Рада має зформувати в своїм складі Військову Раду, складену з виборних на майбутньому військовому з'їзді членів, а також з членів Української Центральної Ради. До того часу військовими справами має завідувати військова Комісія при Центральній Раді, доповнена з складу військових орґанізацій міста Київа».

На сім засідання перервалось і відновилось о 8 год. вечора.

Вечірне засідання починається розглядом проєкту наказу Центральній Раді.

Проєкт зі зміною 1-го пункту і незначними поправками в инших, Центральною Радою ухвалений.

Друга половина вечірнього засідання була присвячена докладу скарбника Центральної Ради п. Коваля і докладу п. Стасюка про орґанізацію губернських, повітових і волосних Українських Рад.

Доклад п. скарбника був обміркований на ранішнім засіданні фінансової Комісії і де-в-чім змінений.

Доклад п. Стасюка про орґанізацію губернських, повіт., вол. Укр. Рад в головних рисах був ухвалений і переданий Комітетові для детального розроблення.

По сім було вислухано решту справоздань і привітань військових орґанізацій на фронті, при чім особливу увагу звернули на себе справоздання і резолюції української орґанізації 5-ої армії, яка об'єднує в своїх кружках по-над 120.000 українців.

Голова Центральної Ради оповістив Збори про заснування економічної секції при Науковому Т-ві, котра особливу увагу має звернути на аґрарне питання, потребу чого підніс харьківський делеґат професор університету Зайкевич.

На сім Збори закінчились в 11½ год. ночі.

НАКАЗ УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ,

принятий на Загальних Зборах 23 квітня 1917 року.

I. Українська Центральна Рада, будучи представницьким органом всієї організованої української людности, має своїм завданням виконати волю тої людности, висловлену на Українському Національному З'їзді, се б то переведення автономії України в Федеративній Демократичній Російській Республіці з забезпеченням прав національних меншостей, що живуть на території України. Переймаючи ту волю людности У. Ц. Р. тим самим переймає право ініціативи, об'єднання і керування в сьому завданню діяльности організацій, що мають в ній представництво, і виконання постанов Національного З'їзду.

II. Склад Ради обрано на з'їзді представників українських організацій і має його поповняти сама У. Ц. Рада, згідно постанов З'їзда, через кооптацію.

III. Робота У. Ц. Р. провадиться через Загальні Збори Ц. Р. та через Комітет Ц. Р.

А. Про Загальні Збори Ц. Р.

1. Загальні Збори У. Ц. Р. визначають напрям і характер всеї роботи У. Ц. Р.

2. Загальні Збори Ц. Р. мають бути чергові та екстрені.

3. Чергові Збори мають відбуватися не рідче, як раз на місяць.

4. На чергові Загальні Збори всім членам Ц. Р. розсилаються іменні запрошення не пізніше, як за 10 день до Зборів; опріч того, оповістки про чергові Загальні Збори подаються за 10 день до Зборів по Київських українських газетах, по змозі, і по газетах инших міст; в запрошеннях та оповістках має бути поданий порядок денний Зборів.

5. Екстренні Загальні Збори скликає Комітет *при нагальній потребі.*

6. На екстрені Загальні Збори скликають членів У. Ц. Р. оповістками по київських газетах, і повідомляють телеграфно Губернські Комітети.

7. Екстрені Загальні Збори вважаються дійсними при всякій кільности присутніх.

Б. Про Комітет Української Центральної Ради.

1. Через Комітет У. Ц. Рада провадить роботу, Центральної Ради в конкретній, постійно зміняючійся обстанові моменту.

2. В склад Комітету входять: а) обраний З'їздом Президіум У. Ц. Р. — Голова та два заступники Голови; б) члени, обрані Загальними Зборами Ц. Р., в кількости 17 чоловіка; в) обрані Комітетом Голови Комісій, У. Ц. Р., не більш 8-ми; г) окремі особи, кооптовані Комітетом до повного його складу з 33 чолов.

3. Комітет обірає з-поміж своїх членів секретарів і скарбника Ц. Р.; Комітет же вибірає і голови Комісій.

4. На голови Комісій можуть бути обрані і не члени Ц. Р., які тим самим стають членами Ради та Комітету, згідно постанові З'їзду.

5. Членами Комісій Ц. Р. можуть бути, окрім членів Комітету та Ц. Р., і инші особи з-по-за складу У. Ц. Р., з вибору Комітету, по докладу голови Комісії, але вони через те не стають членами Ц. Р.

6. Комісії утворюються Комітетом в міру потреби на ведення і розвязання окремих справ та на підготовлення ріжних питаннів для Комітету і Ради; сі Комісії Ц. Р. стоять під керованням та доглядом Комітету.

7. Комітет веде й керує роботою Канцелярії Ц. Р.

8. Комітет повинен повідомляти як найскорше про постанови Ц. Р. та Комітету Губернські й Повітові Ради.

ПОСТАНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В СПРАВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГУБЕРНСЬКИХ, ПОВІТОВИХ І МІЙСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ РАД

ухвалені Українською Центральною Радою на загальних зборах 23 квітня.

1) Для оборони національно-політичних прав українського народу і переведення в життя постанов що до того Національних З'їздів і Української Центральної Ради засновуються губернські повітні і міські Українські ради.

2) Повітові українські ради складаються з представників: волосних комітетів — по 2, партій та політичних організацій, які працюють в повіті — 4, від просвітних, економічних та професийних повітових організацій — по 2, — разом 70—80.

3) Губернські ради: від кожної повітової ради — по 4, від партій і політичних організацій, які працюють в губернії — по 4, від губерніяльних просвітних, економічних і професийних — по 2, — разом 70—80.

4) Великі міста прирівнюються до повітів і мають свої ради з 80-ти членів, половину яких посилають партії і політичні організації, а другу половину — економічні, просвітні та професийні організації.

5) Українські губернські, повітові і мійські ради для переведення біжучих справ вибирають комітети, кількість членів яких установлюють самі ради.

6) Тимчасово, там, де нема повітових просвітних, економічних і професийних орґанізацій, представники вибираються на повітових з'їдах таких товариств.

Позика волі. Від міністра фінансів Терещенка на Національний З'їзд на імя голови З'їзду М. Грушевського була послана телеграма, в котрій міністр прохав закликати всіх присутніх на З'їзді допомогти реалізації позики волі. Ця телеграма була одержана вже після З'їзду і заслухав її Комітет Центральної Ради в засіданні 12-го квітня. З огляду на те, що успіх позики волі має скріпити новий лад, Комітет Центральної Ради визнав потрібним закликати всю людність України до участи в реалізації сеї позики і доручити орґанізаціям і установам допомогти Тимчасовому Урядові в цій важній справі. Про свою постанову Комітет Центральної Ради повідомив листом міністра фінансів. Відозва Центральної Ради в сій справі надрукована в № 4 «Вістей».

Оновлення Київської Мійської Думи. На засіданню Комітету Центральної Ради 12 квітня Комітетом з приводу постанови Київської Мійської Думи про оновлення складу її новими членами було вирішено: звернути увагу мійської Думи на те, що часткове поновлення її складу не відповідає вимогам часу і що потрібно негайно перевести повне оновлення складу Думи на демократичних підставах.

В справі усунення з катедри архієпископа Антонія. Згідно з листом Харківського Організаційного Комітету про те незадоволення, яке викликає перебування Архієпископа Антонія на Харківській Катедрі, Комітетом Ц. Р. 12 квітня було вирішено послати телеграму до Петрограду про потребу усунення Арх. Антонія з Харківської Катедри.

Губернські Українські З'їзди. На засіданні 13 квітня Комітетом Центральної Ради було вирішено послати листи у всі губернські міста України з проханням скликати яко мога швидше губернські українські з'їзди як для того, щоб зорганізувати губернські українські ради, так і для того, щоб члени У. Ц. Р. від губерній були остаточно або затверджені, або перевибрані.

ПОСТАНОВИ ФІНАНСОВОЇ КОМІСІЇ, УХВАЛЕНІ НА ЗАСІДАННІ У. Ц. Р. 23 КВІТНЯ 1917 РОКУ

1) Українською Центральною Радою для покриття трат, яких вимагають наші національні потреби, ухвалюється необхідність національного оподаткування всього українського народу.

2) Оподаткування переводиться на прінціпі поступово-подоходного налогу.

3) Ті, хто має доходу більше 800 карб. на рік, оподатковуються в розмірі 25 процентів від державного поступово-подоходного налогу.

4) Хто має доходу менше 800 карб. річно, той платить 50 коп. в рік.

5) При кожному губерніальному комітетові одкриваються фінансові комісії.

6) Фінансові комісії при кожному комітетові організують оподаткування всієї української людности на території губернії.

7) Податок за 1917 рік виплачують до 1-го серпня (августа).

8) Комітетові Ради доручається виробити інструкцію губерніальним фінансовим комісіям.

9) Всі зібрані гроші одсилаються в скарбницю Української Центральної Ради.

---

1) Для побільшення коштів скарбниці Української Центральної Ради, Комісія ухвалила влаштувати день національного фонду 9 мая*) по всій Україні і по всіх містах неукраїнських, де маються українські організації.

*) З огляду на технічні труднощі день Національного Фонду постановою Комітету Центральної Ради потім перенесений на Зелені свята.

2) В день Національного фонду повинно бути влаштовано збір грошей по вулицях, продаж українських газет і книжок. вистави, концерти, лекції, мітінги, продаж національних прапорців, ярмарки українських виробів і т. и.

3) Звернутись до всіх українських газет з проханням зазначити день національного фонду статтями про значіння національного фонду та закликом жертвувати на національний фонд.

4) Ухвалено запропонувати всім свідомим українцям денний заробіток віддати на користь національного фонду.

ПОСТАНОВИ В СПРАВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТИ

винесені Всеукраїнським учительським зїздом 5—6 квітня і передані ним дня 5 мая «Українській Центральній Раді».

Постанови загальні:

1) Всеукраїнський Учительський Зїзд вважає необхідним заснувати Всеукраїнську Шкільну Раду для організації шкільної просвіти на Україні; проект сієї ради Зїзд просить негайно виробити і здійснити Центральній Українській Раді.

2) В справі Української самоосвіти учителів Зїзд вважає необхідним поставити повітовим і губернським земствам і містам на Україні вимагання впорядкувати бібліотеки українських книжок з усіх галузів українознавства для учителів, шкіл і народу.

3) В цїли демократизації народньої початкової школи Зїзд учителів українців вважає необхідним знести многотипність школи, встановити початкову школу одного типу, яка з одного боку дала б дітям як найширшу початкову освіту а з другого підготовила б до середньої школи.

4) Зїзд українських учителів вважає потрібним: 1) влаштування педагогічних курсів по змозі і по повітових містах для підготування учителів шкіл а також курси для підготовки інструкторів для сих курсів; 2) семинарії і інститути повинні стати українськими з осени майбутнього академічного року; 3) при університеті і окружних курсах влаштування катедр українознавства для підготовки учителів середньої школи.

5) При навчанні закону Божого в українській школі треба користуватись українською мовою.

Школа на Україні повинна бути національною тобто українською з забезпеченням прав меншостей.

Постанови секції низшої школи.

Задля розвитку української національної школи зїзд вважає необхідним:

Організувати по місцях філії Українського Товариства Шкільної Освіти.

Заснувати український педагогічний журнал.

Видати на ново істнуючі підручники для народньої школи в потрібному числі. Перегляд підручників і складання нових доручити істнуючим предметним комісіям при Товаристві Шкільної Освіти.

В справі вибора підручника і метода навчання дається повна воля учителеві.

Українізацію однокласових початкових шкіл повинно перевести з початку нового академічного року. Російська мова, як предмет навчання, вводиться з третього року.

В інтересах педагогічних, а також збогащення літературної мови необхідно перший рік навчання проводити по підручниках приладжених до діялектичних та инших відмін даної місцевости і тільки з другого року повинно потроху переходити до підручників, писаних загальною українською мовою.

Вищі початкові школи повинно українізувати поволі відповідно вимогам педагогічного такту. Навчання українських дісціплін вводиться обовязково у всіх школах низшого типу.

В двохкласових сільських школах перший клас треба зукраїнізувати з початку 1917—18 року; в другім класі вводиться обовязкове навчання предметів українознавства. При переведенню українізації народніх шкіл треба додержувати прінціпа забезпечення меншостей.

Задля забезпечення українізації школи З'їзд вважає необхідним, щоб всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народньої просвіти, були увільнені од місць і замінені другими.

Постанови секції середньої школи.

Українські середні школи треба заснувати в найблизшому часі.

Вони повинні удержуватись на гроші казни.

В першу чергу треба відкрити гімназії.

Гімназії і середні школи можуть бути з спільним навчанням хлопців та дівчат.

Нові гімназії засновувати по великих містах де людність зросійщена і по селах з численною людністью; в тих містах де людність зросійщена і по селах з численною людністю; в тих містах де людність цілком українська українізувати гімназії істнуючі.

Професійні українські школи откривати по змозі.

Навчання української мови, літератури та історії по всіх середніх школах повинно буть обовязковим.

В тих середніх школах де діти українських батьків складають більшість а) з початку нового академічного року навчання всіх предметів в підготовчій і першій клясі ведеться по українськи б) в старших клясах вводяться в відповідних формах і розмірі українські дісціпліни в) через два роки всі ці школи треба перевести на українську мову цілком.

Заводять ся російські паралелі там де того вимагатиме значна меншість.

Заводяться українські паралелі при російських гімназіях там де українські діти складають меншість.

Зїзд просить що б ті комісії які складають підручники порозумівались в справі термінології з галичанами учителями для того, щоб термінологія була одна для всієї України.

Зїзд просить Центральну Українську Раду Шкільну: а) як в наблизшому часі скликати зїзд українських учителів і громадських діячів для розгляду підвалин і плану збудування національно-демократичньої школи на Україні б) подбати про повернення українських учителів з великоросії на Україну з забезпеченням штатної посади.

Постанови секції вищої школи.

Зібрані в Секції Вищої Школи представники української науки вважаючи українізацію вищої школи на Україні невідкличною потребою українського життя, прийняли такі резолюції в справі її реалізації в найблизшім часі:

1) Не рішаючи наперед, як уложиться наука в вищих школах — в якій мірі будуть потрібні вищі школи мішаного складу або осібні школи з ріжною викладовою мовою потрібно зараз-же звернутись до українських учительських сил на вищих школах по-за Україною, щоб негайно переносили свої виклади на Україну.

2) Звернутися до професорів та учителів вищих шкіл України, які володіють українською мовою, з закликом, аби зараз-же переходили на українську мову або принаймні відкривали паралельні курси на українській мові.

3) Просити Центральну Українську Раду звернутися до міністерства освіти і до вищих шкіл на Україні, аби всяко улегчувати читаннє курсів на українській мові.

4) Для переведення сих резолюцій в діло заснувати зараз-же секцію вищої школи при Українськім Науковім Товаристві.

5) Центральну Раду просити взяти під увагу бажаність заснования шкільного Відділу, поки не буде сформована Шкільна Рада України, і в роспорядження його дістати потрібні засоби від правительствених і місцевих самоуправ:

для приготовання учительських сил,

для нагорожування українських викладів,

для творення паралельних катедр з українськими викладами.

6) Крім тих чотирох катедр українознавства, що зараз дозволено завести в вищих школах, а саме — 1) історії України, 2) літератури, 3) мови та 4) права, зібрані вважають потрібним зараз-же, з наступаючого 1917—18-го академічного року, ще дві такі катедри, як 5) історії української етноґрафії з оглядом народної творчости та 6) історії української штуки.

7) Зібрані витають замір Українського Наукового Товариства приступити до організовання Української Академії Наук, як неминучо потрібного органу для розвитку українознавства і взагалі науки на українській мові.

8) В інтересах того ж розвитку українознавства, поставленого в такі неможливі обставини старим урядом зібрані вважають неминучо потрібним:

заснованнє або реорганізацію публичних бібліотек в більших містах України, так щоб у них центральне місце дано українській літературі і українознавству,

перенесеннє на Україну архивних українських матеріялів з иньших архивів і зібраннє їх в національнім архиві України,

перенесеннє і зібраннє в українськім національнім музеї предметів української старини, які вивезені були до ріжних державних і публичних музеїв по-за Україною.

Комітет Української Центральної Ради заслухавши резолюції Педагогічного зїзду, визнав, що життя ставить потребу формування українських гимназій в повному складі, і просить Шкільну Раду застановитись над способами реалізації цієї потреби.

Поправка: в № 4 «Вістей», стр. 17 надруковано: О'Коннор Вілінська, треба: Вілінський.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ОДЕРЖАЛА ПРИВІТАННЯ ВІД:

Ямполь. Перший український з'їзд учителів початкових шкіл Ямпільського повіту вітає Центральну Українську Раду і вірить в те, що вона з'єднає всі українські сили для добробуту нашої України. Голова з'їзду *Іваницький.* Писарь *Куриленко.*

З Чернигова. Перший вільний учительський з'їзд Чернигівщини щиро вітає *Центральну Українську Раду,* висловлює свою пошану і вважає її за представника Українського народу.

З'їзд вчителів і вчительок початкових шкіл Ольгопільського повіту щиро вітає Раду і бажає їй здійснити свої завдання для щастя вільного Українського Народу. Голова З'їзду *Баскевич.*

Учителі народніх шкіл Миргородського повіту, зібравшись на зїзд, вітаємо Центральну Раду і просимо вірити, що покладаємо наші сили на будування автономної України в федеративній демократичній Росийській республіці. Вітаємо Центральну Військову Раду. Бажаємо успіху в ділі заснування Українського війська. Голова Зїзду *М. Кропивний.*

З Лубен. Збори народніх учителів і учительок Лубенського повіту 23 квітня, висловлюючи своє довірря вітають Українську Центральну Раду і надіються, що тільки у автономній Україні буде автономна українська школа.

Lausanne. Professeur Hrushewski Ukrainska Centralna Rada Kiew Nous apprenons avec joi formation conseil national vous envoyons nos salutations chaleureuses nous mettons votre entiere disposition Bureau ukrainien.

З Камянця-Под. Подільська Губернська Рада злучених громадських організацій щиро відає Київську Українську Центральну Раду, що невтомно працює на користь рідного краю і бажає їй довести Український народ до світлої національної мети, — Голова Подільської Губернської Ради злучених Громадських оргагнізацій *Шостаковський.*

Українці селяне Липинки Чигиринського повіту улаштували 30 квітня святкування дня волі народа, зробивши його чисто українським святом, одправили панахиду за борців свободи й батька Тараса і прохали мене переслати їх привітання Центральній Раді, додаючи, що усі вони горяче стоятимуть за Автономну Україну і просять Центральну Раду боронить всего України, крім того вони вирішили скласти Українську Громаду. — *Голова Іван Паламаренко.*

З Янова Под. Ми Українці селяне і робітники Янова Под. Губ. відпразнувавши день національного фонду щиро витаємо Центральну Раду й бажаємо їй найлучшого успіха, нехай живе Вільна Україна. — *Яневські Українці.*

Київ. Предсідателю Центральної Ради Грушевському. Київ. Єлисаветградки. Ми, українці села Красноселья, Херсонської губернії, зібравшись 26 квітня на перше засідання заснованої в нас Просвіти в память Тараса Шевченка, шлемо наші пожелання, сердечний привіт Центральній Раді і всьому народу українському. Хай пошле Бог сили на працю для щастя нашої матері України. Нехай живе вільна Україна в федеративній Російській республіці. *Голова «Просвіти» Майборода.*

Харьківський Український Комітет радісно вітає киян з відкриттям української гімназії — першої ластівки українізації просвіти на Вкраїні.

Загальні збори Звенигородської Міської думи вислухавши заяву про те що польська рада Варшави обстоючи межи історичної Польщі претендує на Київщину протестують проти захватних замірів польської ради і заявляють що разом з Центральною Радою думають розігнать лехковажні мрії. Голова зборів *Ковтуненко.*

Ми, селяне Полтавської губернії, Переяславського повіту, Рогозівської волости, села Старого, зібравшись в числі 500 душ, і обміркувавши потреби нашого життя, рішили всякими засобами підтримувати Українську Центральну Раду в добутті самої широкої національно-теріторіальної автономії України, в федеративно-демократичній Російській республиці. Селяне неграмотні: (в числі 29). Грамотні (39). Старинський Сільський *Староста Іван Говоруха. Писар* (підпис не чіткий). 1917 року 5 квітня (м. п.)

Українське Народне віче, скликане Товариством Українська Громада Пятигорської Округи дня 23 квітня ухвалило, в присутности більше 5 тисяч учасників віча, таку резолюцію:

«Центральну Українську Раду» вважаємо за представника й оборонця прав Українського Народа, котра має обстоювати демократичну федеративну республіку Росії при національно-теріторіальній автономії України.

Всемірно підтримувати Тимчасове Правительство поки воно здійснятиме демократичні реформи і доведе нас до Російського «Учредительного Собранія». Жадаємо, щоб Російське Правительство негайно виступило з декляраціею про широку автономію України та других недержавних націй.

Вважаємо за необхідність як найшвидше організувати українські культурні сили роскидані зараз по чужих світах та повернути їх на Україну.

Ухваляємо зібрати в Пятигорську з'їзд Українців, що живуть на Кавказі для обговорювання про забезпечення своїх прав яко меншости.

Детальне рішення справ стосуючих автономії України та забезпечення прав Українців, де вони складатимуть меншість як всякі зносини з Російським Правительством признаєм правом Української Центральної Ради, якій віримо і яку всіма силами будемо підтримувати.

Голова Української Громади: *П. А. Пеліковський і Члени Ради* (підписи).

Копія Тимчасовому Російському Урядові.

Київ—Петроград. Союз литовців-військових вітає український народ в особі його представників. З'єднаними силами за Вашу і нашу свободу. Хай живе вільна Україна. Голова Виконавчого Комітету *Жилинський.*

Свободные борцы сѣверного Кавказа собравшись въ общеплеменный съѣздъ шлютъ свой сердечный привѣтъ отныне вольной Украины родинѣ Шевченко борца Украины и Кавказа и протягиваютъ свою братскую руку для совмѣстного достиженія черезъ учредительное собраніе демократическаго республиканскаго строя въ Россіи на федеративныхъ началахъ союза Автономныхъ областей. — *Предсѣдатель съѣзда Шахановъ.*

Телавская организація грузинской революціонной партіи соціалистовъ федералистовъ шлетъ горячій привѣтъ свободной Украинѣ, всегда готовые поддержать справедливыя требованія порабощенныхъ націй. Надѣемся встрѣтится съ Вами въ борьбѣ за свободный союзъ свободныхъ націй.

Да здравствуетъ свободная Украинская Рада. Да здравствуетъ россійская федеративная республика. Предсѣдатель Телавской организаціи *Бурчуладзе.*

Многолюдный митингъ грузинской революціонной партіи соціалистовъ федералистовъ состоявшійся въ Кутаисѣ поздравляетъ многострадальную Украину съ освобожденіемъ отъ ужасного гнета и высказываетъ горячіе желаніе скорѣйшаго осуществленія въ предѣлахъ русской федеративной республики демократической, политической автономіи всѣхъ національностей входящихъ въ составъ русского государства, въ томъ числѣ и Украинцевъ. — Предсѣдатель собранія — *Хундадзе.*

Исполнительный Комитетъ молдавской національной партіи города Одессы горячо привѣтствуетъ возрождающуюся Великую Украину. Великія событія повелительно диктуютъ украинцамъ и молдаванамъ бороться вмѣстѣ для достиженія своихъ національныхъ идеаловъ, которые могутъ быть осуществлены только въ федеративной республикѣ. Бессарабія протягиваетъ руку Украинѣ черезъ нашу историческую границу Днѣстръ. Предсѣдатель исполнительного комитета штабсъ-капитанъ *Кателіи.*

Поздравляемъ первымъ шагомъ завоеваніе самостоятельности. Видимъ у Васъ искреннихъ и вѣрныхъ друзей всего казачества:

Яицкіе казаки: есаулъ Бородинъ, подъесаулъ Корочъ Поршновъ, сотникъ Назаровъ.

Астраханскіе казаки: Полковникъ Аратовскій, подъесаулъ Самсоновъ. хорунжій Сережниковъ, хорунжій Ченцовъ, Семирекъ, подъесаулъ Шестаковъ.

Забайкальцы: есаулъ Стапановъ, сотникъ Перфильефъ.

Амурецъ: прапорщикъ Рязанцевъ.

Донской казакъ есаулъ Коньковъ.

ДО СПРАВОЗДАННЯ З УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗЇЗДУ

Голова Союзу Чесько-Словацьких Товариств п. Вондрак.

(по чешськи) вітає З'їзд від імени чехів та словаків. Приносить гаряче признаннє за ту гостинність з якою приймав український народ чешських хліборобів на Волині. Чехи втікли з під австрійського ярма Габсбургів, але в Росії переконались, що і брати-славяне терплять не менше від ярма Романових. На протязі 50 літ чехи терпіли укупі з братами-українцями, тепер вони щасливі, що можуть привітати визволений демократичний народ та плекають надію, що незабаром вони з'єднаються у вільній славянській федерації.

(По українськи). Вам брати Українці належить велика світла будучина! Я певен, що тут на Київських горах де з'явилась зоря історії і заснувалась східна славянська державність — відродиться й прекрасна ідея благородного українського поета — себто федерація словянських народів.

Я вірю, що на Київ впала доля стати об'єднуючим центром всіх славян, стати джерелом нової світової культури та дійсного братерства народів

Привіти на Укр. Націон. Зїзд не внесені до справоздання в № 4 «Вістей».

Української Громади 481-го шпиталю; — Офіцерів Українців м. Петрограду — Полк. Пінькевич, Пор. Полтавець; — Українців 53-го піхотного запасного полка; — Ровенської Української Громади — Сумневич; — 1-го Катеринославського Учительського Зїзду — Русова; — Українського Військового Гуртка в Керчі; — Української Фракції Всеросійської Конференції. Делегатів Залізниць; — Борисоглібського Українського Гуртка — Деревко; — Гуртка Алуштинських Українців; — Гуртка Калужських Військових і Горожанських Українців; — Херсонських Українців; — Селян, робітників, солдат і людей иньших станів Новогеоргієвська — Сіромаха, Донченка і Липка; — 37-го Сибірського стрілкового полка — солдат, офіцерів, лікарів: Парчика, Жернового, Шевцова, Сльосарчука, Суханова, Новицького, Янголенка, Оселедька, Чернявського, Головчанського, Рибальченка, Губернського Секретаря Якубець-Якубчик; — Українців солдатів команди 359-го рухомого госпиталя (70 чолов.) — уповаж. Николаєнко; — с. Сунок Черкас. пов. Київ.Губ.; — Федеративного Комітету Грузинської Партії Соц.-федералістів.

ДЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ

ГРОМАДЯНЕ!

Слушний час настав. Відбудовується Вільна Україна. Більше як 250 років чекав того український народ і час настав. Твориться нова організація Вільної України. На чолі справи стали представники всього нашого народу, але без матеріяльних засобів посунути її неможливо. — Ми не маємо скарбових (казенних) коштів, ми не володіємо тими податками, що виплачуємо до казни, і через те Центральна Українська Рада призначає *День Національного фонду.* — Цим днем призначено *Зелені свята.*

Громадяне! Доля судила нам стати учасниками найсвятійшої хвилини в житті України. Не залишаймося ж холодними глядачами історичного моменту, але як громадяне вільної рідної Землі рушаймо всі на допомогу їй.

Товариші наші, що стали на чолі національної справи, віддають їй всю силу свого духа, все своє життя, — *віддаймо ж і ми на неї свій одноденний заробіток,* або прибуток і тим зміцнимо дорогу всім справу.

Україна — край демократичний, вона не має магнатів, що підперли б сотнями тисяч наш національний фонд, але одноденний заробіток народу переважить жертву багатирів.

Народе Український, звертаємось до тебе.

Звертаємось до всіх, що сприяють волі і добробуту народу: Вільна Україна забезпечить всім людям, що живуть на її території волю, братерство і хліб.

Гроші просимо надсилати на адресу скарбника «Дня Національного Фонду», Київ, Педагогичний Музей В.-Володимирська 57.

Комітет Національного Фонду
при Українській Центральній Раді.

Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський» у Київі.

Бібліографічні дослідження

Любомир Винар

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Вступ

З нагоди відзначення 100-ліття народження Михайла Грушевського в 1966 році, автор цих рядків опрацював першу обширну бібліографію праць, присвячених життю і творчости історика. Цього року відзначуємо 50-ліття смерти Михайла Сергієвича і ми вирішили видати новий бібліографічний довідник, який, на нашу думку, значно поширює джерельно-бібліографічну базу Грушевськознавства.

Зложити повну бібліографію праць про М. Грушевського майже неможливо. Це відноситься зокрема до публіцистичних праць про Михайла Сергієвича, що друкувалися в різних українських і неукраїнських часописах і журналах, які сьогодні являються бібліографічною рідкістю. Це саме можна сказати про рецензії на праці вченого. Проте навіть ця *вибрана* бібліографія причиниться до повнішого вивчення діяльности Михайла Грушевського.

На цьому місці бажаємо бодай коротко обговорити бібліографічну типологію праць про Михайла Грушевського. Засадничо публікації (бібліографічні записи) охоплюють такі категорії: 1) бібліографії, 2) джерельні матеріяли, 3) книжкові видання, 4) статті, 5) мемуаристику, 6) енциклопедичні матеріяли, 7) некрологи, 8) рецензії і бібліографічні нотатки. Усі ці бібліографічні категорії творять основу для інвентаризації, клясифікації і аналізи публікацій присвячених М. Грушевському.

Перша категорія бібліографії охоплює дві частини: бібліографію бібліографій, і бібліографічні довідники видані окремо, або у формі бібліографічних статтей і бібліографій, що друкувалися в різних серійних виданнях. Джерельні матеріяли творять окрему бібліографічну клясу, яка включає друковані і недруковані архівні і джерельні матеріяли М. Грушевського і про нього. На увазі маємо епістолярну творчість, автобіографічні матеріяли, щоденники, записники, офіційну джерельну документацію і інші першоджерельні матеріяли. Книжкові видання включають монографічні наукові дослідження і популярні нариси, які появилися, як окремі видання. Ця категорія також включає памфлети і відбитки з праць про Грушевського, які друкувалися в серійних і інших публікаціях — всі вони творять окрему бібліогра-

фічну одиницю. Наступна категорія «статті» включає наукові і публіцистичні статті, що друкувалися в журналах, збірниках, часописах і інших серійних виданнях. Мемуаристика включає спогади, які відносяться безпосередньо або посередньо до діяльности М. Грушевського. Вони друкувалися окремими книжковими виданнями, або як статті в різних виданнях. Енциклопедичні гасла друковані в українських і неукраїнських енциклопедіях та в енциклопедичних словниках і довідниках віддзеркалюють Грушевськіяну в довідковій літературі. Некрологи про Грушевського появилися в наукових журналах, а також в українській пресі та інших періодичних виданнях. Рецензії на друковані праці Грушевського становлять окрему ділянку бібліографічного досліду. Тематично вони доповнюють дослідження творчости вченого, а також служать показником популярности або непопулярности друкованих праць Михайла Сергійовича серед українських і неукраїнських рецензентів, які здебільшого репрезентували відповідні наукові або суспільно-політичні круги. Рецензії друкувалися в наукових і ненаукових серійних виданнях і в пресі.

Подана бібліографічна клясифікація праць Михайла Грушевського охоплює усі головніші категорії друкованих праць, які заслуговують на докладне вивчення.

**
*

Характер нашої бібліографії є селективний. Зокрема вона не охоплює усіх публіцистичних статтей про життя і творчість Грушевського, які друкувалися в українських газетах і деяких журналах до 1919 року, а також в пізніших роках, зокрема публікації в совєтській пресі. Також доволі важко було перевірити і зареєструвати усю мемуарну літературу, яка є розкинена по різних виданнях. В бібліографії не включено рецензій на праці М. Грушевського, які вимагають окремого бібліографічного дослідження. Не зважаючи на ці прогалини, віримо, що цей бібліографічний покажчик, причиниться до кращого вивчення М. Грушевського.

Ми вирішили друкувати бібліографію в англійській транслітерації і тим самим зробити її доступною неукраїнському досліднику. Назви друкованих праць в слов'янських мовах також переложено на англійську мову. Цей бібліографічний довідник складається з таких частин:

I. *Бібліографія бібліографій* — тут включено два розділи: 1) книжки і статті, і 2) бібліотечні каталоги і національні бібліографії.

II. *Бібліографія праць про М. Грушевського.*
Це є найобширніший розділ бібліографії, який включає наукові дослідження, мемуаристичні праці, і деякі публіцистичні статті, а також некрологи в наукових виданнях.

III. *Енциклопедичні матеріяли:*
Енциклопедичні гасла про М. Грушевського в українських і чужомовних енциклопедіях і енциклопедичних словниках.

IV. *Спеціяльні серійні видання присвячені М. Грушевському.*
Список окремих випусків журналів і збірників присвячених М. Грушевському з нагоди різних ювілейних дат.

V. *Друковані першоджерела.*
Цей розділ складається з двох частин: 1) автобіографічні праці, і 2) видані джерельні матеріяли.

VI. *Окремі журнали з джерельними матеріялами.*
Ця частина бібліографії реєструє журнали основані або редаговані М. Грушевським, в яких містяться його праці, а також важливі джерельні матеріяли про його діяльність

Бібліографічний опис включених матеріялів оснований на de visu принципі. Вийняток становлять лиш декілька бібліографічних одиниць, які ми не мали змоги безпосередньо перевірити. Бібліографічні одиниці в кожному розділі покажчика уложені в поазбучному порядку.

В майбутньому плянуємо періодично містити продовження цієї бібліографії.

Lubomyr R. Wynar
Kent State University

BIBLIOGRAPHY OF PUBLICATIONS ON M. HRUSHEVS'KYI

I. BIBLIOGRAPHY OF BIBLIOGRAPHIES

Books and Articles

1. Balyka, D. A. and others. "Materialy do bibliohrafii drukovanykh prats' Akademika Hrushevs'koho za 1905—1928 rr." In *Iuvileinyi zbirnyk na poshanu Akademika Mykhaila S. Hrushevs'koho.* Vol. III. Kyiv: Vseukrains'ka Akademia Nauk, 1929. 104 p.
Covers books, articles, reviews and bibliographical notes. It consists of three major parts: 1) studies, articles, and sources; 2) Belles lettres; 3) Reviews. Includes comprehensive index. This work continues Ivan Levytsky's bibliography published in 1905. *See* Levyts'kyi, Ivan.
2. *Bibliohrafia istorii Ukrainy, Rosii ta ukrains'koho prava, kraieznavstva i etnolohii za 1917—1927 roky.* Sklala Bibliohrafichna Komisiia Naukovo-Doslidnoi Katedry Istorii Ukrains'koi Kultury im. Dm. Bahaliia. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1930. 145. *(Materialy do ukrains'koi istorychnoi bibliohrafii,* v. 1.)
Inludes M. Hrushevsky's publications in various serials published by the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev during 1924—1927.
3. Bidlo, Jaroslav. *Michal Hruševs'kyj.* Praha: Nákladem Česke Akademie Věd a Uměni, 1935. 43 p.
One chapter of Prof. Bidlo's study includes selective bibliography of M. Hrushevs'ky's major works (pp. 37—43).
4. Cherkas'kyi, T. "Bibliohrafia." In M. Hrushevs'kyi, *Pid zoriamy,* pp. 574—578. Kyiv: V-vo Rukh, 1928. 578 p.
Selective listing of Hrushevs'kyi's belles lettres.
5. Doroshenko, Dmytro." Literature on M. Hrushevsky." In *A Survey of Ukrainian Historiography,* pp. 285—286. By Dmytro Doroshenko. New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, 1957. 304 p. *(The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.,* Vols. V—VI, 1957).
A selective list of scholarly publications on historian's life and historical studies.
6. Gregorovich, Andrew. "Selected Bibliography." In M. Hrushevsky, *The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs,* pp. 17—24. Edited by Andrew Gregorovich. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1966. 24 p. *(Slavistica,* No. 55).
Highly selective bibliography of major works by and about M. Hrushevs'kyi.

7. *Istoria istorycheskoi nauky v SSSR. Bibliohrafia.* Edited by M. V. Nechkyna. Moskva: Izd. "Nauka," 1965, pp. 438—439.

8. Kalynovych, Ivan. "Ukrains'ka istorychna bibliohrafiia za 1914—1923 rr." *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka.* (Lviv), Vol. 134—135, 1924, pp. 211—212, 220—221, 224—225, 226, 232.
Selective bibliography of M. Hrushevs'kyi's publications.

9. Kalynevych, Ivan. *Ukrains'ka memuarystyka 1514—1924* (Bibliohrafichnyi Reiestr). Lviv, 1925. 32 p.
Selective bibliography of memoirs published by Ukrainian writers for the years 1914 through 1924. See also Chaikovs'kyi. "Nasha memuarystyka." *Naukovi Zapysky UTHI,* (München), vol. 11, 1966, pp. 63—94.
Chaikovs'kyi's bibliography covers memoirist literature through 1944.

10. *Kataloh vydan' Ukrains'koi Akademii Nauk 1918—1930.* Prepared and edited by Dmytro Shtohryn. Chicago: Tovarystvo ukrains'kykh bibliotekariv Ameryky, 1966. 284+74 pp.
Offset reprint of *Systemaychnyi kataloh vydan' Vseukrains'koi Akademii Nauk 1918—1929* (Kiev, 1930), and *Dodatok* (Supplement) to *Catalog* published in Kiev in 1931. Essential bibliography for M. Hrushevs'kyi's studies and reviews published in various scholarly serials in Soviet Ukraine. (1924—1929).

11. Korduba, Myron. *La Litérature historique soviétique-ukrainienne.* München: Wilhelm Fink Verlag, 1972, pp. 120—122, 162—167, 170—171. (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 10).
Includes selective bibliography of M. Hrushevs'ky's historical works.

12. Levyts'kyi, Ivan E. "Reiestr naukovykh i literaturnykh prats' prof. Mykhaila Hrushevs'koho." In *Naukovyi zbirnyk prysviatchenyi profesorovy Mykhailovy Hrushevs'komu...* (1894—1904), pp. 1—64. Vydannia Komitetu. Lviv: Drukarnia Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, 1906, viii. 560 p.
The most complete bibliography of published Hrushevs'ky's works between 1894 through 1904. Covers books, articles belles lettres and reviews. Chronological arrangement. This bibliography was continued by D. A. Balyka and published in Kiev in 1929. *See* Balyka, D. A.

13. Magocsi, Paul R. Galicia: *A Historical Survey and Bibliographic Guide.* Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983, pp. 164—165.
Contains brief discussion and enumeration of some works by and about Hrushevs'kyi.

14. Ohloblyn, Olexander. "Bibliography." In *Ukrainian Historiography 1917—1956.* pp. 367—372. New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1957 *(The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.,* Vols. V—VI, 1957).
List of historical studies pertaining to the development of Ukrainian historiography after 1917. Separate section devoted to M. Hrushevs'kyi.

15. Pidhainy, Oleh and Pidhainy, Olexandra. *The Ukrainian Republic in the Great East European Revolution. A Bibliography.* Toronto: New Review Books, 1971, pp. 21—22, 223—229, 305—308, 338—339.
Selective bibliography of Hrushevs'ky's works as well as publications on his scholarly and political activities.

16. Polons'ka-Vasylenko, N. "Istorychna nauka v Ukraini za soviets'koi doby ta dola istorykiv." *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Sevchenka,* (New York), Vol. 173, 1962, pp. 78—80. (Later quoted as *Zapysky NTSh).*
Selective list of M. Hrushevs'kyi's works through 1934.

17. *Vydannia Akademii Nauk URSR (1919—1967). Bibliohrafichnyi pokazchyk.* Kyiv: V-vo "Naukova Dumka," 1969. 648 p.
Contains list of Hrushevs'kyi's works published in serials of the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev.

Vynar, Lubomyr *see* Wynar, Lubomyr.

18. Wynar, Lubomyr R. "Bibliohrafia prats', pro Mykhaila Hrushevs'koho." *Ukrains'kyi Istoryk,* (New York), vol. nos. 1—2, 1966, pp. 122—129.
Preliminary bibliography of works about historian.

19. Wynar, Lubomyr R. "Potribna bibliohrafia tvoriv Mykhaila Hrushevs'koho." *Suchasnist',* (München), no. 7, 1966, pp. 228—235.
Evaluative survey on bibliographies on M. Hrushevs'kyi.

20. Wynar, Lubomyr. "Schriften über Mykhailo Hrusevs'kyj: Ausgewählte Bibliographie." *Jahrbuch der Ukrainekunde.* (München), vol. 20, 1983, pp. 42—52.
Selective listing of published works on Hrushevs'ky's life and scholarly activity.

Library Catalogs and National Bibliographies

21. British Museum. *General Catalogue of Printed Books.* Photolithographic edition to 1955. London: The Trustess of the British Museum, 1961. Vol. 108, pp. 143—148.

22. —"— *Ten-Year Supplement 1956—1965.* London, 1968. Vol. 21 p.

23. *Knizhnaia letopis.* Moskva: Izdatelstvo Vsesoiuznei Knizhnoi Palaty, vol. 1, 1907. Classified Russian national bibliography. Includes Hrushevs'kyi's books and pamphlets from 1907 through 1917.

24. The Library of Congress Catalogs. *The National Union Catalog 1958—1962.* New York: Rowman and Littlefield, 1963. Vol. 21, p. 40.

25. —"— *The National Union Catalog 1963—1967.* Ann Arbor, Mich.: J. W. Edwards Publishers, 1969. Vol. 24, p. 420.

26. —"— *The National Union Catalog 1968—1972.* Ann Arbor, Mich., 1973. Vol. 42, p. 152.

27. —"— *The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints.* London and Chigago: Mansell, 1973. Vol. 257, pp. 508—509.

28. —"— *The National Union Catalog Pre-1956 Imprints. Supplement.* London and Chicago, Mansel, 1981. Vol. 735, p. 735.

29. The Library of Congress. *The Slavic Cyrillic Union Catalog of Pre-1956 Imprints.* Compiled by the Catalog Publication Division. Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield, 1980. Card No. 30.

30. *Litopys knyh.* Kharkiv: Knyzhna Palata Ukrains'koi SSR, vol. 1, 1924. — Monthly. Ukrainian Soviet national bibliography. Lists Hrushevs'kyi's separate works published through 1930.

31. The New York Public Library. *Dictionary Catalog of the Slavonic Collection.* 2nd ed. Boston, Mass.: G. K. Hall & Co., 1974, vol. 9, pp. 401—404.

32. —"— *Dictionary Catalog of the Research Libraries.* Hov.-In. New York, 1980, p. 45.

33. —"— *Supplement* H-1. New York, 1921, p. 312.

II. BIBLIOGRAPHY OF PUBLICATIONS ON M. HRUSHEVS'KYI

34. Andriievs'kyi, Dmytro. "Chym ie dla nas M. Hrushevs'kyi." [The significance of M. Hrushevs'ky]. *Ukrains'ke Slovo* (Paris), no. 1303, 1966.

35. —"— "Prof. Mykhailo Hrushevs'kyi (1866—1934)." *Kalendar Almanakh Novoho Shlakhu.* Winnipeg, Mon.: "Novyi Shlakh," 1966, pp. 69—74.
36. Andrusiak, Mykola. "Dumky Hrushevs'koho pro potrebu ukrains'koi armii. [Hrushevs'ky's views on the necessity of a Ukrainian army]. *Litopys Chervonoi Kalyny* (Lviv), vol. 7, no. 3, 1935, pp. 7—8.
37. —"— "Idei Mykhaila Hrushevs'koho." [Mykhailo Hrushevs'ky's major views]. *Svoboda* (New Jersey), nos. 311—303, 1954.
38. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi iak istoryk, narodnyk i derzhavnyk." [Mykhailo Hrushevs'ky as historian, populist and statesman]. *Zapysky NTSH* (New York), vol. 197, 1978, pp. 7—20.
39. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi — pershyi prezydent ukrains'koi derzhavy, istoryk, polityk, kulturnyi diiach." [Mykhailo Hrushevs'ky: first president of the Ukrainian state, historian, politician, cultural activist]. *Litopys Chervonoi Kalyny* (Lviv), vol. 7, 1978, pp. 7—20.
40. Antonovych, Marko. "Do vzaiemyn M. S. Hrushevs'koho z S. O. Iefremovym." [Comments on the relationship between M. S. Hrushevs'ky and S. O. Iefremov]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York-Muenchen), vol. 12, nos. 1—2, 1975, pp. 91—99.
41. —"— "O. Konys'kyi i M. Hrushevs'kyi," [O. Konys'ky and M. Hrushevs'ky]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984, pp. 48—63.
42. "Ziznannia Stepana Tomashivs'koho: Komentari i pereklad." [Testimony of Stepan Tomashivs'ky: commentary and translation]. *Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 9, nos. 1—2, 1972, pp. 91—99.
43. Bahaii, Dmytro. "Akad. M. S. Hrushevs'kyi i ioho misce v ukrains'kii istoriohrafii." [The academician M. S. Hrushevs'ky and his place in Ukrainian historiography]. *Chervonyi Shlakh* (Kharkiv), no. 1, 1927, pp. 160—217.
44 —"— *Narys istorii Ukrainy na sotsialno-ekonomichnomu hrunti.* [Socio-economic outline of the history of Ukraine]. Kyiv: Ukrains'ka Akademia Nauk, 1928, pp. 73—89. (Zbirnyk no. 72).
45. Barvins'kyi, Alexander. "Zasnovannia katedry istorii Ukrainy v lvivs'komu universyteti." [The founding of the chair of Ukrainian history at the university in Lviv]. *Zapysky NTSh* (Lviv), vol. 141—143, 1925, pp. 1—18.
46. —"— "Vidpovid' prof. M. Hrushevs'komu." [Response to Prof. M. Hrushevs'ky]. *Literaturno Naukovyi Vistnyk* (Lviv), vol. 92, no. 1, 1927, pp. 137—247.
47. Bidlo, Jaroslav. *Michal Hruševs'kyj.* Praha: Nákladem Česke Akademie Věd a Uměni, 1935. 43 p.
48. Bidnow, Wasyl. "Michael Hruszewski (1866—1934)." *Przegląd Współczesny* (Warsaw), vol. 14, no. 153, 1935, pp. 134—146.
49. Bilas, Leo. "Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hruševskyjs," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* (München), Heft 3, 1956, pp. 262—292.
50. —"— "Kryza nashoho obrazu istorii. II. Mykhailo Hrushevs'kyi." [Crisis in our historical outlook: Mykhailo Hrushevs'ky]. *Ukrains'ka Literaturna Hazeta* (München), vol. 3, no. 10 (28), 1957, pp. 1, 8.
51. Bilets'kyi, Leonid. "M. Hrushevs'kyi iak istoryk ukrains'koi literatury." [M. Hrushevs'ky as a historian of Ukrainian literature]. *Nasha Kultura* (Warsaw), no. 3, 1935, pp. 129—135.
52. Bochkovs'kyi, O. I. "M. Hrushevs'kyi iak sotsiolog." [M. Hrushevs'ky as a sociologist]. *Visti U.T.H.I.* (Podebrady), no. 9, 1935.

53. Boiko, Ivan and Ievhen Kyryliuk. "Mykhailo Hrushevs'kyi: z nahody 100-richchia vid dnia narodzhennia." [Mykhailo Hrushevs'ky: on the occasion of his 100th birthday]. *Literaturna Ukraina* (Kyiv), no. 77. (September 30) 1966.

54. Borschak, Elie. "Mykhailo Hrushevs'kyj (1866—1934)." *Le Monde Slave* (Paris), vol. 12, no. 1, 1935, pp. 12—35.

55. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi." *Soborna Ukraina* (Paris), no. 2, 1947, pp. 33—38.

56. —"— "Ukraina v Paryzi." [Ukrainians in Paris]. *Ukraina* (Paris), no. 7, 1952, pp. 496—501.

57. Borys, Jurij. *The Sovietization of Ukraine 1917—1923.* Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. 488 p.

58. Budorovych, Bohdan. "Mykhailo Hrushevs'kyi v otsintsi zakhidno-evropeis'koi i amerykans'koi istoriohrafii." [Mykhailo Hrushevs'ky in West-European and American historiography]. *Vyzvolnyi Shliakh* (London), vol. 20, no. 2, 1967, pp. 171—181.

59. Bykovs'kyi, Lev. *Vasyl Kuziv i Mykhailo Hrushevs'kyi. Vzaiemovidnosyny 1921—1927.* Winnipeg: Ukrains'ke Ievanhels'ke Obiednannia, 1963. 19 p.

60. Chubatyi, Mykola. "Dodatkovi spohady pro Mykhaila Hrushevs'koho z 1912—1914 rokiv." [Additional recollections on Mykhailo Hrushevs'ky from the years 1912—1914]. *Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 12, nos. 3—4, 1975, pp. 78—79.

61. —"— "The Problems of Ukrainian Historiography." *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America* (New York), vol. 2, no. 1, pp. 339—353.

62. —"— *Ukrains'ka istorychna nauka.* [Ukrainian Historical Science]. Philadephia, Pa.: V-vo "Ameryka," 1971. 52 p.

63. Chykalenko, Ievhen. *Shchodennyk (1907—1917).* [Diary]. Lviv: "Chervona Kalyna," 1931. 496 p.

64. —"— *Spohady (1861—1907).* [Memoirs]. New York: Ukrain'ska Vilna Akademia Nauk, 1955. 520 p.

65. Chyrovs'kyi, Mykola. "Myhailo Hrushevs'kyi iak doslidnyk ukrains'koho hospodarstva." [Mykhailo Hrushevs'ky as a researcher of Ukrainian economy]. *Zapysky NTSh,* vol. 197, 1978, pp. 99—108. Reprinted from *Vyzvolnyi Shlakh* (London), kn. XI—XII, 1968.

66. Chyzevs'kyi, Dmytro. "Mykhailo Serhievych Hrushevs'kyi iak istoryk literatury." [Hrushevs'ky as a historian of literature]. In *Istoria Ukrainskoi Literatury,* pp. I—X. By M. Hrushevs'kyi. Vol. I. New York: Knyhospilka, 1959. 360 p.

Chef, Dr. see Frankiewicz, Czeslaw.

67. Dal'nyi, M. "M. Hrushevs'kyi na tli svoiei publitsystyky." [M. Hrushevs'ky in the context of his publicistic writings]. *Novi Dni* (Toronto), no. 228, 1968, pp. 17—24.

68. Dobrovol's'kyi, Leonid. "Kyivshchyna ta Kyiv v pratsiakh M. S. Hrushevs'koho." [Kiivshchyna and Kiev in M. S. Hrushevs'ky's works]. *Iuvileinyi zbirnyk na poshanu akad. M. S. Hrushevs'koho,* pp. 410—417. Vol. 1. Kyiv: Ukrains'ka Akademia Nauk, 1928.

69. Dombrows'kyi, Olexander. "Hrushevs'kiana v *Ukrains'komu Istoryku.*" [Hrushevs'kiana in *Ukrains'kyi Istoryk]. Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 10, nos. 3—4, 1973, pp. 29—37.

70. —"— Heohrafichnyi factor v rannioistorychnii schemi *Istorii Ukrainy-Rusy* M. Hrushevs'koho. *Ukrains'kyi Istoryk,* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984, pp. 103—110.
71. —"— "Krytychni zauvahy I. Franka do *Istorii* M. Hrushevs'koho." [I. Franko's criticisms of M. Hrushevs'ky's *History]. Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 7, nos. 1—3, 1970, pp. 122—123.
72. —"— "Bereicherung der Forschungen über Frühgeschichte der Ukraine durch Mykhailo Serhiiovych Hrushevs'skyi." *Naukovi Zapysky Ukrains'koho Vilnoho Universytetu* (Munich), no. 3, 1959, pp. 49—56.
73. —"— "Antynormans'ka teoria z perspektyvy rannioi istorii Ukrainy v M. Hrushevs'koho." [The antinorman theory in the context of early Ukrainian history]. *Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 3, no. 1—2, 1966, pp.
74. —"— "Do pytannia anhliis'koho perekladu istorii Ukrainy-Rusy M. Hrushevs'koho." [A question pertaining to the English translation of *The History of Ukraine-Rus'). Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 5, nos. 1—4, 1968, pp. 138—141.
75. —"— "Do pytannia ukrains'koi istorychnoi shkoly v diiaspori." [A question pertaining to the Ukrainian historical school in the diaspora]. *Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 2, no. 4, 1974, pp. 74—84.
76. Doroshenko, Dmytro. *Istoria Ukrainy 1917—1923 rr. Doba Tsentralnoi Rady.* [History of Ukraine 1917—1923: Period of the Centralna Rada]. Vol. 1, Uzhorod, 1932, p. 437.
77. —"— *Moi spomyny pro davnie-mynule 1901—1914.* [My memoirs of the distant past]. Winnipeg: "Tryzub", 1949. p. 167.
78. —"— *Moi spomyny pro nedavne-mynule (1914—1920).* [My memoirs of the recent past]. Munich: "Dniprowa Chwyla". 1969.
79. —"— "Mychajlo Hrushevskyj," *Časopis Národniho Musea* (Praha), sv. 1, 1936, pp. 281—284.
80. —"— "Mychailo Hruševs'kyi (1866—1934)," *Ost-Europa* (Berlin), no. 4, 1935, pp. 213—216.
81. —"— "Michael Hruschewskyj." *Historick Tidskrift,* no. 1, 1935, pp. 67—69.
82. —"— "M. Hrushevs'kyi. Z moikh zustrichei z M. S. Hrushevs'kym." [My encounters with M. S. Hrushevs'ki].*Nashe Zyttia* (Augsburg), no. 23, 1945, pp. 2—4.
83. —"— (M. Zh-ko). "25 litnii iuvilei literaturno-naukovoi diialnosty M. S. Hrushevs'koho." [The 25th anniversary of M. S. Hrushevs'ky's activities]. *Rada* (Kyiv), 1910, no. 134.
84. —"— *Ohlad ukrains'koi istoriohrafii.* [A survey of Ukrainian historiography]. Praha: Ukrains'kyi Universytet, 1923, pp. 185—195.
85. —"— *A Survey of Ukrainian Historiography.* New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1957, pp. 248—286. *(The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* (New York), vol. 5—6, 1957).
86. Doroshenko, Volodymyr. "Ivan Franko i Mykhailo Hrushevs'ky." *Suchasnist* (München, no. 1, 1962, pp. 16—36.
87. —"— "Istoria Ukrainy prof. M. Hrushevs'koho." [Mykhailo Hrushevs'ky's Histry of Ukraine]. *Vistnyk Soiuza Vyzvolennia Ukrainy* (Wien), no. 67, 1916, pp. 781—783.
88. —"— "M. Hrushevs'kyi — hromads'kyi diiach, polityk i publitsyst." [M. Hrushevs'ky — community activist, polician and publicist]. *Ovyd* (Chicago), no. 6, 15—19; no. 10, 1957, pp. 23—26; no. 11, 1957, pp. 18—19.

89. —"— *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*. Augsburg: Ukrains'ka Vilna Akademia Nauk, 1947, 14 p. (Seria: Knyhoznavstvo, no. 1).

90. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi." *Zhyttia i Znannia* (Lviv), vol. 8, no. 1, 1935, pp. 1—2.

91. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi — ioho zhyttia; dialnist." [Mykhailo Hrushevs'ky: his life and activities]. *Ukrains'ki Visti* (N. Ulm), nos. 3, 4, 5, 6, 7 (Jan. 3, 1964 — April 16, 1964).

92. —"— *Ohnyshche Ukrains'koi Nauky: Naukove Tovarystvo Im. T. Shevchenka*. [The center of Ukrainian scholarship: Shevchenko Scientific Society]. New York: Naukove Tov. im. Shevchenka, 1951, p. 116.

93. —"— "Pershyi prezydent vidnovlenoi ukrains'koi derzavy." [The first president of the revived Ukrainian state]. *Ovyd* (Chicago), no. 1, 1957, pp. 25—26, no. 1957, pp. 27—32.

94. —"— "Zasluhy M. Hrushevs'koho dlia ukrainskoi kultury." [M. Hrushevs'ky's accomplishments in Ukrainian culture]. *Ovyd* (Chicago) 1957, pp. 18—22.

95. —"— "Zhyttia i diialnist' Mykhaila Hrushevs'koho." [The life and activities of Mykhailo Hrushevs'ky]. In Mykhailo Hrushevs'kyi, *Vybrani pratsi*, pp. 11—30. Edited by Mykola Halii, New York, 1960.

96. Dubrovs'kyi, Vasyl. "M. S. Hrushevs'kyi u Chernyhovi," [M. S. Hrushevs'ky in Chernyhiv]. *Kalendar-Almanakh*. Buenos Aires: *Vidrodzhennia*, 1961, pp, 99—119.

97. —"— "Mykola Skrypnyk iak ia ioho bachyv." [Mykola Skrypnyk as I knew him]. *Novi Dni* (Toronto), no. 93, 1957, 19—22, 30—32.

98. —"— "Velykyj patriot: hromadska diialnist M. Hrushevskoho po povoroti v radians'ku Ukrainu." [The great patriot: the social activities of M. Hrushevs'ky following his return to Soviet Ukraine]. *Na Chuzhyni* (Munich), no. 1, 1947, pp. 5—7.

99. Dudko, Fedir. "Moi spohady pro Mykhaila Hrushevs'koho." [My recollections of Mykhailo Hrushevs'ky]. *Kalendar-Almanakh na 1956 rik*. Buenos Aires: "Vidrodzennia," 1956, pp. 125—129.

100. Fedenko, Panas. "Mykhailo Hrushevskyi v nautsi i politytsi." [Mykhailo Hrushevs'ky in scholarship and politics]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 52, 1966, 1—17.

101. —"— "Na stulecie Mychaily Hruszewskiego." [On the Centennial of M. Hrushevs'ky]. *Kultura* (Paris), no. 12 (242), 1967, pp. 111—122.

102. —"— "Mychailo Hruschewskyjs Triumph und Tragedie." *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart* (München), vol. 14, no. 38, 1967, pp. 14—16.

103. Fedoronczuk, W. "La soppressione fisica di Michajlo Hruschevskyi." *L'Osservatore Romano* (Rome), no. 86, 1966.

104. —"— "Mychajlo Hruschevskyi: Padre della storia Ucraina." *L'Osservatore Romano* (Rome), no. 81, 1966.

105. Fizer, Ivan. "Mykhailo Hrushevs'kyi iak literaturoznavets' ta istoryk literatury." [Mikhailo Hrushevs'ky as a historian of literature]. *Slovo* (New York), no. 3, 1968, pp. 316—329.

106. Frankiewicz, Czesław. *Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w kwestji ukrainskiej w swietle krytyki naukowej*. [Historical views of M. Hrushevs'ky on Ukrainian issues in the context of scientific criticism]. Lublin, 1916.

107. Franko, Ivan. *Moloda Ukraina*. [The young Ukraine], vol. 1. Lviv: Ukrains'ko-Rus'ka vydavnycha spilka, 1910.

108. —"— *Prychynky do Istorii Ukrainy-Rusy.* Krytychni uvahy do istorychnykh prats' prof. M. Hrushevs'koho. [Addenda to *Istoria Ukrainy-Rusy.* Criticism of the historical works of prof. M. Hrushevs'ky], vol. 1, Lviv, 1912, 191 p.

109. Franko-Kliuchko, Anna. *Ivan Franko, i ioho rodyna. Spomyny.* [Ivan Franko and his family. Memoirs], Toronto, 1956, p. 131.

110. —"— "V oboroni pravdy." [In defense of truth]. *Homin Ukrainy* (Toronto), nos. 28—47, (July 6 — Nov. 16), 1963.

111. Gerych, Iu. "Do biohrafii M. Hrushevs'koho." [On Hrushevs'ky's biography]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 9, nos. 1—2, 1972, pp. 66—84.

112. Graham, L. *The Soviet Academy of Sciences and the Communist Party 1927—1932.* Princeton: Princeton University Press, 1967. 255 p.

113. Grebing, H. "Österreich-Ungarn und die Ukrainische Aktion." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Munich), vol. 7, 1959, pp. 270—296.

114. Haievs'kyi, O. "Akademik M. S. Hrushevs'kyi i davne ukrains'ke pys'menstvo." [The academician M. S. Hrushevs'ky and old Ukrainian literature]. *Ukrains'ke Slovo* (Kyiv), no. 66 (Dec. 25), 1941.

115. Halii, Mykola. "M. Hrushevs'kyi i *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia.*" [M. Hrushevs'ky and the *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia]. Vil'na Ukraina* (New York), no. 53, 1964, pp. 29—38.

116. —"— "Vshanuvannia Mykhaila Hrushevs'koho v ZDA." [The honouring of Mykhailo Hrushevs'ky in the U.S.A.]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 53, 1967, pp. 57—59.

117. —"— "Iak Moskva znyshchyla M. Hrushevs'koho." [How Moscow destroyed M. Hrushevs'ky]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 52, 1966, pp. 20—24.

118. Harasymchuk, Vasyl. "Mykhailo Hrushevs'kyi iak istoriohraf Ukrainy." [Mykhailo Hrushevs'ky as an historian of Ukraine]. *Zapysky NTSh* (Lviv), vol. 133, 1922, pp. 1—26.

119. Havryliuk, I. "Chetvertyi Universal: spohady." [The Fourth Universal (Proclamation): Memoirs]. *Literaturno Naukovyi Vistnyk* (Lviv), vol. 95, 1928, pp. 16—24.

120. Hermaize, Osyp. "Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der USSR." *Slavische Rundschau* (Prague), no. 1, 1929, pp. 363—366.

121. —"— "Iuvilei ukrains'koi nauky (Sorok rokiv dialnosty akad. M. S. Hrushevs'koho." [Jubilee of Ukrainian scholarship (Forty years activity of the academician M. S. Hrushevs'ky]. *Zhyttia i Revolutsia* (Kharkiv), no. 20, 1926, pp. 93—99.

122. Hlushko, S. V. "Rozroblennia ukrains'koi istorii v ustanovakh VUAN." [The elaboration of Ukrainian history in institutions of the Ukrainian Academy]. *Proletars'ka Pravda* (Kharkiv), no. 51, 1927.

123. Hnatiuk, Volodymyr. "Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka u Lvovi." [The Shevchenko Scientific Society in Lviv]. *Literaturno Naukovyi Vistnyk* (Lviv), vol. 86, no. 1, 1925, pp. 1—11; no. 2, pp. 173—181; no. 3, pp. 263—273; no. 4, pp. 367—374; no. 5, pp. 72—79; no. 6, pp. 169—177; no. 7, pp. 321—332; no. 8, pp. 175—185; no. 9, pp. 272—278.

124. Hnatiuk, Volodymyr and others. "Peredmova." [Preface]. In *Naukovyi Zbirnyk prysviatchenyi prof. M. Hrushevs'komu (1894—1904)*, pp. III-VIII, Lviv: Nakladom Naukovoho T-va im. Shevchenka, 1906.

125. Hoetzsch, Otto. "Michael Hrusevskyj." *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte* (Berlin), vol. 9, 1935, pp. 161-164.

126. Horak, Stephan. "Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian." *Canadian Slavonic Papers* (Ottawa), vol. 10, 1968, pp. 341—356.
127. Horbatiuk, V. T. "M. Hrushevs'kyi ta ioho tak zvana schkola." [M. Hrushevs'ky and his so called school]. *Naukovi Zapysky L'vivs'koho Universytetu* (Lviv), vol. 1, 1946, pp. 3—39.
128. Hrushevs'kyi, Olexander. "Kyivs'ke Naukove Tovarystvo 1907—1917." [Kiev Scientific Society, 1907—1917]. *Literaturno Naukovyj Vistnyk* (Kiev), vol. 71, no. 9, 1918, pp. 264—269.
129. —"— "Stezhky i shlakhy ukrains'koi nauky." [The path of Ukrainian scholarship]. *Literaturno Naukovyi Vistnyk* (Kyiv), vol. 71, no. 9, 1918, pp. 126-133.
130. —"— "Ukrains'ke Naukove Tovarystvo v Kyievi ta Istorychna Sektsia pry Vseukrains'kii Akademii Nauk v rr. 1914—1923." [The Ukrainian Scientific Society in Kiev and the Historical Section at the All Ukrainian Academy of Sciences], *Ukraina* (Kyiv), vol. 1, no. 4, 1924, pp. 180—188.
131. Hryhoriiv, N. *Spohady "Ruinnyka": iak my ruinuvaly tiurmu narodiv i iak buduvaly svoiu khatu.* [Memoirs of a "destroyer"], Lviv, 1938.
132. —"— "Lyst t. N. Ia. Hryhoryiva do t. P. D. Khrystiuka z prywodu taktyky M. S. Hrushevs'koho ta inshykh chleniv b. zakord. delagatsii UPSR." [Letter of H. Hryhoryiv to P. D. Khrystiuk concerning the tactics of M. S. Hrushevs'ky]. *Vil'na Spilka* (Lviv), no. 1, 1921, pp. 112—121.
133. Hunczak, Taras, ed. *The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1917. 424 p.
134. Ianata-Osadcha, Natalia. "Spohady pro Mykhaila S. Hrushevs'koho." [Recollections about Mykhailo Hrushevs'ky]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 20, no. 1, 1983, pp. 149—150.
135. Iarymovych, S. "M. S. Hrushevs'kyi i ukrains'kyi folklor." [M. S. Hrushevs'ky and Ukrainian folklore]. *Ukrains'ke Slovo* (Kyiv), no. 66 (Dec. 25), 1941.
136. Iastrebov, F. "*National-fashysts'ka konseptia selans'koi viiny 1648 roku na Ukraini.*" [National-fascist concept of the peasant war of 1648 in Ukraine]. *Zapysky Istorychno-Archeohrafichnoho Instytutu* (Kyiv), no. 1, 1934, 1934, pp. 57—100.
137. Iavors'kyi, Matvii. "Deshcho pro 'krytychnu krytyku' pro 'obiektyvnu' istoriiu ta shche i pro babusynu spidnytsiu." [Some comments concerning criticism of 'objective' kistory.] *Chervonyi Shliakh* (Kharkiv), no. 3, 1924, pp. 167—182.
138. —"—"Suchasni techii sered ukrains'koi istoriohrafii." [Current trends in Ukrainian historiography]. In *Kryza suchasnoi burzhuaznoi nauky ta marksyzm.* Zbirnyk. Kharkiv, D.V.U., 1929, pp. 18—38.
139. —"— "Sovremennye antimarksistskie techeniia v ukrainskoi istoricheskoi nauke: [Contemporary antimarxist trends in Ukrainian historical science]. In *Trudy, pervoi vsesdiuznoi konferentsii istorikov-marksistov,* pp. 426-435. Edited by O. Pokrovsky. Vol. 1. Moskva. Izd. Komunistycheskoi Akademii, 1930, pp. 426—435.
140. Iefremov, Serhii. "Na strazhe natsionalnoho dostoinstva." [On the defense of national dignity]. Ukrainskaia Zhyn' (Moskva), no. 12, 1916.
141. —"— *Istoria ukrains'koho pys'mentstva.* [The history of Ukrainian Literature]. Vol. 2, Kyiv-Leipzig, 1919, pp. 236—245.
142. Ieremiiv, M. "Za lashunkamy Tsentralnoi Rady (storinky zi spohadiv)."

[Behind the scenes of the Central Rada. Memoirs]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 5, nos. 1—4, 1968, pp. 94—104.

143. Ikonnikov, Vladimir. *Opyt russkoi istoriografii.* [Survey of Russian Historiography]. Kiev, 1891—1908. 2 vols. in 4 parts. (Facsimile was produced in 1969 by microfilmxerography by University Microfilms, Ann Arbor, Mich.).

144. Il'nyts'kyi, A. "Rozhin nimtsiamy Tsentralnoi Rady." [The German dispersion of the Central Rada]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 52, 1966, pp. 24—27.

145. *Iuvilei akademika M. S. Hrushevs'koho. 1866—1926.* [Jubilee of the akademician M. S. Hrushevs'ky]. Kyiv: Vydannia Iuvileinoho Komitetu, 1927. 145 p.

146. Ivchenko, Ludmyla. "M. S. Hrushevs'kyi i SVU." *Novi Dni* (Toronto), no. 126/127, pp. 21—22.

147. Kadlec, Karel. "Michael Hrushevskyj." *Slovans'ky Prehled* (Praha) no. 11, 1909.

148. Kalytovska, Marta. "Pamiati Marii i Katri Hrushevskykh." [In memory of Maria and Kateryna Hrushes'ky]. *Ukrainska Literaturna Hazeta.* (Munich), no. 5, 1955.

149. Kamenetsky, Ihor. "Hrushevskyj and the Central Rada: Internal Politics and Foreign Interventions." In *The Ukraine, 1917—1920: A Study in Revolution,* pp. 33—60. Edited by T. Hunczak, Cambridge, Mass., 1977. 427 p.

150. —"— "Hrushevsky and Ukrainian Foreign Policy, 1917—1918." *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984, pp. 82—102.

151. Katrenko, A. M. and T. D. Suslo. "Ukrainske Naukove Tovarystvo v Kyievi." [The Ukrainian Scientific Society in Kiev]. *Ukrains'kyi Istorychnyi Zhurnal* (Kyiv), no. 5, 1967, pp. 130—133.

152. Kedryn, Ivan. "Mykhailo Hrushevs'kyi — ne odyn, a bilshe ikh." [Profiles of Mykhailo Hrushevs'ky]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984.

153. Kedrovs'kyi, Volodymyr. *1917 rik. Spohady.* [The year 1917. Memoirs]. Winnipeg: V-vo "Tryzub," 1967.

154. —"— "Povorot M. S. Hrushevskoho na Ukrainu." [M. S. Hrushevs'ky's return to Ukraine]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 51, 1966, pp. 65—66.

155. Khrystiuk, Paulo. *Zamitky i materialy do istorii ukrains'koi revolutsii.* [Commentaries and sources on the history of the Ukrainian revolution]. Viden': Ukrains'kyi Sotsiolohichnyi Instytut, 1921-1922. 4 vols.

156. Khvyla, Andrii. "Burzuazno natsionalistychna trybuna. (Pro zhurnal *Ukraina.*" [Bourgeois nationalistic tribune (Concerning the journal *Ukraina)] Bilshovyk Ukrainy* (Kyiv), n. 6, 1931, pp. 46—58.

157. Klymkevych, Roman. "Dial'nist' M. Hrushevs'koho v tsaryni ukrains'koi heraldyky i sfrahistyky." [M. Hrushevs'ky's work in the field of Ukrainian heraldry and sphragistics]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 3, no. 1—2, 1966, pp.

158. Koch, Hans. "Pamiati Mykhaila Hrushevs'koho." [In memory of Mykhailo Hrushevs'ky]. *Suchasna Ukraina* (Munich), nos. 7 (84); 8 (85) 1954.

159.—"— "Dem Andenken Mychajlo Hrusevskyj's gewidmet." *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.* (Breslau) 1935, N.F. Bd. 11, H. 1, 1935, pp. 11—15.

160. —"— "Michajlo Hrusevskyj. (1866—1934)." *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart* (München), vol. 13, no. 37, 1966, pp. 151—158.

161. Kohut, Andrii. "V oboroni velykoi 10-tomovoi *Istorii Ukrainy* prof. M. Hrushevs'koho." [In the defense of the ten-volume *Istoria Ukrainy]. Vil'na Ukraina* (New York), no. 63, 1970, pp. 45—50.

162. Kolankowski, L. *Kilka uwag o prof. M. Hruszewskiego Historyi Ukrainy-Rusi*. [A few comments on prof. M. Hrushevs'ky's *History of Ukraine-Rus]*. Lwów 1913. 19 p.

163. Konoval, Oleksii. "Chy Hrushevs'kyi i Vynnychenko spravdi skapituliuvaly pered bilshovyzmom?" [Did Hrushevs'ky and Vynnychenko really capitulate before the bolshevism?]. *Novi Dni* (Toronto), no. 5, 1980, pp. 26—27.

164. Kopystinski, Adrjan. "Schemat historii ruskiej w teoretycznem i praktychnym ujenciu Prof. M. Hruszewskiego." [M. Hrushev'ky's scheme of Ruthenian history in a theoretical and practical interpretation]. *Ziemia Cherwienska* (Lwów), vol. 1, 1935, pp. 66—75.

165. Korduba, Myron. "Akademyk Mykhailo Hrushevs'kyi iak istoryk." [The academician Mykhailo Hrushevs'ky as historian]. *Literaturno Naukovyi Vistnyk* (Lviv), vol. 91, no. 12, 1926, pp. 346—357.

166. —"— "Michael Hruszewskyj." *Pion*, no. 51, 1934, p. 6.

167. —"— "M. Hrushevs'kyi pro 'nashu polityku." [M. Hrushevs'ky on our politics]. *Vistnyk SVU* (Vien), no. 128, 1916, pp. 786—788.

168. —"— "Michael Hruszewskyj jako uczony." *Przegląd Historyczny* (Warsaw), no. 12 (32), 1935, pp. 389—406.

169. —"— "Michal Hhuszews'kyj jako istoryk." *Biuletyn Polsko-Ukrainski* (Warsaw), vol. 3, 1934, pp. 1—4.

170. —"— "M. Hrusevs'kyi als Forscher und Organizator der wissenschaftlichen Arbeit." *Zeitschrift für Östeuropeische Geschichte* (Berlin), vol. 9, N.F. no. 2, 1935, pp. 164—173.

171. Korduba, Myron. *La Litèrature historique sovìetique-ukrainienne*. Compte-Rendu 1917—1931. München: Wilhelm Fink Verlag, 1972. 365 p. (Harvard Series in Ukrainian Studies, vol. 10). Reprint of the Warsaw 1938 edition.

172. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi, iak uchenyi." [Mykhailo Hrushevs'ky as a scholar]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984.

173. —"— "Pryizd prof. Hrushevs'koho do L'vova." [The arrival of prof. Hrushevs'ky in Lviv]. *Vistnyk SVU* (Wien), no. 128, 1916, pp. 795—796.

174. —"— "Der Ukraine Niedergang und Aufschwung." *Zeitschrift für Östuropeische Geschichte* (Berlin), vol. 6, 1932, pp. 36—60; 193—230; 358—385.

175. —"— "Zviazky V. Antonovycha z Halychynoiu." [The relation of V. Antonovych with Galicia]. *Ukraina* (Kyiv), no. 5 (30), 1928, pp. 33—78.

176. Kosior, S. V. "Pidsumky i naiblyzhchi zavdannia natsionalnoi politiky na Ukraini." [Summations and the nearest task of the national policy in Ukraine]. *Chervonyi Shlakh (Kharkiv)*, no. 8-9, 1933, pp. 205—245.

177. Kostiuk, H. "The Last Days of M. Hrushevs'ky." *Ukrainian Review* (Munich), no. 5, 1957, pp. 73—83.

178. —"— "Ostanni dni zhyttia akademika M. Hrushevs'koho." [The last days of the academician M. Hrushevs'ky]. *Ukrains'kyi zbirnyk* (München), no. 1, 1954, pp. 83—94.

179. —"— "Taiemnytsia smerty akademika M. S. Hrushevs'koho." [The mysterious death of the academician M. S. Hrushevs'ky]. In *Na magistral-*

liakh doby, pp. 9—30. By H. Kostiuk. Baltimore, Md.: V-vo "Smoloskyp," 1983. 292 p.

180. —"— *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Dekade of Mass Terror. (1929—1933).* Munich: Institute for the Study of USSR, 1960. 162 p.

181. —"— "Triumf. Iuvilei akad. Hrushevs'koho 1926 roku." [Triumph. Jubilee of the academician Hrushevs'ky in 1926]. *Novi Dni* (Toronto), vol. 35, no. 413—414, 1984, p. 9—13.

182. Kovaliv, Panteleimon. "Mykhailo Hrushevs'ky u borot'bi za ukrains'ku movu." [Mykhailo Hrushevs'ky in the defense of the Ukrainian language]. *Zapysky NTSh,* (New York), vol. 197, 1978, pp. 42—55.

183. —"— "M. Hrushevs'kyi i ukrains'ka mova." [M. Hrushevs'ky and the Ukrainian language]. *Ukraina* (Paris), no. 3, 1950, pp. 150—155.

184. Kovalevs'kyi, Mykola. *Pry dzherelakh borot'by.* [The roots of struggle]. Innsbruck, 1960. 717 p.

185. —"— "Iak proholosheno IV Universal. Pamiati Mykhaila Hrushevs'koho." [The proclamation of the IV Universal (proclamation). In memory of Mykhailo Hrushevs'sky]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 52, 1966, pp. 17—19.

186. Kravchenko, K. "Fashysts'ki kontsepsii Hrushevs'koho i ioho shkoly v ukrains'kii istoriohrafii." [Hrushevs'ky's and his school fascist conceptions in Ukrainian historiography]. *Zapysky Istorychno-Archeografichnoho Instytutu* (Kyiv), no. 1, 1934, pp. 9—54.

187. Krupnytskyi, Borys. "Die archäographische Tätigkeit M. Hrushevskyj's." *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* (Breslau), Bd. XI, H. III/IV, 1935, pp. 611—621.

188. —"— "Critique from the Ukrainian Point of View of the Traditionnal Divison into Periods of Russian History." *The Ukrainian Review* (London), vol. 1, no. 1, 1954, pp. 5—12.

189. —"— "M. Hrushevs'kyi i ioho istorychna pratsia." [M. Hrushevs'ky and his historical work]. In *Istoria Ukrainy-Rusy,* vol. 1, pp. 1—29. By Mykhailo Hrushevs'kyi. New York: "Knyhospilka," 1954.

190. —"— "M. Hruschewskyj als Wissenschaftler." In *Beiträge zur Ukrainekunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts.* (Berlin), Heft 3, 1935, pp. 14—28.

191. —"— "Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921—1941." *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* (Breslau), vol. 6, no. 2—4, 1941, pp. 125—151.

192. —"— "Ukrains'ka istorychna nauka v NTSh na choli z M. Hrushevs'kym." [Ukrainian historical study at the NTSh headed by M. Hrushevs'ky]. *Ukrains'ki Visti* (N. Ulm). nos. 48, 49, 50, 1950.

193. —"— *Ukrains'ka istorychna nauka pid sovietamy.* [Ukrainian historical studies under the Soviets]. München: Institute for the Study of the USSR, 1957, pp. 5—13, 27—33.

194. Krychevs'ka, Ievhenia. "Pozhezha budynku Mykhaila Hrushevs'koho." [The burning of Mykhailo Hrushevs'ky's building]. *Novi Dni* (Toronto), no. 105, 1958, pp. 13—20.

195. Krypiakevych, Ivan. "Mykhailo Hrushevs'kyi." *Khronika Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka* (L'viv), no. 72, 1935, pp. 5—9.

196. —"— *Mykhailo Hrushevs'ky: zhyttia i diialnist.* [Mykhailo Hrushevs'ky: life and activities]. Lviv, 1935. 63 p.

197. Kuzela, Zenon. "M. Hruchewskyj und seine Tätigkeit in den Westukraini-

schen Ländern." *Beiträge zur Ukrainekunde* (Berlin), no. 3, 1935, pp. 29—37.

198. Kuziv, V. "M. Hrushevs'kyi, a levanhels'ka sprava." [M. Hrushevs'ky and the evangelical matter]. *Vira i Nauka* (Kolomyia), nos. 8—9, 1935, pp. 2—4.

199. —"— "Mykhailo Hrushevs'ky, a levanhels'ka Tserkva." [Mykhailo Hrushevs'ky and the Evangelical Church]. *Vseukrains'kyi Hromads'kyi Relihijnyi Zbirnyk* (Mainz), no. 2, 1948.

200. —"— "Moia podoroz do Kyieva. Spomyny." [My journey to Kiev. Memoirs].

201. Lakyza, I. "Mykhailo Serhiievych Hrushevs'kyi — z nahody 60-tykh rokovyn narodzennia..." [M. S. Hrushevs'ky — on the occasion of his 60th birthday]. *Zhyttia i Revolutsia,* no. 30, 1926, pp. 99—105.

202. Lavrinenko, Iurii. "Deshcho do evolutsii svitohliadu i politychnoi dumky Ivana Franka." [Some comments on the evolution of Ivan Franko's world view and political thought]. In *Zbirnyk "Ukrains'koi literaturnoi hazety"* München), 1956, pp. 3—28.

203. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi." In *Rozstriliane vidrodzennia,* Paris, Instytut Literacki, 1959, pp. 707—919.

204. Levyts'kyi, Kost. *Istoriia politychnoi dumky halytskykh Ukraintsiv. 1848—1914.* [The history of the political thought of the Ukrainian of Galicia]. Lviv, 1926, 736 p.

205. Liubchenko, Panas. "Stari teorii i novi pomylky." [Old theories and new mistakes]. *Zhyttia i Revolutsia,* no. 12, 1926.

206. Lototskyi, Oleksander. "Na obshchesvennom postu. M. S. Hrushevskii, kak obshcestvennyi deiatel." [M. S. Hrushevs'ky as a leader]. *Ukrainskaia Zhyzn'* (Moskva), vol. 12, 1916.

207. —"— "Na vidiizdi." [On the departure]. *Nova Hromada* (Kyiv), no. 7, 1906, pp. 23—25.

208. —"— *Storinky mynuloho.* [Pages of the past]. 3 vols. Warszawa: Ukrains'kyi Naukovyi Instytut, 1932—1934. (Reprinted in the U.S.A. in 1966).

209. —"— (A. Bilousenko). "Ukrainskie dni v Gosudarstvennoi Dumy." [Ukrainian days in the State Duma]. *Ukrainskaia Zhyzn'* (Moskva), no. 3, 1914, pp. 7—18.

210. Lozyns'kyi, M. "Mykhailo Hrushevs'kyi." *Dilo* (Lviv), no. 199, June 28, 1910.

211. Lychytchenko, V. "Deshcho z spohadiv pro Mykhaila Hrushevs'koho." [From memoirs about Mykhailo Hrushevs'ky]. *Krakivs'ki Visti* (Cracow), no. 23 (1056), 1944.

212. Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933.* Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983, pp. 233—263.

213. —"— "Politics and History in Soviet Ukraine." *Nationality Papers* (Carlston, Ill.), vol. 10, no. 2, pp. 157—179.

214. Mackiw, Theodor. "Hetman Ivan Mazepa v pratsiakh M. Hrushevs'koho." [Hetman Ivan Mazepa in M. Hrushevsky's Studies]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984, pp. 111—122.

215. Majstrenko, Ivan. *Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism.* New York: Research Program on the USSR, 1954, pp. 192—193.

216. Makukh, Ivan. *Na narodnii sluzhbi.* [On national service]. Detroit: Ukrainian Free Society of America, 1958. 614 p.

217. Marenin, M. "Dvi zustrichi z prof. Hrushevs'kym." [Two encounters with prof. Hrushevs'ky]. *Lysty do Pryiateliv* (New York), no. 4, 1960, pp. 7—10.

218. Martos, Borys. "Pershi kroky Tsentral'noi Rady." [The first steps of the Central Rada]. *Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 10, nos. 3—4, 1973, pp. 99—112.

219. —"— "M. S. Hrushevs'ky iakym ia ioho znav." [M. S. Hrushevs'ky as I knew him]. *Ukrains'kyi Istoryk,* vol. 3, nos. 1—2, 1966, pp. 73—81.

220. Marunchak, M. "M. Hrushevs'ky i ukraintsi Kanady." [M. Hrushevs'ky and the Ukrainians of Canada]. *Vil'ne Slovo* (Toronto), no. 47, November 19, 1966.

221. —"— "Mykhailo Hrushevs'ky's Letters to American Ukrainians." In *New Soil-Old Roots. The Ukrainian Experience in Canada,* pp. 342—351. Edited by Jaroslav Rozumnyj. Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 1983.

223. Mazon, Andre. "Michailo Hrusevskij." *Revue des études slaves* (Paris), vol. 15, 1935, pp. 185—187.

224. Mazour, Anatole G. "Hrushevs'ky (1866—1934)." In *Modern Russian Historiography,* pp. 158—163. By A. G. Mazour, 2nd edition. Princeton, N.J.: D. Van Nostrand Co., 1958.

225. Miakovs'kyi, Volodymyr. "Do biohrafii M. Hrushevs'koho." [Towards a biography of M. Hrushevs'ky. *Krakivs'ki Visti* (Craców), nos. 69—70, 1944.

226. Miliukov, Paul. *Political Memoirs 1905—1917.* Ann Arbor, Mich.: The University of Michigan Press, 1967, pp. 287—309.

227. Modrych-Verhan, Vasyl. "Mykhailo Hrushevs'kyi iak publitsyst." [Mykhailo Hrushevs'ky as publicist]. *Zapysky NTSh* (New York), vol. 197, 1978, pp. 56—98.

228. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi iak beltryst." [Mykhailo Hrushevs'ky as a belletrist]. *Zapysky NTSh* (New York), vol. 187, 1976, pp. 65—79.

229. Mohylans'kyi, M. "Vbyvstvo." [Assassination]. *Chervonyi Shlakh* (Kharkiv), no. 1, 1926, pp. 53—55.

230. Mukhin, Mykhailo. "Prof. M. Hrushevs'kyi." *Vistnyk* (Lviv), vol. 4, no. 2, pp. 102—115; no. 3, pp. 194—202; no. 4, 268—277, 1936.

231. Muzychenko, I. "Pastka". [The trap]. *Ukrains'ke Slovo* (Kyiv), no. 66, (Dec. 25), 1941.

232. Narizhnyi, Symon. *Ukrains'ka emihratsiia: kulturna pratsia ukrains'koi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy.* [Ukrainian emmigration: cultural work between the two world wars]. Praha, 1942. 367 p. (Studii Muzeiu Vyzvolnoi Borot'by Ukrainy, vol. 1).

233. Neubauer, Helmut. "Mykhailo Hruschevskyj: Erbe und Auftrag." *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4. 1984, pp. 21—32.

234. Ohloblyn, Oleksander. *Ukrainian Historiography 1917—1918.* New York, 1957, pp. 307—372. (Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., vols. v-vi).

235. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi." *Ukrains'kyi Visnyk* (Berlin), nos. 31—33, (155—157), 1944. (Reprinted in *Ukrains'ka Trybuna,* Munich, 1948).

236. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi (z nahody 50-richcha *Istorii Ukrainy Rusy)* [Mykhailo Hrushevs'ky (on the occasion of the 50th anniversary of his *Istoria Ukrainy Rusy)]. Ukrains'ka Trybuna* (München), no. 21 (143), 1948.

237. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi i ukrains'ke natsionalne vidrodzhennia." [Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian National Rebirth]. *Ukrains'kyi Istoryk* (München), vol. 2, nos. 2—3, 1964, pp. 1—6.

238. —"— "Michael Hrushevsky: Foremost Ukrainian Historian." *Ukrainian Quarterly* (New York), vol. 22, no. 4, 1966, pp. 322—333.
239. Okynshevych, Lev. "Natsionalno-demokratychni kontseptsti istorii prava Ukrainy v pratsiakh akad. M. Hrushevs'koho." [National-democratic conceptions of the history of Ukrainian law in the works of the Academician M. Hrushevs'ky]. *Ukraina* (Kyiv), nos. 1—2, 1932, pp. 93—109.
240. Onats'kyi, Ievhen. "M. Hrushevs'ky — chestnist z narodom." [M. Hrushevs'ky: Probity with the nation]. In *Portrety v profil,* by E. Onats'kyi, Chicago, 1963, pp. 285—297.
241. Ostapovych, Mykhailo. *Prezydent: zhyttia i dialnist' Mykhaila Hrushevs'koho.* [President: Life and activity of M. Hrushevs'ky]. Lviv: Samoosvita, 1937. 62 p. (Reprinted in Canada in 1966).
242. Palme, Anton. "M. Hruschewskyj als Persönlichkeit." *Beiträge zur Ukrinekunde* (Berlin), Heft 3, 1935, pp. 5—13.
243. Pankivs'kyi, K. "Spohady pro NTSh." [Recollections about the NTSh]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), no. 4, 1978, pp. 94—99.
244. Pavlovs'kyi, Vadym. "Danylo Shcherbakivs'ky (1877—1977)." *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), nos. 3—4, 1977, pp. 83—88.
245. Pelens'kyi, Ie. Iu. "Mykhailo Hrushevs'kyi iak doslidnyk literatury." [Mykhailo Hrushevs'ky as a literary scholar]. *Novyi Chas* (Lviv), 1934, no. 270.
246. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi iak beletryst." [Mykhailo Hrushevs'ky as a belletrist]. *Novyi Chas* (Lviv), 1935, no. 222.
247. Pelenski, Jaroslav. *Der ukrainische Nationalgedanke im Lichte der Werke M. Hrusevskyjs und V. Lipinskis.* München, 1957. 238 p. (Dissertation).
248. —"— "Soviet Ukrainian Historiography after World War II." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (München) vol. 12, no. 3, pp. 375—418.
249. Pidhainy, Oleh. *The Formation of the Ukrainian Republic.* Toronto: New Review Books, 1966. 685 p.
250. Pidigo, Fedir. "Mykhailo Hrushevs'kyi ta ioho istorychni ustanovy." [Mykhailo Hrushevs'ky and his historical institutions]. *Ukrains'ki Visti* (Neu Ulm), nos. 94—95, 1952.
251. —"— *Ukraina pid bolshevytskoiu okupatsiieiu.* [Ukraine under the Bolshevik occupation]. München: Institute for the Study of the USSR, 1956. 140 p.
252. Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964. 335 p.
253. Polons'ka-Vasylenko, Natalia. *Dvi kontseptsii istorii Ukrainy i Rosii.* [Two conceptions of the history of Ukraine and Russia]. München: Ukrains'kyi Vilnyi Universytet, 1964. 52 p.
254. —"— "Istorychna nauka v Ukraini za sovietskoi doby ta dolia istorykiv." [Historical science in Ukraine during the Soviet years and the fate of historians]. *Zapysky NTSh* (Paris), vol. 173, 1962, pp. 7—110.
255. —"— "M. P. Vasylenko i VUAN." [M. P. Vasylenko and VUAN]. *Ukraina* (Paris), no. 5, 1951, pp. 337—345.
256. —"— "Svitlii pamiati Marii ta Kateryny Hrushevs'kykh." [In memory of Maria and Kateryna Hrushevs'ky]. *Nashe Zhyttia* (Philadelphia), no. 4, 1956, pp. 9—10.
257. —"— *Ukrainska Akademija Nauk (narys istorii).* [The Ukrainian Academy of Sciences (Historical outline)]. 2 vols. Munich: Institute for the Study of USSR, 1955—1958.

258. —"— "Z moikh spohadiv pro M. Hrushevs'koho." [My recollections of M. Hrushevs'ky]. *Ukraina* (Paris), no. 9, 1953, pp. 744—747.
259. Pritsak, Omeljan. "Harvards'kyi tsenter ukrains'kykh studii i shkola Hrushevs'koho." [Harvard Center for Ukrainian Studies and the Historical School of Hrushevs'kyi]. In *Chomu katedry ukrainoznavstva u Harvardi,* pp. 91—107. By O. Pritsak. Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Chair Fund, Inc., 1973. 188 p.
260. —"— "U stolittia narodyn M. Hrushevs'koho." [Centennial of M. Hrushevs'kyi's birth]. *Lysty do Pryjateliv* (New York), nos. 5—7, 1966, pp. 1—19.
261. Prymak, Thomas, M. *Mykhailo Hrushev'sky and the Politics of National Culture.* Toronto, University of Toronto, 1983, 488 p. (Dissertation).
262. —"— "Mykhailo Hrushevsky: Populist or Statist?" *Journal of Ukrainian Studies* (Toronto), no. 10, 1981, pp. 65—78.
263. Rakhmannyi, Roman. "Budivnychyi pershoi ukrainskoi narodnoi respubliky." [The founder of the first Ukrainian national republic]. *Suchasnist* (München), no. 1, 1966, pp. 59—86.
264. Rakovs'kyi, Ivan. "Prof. M. Hrushevs'kyi u Lvovi. In *Almanakh Ukrains'koho Soiuzu na 1952 rik.* Jersey City: Ukrains'kyi Narodnyi Soiuz, 1952, pp. 82—87.
265. Radzykevych, Volodymyr. "Svitlii pamiati Mykhaila Hrushevs'koho." [In memory of Mykhailo Hrushevs'ky]. *Iuvileinyi Naukovyi Zbirnyk.* Lviv: "Uchytels'ka Hromada," 1935, pp. 165—166.
266. Rebet, D. "Z nauky u Mykhaila Hrushevs'koho." [On M. Hrushevs'ky's teachings]. *Ukrains'yi Samostiinyk* (München), no. 2, 1967, pp. 10—13.
267. Redaktsiina Kolehiia "Ukrainy". "Velmyshanovnyi Mykhaile Serhiievychu." [Honorable Mykhailo Serhievych]. *Ukraina* (Kyiv), no. 5, (19), 1926, p. 1.
268. Reshetar, John. *The Ukrainian Revolution 1917—1920.* Princeton: Princeton University Press, 1952. 363 p.
269. Richytskyi, A. "Iak Hrushevs'ky 'vypravliaie' Engelsa." [How Hrushevs'ky 'corrected' Engels]. *Chervonyi Shliakh* (Kharkiv), no. 3, 1924, pp. 183—190.
270. Richthoten, Bolko Frh. von. "Mykhailo Hruschewskyj als Gelehrter." *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart* (München), vol. 14, no. 38, 1967, pp. 20—28.
271. Romanenchuk, Bohdan. "Mykhailo Hrushevs'kyi iak pys'mennyk, literaturnyi krytyk ta istoryk literatury." [Mykhailo Hrushevs'ky as a writer, literary critic and historian of literature]. *Zapysky NTSh* (New York), vol. 197, 1978, pp. 21—41.
272. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi iak pys'mennyk i literaturoznavet's." [Mykhailo Hrushevs'ky as writer and literary scholar]. *Almanakh Provydinnia na rik 1969* (Philadelphia), 1969, pp. 107—129.
273. Romanovs'kyi, Viktor. "Storinka z nedavnioho mynuloho." [Pages from the recent past]. *Iuvileinyi zbirnyk na poschanu akad. M. S. Hrushevs'koho* (Kyiv), vol. 1, 1928, pp. 428—430.
274. Shelepets', I. and Iurii Bacha. "Nevzhe zabudetsia (Do 100-richchia z dnia narodzhennia M. Hrushevs'koho)." [On the centiennial of M. Hrushevs'ky's birth]. *Dukla* (Priashiv), no. 4, 1966, pp. 56—57.
275. Shevchenko, F. P. "Chomu Mykhailo Hrushevs'ky povernuvsia na radiansku Ukrainu?" [Why M. Hrushevs'ky returned to Soviet Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Kyiv), no. 2, 1966, pp. 13—30.
276. Shtepa, Konstantyn. "Sotsiolohichna teoria relihii E. Diurkhema i shkola

M. Hrushevs'koho." [Sociological theory of religion of E. Diurkheim and M. Hrushevs'ky's school]. *Zapysky Nizhens'koho Instytutu Sotcialnoho Vykhovannia* (Nizhen), vol. 12, 1932, pp. 46—73.

277. Shulgin, A. (Shulhyn, Oleksander). "Mykhailo Hrushevsky (1866—1934)." *Slavonic and East European Review* (London), vol. 14, 1935, pp. 176—181.

278. —"— "Mykhailo Serhiiovych Hrushevsky: iak polityk i liudyna." [Mykhailo S. Hrushevs'ky as politician and individual]. In *Zbirnyk na poshanu Oleksandra Shulhyna (1889—1960), Zapysky NTSh,* (Paris-Munich), vol. 186, 1969, pp. 143—155.

279. —"— (Choulguine) "Michel Hrouchevski et sa conception de l'histiore de l'East." In *Cours d'histoire de l'Ukraine,* pp. 233—242. Par M. Hruchevsky. Paris, 1959. 242 p.

280. Simovych, Vasyl. "Velyka indyvidualnist." [An outstanding individual]. *Na Zustrich* (Lviv), no. 23 (Dec. 1), 1934.

281. Simpson, G. W. "Hrushevsky: A Historian of Ukraine." *Ukrainian Quarterly* (New York), vol. 1. 1944, pp. 132—139.

282. Sirka, A. and J. Sirka. "M. Hrushevs'kyi u spohadakh V. Leontovycha." [M. Hrushevs'ky in the memoirs of V. Leontovych]. *Ukrains'kyi Istoryk* (München) nos. 1—4, 1979, pp. 88—90.

283. Siropolko, Stepan. "Mykhailo Hrushevs'kyi iak istoryk osvity u Ukraini in Ukraine and as an educational activist]. *Nasha Kultura* (Warsaw), vol. 1, 1935, pp. 91—98.

284. —"— "Vidnovlena *Ukraina* ta ii vystup proty akad. M. Hrushevs'koho." [The renewed *Ukraina* and its anti-Hrushevs'ky position]. *Tryzub* (Paris), no. 8, 1933, pp. 3—6.

285. Siryi, Iurii (Iurii Tyshchenko). "Veleten' ukrainskoi nauky: uryvok zi spohadiv pro M. S. Hrushevs'koho." [Giant of Ukrainian learning: an excerpt from memoirs about Hrushevs'ky]. *Ukraina* (Paris), no. 2, 1949, pp. 78—84.

286. —"— *Iz spohadiv pro ukrainski vydavnytstva.* [Memoirs about Ukrainian publishers]. Augsburg: Ukrains'ka Vilna Akademia Nauk, 1949. 12 p.

287. —"— "Kyiv (Uryvok z spomyniv)." [Kyiv (an excerpt from memoirs]. *Literaturno-Naukovyi Zbirnyk* (Hannover), 1946, pp. 45—77.

288. —"— "Z moikh zustrichiv." [From my encounters]. *Literaturno-Naukovyi Zbirnyk* (Hannover-Kiel), vol. 3, 1948, pp. 55—69.

289. —"— *Pershi naddniprianski ukrains'ki masovi politychni hazety.* [The first mass East Ukrainian political newspapers]. New York: Ukrains'ke Vydavnhche T-vo, 1952. 22 p.

290. —"— "Pershe znaiomstvo z prof. M. S. Hrushevs'kym." [My first encounter with prof. M. S. Hrushevs'ky]. *Kalendar-Almanakh na 1954 rik.* Buenos Aires: T-vo Vidrodzhennia, 1954, pp. 136—141.

291. Solovei, Dmytro. "U spravi zhyttiepysu M. S. Hrushevs'koho." [Concerning the biography of M. S. Hrushevs'ky]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 17, 1958, pp. 9—22.

292. Sonevyts'kyi, Leonid. "The Views of M. Hrushevs'ky as Reflected in his Treatment of the History of Ukraine." *Zapysky NTSh* (Paris), vol. 202, 1982, pp. 263—273.

293. Stachiv, Matvii. "Chomu M. Hrushevs'ky povernuvsia v 1924 rotsi do Kyieva?" (Zhmut faktiv i uryvok zi spohadiv). [Why did M. Hrushevs'ky return to Kyiv in 1924?]. *Zapysky NTSh* (New York), vol. 197, 1978, pp. 109—147.

294. —"— "Deiaki dokumenty pro diialnist Hrushevskoho na emigratsii." [Some documents on the activities of Hrushevs'ky during emigration]. *Zapysky NTSh* (New York), vol. 197, 1978, pp. 175—220.

295. —"— "Deiaki materiialy pro bolshevytskyi nastup na Hrushevs'koho." [Some material on the Bolshevik attack on Hrushevs'ky]. *Zapysky NTSh* (New York), vol. 197, 1978, pp. 175—220.

296. —"— "Deiaki materiialy pro svitohliad Hrushevs'koho." [Some materials dealing with Hrushevs'ky's world outlook]. *Zapysky NTSh,* vol. 197, 1978, pp. 221—236.

297. —"— "M. Hrushevs'kyi iak prezedent U.N.R." [M. Hrushevs'ky as the president of the Ukrainian National Republic]. *Narodna Volya* (Scranton, Pa), nos. 35—41, 1966.

298. —"— "A Scientist and Social Leader as President of a State. Professor M. Hrushevs'ky, Leader of the Ukrainian National Revolution and First President of the Ukrainian National Republic." *Ukrainian Quarterly* (New York), vol. 13, 1957, pp. 329—336.

299. Stercho, Petro. "Vydannia velykoi istorii Ukrainy Mykhaila Hrushevs'koho — nevidkladne zavdannia ukrainskoi vil'noi nauky i ushoho hromadianstva." [Comments on the publication of M. Hrushevs'ky's major history of Ukraine]. *Samostiina Ukraina* (Chicago), nos. 5—6, 1977, pp. 15—22.

300. —"— "NTSh i vydannia *Istorii Ukrainy-Rusy* v anhliis'kii movi." [Shevchenko Scientific Society and the publication of *History of Ukraine-Rus'* in English translation]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21. nos. 1—4, 1984, pp. 236—250.

301. Stepanyshyna, O. (O. M.). "Ostanni roky zhyttia Mykhaila Hrushevs'koho." [The final years of Mykhailo Hrushevs'ky]. *Novi Dni* (Lviv), no. 3, 1943. (Reprinted in *Ukrains'kyi Istoryk*, nos. [illegible]—4, 1981).

302. Stoiko, Volodymyr. "Z'izd narodiv u Kyievi 1917 roku." [Congress of nations n Kiev in 1917]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), nos. 3—4, 1977, pp. 14—25.

303. Studyns'kyi, Kyrylo. *Z pobutu na radians'kii Ukraini.* [The sojourn in Soviet Ukraine]. Lviv, 1927, pp. 19—21, 105—111.

304. Svistun, F. "Kto bolshii: M. Grushevsky ili A. Petrushevich?" [Who is greater: M. Hrushevs'ky or A. Petrushevich?]. *Galichanin* (Lviv), nos. 216—219, 1900.

305. Tabouis, General. "Comment je devins Commissare de la Republique Française en Ukraine." In *Spohady, Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Institutu,* vol. 7, Warsaw, 1932, pp. 142—164.

306. Tikhy, Frantisek. "Ukrainskyi istoryk ta chekhy." [A Ukrainian historian and the Czechs]. *Druzhno Vpered* (Priashiv), no. 10, 1966.

307. Tillet, Lowell. *The Great Friendship. Soviet Historians on Non-Russian Nationalities.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969. 468 p.

308. Tomashivs'kyi, Stepan. *Nasha polityka i professor M. Hrushevs'kyi.* [Our politics and prof. M. Hrushevs'ky]. Lviv: Redaktsia "Dila", 1911. 42 p.

309. Topchybashy, A. M. B. "Soiuz avtonomistiv: z spomyniv pro pershu derzhavnu dumu v b. Rosii." [Union of autonomists: From recollections about the first State Duma]. In *Spohady, Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu,* vol. 7, Warsaw, 1932, pp. 133—141.

Tyshchenko, Iurii see Siryi, Iurii.

310. *Ukrains'ka partia samostiinykiv-sotsialistiv.* [Ukrainian Party of the Socialists-independentists], Wien, 1920, pp. 27—29.
311. Vasylenko, N. "Prof. M. S. Hrushevs'kii kak istorik." [Prof. M. S. Hrushevs'ky as historian]. *Ukrainska Zhizn'* (Moskva), no. 12, 1916.
312. Vernadsky, George. "Preface." In *A History of Ukraine,* pp. V-XIV. By M. Hrushevs'ky. New Haven: Yale University Press, 1941.
313. Vernadsky, Vladimir. "The First Year of the Ukrainian Academy of Sciences (1918—1919)." *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the US,* vol. 11 (New York), 1964—1968, pp. 3—31.
314. Veryha, V. "Naukove Tovarystvo im. Shevkenka v dobi Hrushevs'koho." [Shevchenko Scientific Society during the Hrushevs'ky era]. In *Iuvileinyi zbirnyk naukovykh prats v 100-richchia NTSh.* Toronto: Naukove Tovarystvo im. Hrushevs'koho, 1977, pp. 15—32.
315. Volynets', S. "Mykhailo Hrushevs'kyi." *Ukrains'kyi Holos* (Winnipeg), no. 36, Nov. 7, 1966.
316. Vozniak, M. "Ivan Franko v dobi radykalizmu." [Ivan Franko during the period of radicalism]. *Ukraina* (Kyiv), no. 6, 1926, pp. 113—163.
Vynar, Lubomyr *see* Wynar, Lubomyr.
317. Vynnychenko, Volodymyr. *Vidrodzheniia natsii.* [The rebirth of a naton]. 3 vol. Vienna, 1920.
318. —"— *Shchodennyk* 1911—1920. [*Diary* 1911—1920]. Vol. 1. Edited by H. Kostiuk. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. 499 p.
319. Vytanovych, I. "Uvahy do metolohii i istoriohrafii M. Hrushevs'koho." [Comments on the methodology and historiography of M. Hrushevs'ky]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 3, nos. 1—2, 1966, pp. 32—51.
320. Wynar, Lubomyr. *Autobiohrafia Mykhaila Hrushevs'koho z 1926 roku.* [Mykhailo Hrushevs'kyi's Autobiography of 1926]. New York: Ukrainian Historical Association, 1981. 47 p. (Series Hrushevskiana, No. 2).
321. —"— "Autobiohrafiia Mykhaila Hrushevs'koho z 1906 i 1926 rokiv iak dzherelo dlia vyvchennia ioho zwyttia i tvorchosty." [Mykhailo Hrushevs'ky's 1906 and 1926 autobiographies as a historical source]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 11, nos. 1—3, 1974, pp. 103—135.
322. —"— "Chomu Mykhailo Hrushevs'kyi povernuvsia na Ukrainu v 1914 rotsi." [Why Mykhailo Hrushevs'ky returned to Ukraine in 1914]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 4, nos. 3—4, 1967, pp. 103—108.
323. —"— "Die Autobiographie von Mychajlo Hrushevs'kyj aus den Jahren 1906 und 1926 als Quelle zur Erforschung seines Lebens und Schaffens." *Jahrbuch der Ukrainekunde* (München), vol. 2, 1983, pp. 7—51.
324. —"— *Dmytro Doroshenko, 1882—1951.* München: Ukrainian Historical Association, 1983, pp. 19—30.
325. —"— "Dumky z pryvodu piatdesiatykh rokovyn smerty M. Hrushevs'koho." [Comments on the fiftieth anniversary of M. Hrushevs'ky's death]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984, pp. 7—20.
326. —"— "Halyts'ka doba zhyttia Mykhaila Hrushevs'koho, 1894—1914." [Galician period of M. Hrushevs'kyi's life, 1894—1914]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 4, nos. 1—2, 1967, pp. 5—22.
327. —"— "Mykhailo Hrushevs'kyi i Zahalni Zbory NTSh v 1913 rotsi." [Mykhalo Hrushevs'ky and Shevchenko Scientific Society's Annual Meeting in 1913]. *Ukrans'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984.
328. —"— *"Istorychni pratsi Ivana Franka."* [Historical works of Ivan Franko]. *Zbirnyk "Ukrains'koi literaturnoi hazety"* (München), 1956, pp. 48—63.

329. —"— "Iuvileinyi rik Mykhaila Hrushevs'koho." [Jubilee year of Mykhaila Hrushevs'koho]. *Svoboda* (Jersey City), nos. 23, 1966.
330. —"— "Iuvilei M. Hrushevs'koho i Ukrains'ke Istorychne Tovarystvo." [Jubilee of M. Hrushevs'ky and Ukrainian Historical Association]. *Svoboda* (Jersey City), no. 55, 1966.
331. —"— "Materialy do biohrafii Mykhaila Hrushevs'koho." [Sources to M. Hrushevs'ky's biography]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York). vol. 18, nos. 1—2, 1982, pp. 65—75.
332. —"— *Molodist' Mykhaila Hrushevs'koho.* [The early years of Mykhailo Hrushevs'ky 1866—1894]. München: Ukrainian Historical Association, 1967. 36 p.
333. —"— *Mykhailo Hrushevs'kyi i Naukove Tovarystvo im. Tarasa Shevchenka, 1892—1930.* [Mykhailo Hrushevs'ky and the Shevchenko Scientific Society]. München: "Dniprva Chwyla," 1970. 110 p.
334. —"— *Mykhailo Hrushevs'kyi v borot'bi za ukrains'kyi universytet.* [M. Hrushevs'ky's struggle for the establishment of Ukrainian University]. Muenchen: Ukrainian Historical Association, 1968. 20 p. (Series: Istorychni studii: no. 6).
335. —"— "Ranni istorychni pratsi Mykhaila Hrushevs'koho i Kyivs'ka istorychna shkola V. Antonovycha." [Early historical works of M. Hrushevs'ky and the Kiev historical school of V. Antonovych]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), nos. 3—4, 1966, pp. 26—32.
336. —"— "1984: Rik M. Hrushevs'koho." [1984: Year of M. Hrushevs'ky]. *Svoboda* (Jersey City), no. 77, 1984.
337. —"— "Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevs'ky versus the Traditional Scheme of Russian History." *The Ukrainian Quarterly* (New York), vol. 30, no. 1, 1974. pp. 13—25.
338. —"— "Zamitky do statti Iu. Gerycha 'Do biohrafii M. Hrushevs'koho'." [Comments on Iu. Gerych's article on Hrushevs'ky's biography]. *Ukrains'kyi Istoryk* (München), nos. 12, 1972. pp. 85—90.
339. —"— "Zamitky do statti M. Hrushevs'koho 'Try akademii'." [Comments on M. Hrushevs'ky's article 'Three academies']. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 20, nos. 2—4, 1983. pp. 132—134.
340. —"— *Mychajlo Hruševs'kyj: Biobibliographische Quelle 1866—1934.* München: Ukrainische Freie Universität, 1984. 68 p. (Reihe: Monographien Band 35).
341. Zatonskyi, V. P. "Promova narkoma osvity USSR akad. V. P. Zatons'koho na pokhoronakh M. S. Hrushevs'koho." [The eulogy of V. P. Zatonsky on M. Hrushevs'ky's funeral]. *Visti Useukrains'koi Akademii Nauk* (Kyiv), nos. 6—7, 1934. pp. 36—39.
342. Zerkal, Sava. "Do statti iak proholosheno IV Universal." [Comments on the article pertaining to the procamation of the IV Universal]. *Vil'na Ukraina* (New York), no. 54. 1967, 64 p.
343. Zozulia, Iakiv. *Velyka ukrainska revolutsia. Kalendar istorychnykh podii za liutyi 1917 roku — berezen 1918 roku.* [The Great Ukrainian Revolution. Chronology of Events. February 1917 — March 1918]. New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1967. 112 p.
344. —"— "Druhyi Universal Ukrainskoi Tsentralnoi Rady ta ioho pravnoistorychna vartist." [Second Universal (Manifesto) of the Ukrainian Central Rada and its Legal-Historical Value]. *Vil'na Ukraina* (New York), nos. 55—56, 1967, pp. 10—16.

III. ENCYCLOPEDIC ENTRIES

345. Dostal' M. Iu. "Hrusevs'kyi Mykhail." *Slavianovedenye v dorevolutsionnoi Rossii. Biobibliohraficheskii slovar.* Moskva: Izd. "Nauka," 1979, pp. 137—139.

346. Frederiksen, Oliver J. "Hrushevsky, Michael." *Slavonic Encyclopaedia.* New York: Philosophical Library, 1949, p. 525.

347. "Hrouchevsky, Michel." *Larousse du XXe Siècle.* Paris: Librairie Larousse, 1930, vol. 3, p. 1082.

348. "Hruschevskyj, Mychajlo." *Schweizer Lexikon.* Zürich: Encyclio-Verlag, Verlag, 1947, vol. 5, p. 187.

349. "Hruschewskyj." *Brockhaus Enzyklopädie.* Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1969, vol. 8, p. 704.

350. "Hrusjevskyj." *Svensk Uppslagsbok.* Malmo: Forlagshuset Norden, 1949, vol. 13, pp. 851—852.

351. "Hruševskij, Michail." *Lietuviu Enciklopedija.* Boston, Mass.: Lietuviu Enciklopedijos Leidykla, 1956, vol. 8, pp. 318—319.

352. "Hruševskij, Michail Sergeevic." *Enciclopedia Italiana.* Milano: Edizioni Istituto G. Treccani, 1933, vol. 18, p. 576.

353. "Hrushevs'kie, Mikhailo." *Ukrains'ka zahal'na entsykl'opedia.* Editor Ivan Rakovs'kyi. Lviv: "Ridna Shkola," 1930, vol. 1, 878 p.

354. "Hrushevs'ky, Michail Sergeyevich. *McGraw Encyclopedia of Russia and the Soviet Union.* New York: McGraw-Hill Book Co., 1961, p. 235.

355. "Hrushevs'ky, Mykhail Serhevich." *Bol'shaia sovetskaia entsiklopediia.* Moskow: Sovetskaia Entsikolpediia Publishing House, 1952, vol. 13, pp. 145—146.

356. "Hrushevs'ky, Mykhail Serhevich." *Malaia sovetskaia entsiklopediia.* Moskva: Sovetskaia Entsiklopediia Publishing House, 1959, vol. 3, 206 p.

357. Ohloblyn, O. "Hrushevs'kyi Mykhailo." *Entsyklopedia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna.* Editor V. Kubijovych. Paris-New York: Shevchenko Scientific Society, 1957, vol. 2, pp. 543—545.

358. Onats'kyi, Evhen. "Hrushevs'kyi Mykhailo." *Ukrains'ka mala entsyklopedia.* Buenos Aires: Nakladom Administratury U.A.P.Ts. v Arhentini, 1957, vol. 1, pp. 285—286.

359. Romanenchuk, Bohdan. "Hrushevs'kyi Mykhailo." *Azbukovnyk. Entsyklopedia ukrains'koi literatury,* by B. Romanenchuk. Philadelppia: "Kyiv," 1973, vol. 2, pp. 496—501.

360. Rubach, M. A. "Grushevskii, Mikhail Sergeevich." *Great Soviet Encyclopedia.* London-New York: Collier Macmillan Publishers, 1970, vol. 7, p. 461.

361. —"— "Hrushevs'kyi, Mykhailo." *Radians'ka entsyklopedia Istorii Ukrainy.* Kyiv: Holovna Redaktsia U.R.E., 1969, vol. 3, p. 202.

263. Wynar, Lubomyr. "Hrushevs'kyi, Mykhailo." *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History.* Gulf Breeze, Florida: Academic International Press, 1979, vol. 14, pp. 91—93.

IV. SPECIAL SERIAL ISSUES DEVOTED TO M. HRUSHEVS'KY

364. *Beiträge zur Ukrainekunde.* Prof. Michael Hruschewskyj sein Leben und sein Wirken. Berlin: Herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut, 1935, Heft 3, 48 p.

365. *Bulletin Franko-Ukrainien*. Paris: Les Jeunes Amis de l'Ukraine, no. 26, 1966, 67 p.

366. *Hrushevskiana*. New York: Ukrainian Historical Association, vol. 1, 1974. (Irregular).

367. *Nazustrich*. Lviv, no. 23, 1934. (Literary periodical).

368. *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*. München: Deutsch-Ukrainische Gesellschaft, no. 37, 1966.

369. *Ukrainskaia Zhyzn'*. Moskva, no. 12, 1916.

370. *Ukrains'kyi Istoryk*. V stolittia z dnia narodyn Akademika Mykhaila S. Hrushevs'koho (1866-1934-1966). New York-München: Ukrainian Historical Association, vol. 3, no. 1—3, 1966, 136 p.

371. *Vilna Ukraina*. Pamiati Mykhaila S. Hrushevs'koho v stolittia z dnia narodyn. New York: Ukrainian Free Society of America, no. 52, 1966, 64 p.

372. *Vistnyk Soiuza Vyzvolennia Ukrainy*. Wien: Nachrichtenblatt des Bundes zur Befreiung der Ukraine, no. 127, 1916.

373. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka* (Zapysky NTSh). Mykhailo Hrushevs'kyi na 110 rokovyny narodzhennia. New York: Shevchenko Scientific Society, vol. 197, 1978, 236 p.

374. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. M. Hrushevs'komu. V dvaitsiatylittia naukovoi i kulturnoi dialnosty dlia Halytskoi Ukrainy. Lviv: Naukove T-vo im. Shevchenka, vol. 133, 1922, 224 p.

V. PUBLISHED PRIMARY SOURCES

Autobiographies

375. "Autobiohrafiia Mykhaila Hrushevs'koho, 1914—1919." [Autobiography of Mykhailo Hrushevs'ky 1914—1918]. *Ukrains'kyi Istoryk* (München-New York), vol. 3, nos. 1—2, 1966, pp. 98—101.
First published in the Ukrainian weekly *Ukrains'kyi Holos* (Winnipeg); no. 16, April 21, 1920, under the title "Z zhyttia prof. M. Hrushevs'koho," [From the life of Prof. M. Hrushevs'ky]. Later reprinted in the Ukrainian weekly *Narodna Vohya* (Scranton, Pa.), no. 52, 1920.

376. Hrushevs'kyi, M. S. *Autobiohrafia*. [Autobiography]. Drukuietsia iak rukopys. Kyiv, 1926. 31 p.
Second major autobiographical essay published by Hrushevs'ky in Kiev in 1926. Published as a manuscript in 2000 copies. Covers the historian's life and activities through 1924.

377. Hrushevs'kyi, Mykhailo. *Autobiohrafia*. [Autobiography]. Lviv, 1906. 16 p.
First autobiographical essay published in very limited edition (50 copies) in Lviv in 1906. Reprinted by Andrew Gregoriovich also in a limited edition of 100 copies in Canada in 1965. Mykhailo Hrushevs'kyi, *Autobiohrafia*. Toronto: Ukrainian Canadian University Student's Union, 1965. 16 p.

378. Hrushevs'kyi, Mykhailo S. "Iak ia buv kolys' beletrystom." [How I was once a novelist], pp. 5—18. By M. Hrushevskyi, *Pid zoriamy*, Kyiv: V-vo Rukh, 1928.
Hrushevs'kyi autobiographical essay focusing on his literary interest and his early intellectual development.

379. Wynar, Lubomyr. *Autobiohrafia Mykhaila Hrushevs'koho z 1926 roku.*

[Mykhailo Hrushevs'ky autobiography of 1926]. New York: Ukrainian Historical Association, 1981. 47 p.
This publication contains M. Hrushevs'ky's Kiev autobiography of 1926 edited and annotated by L. R. Wynar. Also, the editor reprinted Hrushevs'ky's autobiographical essay "Iak ia buv kolys' beletrystom," [How I was once a novelist], which was published in Hrushevs'ky's anthology of short stories *Pid zoriamy*, Kiev: V-vo Rukh, 1928, pp. 5—18.

Published Archival Material

380. Antonovych, Marko. "Sprava Hrushevs'koho," [Hrushevs'ky's case]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 21, nos. 1—4, 1984.
Documents from Austrian archives pertaining to Hrushevs'ky's court case in Vienna (1916).

381. —"— "Lysty M. Hrushev'koho do T. Pochynka." [M. Hrushevs'ky's letters to T. Pochynok]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 6, no. 4, 1970, pp. 168—183.

382. —"— "Lysty M. Hrushevs'koho do E. Faryniaka." [M. Hrushevs'ky's letters to E. Faryniak]. *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), vol. 13, nos. 1—4, 1976, pp. 121—130; vol. 14, no. 1—2, 1977, pp. 118—131; vol. 14, nos. 3—4, pp. 106—112.

383. Borshchak, Il'ko. "Dva nevydany lysty M. Hrushevs'koho (1926)." *Soborna Ukraina* (Paris), no. 2, 1947, pp. 37—38.
Contains two letters of M. Hrushevs'kyi from Kiev (1926) to I. Borshchak, noted Ukrainian historian living in Paris.

384. Franko, Ivan. *Dokumenty i materialy 1955—1965*. [Documents and sources from 1956—1965]. Kyiv: V-vo Naukova Dumka, 1966, 541 p.
Contains M. Hrushevs'ky's letters to Ivan Franko (1856—1916), noted Ukrainian writer and scholar.

385. —"— *Tvory. Vybrani lysty*. [Works. Selected letters]. Vol. 20. Kyiv: Derzhavne V-vo Khudoznoi Literatury, 1956. 809 p.
Contains I. Franko's letters to M. P. Drahomanov (1841—1895) and other Ukrainian intellectuals including information on M. Hrushevs'ky's activities.

386. Hornykiewicz, Theophil. *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922*, vol. 1, Philadelplia, Pa.: W. K. Lypynsky East European Research Institute, 1966. 450 p.
A collection of Austrian state documents including information of M. S. Hrushevs'ky's political activities during 1924—1918.

387. Iefremov, Serhii. "Lysty S. O. Iefremova do Ie. Kh. Chykalenka." [S. O. Iefremov's letters to Ie. Kh. Chykalenko]. Edited by V. Miiakovsky and M. Antonovych, *Ukrains'kyi Istoryk* (New York), nos. 3—4, 1975, pp. 112—119.

388. Kosach-Kryvyniuk, Olha. *Lesia Ukrainka: Khronolohiia zhyttia i tvorchosty*. [Lesia Ukrainka: chronology of life and creative works]. New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1970. 923 p.
Letters of the prominent Ukrainian poetess and writer Lesia Ukrainka (1871—1913) to I. Franko, M. Hrushevs'ky, Pavlyk and other outstanding Ukrainian literati.

389. Lypyns'ky, Viacheslav. *Arkhiv*, edited by Ivan Kopovytsky, vol. 6. Philadelphia, 1973. 450 p.

Contains letters of Dmytro Doroshenko (1882—1952) to Viacheslav Lypynsky (1882—1931). D. Doroshenko, noted Ukrainian historian includes in several letters information on Hrushevs'ky's scholarly and political activities.

390. *Materialy dlia kulturnoi i hromads'koi istorii Zakhidnoi Ukrainy. Lystuvannia I. Franka i M. Drahomanova.* [Sources for cultural and social history of Western Ukraine. Correspondence of I. Franko and M. Drahomanov]. Vol. 1. Kyiv: Komisia Zakhidnoi Ukrainy VUAN, 1928. 508 p. Letters of Ivan Franko and Mykhailo Drahomanov, two prominent Ukrainian political leaders and writers. Some letters include information pertaining to M. Hrushev'sky's activities in West Ukraine (Galicia).

391. Nechui-Levyts'kyi, I. S. *Zibrannia tvoriv v desiaty tomakh.* [Collected works in ten volumes]. Vol. 10. Kyiv: "Naukova Dumka," 1968. Contains several letters of the Ukrainian writer Ivan Nechui-Levyts'ky (1838—1918) to M. Hrushevs'ky during his student years.

392. *Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom (1876—1895).* [Correspondence between Mykhailo Drahomanov and Mykhailo Pavlyk (1876—1895)]. Zladyv M. Pavlyk. Chernivtsi: Vydav Lev Kohut, 1911. Vol. 7, 293 p.
Collection of letters between two leading Ukrainian intellectuals. Some letters contain information on Hrushevs'ky's activities in Lviv.

Major Periodicals containing Source Materials

This section includes periodicals founded and/or edited by M. Hrushevs'ky. They contain his articles, and in many instances, important documents and information pertaining to his activities.

393. *Boritesia-Poborete.* [Struggle and overcome]. Zakordonnyi organ Ukrains'koi Partii Sotsialistiv-Revolutsioneriv. Wien, nos. 1—7, 1920—1922. Irreg.
Official irregular organ of the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries (UPSR) in Exile fouded and edited by M. Hrushevs'ky, P. Khrystiuk and M. Chechel. Includes M. Hrushevs'ky's political and other articles refelecting his world outlook during 1920 through 1922. This serial also includes a separate section "Fakty i dokumenty": [Facts and documents] containing important archival materials and information pertaining to UPSR activities.

Location: IU, NNC.

394. *Chronik der Ukrainischen Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften.* [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society]. Lemberg (Lviv), nos. 1—57, 1900—1914. Monthly.
Bulletin of the Shevchenko Scientific Society in Lviv which was headed by M. Hrushevs'ky from 1897 through 1913. It contains official reports, minutes and information pertaining to the Society's activities. Prior to 1900 official information on the Shevchenko Scientific Society was published in *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka (1893—1900).* The *Chronic* was also published in the Ukrainian language — *Khronika Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka,* Lviv, nos. 1—57; 1900—1914. Essential to the study of Hrushevs'ky's scholarly organizational activity through 1913.

Location: CU, DLC, IU, NN, OU.

Khronika *see* Chronik der Ukrainschen Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften.

395. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk.* [The Literary and Scientific Herald]. Lviv and Kyiv; 1897—1919, monthly. Publishers vary.

Literaturno Naukovyi Vistnyk (LNV) founded by M. Hrushevs'ky in Lviv in 1898 played a major role in Ukrainian cultural and political life in the 20th century. Its development may be divided into three major chronological periods: 1) Lviv period (1897—1906) during which *LNV* was edited by Ivan Franko, M. Hrushevs'ky and Volodymyr Hnatiuk; 2) Lviv-Kyiv period (1907—1914) during which the publication of *LNV* was transferred in 1907 from Lviv to Kyiv and its chief editor became M. Hrushevs'ky; 3) Kyiv period (1917—1919) during which M. Hrushevs'ky revived the *LNV* publication in Kyiv during the Ukrainian Revolution and the establishment of the Ukrainian independent state (1917—1919). *LNV* constituted the major Ukrainian literary and publicist periodical and its contributors included prominent Ukrainian historians, writers, and political leaders from West and East Ukraine. Numerous articles on history, culture and political development by M. Hrushevs'ky were published in *LNV.* Very essential for the study of his publicist writings and political world outlook through 1919.

Location: DLC, NN, IU.

396. *Ukraina.* [Ukraine]. Naukovyi dvomisiachnyk ukrainoznavstva. Edited by Mykhailo Hrushevs'kyi. Kyiv, Vseukrains'ka Akademia Nauk. Istorychna Sektsia Akademii, nos. 1—40; 1924—1930. Bimonthly.

Major historical and scholarly periodical devoted to Ukrainian studies published by the Historical Section of the Ukrainian Academy of Science in Kyiv which was headed by M. Hrushevs'ky (1924—1930). Includes monographs, articles, archival materials, review and bibliographies published by noted Ukrainian historians and scholars. Each issue contains a special section "Khronika" (Chronicle) covering information and various reports on the Academy's activity in Kyiv as well as other Ukrainian scholarly institutions. Indispensable for the study of M. Hrushevs'ky's historical writings and his activities within the Academy.

Location: DLC, NN, CU, MH, IU, KU, CS-H.

397. *Visti z Ukrains'koi Tsentralnoi Rady* (News from Central Rada) Kyiv, Komitet Ukrains'koi Tsentralnoi Rady. Nos. 1—12, 1917, monthly.

Offiicial bulletin of Ukrainian Central Rada from 1917. Contains official documents of the Ukrainian national government, including Hrushevs'ky's official speeches, announcements and other important source material pertaining to Central Rada which was headed by M. Hrushevs'ky. Partially reprinted in *Ukrains'kyi Istoryk,* nos. 1—3, 1978; nos. 1—4, 1979.

398. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka.* [Memoirs of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Naukove Tovarystvo im. Shevchenka, vols. 1—110; 1892—1913, (frequency varies),

This leading scholarly periodical of Ukrainian studies was edited by M. Hrushevs'ky and was devoted to social sciences and humanities. Published by the Historical-Philosophical Section of the Society, which was headed by M. Hrushevs'ky during 1897 through 1913. Hrushevs'ky's major historical articles and numerous reviews were published in *Zapysky* prior to 1914. Up until 1900, this serial included a separate infor-

mation section "Z Tovarystva" [Society's News], pertaining to NTSh activities which later was continued in *Khronika.*

Location: ICRL, CU, IU, NN, WaU.

399. *Zapysky Ukrains'koho Naukovoho Tovarystva.* [Memoirs of the Ukrainian Scientific Society]. Kyiv, Ukrains'ke Naukove Tovarystvo, vol. 1—18; 1880—1913. (Irregular).

This was the official serial of the Ukrainian Scientific Society (USS) which was established in Kiev in 1907 and headed by Mykhailo Hrushev-s'ky. The editorial board of *Zapysky* consisted of its founder M. Hru-shevs'ky, H. Pavluts'ky and V. Perets. Its subject coverage was similar to *Zapysky* of the Shevchenko Society. A special section of the periodical was designated as "Khronika" [Chronicle] included information and official documents pertaining to USS activities. Many of Hrushevs'ky's scholarly works were published in this periodical. In 1914 the Society started to publish the historical periodical *Ukraina* [Ukraine] which was interrupted during World War I, but renewed by M. Hrushevs'ky in Kiev in 1924. *See* "Ukraina".

Location: IU, DLC.

NUC LOCATION SYMBOLS

CSt-H	—	Hoover Institution on War, Revolution and Peace
CU	—	University of California
DLC	—	U.S. Library of Congess
FTaSu	—	Florida State University
ICRL	—	Center for Research Libraries, Chicago
InU	—	Indiana University
IU	—	University of Illinois
KU	—	University of Kansas
MN	—	Harvard University
NN	—	New York Public
NNC	—	Columbia University
OU	—	Ohio State University
RPB	—	Brown University, Providence
WaU	—	University of Washigton
WU	—	University of Wisconsin

◇◇◇

ПРОГОЛОШЕННЯ 1984 — РОКОМ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Звернення Українського Історичного Товариства

В 1984 році відзначаємо 50-ліття смерти Михайла Сергієвича Грушевського (1866—1934), найвидатнішого українського історика й одного з найвидатніших діячів українського національного відродження XX століття.

Як автор монументальної «Історії України-Руси» М. Грушевський поклав міцні підвалини для національно-державного відродження України, відкриваючи правдивий образ історичного розвитку українського народу. Історична схема М. Грушевського встановила і обґрунтувала самостійність українського історичного процесу.

Як найвидатніший організатор українського наукового життя, Михайло Грушевський спричинився до великого піднесення української історичної науки і введення її, як рівнорядного учасника, до світового й культурного процесу.

Як громадсько-політичний діяч, М. Грушевський очолив українську національну революцію XX століття і став головою Української Центральної Ради і першим президентом Української Народньої Республіки.

Михайло Грушевський був символом всеукраїнського національного єднання, що його розумів він як з'єднати всіх частин української землі і української нації в єдиному національно-державному і національно-культурному організмі.

Совєтська влада вважає М. Грушевського за найбільшого ворога комуністично-московського режиму на Україні. Його твори фактично заборонені, його ім'я стало символом т. зв. «буржуазного націоналізму». Боротьба проти історичної схеми і творчости М. Грушевського в поневоленій Україні посилюється і набуває ще більшої гостроти.

Українське Історичне Товариство проголошує 1984 рік — Роком Михайла Грушевського. У зв'язку з цим УІТ плянує видання окремих збірників і біо-бібліографії М. Грушевського українською і англійською мовами, присвячених його життю і творчості. Також заплянoвано видати однотомник вибраних праць Михайла Грушевського і відбути у співпраці з іншими установами, цілу низку конференцій у США й Канаді для відзначення його діяльности.

Закликаємо українську громаду у вільному світі гідно відзначити 50-ліття смерти Великого Сина українського народу, який ціле життя присвятив праці й боротьбі за краще майбутнє України.

За Президію УІТ

Олександер Оглоблин
Почесний Голова

Любомир Винар
Голова

Марко Антонович
Заст. Голови

Олександер Домбровський
Науковий Секретар

БУДІВНИЧІ ВИДАВНИЧОГО ФОНДУ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Управа У.І.Т. складає щиру подяку установам і особам, які включилися в розбудову Видавничого Фонду М. Грушевського для видання важливих праць найвидатнішого українського історика і для розбудови Грушевськознавства.

Список ч. 1

По 1.000 дол.: Наукова Фундація Асоціяції Професорів; Марія і Орест Гладкі для відзначення пам'яти брата бл. пам. *Нестора Когутяка;* Іван *Мазуренко* (Іслінґтон).

По 750 дол.: Українське Національне Об'єднання (Філія Ст. Боніфас).

По 500 дол.: о. Ярослав Гайманович (Монтреаль), О. Торищак (Судбурі), В. Котенко (Чікаґо).

По 265 дол.: мґр. Олекса Стовба.

По 250 дол.: Український Народний Союз, Український Братський Союз, І. Микитинський.

По 204 дол.: Мисткиня О. Сомко (з льотерії за образ).

По 100 дол.: інж. Лев Биковський, д-р Любомир Винар, Дарія Витанович, В. Бродович, А. Яремко, А. Господин, С. А. Тальпаш, М. Мацьків, д-р В. Когутяк, Г. Свободяник, Комітет Українців Канади у Ванкувері, д-р І. Панчук.

По 50 дол.: ред. Роман Ференцевич, д-р Олександер Домбровський, проф. Василь Ящун, д-р П. Грицак, проф. Іван Лобай, Петро Теплицький, Теодор Ординець, В. Клос, Василь Вацик, Степан Ґеба, д-р Мирон Новосад, Ляриса Музичка, В. Калиницький, Д. Чумак, д-р В. Душник, Д. Яремчук, В. Медуха, Ярослав Дацьків.

По 40 дол.: д-р Осип Мартинюк, Теодор Кокурудз.

По 30 дол.: д-р І. Новосівський, о. І. Федуник, Р. Синишин.

По 25 дол.: д-р І. Кіндрат, інж. Юрій Тис-Крохмалюк, Ів. Заковоротний. Емілія Процінська, д-р В. Когутяк, о. Йосиф Липин, мец. Петро Саварин, дир. П. Ґула, д-р М. Іваницький, С. Ґамула, д-р Семен Дорощак, К. Медвідський, інж. Віктор Винич, проф. Петро Одарченко, Василь Надраґа, Антін Грицина, Софія Барабаш, Л. Чайковська, д-р М. Гладушевський, Євген Бачинський, Василь Меренюк, І. Бачинський, Йосиф Човник, о. Ігор Куташ, д-р Марія Кобринська, Олена Олена Морозович, Єфим Веремчук, проф. Володимир Жила, С. Шологон, І. Берестенський, Ольга Ст. Амант, Іван Полянський, д-р Мирослав Мичковський, д-р Д. Павлишин, Д. Сірко, В. Паньків, інж. Осип Врублівський, д-р Д. Фарійон.

По 20 дол.: Василь Воронка, Стефан Паньків, Т. Ординець, о. В. Грабець. О. Коновал, М. Колтонюк, Василь Качуровський, д-р А. Бойкович, А. Глинська, С. і Е. Воляник, М. Сушко, С. Апосталюк, Ярослав Кравчук, Орися Савчак.

По 10 дол.: проф. Гліб Гаюк, проф. К. Тучапський, П. Дяків, М. О. Адамович, Я. Максимович, Віктор Бабенко, Юрій Мичковський, Я. Мельник, Ред. Роман Данилевич, о. І. Тилявський, Євген Яворницький, Маруся Стефанишин, В. Логошляк, Ірина Подриґуля, Хр. Блаженко, Дарія Кузьмин, Антін Яцинич, М. І. Віґанд, М. Світлик, Я. Городиський, Марія Семерак, М. Л. Вирста, І. Краснявська, Я. Лютий, О. Чубатій, О. Клос, І. Панчишин, д-р Д. Шевчук, Ярема Попель, Степанія Ценко-Диба, проф. Едвард Жарський, Ірена Ліхоліт.

Збіркова акція продовжується. Просимо всі установи і свідомих громадян зложити одноразову пожертву на Видавничий Фонд. Пожертви в ЗСА на УІТ можна відтягати від федерального податку. Щиро дякуємо.

КОНФЕРЕНЦІЇ ПРИСВЯЧЕНІ М. ГРУШЕВСЬКОМУ

За ініціятивою або співучастю Українського Історичного Товариства відбулися або відбудуться такі конференції:

Торонто — 9. VI. 1984 — наукова конференція УІТ із співпрацею з Науковою Радою СКВУ.

Нью Йорк — ініціятива УІТ, яку одобрила Управа УВАН, щоб 50-ліття смерти М. Грушевського українські наукові установи спільно відзначили окремою конференцією. Правдоподібно відбудеться в грудні.

Вінніпеґ — УІТ бере участь в науковій конференції улаштованій УВАН в Канаді.

Монтреаль — УІТ спільно з НТШ в Монтреалі влаштовує конференцію М. Грушевського.

Клівленд — УІТ спільно з Асоціяцією Універ. Професорів і НТШ в Огайо підготовляє наукову конференцію.

Чікаґо — УІТ на форумі річної конференції Американської Історичної Асоціяції відбуде наукову конференцію в грудні.

Мюнхен — За ініціятивою УІТ, Український Вільний Університет і УІТ відбули наукову конференцію присвячену М. Грушевському в місяці грудні 1984 року в Мюнхені.

ВИДАВНИЧИЙ ФОНД МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

З нагоди відзначення 50-ліття смерти Академіка Михайла Грушевського (1866-1934-1984), найвидатнішого українського історика і першого президента Української Народньої Республіки, Українське Історичне Товариство заложило Видавничий фонд ім. Михайла Грушевського.

Цей Фонд призначений на видання наукових і публіцистичних праць М. Грушевського, а також публікацій присвячених його життю, діяльности і творчости.

УІТ заплянувало слідуючі видання, які повинні появитися протягом натупних трьох років:

- *Збірник наукових праць М. Грушевського* присвячений творцям Нової України (В. Антоновичу, М. Костомарову, П. Кулішеві, І. Франкові й іншим науковцям і діячам). Це видання появиться в українській мові, а також на англійську мову.
- *Збірник публіцистичних праць М. Грушевського* (вибірка найважливіших праць історика, що друкувалися в *Літературно-Науковому Вістнику* та інших виданнях).
- *Збірники джерельних і бібліографічних матеріялів про М. Грушевського.*
- *Продовження серійного видання У.І.Т. — Грушевськіяна* (спеціяльні дослідження і матеріяли присвячені життю і творчости історика).
- *Збірник присвячений історичній схемі М. Грушевського* і центральним темам української історіографії.
- *Інші видання.* Розглядається також можливість видати англомовний переклад Історії Української Козаччини (томи 7 до 10 *Історії України-Руси*).

Ці проєкти УІТ зможе зреалізувати лише за активною допомогою українського громадянства і українських установ.

Українське Історичне Товариство *проголосило 1984 рік — Роком Михайла Грушевського* з вірою і надією, що українське громадянство допоможе УІТ тривало відзначити пам'ять Великого Українця.

Просимо кожного читача «Українського Історика» одноразово зложити пожертву на Видавничий Фонд М. Грушевського. Також просимо наших передплатників звернутися до своїх знайомих, приятелів і установ, в яких вони є членами, щоб вони допомогли в реалізації цих важливих видавничих проєктів.

Жертводавці, які зложать 500 (п'ятсот) долярів або більше заразом стають членами-фундаторами У.І.Т.

Сповнім свій обов'язок супроти найвидатнішого українського історика і будівничого української національної культури.

Управа Українського Історичного Товариства

В Америці пожертви проситься надсилати до:

Ukrainian Historical Assoc.
Hrushevsky Fund
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.

В Канаді:

Ukrainian Historical Assoc.
Hrushevsky Fund
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2
Canada

В Европі:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany